

Іван МОНОЛАТІЙ

ВІЧНИЙ ЖИД З КОЛОМИЇ

«Українець» Мойсеєвого визнання
Яків Саулович Оренштайн

Галицько-Українська Накладня
ім. Якова Оренштайна
2015

ББК 63.3(4УКР)
М 77

Головний герой цієї біографії – Яків Оренштайн – син Народу Книги, дитина книгаря-комівояжера та єврейки-горянки. Його життя і праця пройшли в кількох державах – Австро-Угорській та Російській імперіях, Українській і Західноукраїнській Народних Республіках, Веймарській республіці, Другій Речі Посполитій і Третьому Рейху.

За свою видавничу діяльність він став заручником російського окупаційного режиму, його оголосили шпигуном, звинуватили в політичній неблагонадійності та зраді державі. З ним боролися російська армія, австрійська розвідка, польська поліція і гестапо. Оренштайновий видавничий чин не залишив байдужими Симона Петлюру, Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Євгена Коновальця, Андрея Шептицького. Він співпрацював з інститутами української еміграції, купував літаки для УНР, був дипломатичним радником і посередником між УВО та єврейськими міжнародними організаціями, підтримав ідею створення українського університету.

Однак найбільше він спричинився до промоції української книжки в тогочасному світі як засновник і власник коломийської «Галицької накладні» та берлінської «Української накладні». Вже за свого життя Яків Оренштайн став живою легендою. Його життєпис, про який розповідає ця книжка, точно заслуговує на великий роман та кінофільм.

Рецензенти:

доктор політичних наук, професор Максим ГОН (Рівненський державний гуманітарний університет);

доктор філологічних наук, професор Ігор НАБИТОВИЧ (Університет імені Марії Кюрі-Склодовської в Любліні);

доктор історичних наук, професор Ігор СРІБНЯК (Національний університет «Києво-Могилянська академія»).

Післямова Максима ГОНА

ISBN 978-966-668-380-2

© Іван Монолатій, 2015.

© Максим Гон, 2015.

© Степан Андрійшин, 2015.

© Видавництво «Лілея-НВ», 2015.

*Ніде не закорінений,
Блукаю між країнами.
Та голод-холод скрізь.
Заблуканий, згорьований,
Морями замордований, —
О світе, я зморивсь!*

*Розкреслений кордонами,
Цей світ не для бездомного —
Ні друзів, ні грошви.
Куди мені податися?
Перебираю дати всі,
Моря і острови.*

*На вимогу найвищих сил
Мене світами рок носив, —
Всіх не злічити міст.
Навічно вся моя сім'я —
Лиш віра пресвята моя,
Блукань одвічний зміст.*

С. Ан-ський.
*Емігрантська пісня**

* Уривки вірша у перекладі В. Богуславської подані за виданням: *Антологія єврейської поезії. Українські переклади з їдишу* (Київ: Дух і Літера 2007, с. 114–115).

ВІД АВТОРА

*Загальні, енциклопедичні відомості
про славного українського діяча,
книгаря й видавця Я. Оренштайна
пересічний загал української інтелігенції знає.*

Лев Биковський

Двадцять п'ятого лютого 2015 року минуло 140 років від дня народження відомого українського видавця, уродженця міста Коломиї на сучасній Івано-Франківщині, єврея Якова Оренштайна. Незважаючи на його суттєвий внесок у розвиток вітчизняних книговидавництва та книготоргівлі на початку — у першій третині ХХ сторіччя, науковці досі не уклали не лише повного каталогу друків Оренштайнових видавництв «Галицька накладня» та «Українська накладня», а й не написали його більш-менш об'єктивної біографії.

Такий невідрадний стан справ спричинений, з одного боку, панівної до певного часу партійно-ідеологічною зашореністю української советської науки, небажанням моїх сучасників досліджувати біографії «чужих» на противагу представникам титульної нації, відвертим нехтуванням факту становлення та існування україноюдаїки, яку я розумію саме так, як її визначав її творець Мартен Феллер, «як вивчення історії, культури, літератури, побуту, традицій українських євреїв як окремого субетносу єврейського народу, що склався впродовж століть у постійному побутовому, політичному на рівні мас, мовленнєвому взаємопроникненні з українським народом, попри традиційну замкнутість євреїв, яка дозволяла їм зберігати свою окремішність і викликала недоброзичливість у певній частини українців, нарешті про різне й спільне у сприйманні світу й суспільства обома народами»¹.

З другого боку — це фактична донедавна відсутність документальних джерел, на підставі яких можна було б реконструювати картину життя і

¹ Мартен Феллер, *Україно-юдаїка: правда про українсько-єврейські відносини*, «Дзеркало тижня», Київ 2004, 10 вересня.

діяльності непересічного видавця української книжки, активного учасника політичного життя міжвоєнних Польщі та Німеччини, одного з найвідоміших фігурантів міжетнічної взаємодії 1920–1930-х років. Бо, як зауважував свого часу визначний знавець української книжки Лев Биковський, «ця вельми заслужена для українства постать належить до гурту конструктивних людей “Нової України” першої половини ХХ-го сторіччя. Вона чекає на свою монографію, так само як і інші українські діячі тієї доби, які боролись і тим чи іншим способом загинули за ідеал самостійної суверенної української держави»², або не менш знаний дослідник видавничої Коломиї Анатоль Курдидик: «Яків Оренштайн ... дуже поважно причинився до появи й поширення ... української літератури і літературно-критичної продукції. [...] він став уже історичною постаттю українського книжкового руху, до якого колись дослідник мусітиме підійти з достойною його вкладу окремою науковою працею. Коломия ввійде в цю працю разом зі своїм видавцем Яковом Оренштайном безконкурентно – бо ніяке інше місто поза Львовом не може почванитися такою цікавою, як він постаттю»³.

Саме тому цю розвідку, яку я пропоную увазі допитливців, а також усім не байдужим до історії міжнаціональних відносин, я розглядаю як одну з перших спеціальних студій про Якова Оренштайна та його добу. Постать цього Великого Українця потребує видання у недалекому майбутньому ще й збірника документів і матеріалів з архівів та бібліотек України, Польщі, Німеччини і, можливо, Росії.

Цю книжку я присвячую найдорожчим у моєму житті: пам'яті батька, який завжди заохочував мене до створення Оренштайнового життєпису і запитував: «Що там нового в біографії того Жида?»; моїй матері, яка впродовж цілого свого життя, окрім усього іншого, є кравчинею, а тому навчила мене посидючості й ретельності у праці, бо, за її прикладом, я «зшиватиму» докупи втрачені й забуті нині сюжети Оренштайнової долі в різнобарвний ліжник історії, переплітаючи їх з окремими вставками для розуміння контекстів етнічності, політики, історії та культури; а також моїй супутниці – дружині Тетяні – з вдячністю за розуміння, підтримку, увагу та любов у моїх пошуках та мандрівках архівами, бібліотеками і музеями.

І, звісно, щира подяка шановним рецензентам, колегам-історикам і моїм студентам в Україні та Польщі, а також моїм знайомим євреям (з вдячністю згадую знану в Коломиї лікарку мого дитинства Аделю Абрамівну Кац). Усі вони разом і поодиночі в різний час і різними способами підштовхували мене до реалізації задуму написати книжку про великого «Українця» Мойсеєвого визнання, одного з багатьох будівничих діалогу між українцями та євреями. У цій біографії я спробую заперечити одну з підставових тез українського

² Л[ев] Биковський, *Яків Оренштайн*, «Наша Батьківщина: незалежний тижневик демократичної думки», Нью-Йорк 11 травня 1963 р., № 21–22, с. 4.

³ Анатоль Курдидик, *Друковане слово Коломиї*, [у:] *Коломия й Коломийщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле*, Філядельфія 1988, с. 321.

націоналізму Оренштайнової доби, суть якої зводилася до твердження, що «Україна не знала ніколи типу національно-українського жида, так як він витворився в німецькій чи англійській середовищі; навпаки, українське жидівство завсігди трималось осторонь, творячи націю в нації, відділюючись від населення не тільки вірою і звичаями, але й мовою, ношею і цілою зовнішньою культурою»⁴.

А також перекреслити відоме свого часу твердження, що... «відношення між нами і українським жидівством... дуже напружені, тому кожен, що займається сим питанням ходить між двома підозріннями, а то зрадника власного народу з одного, а антисеміта-погромщика з другого боку»⁵.

Думаю, що найкращим спростуванням таких позицій будуть біографічні оповіді про Оренштайнів портрет на тлі його доби.

*Коломия — Івано-Франківськ — Львів —
Берлін — Лейпциг — Варшава — Єрусалим
2013 — 2015*

⁴ Юр Милянч, *Жиди, сїонїзм і Україна*, «Розбудова нації», Прага 1929, № 8–9 (20–21), с. 271.

⁵ Степан Нижанківський, *Ми і Жиди*, «Національна Думка», Прага 1927, № 1, с. 26.

СВІДЧЕННЯ ПРО ОРЕНШТАЙНА

Це наш майбутній Альтенберг, Гебетнер-Вольф чи який інший Вавельберг. Добре Маковей каже... що наше видавниче діло не рушиться з місця, поки не приплентається до нас якийсь видавець-жид. Хто знає, чи ним Оренштайн не стане.

Ярослав Весоловський

Третім центром нашого видавничого руху в 1903 р. тут в Австрії була Коломия. [...] З признанем треба згадати тут видавничу фірму коломийського книгаря Я. Оренштайна, що як на наші теперішні обставини в Галичині є самотнім чужим чоловіком, який дає наклад на українські книжки. В його книгарні міститься більший склад українських видань, так що навіть Чернівці користаються із нього. Крім декількох книжок видала його фірма ще декілька серій українських переписних карток, деяких навіть досить артистичної стійкості. ...Здається, Коломия пережене незабаром в видавничім русі Чернівці і стане другим видавничим центром в Австрії.

Іван Кривецький

Коломия мала і власне інтелектуальне обличчя. Інтелектуальному розвитку вихованців допомагали чудові коломийські бібліотеки — Крашевського і так звана *Велика Бібліотека Янкеля Оренштайна* (збірка філософських творів іноземними мовами), а також розміщена поруч, із широким асортиментом книгарня Оренштайна.

Станіслав Вінценз

Батько давав мені читати, як домашню лектуру, байки та казки, а їх видавав Яків Оренштайн, власник друкарні і бібліотеки в Коломиї. Я знеохочена шкільними підручниками дивилася з недовір'ям на ту лектуру. Та ще й підприємчивий Оренштайн, жаліючи паперу, так накопичив байки і казки, що вони зливалися водне. Якось замазана, сіра знімка веліла здогадуватися їх змісту.

Ярослава Оструг

Яків Оренштайн мав не тільки багаторічний книгарсько-видавничий досвід, але й відзначався українським національно-ідейним підходом до цієї справи. Він давав нам поради, як провадити підприємство, накреслював різні видавничі пляни, пропонував кредит для друкування закордоном і свої в цьому напрямі зв'язки. Усе це відбувалося в атмосфері дружнього українського національного наставлення. Цей український джентельмен західньо-європейського покрою, викликав у нас повагу своїм українським національно-державним конструктивним світоглядом і водночас жидівської національності.

Лев Биковський

Я знав, що Оренштейн, як великий комерсант і видавець підручників для українського шкільництва, певне, найде спосіб приїхати до Києва і під час там большевицького панування і думав через нього переслати листа і просити його привезти мені дещо з Києва. Але, на жаль, я його вже не застав в Коломиї, він, як казала мені його жінка, поїхав через Відень в Берлін, а відтіля, може, пробереться і до Києва.

Євген Чикаленко

На Оренштайна я теж великі й усякі покладав надії, і шкода буде, якщо він так і не приїде.

Сергій Єфремов

Мені не хочеться замовляти просто від Оренштайна, тим більше, що я не маю високого мненія про його акуратність, тому прошу Вас, не відмовте потрудитись, замовити і вислати мені се, а заплачене в марках перерахувати мені в долярах.

Михайло Грушевський

А чому Міністерство освіти не могло би хоч у дечому порозумітись з Оренштайном?

Симон Петлюра

Як бути з виданням «Соняшної машини», якщо американці не згодяться на допомогу? Знову до Держвидаву? Чи до Оренштайна?

Володимир Винниченко

Якова Оренштайна й його родину я знала, бо декілька разів він запрошав нас до себе в гостину. Вони всі говорили дуже доброю українською мовою, особливо молодша донька Адельця, яка скінчила українську гімназію в Коломиї.

Марія Ясеницька

Жиди мусіли шукати способів дістатися до Начальної Команди УВО і полковника Євгена Коновальця. Знаємо тільки про інтервенцію в полк. Коновальця Якова Оренштайна, відомого серед українців видавця книжок

«Галицька накладня» в Коломиї і пізніше «Українська накладня» в Ляйпцігу. Якова Оренштайна прийняв полк. Євген Коновалець тому, що це був український патріот, не хотів залишатися під польською окупацією, разом з Українською Галицькою Армією перейшов Збруч і потім вийшов на еміграцію до Німеччини.

Зиновій Книш

Перед моїми очима з'явився Яків Оренштайн, поважний український видавець і багатий купець. Оренштайна я знав ще з тих часів, коли він жив з родиною в Коломиї, тулячись в одній кімнаті. В куті цієї кімнати знаходився увесь його крам: зшитки, олівці, пера, чорнило, уживані шкільні підручники і, що найважливіше, *шахраї* до латинських і грецьких текстів. Звичайно, подумав я, Оренштайн може і повинен видати енциклопедію українською мовою.

Василь Микитчук

Аж прийшла до Львова Енциклопедія українознавства, і коли я з великим зацікавленням прочитав насичену багатьма прізвищами статтю «Жиди», мої сумніви розвіялись, захоплена — в міру можливостей енциклопедії — згадка тут про Олену Курило передувала згадці про Якова Оренштайна. ... Оренштайн тісно співпрацював із «Просвітою».

Мартен Феллер

Толерантність до євреїв, навіть співробітництво з ними в українців домінували. [...] У 1923 р. «Просвіта», не маючи змоги розгорнути широку видавничу діяльність, уклала договір про випуск української літератури з видавцем-євреєм Яковом Оренштайном, який після 1919 р. перебрався зі своїм видавництвом «Українська накладня» з Коломиї у Берлін. За цей договір товариство нещадно критикували українські радикали, комуністи, знущалися поляки. «Просвіта» стала основним продавцем книжок «Української накладні» по всій Західній Україні.

Жанна Ковба

Єврейські підприємці відіграли певну роль у розвитку української культури. Львівські та провінційні єврейські друкарні, як правило, мали українські шрифти і друкували досить значну частку книжок, періодичних та інших видань українською мовою. [...] особливо Я. Оренштайн видав багато українських книжок власним коштом.

Ярослав Дашкевич

Другим після Львова видавничим осередком залишалася Коломия. ... Видавництво «Українська накладня» Якова Оренштайна, засноване 1903 р. у Коломиї, впродовж 1919–1932 рр. діяло в Берліні і видавало оригінальні видання й переклади, зокрема серію «Загальна бібліотека».

Ярослав Ісаєвич

Варто виділити передусім «Українську накладню». Це — одне з найстаріших українських видавництв, засноване Яковом Оренштайном у Коломиї 1903 р. Єврей за національністю, він глибоко проникся історією й культурою своєї другої батьківщини — України — й немало встиг зробити на її видавничому полі.

Микола Тимошик

В особі Якова Оренштайна маємо єврея, який був великим українським патріотом. Його життя, досі мало досліджене, треба вивчити всебічно, і хай воно послужить прикладом сучасникам, євреям і українцям, усім, хто живе на благодатній і багатостраждальній українській землі.

Євген Пшеничний

Ще далеко не повно вивчено вклад Я. Оренштайна в процес національного відродження українського народу... Однак і сьогодні Я. Оренштайн заслуговує нашої пошани й поваги, пам'яті та вдячності за його велику роботу.

Валерій Ковтун

Центром української національної листівки був не Київ і не Львів, а Коломия, де велику видавничу діяльність розгорнув Яків Оренштайн, перед яким українська культура у великому боргу.

Віктор Киркевич

Кожен освічений галичанин має у своїй домашній бібліотеці книги коломийських видавців Якова Оренштайна...

Роман Іваничук

Я. Оренштайн був перш за все підприємцем, який переслідував свої власні інтереси, тим більше ніде в пресі не згадано ім'я Я. Оренштайна як жертводавця. Так, він видавав книжки української та світової класики, поштові картки, які певною мірою прислужилися до підняття духу українського народу. Зрештою, Коломия більш ніж належно віддала шану Якову Оренштайну, перейменувавши одну з вулиць міста його ім'ям. Але мені дуже прикро від недоброякісної праці науковців, що співають панегірики будь-кому...

Іван Вишиванюк

Особливої уваги заслуговують єврейсько-українські взаємини. Зацікавлений читач завжди зможе віднайти в їхніх стосунках не тільки виправдане чи не виправдане протистояння, але й немало сторінок спільної жертвовної праці. Маємо зберегти в пам'яті і видатну постать коломийського книгаря Якова Оренштайна...

Степан Андрійшин

... славно родина Оренштайнів, котра в часі чужоземної окупації робила дуже багато, щоб в душах українців «не вмерла Україна», видаючи українські книжки.

Михайло Арсак

Я. Оренштайн видавничою справою займався фахово, це було його родинною справою, оскільки він походив з родини книгарів та антикварів. [...] займаючись книготоргівлею, [він] дійшов висновку, що треба торгувати не чужими виданнями, а здійснювати їх самому згідно з потребами і запитами зрослої національної свідомості українців.

Микола Васильчук

[Я. Оренштайн] належав до тих євреїв-смівців, учасників українського патріотичного чину, які без вагань стали на захист ідеї національного відродження українського народу, включились у його державотворчу діяльність. І тому він заслуговує на нашу пам'ять і вдячність.

Олександр Колянчук

Публічне життя і діяльність Якова Оренштайна були настільки щільно поєднані з українськими справами, що відокремити їх одні від одних практично неможливо. З особою цього визначного видавця і комерсанта великою мірою було пов'язане українське книгодрукування та поширення книжок у першій третині ХХ ст.

Ярослав Радевич-Винницький

Берлин 1920-х годов дал пристанище и Якову Оренштайну — владельцу действовавшего до 1919 года в Коломые издательства «Галицька накладня». Еврей Оренштайн издал сотни томов украинских классиков и европейских авторов в переводе на украинский язык. Его бесценная библиотека вернулась после войны в Киев, где еще много лет спустя встречались книги со штемпелем-монограммой *Ю*, заключенным в букву алеф.

Яков Бердичевский

В Украине ... евреи в массе своей не обращаются к украинской культуре. Есть отдельные любопытные, но периферийные в общем контексте имена. Например, Яков Оренштайн из Коломыи — один из крупнейших украинских издателей первой половины ХХ века и, вообще, патриот украинской идеи, третируемый польской властью. Наверное, больше, чем Оренштайн, никто не сделал в те годы для популяризации украинской книги, но для соплеменников это все-таки маргинальная фигура.

Илья Лурье

НАПЕРЕДМОВАЛЕНЕ

Історичні проходи з дідом Іваном – сином Сергія, онуком Якова

*Я дам їм у моїм домі і в моїх мурах пам'ятник
та ім'я, краще від синів та доньок;
я дам їм ім'я вічне, що не загине.*

Ісаїя, 56:5

Пригадую своє советське дитинство (я народився 1976 року) – не надто довге, але й не один день. Далекий від того, щоб це недавнє минуле ідеалізувати, однак саме з цієї доби в пам'ять врзалося кілька промовистих сюжетів. Один з них – мандрівки містом з моїм дідом Іваном, сином Сергія і Марії, 1923 року народження, якого після Другої світової війни доля закинула до Коломиї з Одещини. А що мешкали мої рідні в коломийському мікрорайоні, що окреслювався тодішніми вулицями Першотравневою (нині – Степана Бандери), Жовтневою (тепер – Гетьмана Івана Мазепи) та Івана Богуна, одним з його визначальних маркерів був єврейський цвинтар, якого тепер немає. Кожного разу, йдучи до крамниці за продуктами, ми з дідом переходили той кіркут з монументальними мармуровими надгробками заможних євреїв та мацевами бідніших коломийців Мойсеевої віри. Та одного дня, мабуть, 1987 року, цього кладовища не стало: його запросто зруйнували, загнавши будівельну техніку, яка зрівняла із землею кількасотлітнє (ймовірно, з кінця XVIII ст.) останнє пристановище передгірських євреїв (одне із трьох нині відомих у місті), а потім місцеві компартійні різночинці заходилися облаштовувати там спортивний майданчик і стадіон для поблискої середньої школи №4. «З пам'яттю так робити не годиться», – казав дід, уродженець далекої Одещини, інвалід Великої Вітчизняної війни, свідок Голодомору. Він, мабуть, у цю коротку фразу вкладав, мабуть, немало... Дід Іван вже давно відійшов у засвіти, а його слова час од часу змушують замислюватися над сенсом пам'яті про тих, які завжди були поряд з українцями і, сподіваюся, залишатимуться з нами як добрі сусіди.

Натомість моя бабуся Люба, донька Миколи і Софії, яка народилася 1922-го в Кам'янці-Подільському і потрапила до Коломиї у трагічний 1941-й, врятувавшись втечею з палаючого Києва, мало коли переходила єврейський цвинтар, мабуть, добре пам'ятаючи своє перше враження від цієї околиці (де у війну нацисти знищували коломийців), коли її, дитину «ворогів народу», розстріляних у Биківні під Києвом 1937-го, на возі завезли до приміських Воскресінець, а згодом до передкарпатської Саджавки до материних родичів.

Нині надгробки, яких вже немає, цього кіркута залишаються невидимими вартовими історичної пам'яті про єврейську Коломию...

Керуючись вже усталеною в красному письменстві традицією, назву своєї книжки *«Вічний жид з Коломиї»* я прив'язую до *«Дон-Жуана з Коломиї»* Леопольда Захер-Мазоха, *«Булочника з Коломиї»* Григорія Полянкера, *«Колумба з Коломиї»* Миколи Савчука, чи менш відомих фразеологізмів *«англік з Коломиї»* та *«француз з Коломиї»*, зайвий раз підкреслюючи, що саме це місто дало світові — єврейству та українству — постать загальноєвропейського культурного масштабу, досі належно не пошановану обидвома народами. А що досі всіх документальних свідчень про Оренштайнове життя і його добу не знайдено, він як той Агасфер і далі блукатиме світом у своїх друках — поштових картках, брошурах, елегантних томиках *«Загальної бібліотеки»*, книжкових та нотних виданнях *«Української накладні»*. Адже, як висновували сучасники видавця — українці про тогочасних євреїв, *«Жид — вічний скиталець... Жиди мають небували серед інших народів особливості, яких не мають ані інші Семіти: з одної сторони величезну життєву енергію, високу інтелектуальну здібність та расову свідомість і солідарність, а з другої брак всякого змислу для державницько-політичної самостійності власного народу»*¹.

Тому-то кожна зустріч з *«Вічним жидом з Коломиї»* на сторінках цього дослідження наштовхуватиме мене і читачів на підводні рифи складних питань не тільки про дилеми Оренштайнових ідентичностей і змагання національних проектів, самотність видатного українського видавця Мойсеевого визнання і трагічність долі його родини, а й історії коломийської єврейської громади, яка посідає важливе місце в минулому й сьогоденні Народу Книги.

¹ Степан Нижанківський, *Ми і Жиди*, с. 26, 27.

ОПОВІДЬ ПЕРША: МОЗАІЧНА *«Євреї показали привілей...»*

Коломия дооренштайнової доби
Перші євреї у Коломиї. «Євреї з Коломиї» поза Коломиєю
Поселення львівських євреїв. «Львівські» єврейські впливи
Найвпливовіші страти єврейства — купці й рабини
Економічний та політичний розвиток коломийських євреїв
Розбудова громади у ХІХ сторіччі

Коломия, 1565–1566

*Статус євреїв у «чужому»
соціокультурному просторі*

*Витоки соціокультурного
конфлікту не-євреїв з євреями*

*Політична структуризація
галицького єврейства*

Для того, щоб більш-менш повноцінно зрозуміти місце і роль Якова Оренштайна в різносюжетних контекстах українсько-єврейських взаємин першої половини ХХ сторіччя, насамперед варто розглянути окремі епізоди історії коломийської єврейської громади. Зокрема мандрівку життям і діяльністю видатного видавця слід почати з самого факту появи в місті євреїв та організованої єврейської спільноти¹.

Як і коли євреї з'явилися у Коломиї, документально встановити, мабуть, не вдасться. Натомість, використовуючи міждисциплінарний підхід щодо конструювання наукової біографії, зважимося на цьому етапі дослідження Оренштайнового життєпису послуговуватися фігурою наратора-мозаїста. Згідно з цією моделлю, поодинокі факти, відомості та цитати оповідач упорядковує в логічній послідовності, не ламаючи біографічної канви життя і діяльності головного героя – протагоніста майбутньої студії. До того ж така «мозаїка» є певним вступом до «глибшого сенсу» біографії протагоніста (у нашому випадку – Якова Оренштайна) і має не тільки індивідуальний, а й колективний вимір, адже є своєрідним (ре)конструктором навіть випадкових подій минулого. Отже, створюючи таким чином мозаїчне панно, в яке доля одного дня «вписала» майбутнього видавця і українського патріота, ми хочемо показати початок і кінець життя коломийської єврейської громади дооренштайнової доби, а також її зв'язки з «іншими».

Можемо здогадуватися, що перші сини і доньки Мойсеевого народу опинилися у місті в його літописну добу – у часи Галицько-Волинського князівства. Про присутність у Коломиї єврея збирача податків (який ще й торгував рибою) свідчать документи 1466 р. (повторно підтвержені 1469 р.), коли каштелян подільський, снятинський і коломийський Михайло Бучацький віддав копальні солі в Коломиї Шимшону з Жидачева (*Samson Iudeus v. Zydaczow Theloneator*)², хоча перші документальні згадки про

¹ Див.: Іван Монолатій, *Забутий світ – коломийські євреї, «І»*, ч. 48: Гебрейський усе-світ Галичини, Львів 2007, с. 208–216.

² *Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej* [z Archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie w skutek fundacji sp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego], Tom XII, Lwów 1887, s. 313–314 (nr. 3310), 327 (nr. 3412); Ignacy Schipper, *Studia nad stosunkami gospodarczymi Żydów w Polsce podczas średniowiecza*, Lwów 1911, s. 239, 242, 278.

євреїв у Коломиї відносять до 1563 р.³ Спорадично невідомі досі «євреї з Коломиї» згадуються в середині XVI сторіччя у документах з Валахії і Туреччини. Там вони фігурують як ті, котрі контролювали торгівлю на шляху до Румунії і з Румунії, яка тоді входила до Оттоманської Порти. Найвідомішим коломиїським неогоціантом 1599 р. був львівський єврей Мордехай Єгуда⁴. [Коломия, 1565–1566].

[Коломия, 1565–1566]

[У містечку мешкали давно осілі городяни], котрі за свої будинки і земельні ділянки не сплачували чиншу, а також передгородяни, які «недавно осіли на міському оболоні» і мусили сплачувати до скарбниці чинш.

Передмістяни проживали на вулицях Леловій і Снятинській, а також вулиці, яка розташовувалася «за ринком».

На вулиці Леловій проживало 36 осіб, які сплачували чиншу 12 грошів: Хрін Івачковський, Мартін, Ілько Антонович, Андрей, Марцін Дробний, Іван Воскресінський, Антонова, Панкова, Братко Яроссов, Тимко, Андрей Щесного, Антось, Яким, Олекса Голевчин, Омелянова, Санайкова, Хрінко Угрин, Іванеч Тимків, Петрова, Яч Гусечич, Юрко Гасчин, Сечко Дяк, Онуско, Ячко Верещак, Іваниха, Іван Бель, Павел Данилович, Микита, Ігнат, Олекса, Гриць Жупник, Іванко, Янко Лях, Сидор, Щесни, Прочик Гусчик.

На вулиці Снятинській мешкало десять осіб, які теж платили 12 грошів чиншу: Анна Івахова, Сидориха, Гаська, Марухна, Ілясиха, Іванова Заболотна, Юрко Різник, Іван Андрейович, Юргі Кушнерович, Ілько Гвоздецький.

«За ринком» проживало теж десять передмістян, які сплачували 12 грошів чиншу: Ігнат, Васько Мельник, Роман, Кондрат, Матіс, Василь Скржесаний, Васько Крупа, Андрейова, Артис, Небржажний.

Осібнo мешкали Василь Крунич та Янко Коваль, які сплачували відповідно 30 і 15 грошів, оскільки побудувалися на «двірських городах».

Міський ґрунт складався зі 100 ланів ріллі, з яких чотири лани належало тамтешньому війтові, а місцевим парохіві, монастирю та мельникові — по одному, котрі не сплачували жодного чиншу.

У містечку працювали кушніри (Волинеч, Ухрінович, Юрко, Семен, Юдас, Місько Литвин, Місько, Бортун, Буркунч, Місько Чорний, Якоб), кравці (Єсусек, Бласко, Чорніс, Хріневич, Чапочич,

³ Eliezer Feldman, *Di elteste yediyes vegn yidn in poylishe shtet in 14–16 yorhun* [Найдавніші відомості про євреїв у польських містах в XIV–XVI століттях], «Bleter far Geshikhte», Warszawa 1934.

⁴ Тарас Возняк, *Гебрєйський світ Коломиї*, «Ї», ч. 62: Коломия, Львів 2010, с. 99; N. M. Gelber, *History of the Jews of Kolomea*, [in:] *Memorial Book of Kolomey. Translation of Pinchas Kolomey*, ed. Shlomo Bickel, New York 1957, p. 14.

Хрiчко Уерин, Кузьма); бондарi (Павло, Хлелько, Хресний, Иван, Кунаш, Муха); слюсарi, римарi, ковалi i сiдлярi (Болдур, Оначко, Иванко, Москаль, Павел, Гавiлеч, Петро Римар, Валентi, Петрушич, Ярослав, Братко, Олекса Сiдляр, Слюсар Хромий); шевцi (Ян Сепiнтезiн, Савка, Гричина, Дмитро, Роберський, Левко, Гiрка, Иржикович, Войтасько, Гржесько, Дасько, Iвасько).

Рiзницьких яток було вiсiм, а пекарiв – 150.

Окремо працювали двi вiльнi людини, якi допомагали хворим i хоронили померлих.

У мiстечку було четверо «руських» священникiв]⁵.

В дослідженнях з історії євреїв Коломиї «хрестоматійним» називають 1569 рік, коли львівські євреї поселилися на околицях тогочасного міста⁶. Як свiдчив у своєму «Нарисi про мiсто Коломию» польський краєзнавець Леопольд Вайгель, що ґрунтував своє дослідження на втраченому нині архiвi Коломийського маґистрату, під час люстрації 1616 р. «євреї показали привiлей, наданий рiшенням любельського коронного сейму вiд 1569 р.»⁷

Про який привiлей власне йшлося? Найiмовiрнiше, це були статтi короля Сигiзмунда-Августа щодо правових та економiчних стосункiв львівських євреїв, виданi 2 лютого 1569 р. у Люблiнi на вальному сеймi королiвства «в день свята Благовiщення Пречистої Дiви Марiї вiд iменi та з боку всiх та кожного євреїв, що живуть у межах i поза мурами нашого мiста Львова»⁸.

Змiст цих статей передбачав:

«Стаття перша, щоб воєвода виставив i постановив людину не iншого, тiльки шляхетського стану, осiлого, на своє мiсце для судження та вирiшення єврейських справ.

Друга (стаття), щоб єврейські книги або акти в iхнiй божницi або у школi, в скринi, лежали замкненими на зберiганнi, а не деiнде.

Третя (стаття), якщо суддя, маючи при собі деякi записи, хотiв би в акти внести без вiдома старших євреїв тодi (вони) за нiкудишнi мають бути.

⁵ *Описи королiвщин в землях руських XVI вiку, виданi під редакцією Михайла Грушевського. Том I. Люстрації земель Галицької й Перемиської, Львiв 1895, с. 44–45.*

⁶ Майер Балабан, *Жиди в Коломiї*, «Вiсник Коломiї», 12 липня 1991 р., ч. 66 (130); Иван Монолатiй, *Коломиєзнавство. Нариси iсторiї Коломiї у контекстi взаємовiдносин слов'янських народiв*, Коломия 1996, с. 71; Иван Бiланюк, *Євреї*, [у кн.:] *Енциклопедiя Коломийщини*, ред. М. Савчук, Зшиток 6 (лiтери Е–Й), Коломия 2014, с. 22.

⁷ Леопольд Вайгель, *Нарис про мiсто Коломию*, Коломия 2008, с. 33 (переклад з польської Миколи Васильчука i Мирослави Кочержук); Пор.: *Ruski miasta Kołomyi przez Leopolda Wajgla, prof. gimn., Kołomyja 1877*, s. 23.

⁸ *Привiлей нацiональних громад мiста Львова (XIV–XVIII ст.)*, упорядкував Мирон Капраль, Львiв 2010, с. 433 (док. 135).

Четверта (стаття), суддя не має прийняти писаря без відома старших євреїв до писання єврейських актів.

П'ята (стаття), старших євреїв ніхто інший не має права вибирати, тільки єврейська громада, яка вибравши їх поміж себе, повинна ставити їх перед своїм воєводою, котрий має тих обраних підтвердити.

Шоста (стаття), воєвода не має більше кари з них стягувати, тільки три гривні, а суддя — фунт перцю, відповідно до статуту королівства; ті карі не мають стягуватися, тільки спочатку вчинивши правосуддя з єврейськими старшинами.

Сьома (стаття), їхню школу не повинні запечатувати або арештовувати, тільки за справи, належні особисто до його милості короля.

Восьма (стаття), різництво — їм (різникам) має бути вільно продавати як християнам, так і іншим людям, за звичаєм інших євреїв — краківських, познанських, люблінських.

Дев'ята (стаття), старші євреї мають також владу карати інших євреїв-злочинців клятвою відповідно до їхнього закону, того їм ніхто не має забороняти.

Десята (стаття), воєвода не має їм давати доктора (*тут — керівник львівської єврейської громади. — прим. М. Капраля*) без їхньої волі, тільки якщо вони самі між собою виберуть.

Одинадцята (стаття), їхній суддя не має жодного декрету видавати, тільки спільно зі старшими євреями.

Остання (стаття), також мають бути відповідно позвані насамперед до законного і належного судді, як до воєводи або його судді, а потім до суду його милості короля. А коли невідповідно був би позваний (єврей), не повинен з ніким судитися, як такий, що зі свого власного права позваний⁹.

Саме цей привілей, як висновок визначний історик галицьких євреїв М. Балабан, підтвердив право тих львівських євреїв, які переселилися до Коломиї, брати участь у міських повинностях і перебувати під міською юрисдикцією, користуватися міськими вольностями, мати право рівного з містянами голосу в розв'язанні міських справ у вирішенні міських справ і право мешкати на ринку¹⁰. Цікаво, що список платників податків 1569 р. свідчив, що довкола тогочасного міста мешкало десять єврейських родин — приблизно 120 осіб¹¹.

Зауважмо: беручи цей факт як досить умовну точку відліку в біографії коломийської єврейської громади (яка, звісно, потребує додаткових документальних підтверджень), пам'ятаймо, що в XVI—XVII ст. Львів залишався єдиним у регіоні містом (великі єврейські гміни мали також

⁹ Там само.

¹⁰ Майер Балабан, *Жиди в Коломиї...*

¹¹ Тарас Возняк, *Гебрейський світ Коломиї*, с. 99; N. M. Gelber, *History of the Jews of Kolomea*, р. 14; W.W., *Kolomyja*, [w:] *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon*, red. J. Tomaszewski, A. Zbikowski, Warszawa 2001, s. 243.

Краків, Познань, Хелмно і Люблін), яке мало багато євреїв, а містечка поза Львовом заселяли тільки поодинокі євреї. Мабуть, таким містечком, яке не тішилося значною кількістю євреїв, і була тогочасна Коломия.

Як зауважував М. Балабан, львівські євреї охоче переселялися до таких населених пунктів, адже там вони могли вільно провадити власні торгівлю і ремесло, не були обтяжені правами і привілеями цехів і не підлягали місцевим судам, а лише власним, львівським. А той факт, що наприкінці XVI — на початку XVII ст. польські магнати заснували низку нових і відновили деякі занепалі міста, запрошуючи до їхньої розбудови осадників, закладаючи єврейські квартали зі львівських чи перемишльських «емігрантів», у випадку Коломиї був, можливо, визначальним. Адже незважаючи на переселення таких «колоністів» до нового місця, вони й далі визнавали владу львівського рабина й залежність від львівського кагалу. Ба більше, ці євреї-емігранти і далі з'їжджалися на урочисті свята до Львова, там ховали своїх померлих, там полагоджували духовні потреби і навіть сплачували своїй «матірній» громаді податки — натуральні і фінансові¹².

Так тривало досить довго: певним підтвердженням «львівських» єврейських впливів у Коломиї є й той факт, що тут 1599 р. «на коморі» (митниці) «сидів» Марек Юда зі Львова (відомо, що львівські євреї, наприклад, «сиділи» й у Кам'янці — 1599 р. якийсь Файбусович, у 1623-го — Абрагам і Давид, а 1633 р. — Віктор)¹³. А що переважання львівських євреїв у коломиїському соціумі не було виняткове, доказом цього є історія такого собі Ірша (Гірша) Мендловича з Богуслава, який у серпні 1633 р. звільнив від усіх боргів коломиїських містян Івана Горівку, Івана Пухчанка і братів Семена, Івашка і Данила Міртичів¹⁴.

Важливий і той факт, що побіч того, що коломиїські євреї були королівською власністю, в Коломиїському повіті євреї були власністю шляхти — родини Потоцьких, яка активно підтримувала єврейське осадництво на сході тогочасної Речі Посполитої і віддавала єврейським орендарям право збирати податки¹⁵.

Статус євреїв у «чужому» соціокультурному просторі

Юдаїзм як релігія суто національна орієнтував єврейство на збереження культурної традиції через консервацію традиційного образу життя і закритість життєвого світу. Повсякденне життя єврейської спільноти, просякнуте

¹² Majer Balaban, *Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII w.*, Lwów 1906, s. 249, 251–252, 505–506.

¹³ M. Balaban, *Op. cit.*, s. 386.

¹⁴ *Materialy zrodlowe do dziejow Żydów w księgach grodzkich lubelskich z doby panowania Władysława IV i Jana Kazimierza Wazów 1633–1669*, oprac. H. Gmiterek, Lublin 2006, s. 21, nr. 41.

¹⁵ Jacek Wijaczka, *Długi «złoty wiek» dziejow Żydów w Rzeczypospolitej (od początku XVI do połowy XVII w.)*, [w:] *Atlas Żydów Polskich*, red. W. Sienkiewicz, Warszawa 2010, s. 65, 66–67.

релігійним духом, проходило за зачиненими дверима єврейського дому, окремого єврейського кварталу, синагоги. Хоча єврейська громада і була частиною суспільства, що її оточувало, внутрішня її згуртованість разом з релігійною і соціальною неординарністю фактично перетворювала її на своєрідне соціальне утворення, яке можна цілком справедливо назвати «світ у собі». Це визначення відображає суперечливу ситуацію, в якій перебувало єврейство. Існування цього окремого «світу» залежало від постійних контактів його жителів із зовнішнім світом. Види цих контактів і їхня частота залежали від місцевих обставин і від самих індивідів. Християни вбачали у прив'язаності євреїв до своєї історичної батьківщини привід, щоб не давати їм рівних з корінним населенням прав. Так замикалося ідеологічне коло, яке визначало статус єврея в тогочасному суспільстві як «чужого», статус, який радше терпіли де-юре, ніж приймали де-факто.

Найтісніші контакти спостерігалися тоді, коли єврейська родина жила в селі, місті чи містечку і її глава здійснював функції орендатора, відкупника чи торговця, лихваря, збирача податків і т. п. Поза всяким сумнівом такі євреї-одинаки були близько знайомі зі своїми сусідами. Користуючись мовою соціології, єврей-одинак був частиною неєврейського оточення як член «групи акомодатії» (приспосовування). З іншого боку, в нього були соціальні, культурні і релігійні потреби, які не могли реалізуватися в контактах із цією групою. Як одинак розв'язував свої проблеми, залежало від місцевих обставин і від міри його благочестя. Можливі були різні підходи. На одному полюсі — повне злиття з «групою акомодатії», в крайньому разі — з прийняттям панівної релігії. На другому — якнайсуворіша вірність своїй «групі походження» і пунктуальне дотримання всіх релігійних та соціальних обмежень, що передбачає відмову від багатьох благ та свобод, які обіцяє спілкування із зовнішнім світом.

Повний розрив зв'язків етнофора з групою походження був рідкісний. Але якщо все ж уявити собі такий, нехай навіть гіпотетичний випадок, він був би одним із розв'язків проблеми подвійної належності — і до суспільства, і до своєї підгрупи. Ця проблема тією чи іншою мірою стояла перед усім єврейським суспільством. Однак якщо одні відчували вагу цієї дилеми, то були й інші, які взагалі нею не переймалися. Це були члени великих єврейських громад, які мали справу тільки зі своїми одновірцями, як-от проповідник у синагозі (на відміну від його мандрівного колеги), вчитель івриту й інші. Попередньо описаний конфлікт мало цікавив їх, хоч навіть ці, захищені від зовнішніх впливів, індивіди були в господарській залежності від селян-неєвреїв, з плодів чиєї праці вони жили. Але тут були посередники: купець, ремісник, мандрівний торговець та ін. Вони оберігали таких євреїв від прямого контакту з чужим для них світом. Єврейський квартал жив своїм життям, в якому не брало участі оточення. Неєвреї приходили до нього тільки у справах і виключались із його соціального життя, особливо суворо — із релігійних та ритуальних обрядів. Ця сфера єврейського традиціоналізму задавала норми життя і за межами гетто. Окремі євреї, що постійно жили поза межами гетто, звіряли своє життя з визнаними там нормами. Вони почувалися у подвійному вигнанні через віддаленість від єврейських громад. Але навіть у євреїв, що народились і виховувались у такій ізоляції, збереглися зв'язок з єврейською громадою й усвідомлення переваг життя у т. зв. єврейських центрах — хоч вони постійно

були під впливом неєврейського оточення і практично нічого іншого не знали. Їхнє перебування серед неєвреїв було продиктоване економічною чи політичною потребою, і його ніколи не обирали добровільно. В цьому відчуженні – усвідомлення іншості юдеїв, яким довелося упродовж сторіч жити розпорошеними у вигнанні (Галут). Сам факт розсіяння означав, що кожна така група водночас була і частиною місцевого неєврейського суспільства. Євреї входили до неєврейського середовища, яке їх оточувало, як частина в ціле, виконуючи в ньому певні функції.

Зберігати як індивідуальну, так і колективну ідентичність за цих обставин було дуже складно, особливо після того, як у ХІХ ст. в деяких країнах відкрилися брами єврейських гетто й стерлися межі зон осілості, внаслідок чого почався інтенсивний процес асиміляції. Одними з основних чинників, які не давали євреям повністю розчинитися серед інших народів й остаточно втратити власну ідентичність, були їхня релігійна відрубність (юдаїзм) і відданість традиціям, включаючи ритуали й звичаї, історичну пам'ять, мову, культуру.

І далі єдиними джерелами з історії першої організованої громади коломийських євреїв залишаються люстрації 1616, 1621 та 1627 рр., зміст яких переказали місцеві краєзнавці у 1870-х роках.

З першої відомо, що євреї вносили щороку в двір коломийського старости 20 талярів, а євреї-різники (разом з християнами) 40 каменів сала. Люстраційна комісія доручила старості надати євреям місце під синагогу та цвинтар поза межами міста, звільнивши ці земельні ділянки від оподаткування, натомість єврейська громада мусила сплачувати старості податок. Ось як про це пише вже згадуваний Л. Вайгель: «...внаслідок чого [євреї. – І. М.] повинні відбувати повинності, але оскільки перебувають під міською юрисдикцією, мають користуватися всіма міськими свободами, в міських рішеннях мають рівні права з міщанами, а також повинні жити в Ринку. Далі люстраційна комісія постановила, щоб на будівництво божниці міське староство виділило місце поблизу, а згодом відведено їм для окопища ділянку землі (власність міста), де розташовувався Старий двір, аж до криниці. Цей ґрунт, як і будиночок для цвинтарного сторожа, звільнені від всіляких податків. Комісія також наказує, аби і християнська, і єврейська спільноти не влаштовували торгівлі ні на передмістях, ні на вулицях чи за млином, а лише на Ринку щоп'ятниці від полудня і в суботу впродовж цілого дня. Оскільки євреї скаржилися, що міщани забороняють їм в п'ятницю продавати на столах коріння і дрібні речі, як це робиться в інших містах, комісія наказує, аби міщани жодних перешкод їм у цьому не створювали»¹⁶.

А люстрація 1621 р. свідчила, що місто виклопотало для євреїв підтверджувальну грамоту, яка стверджувала, що «за євреями повинні бути збережені їх повинності і права». Таке формулювання для єврейської громади було наслідком трагічних наслідків для міщан повені і набігу татар.

¹⁶ Леопольд Вайгель, *Нарис про місто Коломию*, с. 33; *Rys miasta Kolomyi*, s. 23.

Згодом перепис королівських володінь 1627 р. підтвердив обов'язок місцевих євреїв надалі вносити в старостівський двір 20 талярів, а до коломийського замку — разом з християнами — 40 каменів сала¹⁷. Того ж року партнером львів'янина Іцака Марковича, який тримав мита в Снятині, Галичі та Коломиї, спільно з Ноту Галицьким був Лазар Коломийський¹⁸. Влітку 1627 р. у Грамніці поблизу Щецина Ваад Чотирьох Земель постановив, що місцеві орендарі мусили щороку сплачувати коломийському кагалові 300 гульденів. В ухвалі вказувалося, що перші три роки ці кошти використовуватимуть на утримання рабина, хазана, шамаса і на потреби бідних євреїв¹⁹.

Справжнім викликом для більш-менш унормованого життя першої генерації коломийських євреїв стала доба визвольних воєн Богдана Хмельницького, адже його ім'я викликало сум'яття у євреїв («бич Божий»)²⁰. А що історична свідомість євреїв тривко берегла образ християнських сусідів як погромників, а очільника української національної революції XVII ст. — як найбільшого погромника, євреї сторіччями не могли пробачити Б. Хмельницькому нечувані жорстокості, умисне руйнування єврейських осель, перетворення синагог на стайні, цілеспрямоване винищення їхніх дітей. Щоправда, в досліджуваному хронотопі український повстанський рух був дуже слабкий, і, відповідно, для тутешнього населення винищення євреїв за часів Хмельниччини мало тільки символічне значення. За різними підрахунками в ті часи загинуло від 100 до 180 тис. євреїв, хоч інші джерела подають значно менше число жертв — десять тисяч²¹, а в самій Коломиї у 1648—1649 роках — триста (в інших джерелах, мабуть, помилково, три тисяч) осіб²², хоча невідомо, чи йшлося про власне коломийських євреїв, чи євреїв коломийського та сусідніх повітів. А що навіть через сторіччя коломийська єврейська громада не була надто численна (1765 р. в Коломиї зафіксували 1072 євреї, зокрема 87 немовлят першого року життя, а в цілому повіті — відповідно 10 987 та 734²³) і не належала до тогочасних

¹⁷ Там само, с. 34, 35; *Ibidem*, s. 23, 25.

¹⁸ Majer Balaban, *Żydzi lwowscy*, s. 194.

¹⁹ Тарас Возняк, *Гебрейський світ Коломиї*, с. 100; N. M. Gelber, *History of the Jews of Kolomea*, p. 15.

²⁰ Наталя Яковенко, *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*, вид. третє, переробл. та розширене, Київ 2006, с. 339–341; Zenon E. Kohut, *The Khmelnytsky Uprising, the image of Jews, and the shaping of Ukrainian historical memory*, «Jewish History», Vol. 17, No. 2: Gezeirot Ta'h. Jews, Cossacks, Poles and Peasants in 1648 Ukraine, pp. 141–163.

²¹ Валентин Стецюк, *Єврейство у Придністров'ї*, [у кн.:] *Культурні грона Дністра. — Мультинаціональна культурно-історична спадщина Наддністрянщини*, упор. В. Стецюк, Івано-Франківськ 2001, с. 130.

²² W.W., *Kolomyja*, s. 243; N. M. Gelber, *History of the Jews of Kolomea*, p. 15.

²³ Majer Balaban, *Spis Żydów i Karaitów Ziemi Halickiej i powiatów Trembowelskiego i Kolomyjskiego w roku 1765*, «Archiwum Komisji Historycznej», Tom 11, Kraków 1909–1913, s. 25, 29.

центрів єврейського життя (з населенням 2–10 тис. осіб)²⁴, відомості про вбивства саме коломийських євреїв під час повстання Б. Хмельницького слід уточнити.

Тепер не відомо, з якого часу коломийські євреї перейшли з власності польських королів до шляхти. Так чи так, але з міських документів початку XVIII ст. знаємо, що вони вже належали Потоцьким. Зокрема 16 квітня 1715 р. генеральний писар Павел Беное ухвалив таку постанову: «Враховуючи знищення і занепад яток коломийських міщан, які потерпіли в цей безладний час, а також їхніх маєтків (більше єврейських, ніж бувало), постановляю... щоб при оподаткуванні та складанні різних навантажень по оплатах, нічого іншого, лише четвертий гріш християни давали більше, ніж євреї»²⁵.

Зауважмо, що ця постанова повторно підтверджувалася 28 липня 1731 р. та 15 березня 1757 р. Цікаво, що в документі 1757 р. записали, що т. зв. «податок четвертий гріш» мусять сплачувати «коломияни польської нації»²⁶. Згодом 25 травня 1771 р. коломийські містяни-християни і містяни-юдеї уклали угоду про підводи, що виїжджали з міста: 17 і $\frac{3}{4}$ припадало кагалові, а 5 і $\frac{1}{4}$ – містянам²⁷.

Навіть за таких на перший погляд сприятливих умов для ведення етнічного бізнесу коломийськими євреями традиційними і поодинокими «моделями виживання» їх в умовах соціально-правового відокремлення залишалися торгівля і підприємництво. Ще на початку XVIII ст. один з очевидців писав: «Здається, нема більшого міста на Русі як Коломия над річкою Прутом, де була б така сила торговельного люду з різних сторін і країв. Тут можна побачити волохів, угрів, поляків, греків, московитів, вірменів, жидів, циганів, турків, литовців. Видається тут вавилонське скопище торгівців з цілого світу – і так день в день, рік в рік»²⁸.

Найзручнішою і наймобільнішою формою економічного життя місцевих євреїв була посередницька торгівля худобою з Молдови і Валахії та солі з Галичини, а також збіжжям, воском, медом і жиром. Так, наприклад, 1786 р. коломийський негоціант Лейзор Ляйбль отримав право на торгівлю цими товарами на суму 200 тисяч флоринів. Наприкінці XVIII ст. євреї-коломийці, крім торгівлі, купецтва й корчмарства, диверсифікують свій бізнес, продаючи деревину, добуваючи соду, виготовляючи поташ та продаючи тютюн. Зокрема знаними в той час були продавці тютюну Авраам і Шломо Крігсгабери,

²⁴ Jacek Wijaczka, *Od połowy XVII po schyłek XVIII w.*, [w:] *Atlas Żydów Polskich*, red. W. Sienkiewicz, Warszawa 2010, s. 134–135.

²⁵ Леопольд Вайгель, *Нарис про місто Коломию*, с. 45–46; *Rys miasta Kołomyi*, s. 38.

²⁶ Там само, с. 46; *Ibidem*, s. 38.

²⁷ Там само, с. 47–48; *Op. cit.*, s. 40; Іван Монолатій, *Коломисзнавство*, с. 72.

²⁸ Іван Монолатій, *Цісарська Коломия 1772–1918 рр. Драма на три дії з життя другого міста Галичини габсбурзької доби*, Коломия 2010, с. 56.

Моше Лев, Моше Гонік, Йозеф Шренк та Фейвль Гершль²⁹. Власне останній з цього переліку коломийських тютюноторговців був суперечливою фігурою на тлі місцевої єврейської громади. У серпні 1784 р. розголосу набула справа його доносів про таємні весілля коломийських євреїв, а також розкрадання коштів громади – разом із секретарем кагалу Шмуелем Ноту. В останньому їх звинуватив купець Мендель Маркус³⁰. Коломийські євреї були й знаними лихварями – відомо про «старозаконників» Давида Венгрини і Мошка Восоновича, які у вересні 1765 р. за борги забрали волів від якогось чоловіка з Березова³¹.

Домінування євреїв у міській торгівлі не могло пройти осторонь неєврейського населення міста, а тому це спричинювало міжетнічну конкуренцію, в осередді якої лежав релігійний фактор. Зокрема 1768 р. городяни хотіли насильно вихрестити «невірного Майорка, громадянина Коломиї»³². Цей випадок можна трактувати як приклад зіткнення етнічних спільнот, які належать до різних цивілізацій і, відповідно, сповідують різні цінності.

Витоки соціокультурного конфлікту неєвреїв з євреями

Юдейсько-християнський контакт відбувався тільки в адміністративно-фіскальній і торгово-ремісничій діяльності. Це створювало довкола релігійних обрядів євреїв, які повсякчас були фігурантами міжетнічної взаємодії, атмосферу таємничості. Замкнутість єврейського світу дозволяла міфологізувати уявлення про юдаїзм. Окремі релігійні обряди, які могли спостерігати християни (Пурімшпіль, хода зі свічками під час перенесення сувою Тори в синагогу, забій худоби), отримували неправильні пояснення. Нерідко неосвічена свідомість мас перетворювала таїнство на жахіття, надаючи єврейським традиціям зловісного антихристиянського сенсу.

В очах християн юдеї були «христовбивцями», а юдеї дивилися на християн як на поган та єретиків. Негативний образ юдея панував у т. зв. народній релігії. Однак цей образ, як і кожного «чужого» у традиційній культурі, був амбівалентний: євреям приписували магічні властивості, що могли бути і шкідливими, і корисними для християн. З позицій християнського фундаменталізму євреї уявлялися як втілення вселенського зла (вбивці Христа, одвічні вороги людства). Непросвічена свідомість мас перетворювала таємне на страшне, надаючи єврейським звичаям зловісного антихристиянського сенсу. Додавалася й віра народу в магію, ворожбитство, євреї наділялися демонічними рисами. Це визначало вибір саме євреїв як «істот іншого світу», з якими порівнювали себе християни.

²⁹ Тарас Возняк, *Гебрейський світ Коломиї*, с. 103–104; N. M. Gelber, *History of the Jews of Kolomea*, p. 29–30.

³⁰ Тарас Возняк, с. 104; N. M. Gelber, p. 29–30.

³¹ Леопольд Вайгель, *Нарис про місто Коломию*, с. 46; *Rys miasta Kolomyi*, s. 39.

³² Там само, с. 47; *Ibidem*, s. 40.

Етнокультурний поділ праці взаємовіддаляв «своїх» і «чужих», оскільки він здавна визначав головний критерій виокремлення тих чи тих спільнот із загалу. Володіючи високим ступенем комунікативності, євреї повсякчасно був орієнтований на те, щоб підлаштуватися під обставини, що вже існували, по можливості змінюючи їх для поліпшення умов життя. Він досить гнучко реагував на зміни політичної і ринкової кон'юнктури, пристосовувався до вимог суспільства, яке його приймало, і чималих успіхів досягав у тому, щоб забезпечити власні інтереси. Поведінка єврея в повсякденному житті була продиктована потребою створення таких зовнішніх зв'язків у суспільстві, яке їх приймало. Ці зв'язки могли б слугувати гарантією безпеки та збереження його майна. Підтримання нормальних стосунків з навколишнім середовищем, як правило, було вищим, ніж матеріальна вигода. Часто створювалися власні етичні системи: обманювати неєвреїв вважалося ганебним, оскільки нечесний вчинок розбещує того, хто його здійснює, незалежно від особи жертви. Однак навіть цей погляд, якого мало хто дотримувався, передбачав, що між євреєм і неєвреєм існує відмінність і що моральні норми в принципі можна застосовувати тільки до «своїх». Одночасно слід пам'ятати, що різниці в темпах і характері соціальної трансформації створювали враження «єврейського успіху» чи «єврейської змови» — відповідно до того, як був наставлений спостерігач.

Проникненість єврейської спільноти була обмежена. Контакти із суспільством, яке її приймало, встановлювалися лише в певних сферах і не торкалися релігії, традицій і культури. Адже у сприйнятті місцевого населення євреї були носіями чужих культури і віровчення. Інтеграція єврейської спільноти в соціум, який її приймав, була глибока лише в господарській сфері. Рід заняття євреїв — їхня активна участь у торгівлі та підприємстві — визначав ставлення з боку соціуму, котрий жив у реаліях, які він успадкував з попередніх часів, і не міг впливати на стан справ. Звичайно переважала реакція настороженості, підозрілості та впевненості в тому, що достаток євреїв не може бути наслідком чесної праці. Адже ментальність селянства визначала працю як важку фізичну на землі; цим почасти можна пояснити численні свідчення сучасників, які відмовлялися вважати євреїв людьми, котрі чесно заробляють на кусник хліба. Традиційні заняття євреїв — ремесло і торгівля трактували як засіб свідомо уникати участі в єдино праведному способі отримання засобів до існування — землеробстві. Тому єврея-посередника (торговця, шинкаря) сприймали здебільшого не як соціального партнера, а визискувача, який живиться результатами чужої праці. Навички ведення бізнесу, підприємливості до уваги не бралися, а радше інтерпретувалися як гедлярство і, зрозуміло, обман.

Щоправда, були й цілком несподівані випадки. Зосібна нобелівський лауреат Ш. Й. Агнон переказав цікавий епізод з можливих взаємин коломийських євреїв з ватажком карпатських опришків Олексою Довбушем, який з'явився «однієї суботи» в оселі рабина Ар'є: «Рабі Ар'є сидів у кріслі і руки омив і відпив, і над хлібом благословив Того, що дає хліб, і дав Довбушу, і їв сам. І Довбуша благословив рабі Ар'є. Після їди і пиття повернувся він зі своїми молодцями в гору. І в руці Довбуша клинок, що дав ангел смерті

Довбушу. Ні вдень, ні вночі не спочине клинок. Лише із суботи в суботу в день сьомий, коли спочив Господь, як освітиться суботній вечір, покоїться клинок у руці Довбуша, тому що пролилося на нього освячене вино, коли прийшов Довбуш з суботнього вечора до рабі Ар'є, і не ворухнеться клинок, поки не мине субота»³³.

А що цей сюжет тільки певною мірою свідчить, що поряд з купецтвом осібно нішу в тогочасній ціннісній системі посідали родини рабинів, які були незаперечними духовними лідерами спільноти, важливо відслонити завісу рабинічної Коломиї.

Першим, хоча й легендарним, коломийським рабином не пізніше 1640 р. міг бути один із синів або зять коломийського Гаона (мудреця)³⁴. До середини 1870-х років рабинами або очільниками рабинічного суду було понад 25 осіб — не тільки коломийці, а й представники інших юдейських громад, часто між собою поріднені, які утворювали цілі династії. Документально відомо про таких коломийських рабинів: Авраама Зава (Авраам син Вольфа) — згаданого у книгах жовківської громади (1664 р.); Авраама бар (сина) Йосифа Когена Цадика — жертву погрому у Львові (загинув 1664 р.); Хаїма бен (сина) Єгошаї — голову рабинічного суду у Кракові, Коломиї, Львові (помер 1673 р.), після нього — його сина — Єфраїма Фішля бар Хаїма³⁵, голову рабинічного суду в Коломиї; Довіда Когена, голову рабинічного суду 1710 р.; Ізраеля Баал-Шем-Това, який якийсь час навчав у т. зв. «малій косівській синагозі» (помер 1754 р.), згодом його учнів — Довіда Шломо, проповідника в коломийській синагозі (помер 1732 р. у Сколому), Ляйба Пістинера (помер 1745 р. в Коломиї), Менахема Мендля; Мешулама бар Єшаягу, голову рабинічного суду у Коломиї, зять Єфраїма Фішля бар Хаїма (помер 1746 р.); Ноа-Єфраїма Фішля бар Моше, голову релігійного суду в Коломиї, наступника свого тестя Мешулама бар Єшаягу (помер 1782 р. в Коломиї); Якова Копля бар Нехемії Файвля (помер 1787 р. в Місменіці); Шалтіяла Айзика га-Леві Штернгеля (швагера рабе Якова Копля), прозваного сучасниками «гігантом Тори», релігійного багача, який емігрував в Ерец-Ізраель і помер в Єрусалимі; Іцхака бар Нахмана Цві га-Леві Епштайна (зять рабе Мешулама бар Єшаягу), голову рабинічного суду в Барі та Коломиї; після його смерті 1735 р. головою рабинічного суду став його син Нахман-Цві Епштайн (помер 1829 р. в Коломиї), а після нього — його онука — Іцхака Зеева бар Нахмана-Цві га-Леві Епштайна, голову

³³ Шеля Гарцман, *Українсько-єврейські мистецькі зв'язки у XVI–XVIII ст.*, [у кн.:] *Пам'ятати заради життя. Матеріали «круглого столу» з приводу 40-річчя загибелі членів Єврейського антифашистського комітету*. Київ, серпень 1992 р., Київ 1993, с. 124.

³⁴ Moshe Rat, *Rabbis, Synagogues and Jewish Life in Kolomea*, [in:] *Memorial Book of Kolomey. Translation of Pinchas Kolomey*, ed. Shlomo Bickel, New York 1957, p. 113.

³⁵ Majer Balaban, *Historja Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304–1868*, Tom II: 1656–1868, Kraków 1936, s. 132.

Кіркут, зруйнований у 1980-х рр.

рабинічного суду в Коломиї (помер 1848 р. в Коломиї); Кгіські Нухема бар Іцхака Тойбіша, «гіганта Тори», голову рабинічного суду в Коломиї; Мордехая Зюскінда бар Єгуди Ляйбуша (помер 1860 р. в Коломиї); Пінкаса бар Йосифа Епштайна (зятя рабе Нахмана Епштайна) (помер 1861 р. у Коломиї); Еліезера бар Шломо Долинського, відомого як Еліезер га-Годель («великий»), учня рабе Якова-Іцхака Горовіца з Любліна (помер 1862 р. в Коломиї); Гершона бар Єгуду, голову рабинічного суду в Тлумачі, Городенці та Коломиї, засновника відомих освітніх і благодійних закладів (помер у Коломиї 1863 р.); Зеєва Вольфа бар Єфраїма, учня Якова-Теоміма Литовського, суддю рабинічного суду в Коломиї (помер 1865 р. в Коломиї); Еліезера бар Маєра, суддю рабинічного суду у Коломиї (помер 1867 р.); Гілея бар Баруха Бендіта Ліхтенштайна, уродженця Веки (Словаччина), учня рабе Моше Софера, голову рабинічного суду, рабина Коломиї упродовж 24-х років (помер 1856 р. в Коломиї); Захарію-Менделя Зільбера, сина Авраама Песаха (помер 1892 р.)³⁶.

Цей перелік, укладений у середині ХХ ст. згідно з рукописними та усними джерелами (оскільки пожежі 1827 і 1865 років знищили не тільки коломийські

³⁶ Moshe Rat, *Op. cit.*, p. 114–121.

синагоги, а й документи в них³⁷), імовірно, неповний. Відсутність достовірних джерел не дає можливості також стверджувати, що саме в Коломиї в 1756–1759 рр. міг проповідувати Якуб Франк – лідер сабатіанства в Галичині та на Поділлі – наймасовішого єврейського месіанського руху другої половини XVIII ст.³⁸ До того ж у місті, яке я досліджую, «не було таких блискучих єврейських просвітників, як у Бродах, Тернополі, Львові, Тисмениці чи Болехові. Коломия не відігравала якоїсь особливої ролі в тій культуртрегерській роботі, яка розгорнулася по всій Галичині... у тогочасній Коломиї немає жодних слідів послідовників Просвітництва (т. зв. Гаскали. – І. М.), які прагнули реформувати і змінити життя євреїв. Не було жодних спроб вирватися з тодішніх синагог і молитовних будинків. Ніхто не поривався будувати прогресивні синагоги... Життя коломийських євреїв дедалі більше набирало форм хасидської ортодоксії»³⁹.

За декілька десятиліть перед народженням Якова Оренштайна на передній план у повсякденному житті коломийського єврейства виходять соціально-економічні проблеми, які увиразнюють його статус у шерензі подібних спільнот галицьких євреїв. А вже 1812 р. в Коломиї мешкала понад 2 тис. євреїв (986 чоловіків і 1047 жінок), які об'єднувалися в 427 сімей, професійна структура яких мало чим відрізнялася від попередньої доби – періоду домінування купецтва⁴⁰. Як зауважував сучасник, «Коломия має до 18 000 мешканців і є одним з найбільших міст руської (східної) Галичини... Положення Коломиї є так добре, що вона може статися найбільшим містом Галичини; може знову бути зосередженням гендлю російського, молдавського, турецького, з Азії, Індії, Китаю, Угорщини, Німеччини, Італії, Бельгії, Франції і Англії»⁴¹.

Той факт, що коломийські євреї і надалі торгували збіжжям, шкірами, сіллю, воском і худобою, був посереднім наслідком фіаско створення спеціальних поселень (т. зв. єврейська колонізація), в яких євреї займалися б рільництвом. Так, ще 1782 р. із запланованих у цілій Галичині 1410 єврейських родин, які б «осіли на землі», Коломия мусила дати 20 родин, а дала тільки десять (зокрема 20 чоловіків, 36 жінок та 62 дітей віком до 18 років)⁴²; пізніше, 1822 р., більшість євреїв тільки декларувала, що вони – селяни, аби жити в довколишніх селах, а 83 із 91-ї родини євреїв

³⁷ Ibidem, s. 113.

³⁸ Игорь Туров, *Евреи и христиане в Восточной Речи Посполитой. Проблема контактов в контексте истории становления учения хасидов*, «Judaica Rossica», вып. 2, Москва 2002, с. 93–94.

³⁹ Тарас Возняк, *Гєбрейський світ Коломиї*, с. 106; N. M. Gelber, *History of the Jews of Kolomea*, p. 34.

⁴⁰ Тарас Возняк, с. 105; N. M. Gelber, p. 32.

⁴¹ М., *Топографія історична. Коломия. Перший історичний нарис про Коломию*, упор. М. Савчук, Коломия 2011, с. 33.

⁴² Тарас Возняк, с. 103; N. M. Gelber, p. 28.

Коломийської округи і надалі утримувала місцева гміна⁴³. Промовистою є та обставина, що попри зростання кількості євреїв у самому місті (від трохи більше ніж 2 тис. осіб 1812 р. до 8 тис. 1860-го) свою першу буржуазію вони сформували тільки 1860 р. А що саме тоді їм дозволили купувати нерухомість, то прохачами на такий дозвіл були Йосль Чаєс, Шломо Вісельберг, А. Мельцер, Й. Розенгек, Чаєс, Яків Зенензіб, Гугіг, Літман Бретлер⁴⁴. Про тогочасні коломийські торги писав Леопольд фон Захер-Мазох: «Якщо комусь захочеться створити невеличкий образ Галичини, то нехай поїде на ярмарок до Коломиї. Там він опиниться на форумі давньої римської колонії. Серед штовханини гендлярів, які пропонують, купують, сновигають туди й сюди, він побачить, як перед ним пропливає в розмаїтих обличчях дивовижна країна. Йому здаватиметься, що він то на багдадському базарі, то на церковній площі якогось села у Шварцвальді. Як і там, ударять по руках смаглявий вірменин з довгим чубуком та білявий шваб з короткою файкою в кутику уст, відчуття подібності проймає його, і він бачить, як Схід і Захід простягають один одному руки.

Жоден край багатонаціональної монархії не запропонує йому такої картини — ані Угорщина, ані Далмація, жоден не має такої повноти протилежностей. Тут відбувалось переселення народів. Немає тут якогось одного жіночого образу — є галерея жіночих портретів, порівняно з якою галерея короля Людвіга — лише збірка потвор. Роздивися довкола себе у штовханині! Кому ти віддаси Парісове яблуко?

⁴³ Majer Balaban, *Dzieje Żydów w Galicyi i w Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772–1868*, Lwów [б. р.], S. 43.

⁴⁴ Тарас Возняк, с. 107; N. M. Gelber, p. 36.

Колонія. — Коломия. — Kolomea.

Рынек. — Ринок. — Ringplatz.

Поглянь — ось у легкій бричці їде струнка худорлява полька з гордою сарматською голівкою. А може тебе більше привабить меланхолійна краса і замріяні очі малоросіянки? У неї козацька кров і гарненькі ніжки у сап'янових чобітках!

Якщо ти любиш сільські історії, шукаєш образів, які творить Бертольд Авербах, то ось біля кошків та діжок з маслом тебе вітають босоногі Лорелеї, ніби з якогось гарного популярного видання — які в них добрі блакитні очі! А поряд з ними очі газелі — очі мешканки Малої Азії з того племені, доньки якого ставали рабинями, щоб робити рабами своїх господарів. Ніби якась гурія, лежить на килимі у білому вбранні та тюрбані вірменка. Пальмове листя та страусові опахала навіюють мусульманські мотиви та гаремні фантазії. А ця черкеска! Це не маленька гаремна квітка, це дика донька Карпат, козуля з галицьких народних пісень — гуцулка.

Тобі подобається пишна росіянка, могутньої статури ліпованка? Як люб'язно пропонує вона фрукти. Ти любиш соковитий, смагливий колір обличчя — тут він виграє перед тобою усіма відтінками. Ось мадярка, її впізнаєш за доломаном. А он дитя Старого Завіту — татарська караїмка. Біля свого чоловіка, мандрівного мосяжника, сидить кудлата циганка. Хай вона поворожить тобі, але не вір її очам, вони колють, мов голки, вона зачаровує тебе!

Глянь в інший бік. Хіба ти в Кампан'ї? Та ні, ти на одному зі східногалицьких базарів. Але звідки ж римлянка? А ось ще одна.

Це не римлянка, але донька Риму — раса збереглася. З яким царським порухом складок ця мешканка Волощини вміє носити свою туніку — оздоблену золотом сорочку, а волосся — вона й далі зачісує його, як мати Граків. І знову куточок Сходу. Доньки Єрусалиму сидять під деревами і продають цибулю, начільна пов'язка з перлами обрамлює тут не одне

королівське чоло. Очі, як у голубки, темніють хтивим чарівним блиском. Заспівай чудову пісню кохання! Чи вони, ці квітки Сарона, зрозуміють тебе — гарні, як місяць, і небезпечні, як військові лави.

З великої кількості жіночих образів та характерів впадають в око два головні типи — полька та малоросіянка.

У меншій, Західній Галичині переважає польський елемент, за ним ідуть гебрейський та німецький; у більшій, Східній Галичині, панує український, проте його густий похмурий тон змінюється із Заходу на Схід все яскравішими відтінками національних барв. Крок за кроком зростає розмаїття образів, форм, звуків, протилежностей — кров життя пульсує все жвавіше, сильніше, рухливіше; світ розпускається у всій своїй величі»⁴⁵.

Скоріш за все коломийські євреї й надалі не мали б «виходу» своїх інтересів назовні, поза міський простір, якби не революційні події 1848—1849 років, які започаткували їхній самостійний політичний розвиток. Зокрема важливими є факти, що саме з цього часу коломийські євреї виходять на політичну сцену як депутати Галицького крайового сейму: д-р Розенгек (1848 р.)⁴⁶, Елізар Дукс (1861 р.), Максиміліан Ландесбергер (1865 р.). Останній з цього переліку з 1876 р. був ще й депутатом Рейхсрату у Відні. А що перші вибори до Рейхсрату відбулися 1873 р., у роботі центральної виборчої комісії взяли участь коломийські євреї д-р Юліус Кулішер та д-р Еміль Бик, репрезентуючи організацію «Шомер Ізраель»⁴⁷.

⁴⁵ Леопольд фон Захер-Мазох, *Жіночі образки з Галичини*, [у:] Леопольд фон Захер-Мазох, *Вибрані твори*, пер. з нім. І. Герасим, Львів 1999, с. 19–20.

⁴⁶ Majer Balaban, *Dzieje Żydów w Galicyi i w Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772–1868*, S. 146.

⁴⁷ Тарас Возняк, с. 106, 108–109; N. M. Gelber, p. 35, 38, 40.

Політична структуризація галицького єврейства

Остання чверть XIX ст. характеризувалася новими віяннями в суспільно-політичному житті Австро-Угорщини, то в середовищі галицьких євреїв завершувався тривалий процес переоцінки суспільних ідеалів. У дилемі дефініції євреї – релігійна спільнота та євреї – народ поступово перемагала остання. Адже питання майбутнього місцезнаходження нації стало центральним: одні покладали надії на розв’язання єврейського питання на теренах, де проживали, інші робили категоричну ставку на відродження державності в Палестині. Давалися взнаки й відмінні світоглядні орієнтири. Якщо традиціоналісти і далі покладалися на веління Месії, то інші виступали речниками боротьби за громадянські і національні права. Про те, що соціальна стратифікація євреїв призвела до визначення відмінних стратегічних завдань, які визначали діалектику національного ідеалу єврейства, свідчили й перші національні організації і товариства.

Перші сіоністські організації з’явилися в Галичині на початку 80-х років XIX ст. Їхнє виникнення було пов’язане з ідейною кризою, яка охопила ті традиціоналістські кола, які сподівалися на повернення історичної батьківщини євреям за велінням Месії. Незважаючи на емансипацію 1867 р. та форсовану асиміляцію, проблема дискримінації євреїв не знімалася з порядку денного, особливо в економічних відносинах, які були основою суспільного життя. Приміром, асимілятори німецького напрямку в 1868–1869 рр. створили союз «Шомер Ізраель» («Варта Ізраїлю»). Представники «Шомер Ізраель» підкреслювали, що «є австрійцями» і «австрійськими патріотами», що свободою і рівноправністю зобов’язані Габсбургам. У питаннях внутрішньої політики союз «Шомер Ізраель» виступав за консолідацію всіх єврейських громад Галичини. Його керівники проголосили ідею створення Союзу

єврейських громад. Дуже численною у 80–90-ті роки XIX ст. була група асиміляторів, орієнтованих на польську культуру. Асимілятори польського напрямку були об'єднані в Товариство «*Агудас Ахім*» («*Союз Братів*»). Внаслідок їхньої активної просвітительсько-пропагандистської діяльності польська мова, що ще кілька десятиліть тому рідко звучала на вустах єврея, стала мовою єврейської інтелігенції, а серед простого народу — мовою приятельського спілкування. Нова хвиля польської асиміляції, яка припала на кінець 80-х — початок 90-х років XIX ст., викликала певне неприйняття в єврейській громадськості. До того ж прояви новітнього антисемітизму та пауперизація галицьких євреїв сприяли їхній еміграції з Австро-Угорщини. Починаючи з 1870-х рр., зростали темпи еміграції, євреї покидали Галичину остаточно, цілими сім'ями. Ці обставини змусили представників єврейської інтелігенції шукати нові шляхи розвитку єврейського суспільства західноукраїнських земель. Власне ці роки й характеризувалися розвитком т. зв. палестинофільського руху, очільники якого перші з-посеред єврейських національних партій організаційно структурувалися. Прагнення євреїв знайти свою втрачену історичну батьківщину починає набувати реальних форм.

1882 р. вийшла друком брошура лікаря і громадського діяча, засновника палестинофільського руху «*Хове́ве Сіон*» («*Улюбленці Сіону*») Лео Пінскера «*Автоемансипація — заклик російського єврея до своїх одноплемінників*». У ній пролунав заклик скерувати зусилля передусім на відродження своєї національної свідомості і домогтися концентрації єврейського народу на одній, йому належній території. Одночасно того ж року у Львові відбувся перший сіоністський вечір, а за п'ять років постала провісниця палестинофільського руху — організація «*Ціон*». У 1895–1896 рр. на двох з'їздах «*Хове́ве Сіон*» було засновано Галицьке товариство для колонізаційної роботи в Палестині під назвою «*Агават Сіон*» («*Любов Сіону*») з центром у Тарнові. Саме сіоністи — вихідці з цього міста 1897 р. заснували першу галицьку колонію у Палестині — Махнаїм. Так завершився перший протосіоністський період розвитку сіонізму. Сіоністи не ставили виразних політичних завдань, їхньою головною метою була боротьба за збереження єврейської етнічної ідентичності, а ідеалом — утворення Єврейської держави в Палестині чи Уганді. Іншими територіями, де могла б виникнути держава євреїв, уявлялися Америка, терени між річками Небраскою і Арканзасом. Проте важливим в усіх проектах було твердження, що найбільшим щастям для єврейського народу може бути тільки незалежна вітчизна.

1883 і 1887 рр. у Львові виникли сіоністські товариства «*Мікра Кодеш*» («*Скликання священного зібрання*») і «*Сіон*», які в майбутньому і стали ядром Всегалицької сіоністської організації. Згодом у всіх більших містах Галичини було створені схожі товариства: «*Шохре Тошіа*» у Стрию, «*Га-іврит*» у Коломиї, Станиславові, Тарнові й Дрогобичі. В останньому 1887 р. виник ще й гурток «*Ейнігкайт*» («*Єдність*»), який у своїй програмі заявляв про політичні цілі. Всі перелічені організації, з одного боку, боролися за те, щоб уже наполовину засимільована молодь знову повернулася до єврейської історії та єврейської мови, з другого — за просвіту найортодоксальніших представників єврейства. Саме в цей час на політичному горизонті краю

з'явилася *Єврейська національна партія* (ЄНП), яка свою програму оприлюднила у Львові 1892 р. Вона складалася з двох частин, які стосувалися становища євреїв Галичини і проблем освоєння Палестини. Це була одна з перших програм етнічних єврейських партій, тому багато що не було ще чітко окреслене, переважало декларування загальних цілей. Особливо це стосувалося освоєння Палестини. Частина програми ЄНП, присвячена внутрішній політиці, передбачала здобуття багатьох представницьких місць у керівництві громад і парламенті, а також реалізацію прав, що належать євреям як окремому народові, створення спілок єврейських ремісників, опанування нових сфер економічної діяльності, створення професійних шкіл, ліквідацію релігійних кагалів, виховання молоді в дусі юдаїзму, заснування семінарії для підготовки рабинів, поширення сучасних наукових знань, розвиток національної самосвідомості, гідності і солідарності, усвідомлення своїх прав і обов'язків як щодо євреїв, так і неєвреїв. Звертали увагу на чимраз більшу роль антисемітизму, особливо в Росії і Румунії, і на потребу знайти місце, що стане новою батьківщиною для нащадків. Відповідь була однозначна: такою країною буде Палестина. Зовнішньополітична програма містила такі положення: організація еміграції євреїв з Росії і Румунії до Палестини, створення там колонії для єврейського пролетаріату, пробудження в єврейських колоністів почуття національної єдності і мовної спільності через запровадження івриту, створення в Палестині професійної школи й івритської академії, створення в Європі товариства з освоєння Палестини.

У перших роках ХХ ст. в Галичині з'явилися й перші робітничі організації сіоністської орієнтації: товариство єврейської торговельної молоді «*Ахва*» («*Братство*») (1900), Товариство торговельних помічників «*Ахдут*» («*Єдність*») (1903). 1904 р. відбувся установчий з'їзд сіоністської партії «*Поалей Сіон*» («*Робітники Сіону*»), яка вже в 1905—1906 рр. налічувала 19 осередків у східній і західній частинах провінції. Своєю головною метою партія вважала утворення незалежної єврейської соціалістичної держави в Палестині. Однак слід зауважити, що основне ідейне розмежування в рамках «єврейського націоналізму» намітилося між сіонізмом та автономізмом. Прихильники останнього вважали, що створення власної держави не розв'яже відразу всіх проблем багатомільйонної єврейської діаспори, яка існуватиме ще впродовж багатьох поколінь. Тому потрібно домогтися широкої мовно-культурної, громадської і релігійної автономії в Галуті. Одним із провідних у розвитку єврейської суспільно-політичної думки кінця ХІХ — початку ХХ ст. був соціалістичний напрям. Ще в 90-х рр. ХІХ ст. у Львові, Дрогобичі і Стрию виникли робітничі гуртки «*Світ*», «*Рівність*», «*Братство*», в яких євреї-робітники брали активну участь. Вони й виступили ініціаторами створення 1894 р. організації «*Пролетаріат*», метою якої була «політична просвіта робітників». Єврейські соціалісти Галичини впродовж 1890-х років входили до складу єдиної і формально інтернаціональної *Соціал-демократичної партії Галичини і Силезії* (СДПГіС), яка чимраз виразніше набувала польського національного характеру. 1897 р. на конгресі СДПГіС у Перемишлі висунули ідею створення самостійної єврейської робітничої партії Галичини, поштовхом до чого стало виникнення 1897-го у Вільнюсі *Загального єврейського*

робітничого союзу («Бунд»). Своє майбутнє етнічної групи «Бунд» та інші опоненти сіоністів бачили в її «вростанні» в місцевий етнополітичний організм як окремого етнічного сегмента. Галицькі бундівці своєю метою визначали повалення капіталістичного устрою, домагалися гарантування та захисту прав національних меншин і права народів на самовизначення. Єврейську соціал-демократичну партію (ЄСДП) Галичини (дещо пізніше — і Буковини) проголосили 1905 р. Висхідні засади її ідеології — визнання факту окремішності єврейського народу, стійкості його національної самосвідомості, надання євреям національно-персональної автономії, спротив асиміляції, а також обстоювання засади класової боротьби.

Рушійною силою для мобілізації тогочасного єврейства стали ідеї Теодора Герцля (політичний памфлет *«Єврейська держава»* 1896 р. та перший конгрес сіоністів 1897-го), який визначив, що сіонізм — не частина якогось окресленого цілого або ж партія, а власне рух єврейського народу (*«єврейський народ в русі (unterwegs)»*). Програмне положення політичного сіонізму — утворення власної держави в Палестині знайшло сприятливий ґрунт в Галичині, оскільки вже першу крайову сіоністську організацію було утворено у Львові ще 1893 р. як *Місцеву групу «Львів» Союзу австрійських товариств для колонізації Палестини і Сирії «Сіон»*. Політична традиція т. зв. крайової політики галицьких сіоністів, незважаючи на ідеологічну риторику, ґрунтувалася на засадах компромісу і визначалася формулою *«do ut des»* («даю, щоб і ти мені дав»), якою неєвреї докоряли євреям.

Всі єврейські партії в Галичині виступали захисниками національно-персональної автономії (тобто об'єднання представників єврейської нації не за територіальною ознакою, а внаслідок індивідуального союзу без урахування місця проживання), запорукою якої вважали ґміну (кагал). *Загальні сіоністи* не виключали її віросповідного характеру, однак на перше місце висували національну ідею. Виключення віросповідних функцій з компетенції єврейських ґмін вимагали соціал-демократи (зокрема і *«Поалей Сіон»*). Натомість політичний та ідейний національно-релігійний рух сіоністів *«Мізрахі»* (*«Духовний центр»*) і релігійний рух євреїв-ортодоксів *«Агудат Ізраель»* (*«Союз Ізраїля»*) вважали за потрібне в першу чергу задовольнити релігійні потреби єврейського народу. Розбіжність партійних ідеологій відображала відсутність єдності всередині єврейської спільноти. Ставлення до ідеї відродження національної держави розмежовувало палестинофілів і тих, хто сподівався на позитивне розв'язання єврейського питання в Галуті. Сіоністські партії розходились у поглядах на майбутній устрій Єврейської держави, а *«Поалей Сіон»* виступав апологетом соціалістичного устрою держави. Осторонь як від одних, так і від других стояли традиціоналісти (*«Агудат Ізраель»*). Додатковими факторами для протистояння було ставлення до проблеми мови (їдиш, іврит) та характеру кагалів (світські, релігійні). Єврейська громадськість не залишалася осторонь партійної структуризації, передумовою якої став імператив національного ренесансу єврейства досліджуваного хронотопу. Він, по-перше, визначав завдання відродження історичної батьківщини в Ерец-Ізраель і, по-друге, домагався здобуття реального національного рівноправ'я в регіоні.

Важливий факт: задля активної участі у виборах 1873 р. коломийські євреї 20 серпня опублікували свою передвиборчу програму (такого типу першу в Галичині), в якій говорилося: «Репрезентація галицьких євреїв у Галицькому сеймі та Райхсраті не відповідає ні їх чисельності, ні їх статусу, ні величині сплачуваних ними податків. Тому від коломийського повіту має обиратися єврейський кандидат, який буде представляти інтереси євреїв... Євреї Коломиї засвідчують свою відданість конституції держави і виступають проти незалежності олігархії і проти децентралізації Австрії, яка лише призведе до швидкої загибелі монархії і до змін, які не будуть сприятливими для євреїв Галичини»⁴⁸.

Внаслідок цих виборів до Рейхсрату від Коломиї обрали діяча «Шомер Ізраель» д-ра Оскара Генігсмана. Паралельними до цього були спроби місцевого єврейства очолити міську раду. Перший такий крок 1873 р. виявився невдалим (д-р Раш), а вже за п'ять років – 1878 р. д-ра Максиміліана Трахтенберга обрали міським головою⁴⁹.

У 70-х роках XIX ст. тривала розбудова єврейської громади: 1869 р. в ній було 9019 осіб, діяла шість добродійних товариств («Товариство для бідних», «Товариство для поховання бідних», «Товариство допомоги

Коломийські єврейські друки. XIX ст.

⁴⁸ Тарас Возняк, с. 109; N. M. Gelber, p. 40.

⁴⁹ N. M. Gelber, p. 39; W.W., *Kołomyja*, [w:] *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon*, s. 243; Іван Монолатій, *Цісарська Коломия 1772–1918 pp.*, с. 40–41.

ремісникам», «Товариство допомоги купцям», «Товариство допомоги містянам», «Товариство допомоги бідним євреям Надвірнянського передмістя»), було 16 божниць, очільниками громади були Соломон Вайсельберг, Давід Кріс та Йосиф Функенштайн, рабином — Гілель Ліхтенштайн⁵⁰. Євреї й далі зосереджували у своїх руках міську торгівлю, бо, як повідомляв очевидець цих процесів Л. Вайгель, «про це свідчить значна кількість купців, які тут (у Коломиї. — І. М.) мешкають. Є 237 магазинів та крамарів, серед яких 1 книгарня з випозичальною книжок, 4 антикварні крамниці й 1 цукерня, решта ж магазинів — з бакалією, тканинами та ін. Обміном займаються три доми, а 65 торгують збіжжям та мукою»⁵¹.

Якщо за відправну точку коломиїської єврейської минувшини взяти XVI сторіччя, побачимо: до сторіччя XIX євреї-коломиїці, які спершу були тільки євреями-львів'янами, вже подолали якийсь шлях «входу» до коломиїської громади, яка до того часу була головно двоетнічною — польсько-українською. Подорож ця позначена була подіями персональних та колективних активностей євреїв, змаганням за пошук місця у міському просторі, окресленням ролей поміж рівно- і різностатусними етнічними спільнотами, дилемою співіснування поміж «чужими», маркуванням «своєї» локації у місті, спорадичними і тривкими контактами з містянами-неєвреями. Власне в такій, сказати б, поетиці діалогу, щоправда, не завжди конструктивного, й відбувалося становлення Оренштайнової Коломиї — міста багатьох культур, релігій та ідентичностей.

⁵⁰ Леопольд Вайгель, *Нарис про місто Коломию*, с. 54, 58, 107.

⁵¹ Там само, с. 60–61.

ОПОВІДЬ ДРУГА: БІОГРАФІЧНА *«Яків, син Саула та Міріам...»*

Коломия в рік народження майбутнього видавця
Повсякденне життя коломийців-євреїв
Дилеми походження Оренштайнів
Батьки і діти. Дитинство й освіта Якова. Військовий відбуток
Одруження. Народження первістки та інших дітей

Коломия, 1875

Ряшів, 1899

*Витоки міжетнічної конкуренції
за володіння «дефіцитними
ресурсами»*

*Акти громадянського стану,
єврейські особові назви,
імена і прізвища*

*Тендеції єврейської освіти:
між відданістю традиціям
та уніфікацією*

*Військовий відбуток
галицькими євреями*

*Зміна імені як механізм
асиміляції галицького єврейства*

Поєднавши у своєрідну мозаїку натепер відомі факти з історії єврейської спільноти Коломиї дооренштайнової доби, прагнучи продовжити свою мандрівку життєписом майбутнього видавця, мусимо зважитися на (від)творення біографічної оповіді — моделі «бігу життя», «від народження до смерті», «так, як було» тощо. Вона, звісно, теж матиме обмежений характер, адже її логіка буде заздалегідь «закорінена» у поглядах і переконаннях біографа, свідчитиме про фабулярний вимір такого тематичного блоку моєї студії. Я не переконаний, що власне ця оповідь, друга за чергою, читатиметься як повість чи роман про людське буття від початку до кінця, однак вона висуватиме на передній план книжки фігуру наратора-науковця. Бо саме посилення на виявлені історичні джерела й надаватимуть сенсовної структури окружинам Оренштайнової біографії у чітко окреслених хронотопі та часових рамцях. **[Коломия, 1875].**

[Коломия, 1875]

Цісарсько-королівський міський уряд у Коломиї володів площею 7160 моргів, налічував 17 679 мешканців, зокрема 5004 обряду римо-католицького, 337 акатоликів, 9019 ізраелітів, 18 вірмен, чотирьох вірних обряду греко-східного, 369 реформованих і, нарешті, чотирьох визнавців іншої віри.

Бургомістром був Генрик Задембський, його заступником — Саломон Вісельберг, асесором — Францішек Стадніченко, офіціалом — Пйотр Шибальський, інспектором поліції — Ян Песцьоровський, а от посада міського секретаря залишалася вільною. Щоправда було кілька канцеляристів: Станіслав Кружлевський, Володимир Блонський, Францішек Геллер.

За будівельну справу міста відповідав Кароль Клатецький, за фінанси — касир Антоній Більський і контролер Доміціуш Парфанович. Міським лікарем був Абрагам Вінтер, акушеркою — Тереза Шнайдер, ветеринаром — Леопольд Гаасе. Окрім цих чиновників, містові служили садівник, сержант поліції, два капрала, 16 поліціантів, надпожежник і 13 пожежників, котрі виконували й поліційну службу, 12 нічних сторожів, два шляхові наглядачі й палітурник. Працювала й телеграфна станція. Її начальником був

Ян Сейлер, офіціалами — Марцелій Славінський, Болеслав Добржанський, асистентом — Вацлав Холоневський.

Греко-католицьким деканом Коломиї був о. Миколай Сабат, парох у Товмачику; римо-католицьким деканом — ксьондз Валеріан Буш, парох у Заболотові; коломийським рабином — Гігель Ліхтенштайн; парафію церкви аугсбурзького і гелвецького визнання очолював Кароль Кржаль.

Чинownikами служби здоров'я у Коломиї були Роман Гарбінський, Владислав Глачинський, Ян Карпінський, Максиміліан Роснер, Вінцентій Шимонович та Войцех Стідль, емеритований цісарсько-королівський полковий лікар. У місті працювали хірурги: Ян Фераль, Емануель Редер, Якуб Сінгер, Антоній Стадніченко, Арнольд Шнайдер, Гірш Тернер, Абрагам Вінтер. Коломийським ветеринаром був Леопольд Гаасе. Працювали дві аптеки — окружна Яна Скворнського і приватна — Яна Сідоровича.

Акушерками в Коломиї 1875 року зареєстрували: Марію Бахман, Фріду та Рифку Файнгольдів, Малку Кляйнманн, Розу Крігсманн, Шнейлдію Редер, Хаю Роттенберг, Антоніну Рутковску, Терезу Шнайдер, Гітлю Швестберг, Розалію Скочдополю, Песю Шпігельманн, Марію Тарнавську, Сюсену Вайнштайн, Рифку Заумкеніг, Юлію Залуцьку та Юлію Цайтлер]¹.

Про початок нового 1875 року нечисленні і непрямі інформації надібуємо в міській газеті того часу «Руській Раді». Так, (13) лютого 1875 року часопис розпочинав передовицю риторичним запитанням «Що далі?»², акцентуючи на пияцтві як негативному явищі повсякденного життя міського і сільського населення краю². А що газета була масовим джерелом інформації, редакція в особі редактора Михайла Білоуса та його помічника Івана Наумовича повідомляла про такі події в житті міста: рішення Крайової шкільної ради відкрити другу головну чотирикласну школу (в Коломиї на той час було б дві т. зв. філіальні школи на передмістях, дві головні школи і повна гімназія, а також одна головна жіноча школа і вища жіноча школа); рішення громадської ради міста надати президентові Найвищого трибуналу у Львові Шенку звання почесного громадянина Коломиї — за його участь у відкритті в місті колегіального суду; а також про ідею створення у місті гончарної школи. На таку ініціативу уряду та місцевої влади коломийці відгукнулися не надто привітно: «Наші гончарі-міщани не дуже тому раді, бо кажуть, що їх вироби найкращі такі, які їхні батьки та діди навчили робити. Та то було-би пів біди лиха, не гірше від того, що наші гончарі уже більшою

¹ *Szematyzm Krolewstwa Galicyi i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1875*, Lwów 1875, s. 33, 34, 80, 126, 137, 276, 327, 334, 339, 361, 363, 469, 473–474, 476, 481, 488.

² *Русская Рада. Газета для народа*, Коломья, 1 лютого 1875 г., ч. 3, г. V, с. 17.

мірою свої глиниці позаставляли і продали жидам, а тепер коли прийде школа і ремесло це піднесеться, наші міщани не будуть могли з того користати, не маючи власної глини. Чуємо також, що жиди-шпекулянти, довідавшись про наміри уряду, закупають по селах глиниці у християн, і тим способом, через свій нерозум позбавлені будуть наші люди хорошого доходу»³.

З-поміж інших подій громадського життя часопис запрошував на загальні збори першого «Галицького товариства пчелничо-садовничо-шелковичного», які запланували на 24 лютого 1875 р. в залі радних коломийського магістрату⁴. А от число газети, яке побачило світ 17 (29) лютого, акцентувало увагу на можливостях участі міщан і селян в етнічному бізнесі, який досі був цариною тільки євреїв-лихварів. Так у рубриці «Торговля і промисл» часопис закликав: «Доки наш народ не візьметься до промислу і торгівлі, доти буде все нужда між нами, доти не будемо ми Русини мати, ні слави, ні честі, доти нас ніхто не буде знати; не допоможе тут ні тверезість, ні просвіта»⁵.

Витоки міжетнічної конкуренції за володіння «дефіцитними ресурсами»

Соціально-економічні ресурси є одним із найпоширеніших предметів міжгрупової боротьби, а суперечності й конфлікти в економічній сфері досліджуваного хронотопу — одна з домінантних тенденцій досліджуваного хронотопу. Потенціал міжгрупової упередженості тут збільшувала інтенсифікація господарських зв'язків, а отже й власних національно-економічних інтересів. Це свідчило, зокрема, про особливу значущість соціальних благ для фізичного виживання груп та їхнього нормального культурного, етнополітичного й іншого розвитку. Такі ситуації, як і будь-які конфлікти, є наслідком поведінки однієї або всіх сторін міжетнічної взаємодії. Її традиційним компонентом для досліджуваного регіону є етносоціальні суперечності й конфлікти. У них простежуються два взаємопов'язані етапи. Перший — період, коли головними фігурантами конкуренції/конфліктів виступали українці й поляки, а їхнє протистояння визначалося як «битва за землю», або «голод на землю». У цьому випадку, який зумовлений передусім боротьбою за основний в аграрно-індустріальному суспільстві природний ресурс, ішлося про здобуття переваги однієї з етнонаціональних спільнот у сфері традиційних методів господарювання. Тут епіцентром протистояння було село. Другий — етап конкуренції «чужих», який характеризувався ротацією ролей її етнічних суб'єктів: якщо раніше українці вбачали своїх головних візаві в поляках, то згодом цю роль відвели євреям. На одному щаблі поруч із конфліктом за землю постав інший епіцентр протистояння — місто. А що в

³ Там само, с. 23.

⁴ Там само, с. 24.

⁵ *Русская Рада. Газета для народа*, Коломья, 17 лютого 1875 г., ч. 4, г. V, с. 26.

умовах гострої нестачі дефіцитних ресурсів та міжетнічної напруги в поліетнічному аграрно-індустріальному суспільстві місто виступало своєрідним анклавом «іншості», то його етнічна більшість асоціювала з політичними і культурними впливами «чужих».

Для багатьох сучасників-українців міста Галичини були своєрідними бастіонами, які, по-перше, треба було здобувати за допомогою інтеграції/конкуренції в економічній сфері і, по-друге, здійснити перенесення власного етнічного бізнесу з міських околиць у центральні частини міст. Каталізатором етносоціального протиборства за галицькі міста стало взаємне перетинання етнічного й економічного компонентів. Причини цього – етносоціальна, психологічна дистанція між містянами і селянами, а також слабкість індустріального сектору економіки теренів, які є об'єктом нашого вивчення. Безсумнівно, що домінантну тенденцію в етнополітичній поведінці українців і надалі визначав світ українського села з традиційно-патріархальним світоглядом, однак на зміну захистові в «рідному» селі в «чуже» місто почали «виходити» фігуранти етногрупових інтересів українців – політичні партії. Безпосередні заяви їхніх лідерів стали віддзеркаленням модерної шкали суспільних цінностей. А що в досліджувану добу міжетнічна конкуренція в економічній царині набирала виміру єврейсько-польсько-українського суперництва і перетворилася на боротьбу за існування етнофорів, то ротацію ролей між суб'єктами міжетнічної взаємодії суттєво коригувало формування уявлення про «чуже», «неукраїнське» обличчя міста.

У містах регіону, де українці залишалися в меншості, вони не могли і не використовували тих методів боротьби, якими користувалися радикальні елементи з числа української етнонації на селі. Тому курс на соціальну емансипацію українців порушував усталений розподіл сфер професійної зайнятості між етнонаціями західноукраїнських земель. При цьому жодна з них, зокрема українці, поляки та євреї, не тільки не хотіла, а й не могла поступитися традиційними сферами професійної зайнятості чи відступати із завойованих позицій. Причина цього – специфіка досліджуваного хронотопу, його етноекonomічної структури. З одного боку – відсутність розвиненого індустріального сектору, з другого – особливість активної діяльності страти приватних торговців з числа євреїв і поляків – представників дрібнотоварного виробництва. Суттєвим каталізатором активності міжетнічної боротьби за позиції в економіці виявилася не тільки чисельна перевага «чужих» у містах, а та обставина, що міста залишалися осередками, де суперництво за дефіцитні ресурси здійснювалося методами конкуренції. Згідно з її постулатами етнічна більшість, попри те, що досягла певних успіхів, не реалізувала свого кардинального завдання – забезпечувати домінування в усіх сферах суспільно-економічного життя. Саме тому активна й різна за формами та організаційними методами боротьба між «своїми» і «чужими» за володіння землею і домінування у містах регіону в сферах торгівлі і дрібнотоварному виробництві спрямовувалася на досягнення принаймні двох завдань. Перше з них – витіснення з економічних процесів тих «чужих» (євреїв – у селах, євреїв і

почасти поляків — у містах і містечках), хто займався посередницькою діяльністю й уособлював страту приватних торговців. Друге завдання полягало у використанні психологічного тиску, соціальної обструкції або радикальних методів боротьби — організації економічних бойкотів, застосування фізичного насильства і т. д. За таких реалій — українсько-єврейсько-польського етносоціального суперництва, з одного боку, та міжетнічної взаємодії, з другого, домінантною тенденцією в царині економіки залишалася безкомпромісна боротьба.

Каталізатором етносоціальної боротьби за міста в Галичині стало взаємне перетинання етнічного й економічного компонентів. Причини цього — етносоціальна, психологічна дистанція між містянами і селянами, а також слабкість індустріального сектору економіки регіону. Домінантну тенденцію в етнополітичній поведінці українців і надалі визначав світ українського села з традиційно-патріархальним світоглядом, однак на зміну захистові в «рідному» селі до «чужого» міста почали «виходити» фігуранти етногрупових інтересів українців — політичні партії. Безпосередні заяви їхніх лідерів стали віддзеркаленням модерної шкали суспільних цінностей. Обґрунтовуючи «міську політику», політичні актори українців висували завдання створити насамперед нові робочі місця і розв'язати таким способом проблеми безробіття сільського пролетаріату. Адже наявність в українському соціумі соціальних страт, де перше місце резервувалося за селянами, останні ж відводилися робітникам і міщанству, відображає, так би мовити, дві сторони однієї медалі. З одного боку — усвідомлення реалій етносоціального розвитку групи, з другого — рефлексії старого мислення, традиціоналістської шкали суспільних цінностей. Водночас сам факт імовірного залучення до соціальних сил, у лоні яких нуртували етнонаціональні ідеали, міщан і робітників — усвідомлення перспективи, в якій власне «я» надалі формуватиметься не лише в соціокультурному світі українського, майже самодостатнього, моноетнічного села, але й поліетнічного міста.

Незважаючи на початок участі в боротьбі за домінування в містах українців, ті з них, що не витримували конкуренції на селі й намагалися інтегруватися в міське виробництво чи сферу послуг, не могли реалізувати своїх намірів почасти тому, що ринок праці формували головно єврейські і польські роботодавці. Адже йшлося про здобуття переваги в тому епіцентрі, який символізував перспективу економічної й соціальної модернізації. А що в процесі конкуренції за місто суб'єкти етнополітичних процесів упродовж транзитивного періоду розв'язували для себе кардинальні проблеми (наповнити/зміцнити соціокультурний простір міст; поширити/утримати власні впливи), то їхня роль і завдання в цій боротьбі були похідні від статусу спільнот. В умовах економічно відсталого регіону модернізаційний модуль конфлікту був означений, по-перше, спробами євреїв і поляків зберегти економічну перевагу в містах та, по-друге, зусиллями місцевої етнічної більшості, спрямованими на зміну їхньої соціальної структури, подолання її неструктурованості. Тому можливість зміни позицій у тодішньому етнокультурному поділі праці з боку українців спонукала євреїв і поляків до захисту їхнього етнічного бізнесу.

Хвилювали коломийську пресу й інші соціальні питання. Зокрема «Руська Рада» у лютому 1875 р. підтверджувала факти пияцтва як масового явища, з яким християнам слід боротися, оскільки це впливає на зубожіння українців: «Жиди уживають всяких підступів, аби народ збаламутити і страшать людей на різні способи. Декотрі так слабодушні, що тим вражим брехням вірують ... Жиди-пропінатори дуже сердяться, нападають на священників і людей, котрі промавляють за тверезістю, а крім того, ще й усякі брехні пускають межі народ.

Але ви, чесні панове громада, не давайтесь відстрашувати, і не віруйте таким брехням; бо так, як вас ніхто не силує, абисьте перестали пити, так ніхто вас і не пресилує, абисьте тую плюгавицю пити. Але то честь сама від нас вимагає, щобиśmy були чесними обивателями, а не піяницями.

Най собі жиди говорять що хотять, ми тих говорок не боїмося, ми против них не маємо нічого, бо вони наші ближні, бо нам наша свята віра так приписує, але ми тільки тому пияцтву противні, бо через пияцтво всі лихі діла повстають, і наш любий народ руський, до нужди і всякої нечесті приводить; а то нас яко народолобців болить, видячи що другі народи на гіршій землиці, як наша хліборобна, в достатках пливають, а ми, ляда слабій рок, вже з голоду погибаємо»⁶.

А що прагнення подолання бідності, мало- і безземелля українців були тут визначальними в умовах бездержавності, то в умовах економічного визиску й дискримінації в різних сферах суспільного життя кооперація набрала обрисів засобу до їхнього самозбереження в реаліях економічно аутсайдерського регіону. Це у свою чергу обумовило посилення українсько-єврейської конкуренції, яка сприяла усталенню етносоціальних суперечностей між представниками обох етноспільнот. У спектрі багатьох складників українсько-єврейського протистояння помітну роль відіграла боротьба українців з шинкарством. Ця акція, як бачимо з газетної публікації, здобула популярність завдяки запровадженню «світського струменю» в русі тверезості і проведенню антиалкогольного руху, які стали легальною формою боротьби з шинками. Частина євреїв, для яких це було головним видом діяльності, втрачала свій традиційний бізнес. Останнє і було причиною невдоволення тих євреїв, які трактували шинок як «сімейну традицію».

Для ще однієї категорії єврейського населення такою ж родинною справою, проте іншого соціального звучання (оскільки проти неї так затято не боролися), була торгівля папером, різними друками та книжками.

Власне в такій родині й народився майбутній видавець української книжки. Сталося це 25 лютого 1875 року⁷. Сьогодні мало відомо про той день чи навіть місяць, однак, знову ж таки в газеті знаходимо одне цікаве

⁶ Там само, с. 31.

⁷ Księga metrykalna urodzeń, gmina Kołomyja, powiat Kołomyja [1865–1876], zespól 300 (Księgi metrykalne gmin wyznania mojszeszowego z terenów tzw. zabuzanskich 1789–1943), sygnatura 392, mikrofilm 76542 (запис №57 (Jacob) за 1875 р.), Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD).

Jahre der Geburt	Tag	Namen der Geborenen	Sexus	Namen der Eltern		Namen der Zeugen und deren Charaktere	Gebortort oder Geburtshelfer	Anmerkung.
				Vater	Mutter			
1875	1. 10.	Isidor	männlich	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor
1875	7. 10.	Isidor	männlich	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor
1875	14. 10.	Isidor	männlich	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor
1875	21. 10.	Isidor	männlich	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor
1875	28. 10.	Isidor	männlich	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor
1875	5. 11.	Isidor	männlich	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor
1875	12. 11.	Isidor	männlich	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor
1875	19. 11.	Isidor	männlich	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor
1875	26. 11.	Isidor	männlich	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor
1875	3. 12.	Isidor	männlich	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor
1875	10. 12.	Isidor	männlich	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor
1875	17. 12.	Isidor	männlich	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor
1875	24. 12.	Isidor	männlich	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor	Isidor

Книга народжень єврейської громади Коломиї. 1875 р. (Головний архів актів давніх, м. Варшава)

Kaufende Kopf	T a g		Jahrs-Nr.	N a m e n der Gebornen	G. Nr.	Mutter	Namen der Aeltern		Namen der Zeugen und deren Charakter	Geborne oder Geburtsheifer	Anmerkung.
	der Geburt	bei Kaufens					Vater	Mutter			
	15 22	16									
57	1875	187		Juda							
58	1875	188		Messcha							
59	1875	189		Messcha							
60	1875	190		Messcha							
61	1875	191		Messcha							
62	1875	192		Messcha							
63	1875	193		Messcha							
64	1875	194		Messcha							
65	1875	195		Messcha							
66	1875	196		Messcha							
67	1875	197		Messcha							
68	1875	198		Messcha							
69	1875	199		Messcha							
70	1875	200		Messcha							

Запис №57 про народження Якова Оренштайна

повідомлення, зміст якого дозволяє побачити не тільки виклики для щоденного життя коломийців понад 140 років тому, але й особливості умов, за яких немовля з'явилося на світ: «Сніги великі спали сими днями, так много перешкод в гандлю; навіть і рух на залізницях буває часто втриманий»⁸.

Найвірогідніше, Оренштайнові батьки не були надто заможними, бо акушерку Гілель-Мальке Горетберг, яка приймала пологи в його матері Альте-Міріям — офіційно не зафіксували в міських документах (див. [Коломия, 1875]). Свідками запису про народження сина Якова в метричній книзі 28 лютого були Шулім Розенраух та Лейзор Розенталь⁹. Це немовля не було первістком у родині Саула Оренштайна та Альте-Міріям з дому Готлібів. З відомих нині джерел можна встановити такий перелік їхніх дітей, які народилися перед Яковом:

Сура — народилася 1864 р. (?), дев'ятирічною померла 22 серпня 1873 р., захворівши ангіною¹⁰;

Діна — народилася 1867 р. (?), одинадцятирічною померла 10 грудня 1878 р., захворівши дифтерією та ангіною¹¹;

Рухель — народилася 1869 р. (?), дев'ятирічною померла 15 грудня 1878 р., захворівши дифтерією та ангіною¹²;

Фейга — народилася 13 липня 1871 р., померла 1873 р.¹³

Свідченням того, що родина Оренштайнів була велика, є й те, що після народження Якова (в лютому 1875 р.) в його батьків народилися:

Хая — народилася 20 липня 1876 р.¹⁴;

Естер — народилася 18 липня 1877 р.¹⁵ (вийшла заміж за Мозеса Розенберга з Сипаніц; подружжя мало дітей — Рубіна (нар. 05.06.1906 р.), Регіну (нар. 09.09.1908 р.)¹⁶;

⁸ *Русская Рада. Газета для народа*. 17 лютого 1875 г., ч. 4, г. V, с. 32.

⁹ Świadectwo urodzenia. Jacob Ornstein, копія від 17.01.1896 р., zesp. 533 (Gmina Wyznaniowa Żydowska w Rzeszowie, 1842–1942), sygn. 4, s. 244, Archiwum Państwowe w Rzeszowie (далі – APRz).

¹⁰ Księga metrykalna zgonów, t. II, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1865–1876], zesp. 300, sygn. 429, mkf. 76579 (запис № 247 (*Sura*) за 1873 р.), AGAD.

¹¹ Księga metrykalna zgonów, t. III, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1877.01–1882.04], zesp. 300, sygn. 430, mkf. 76580 (запис № 420 (*Dine*) за 1878 р.), AGAD.

¹² Księga metrykalna zgonów, t. III, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1877.01–1882.04], zesp. 300, sygn. 430, mkf. 76580 (запис № 429 (*Ruchel*) за 1878 р.), AGAD.

¹³ Księga metrykalna urodzen, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1865–1876], zesp. 300, sygn. 392, mkf. 76542 (запис № 193 (*Feige*) за 1871 р.), AGAD; Księga metrykalna zgonów, t. II, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1865–1876], zesp. 300, sygn. 429, mkf. 76579 (запис № 245 (*Feige*) за 1873 р.), AGAD.

¹⁴ Księga metrykalna urodzeń, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1865–1876], zesp. 300, sygn. 392, mkf. 76542 (запис № 131 (*Chaje*) за 1876 р.), AGAD.

¹⁵ Księga metrykalna urodzeń, t. IV, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1876.12–1878.10], zesp. 300, sygn. 393, mkf. 76543 (запис № 337 (*Ester*) за 1877 р.), AGAD.

¹⁶ Інформація про родину Оренштайнів та споріднені з ними родини для Міжнародної служби розшуку в Бад Арользені [20.05.1955 р.], copy of doc. No 98977940#1 in conformity with the International Tracing Service (далі – ITS) Archives, Yad Vashem Archives. Липень 2014 р.

Діана — народилася 19 липня 1880 р.¹⁷ (у 20-річному віці вийшла заміж за Якова Мустера з Монастириська¹⁸);

немовля жіночої статі без імені — померло 19 червня 1882 р., проживши два дні¹⁹;

Регіна — народилася 10 грудня 1882 р. (тут, мабуть, помилкова дата народження, зокрема рік) (вийшла заміж за Якова Махлера зі Станиславова; подружжя мало трійко дітей — Юзефа (нар. 02.03.1909 р.), Германа (нар. 06.05.1915 р.), Марію (нар. 01.09.1918 р.)²⁰;

Авраам — народився 1885 р. (?), помер 1 січня 1889 р. у віці трьох з половиною року, захворівши менінгітом (записаний у метричних книгах як Авраам Готліб, «син Якова Оренштайна та його нешлюбної дружини Альте-Міріам Готліб»)²¹.

Ким були батьки Якова, сьогодні з'ясувати майже неможливо, як і те, чи були вони мешканцями власне Коломиї, або якщо і були, то з якого часу. А що прізвище батька майбутнього видавця носило чимало тогочасних єврейських сімей, нині немає достатніх доказів, що коломиїські Оренштайни були споріднені з родинами знаних бродівських, жовківських та львівських рабинів Орнштайнів-Брауде, зокрема т. зв. Великого інквізитора Галичини Якова (Мешуляма бен Мордехая Зеєва) Орнштайна (1775–1839 рр.)²².

Як свідчать документи, матір Якова — Альте-Міріам в одному з метричних записів її дитини (Естер, 1877 р. н.) вказала місцем свого походження містечко Кути (нині — смт у Косівському районі Івано-

¹⁷ Księga metrykalna urodzeń, t. VI, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1880.04–1881.08], zesp. 300, sygn. 395, mkf. 76545 (запис № 449 (*Diana*) за 1880 р.), AGAD.

¹⁸ Księga metrykalna ślubów, t. VIII, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1901.10–1902.12], zesp. 300, sygn. 2265, mkf. 90349 (запис № 78 (*Jacob Muster, Diana Ohrestein*) за 1901 р.), AGAD.

¹⁹ Księga metrykalna urodzeń, t. VII, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1881.08–1883.01], zesp. 300, sygn. 396, mkf. 76546 (запис № 343 (*infant*) за 1882 р.), AGAD; Księga metrykalna zgonów, t. IV, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1882.04–1885.02], zesp. 300, sygn. 431, mkf. 76581 (запис № 243 (*infant*) за 1882 р.), AGAD.

²⁰ Інформація про родину Оренштайнів та споріднені з ними родини для Міжнародної служби розшуку в Бад Арользені [20.05.1955 р.], copy of doc. No 98977940#1 in conformity with the ITS Archives, Yad Vashem Archives. Липень 2014 р.

²¹ Księga metrykalna zgonów, t. VIII, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1888.08–1890.03], zesp. 300, sygn. 434, mkf. 76584 (запис № 1 (*Abraham Gottlieb*) за 1889 р.), AGAD.

²² Majer Balaban, *Dzieje Żydów w Galicyi i w Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772–1868* (Lwów [б. п.]), s. 22, 89–91; David Wurm, *Z dziejów Żydostwa brodzkiego za czasów dawnej Rzeczypospolitej Polskiej (do r. 1772)*, Brody, 1935, s. 84–85, прим. 26; Ornstein Jakub (Jaakow) Meszulam [ben Mordechaj Zeew], zw. Wielkim Inkwizytorem Galicyjskim (1775–1839), [w:] *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie*, opracowali Zofia Borzyminska i Rafał Zebrowski, tom 2, Warszawa, 2003, s. 270–271; Оксана Бойко, *Синагоги Львова*, Львів 2008, с. 103.

Франківської обл.). Про батька майбутнього видавця відомо, що він торгував у Коломиї книжками та папером (*S. Orenstein. Buch & Papierhandlung. Kolomya*). Такі скупі відомості містяться на титульному аркуші однієї з книжок з бібліотеки Івана Франка (*Koczička Franz Die Winter-Campagne des Graf Schlik'schen Armeekorps 1848–1849*)²³, виданої 1850 р. в чеському Оломоуці, і ще раз свідчать, що книготоргівля була родинною справою Оренштайнів (до речі, син Якова – Йосиф продовжив родинну справу, займався книготоргівлею і мав книгарню у Варшаві в 1930-х рр.)²⁴. Ще одна додаткова вказівка на рід заняття батька міститься у метричному записі померлого в січні 1889 р. сина Авраама – «батько – Саул Оренштайн, книгар у Коломиї». Мабуть більше про рідних Я. Оренштайна можна було б дізнатися з документів, яких нині не існує, що зберігалися у коломиїських синагогах, і їх знищили пожежі 1827 та 1865 років²⁵. Останні натепер інформації про Оренштайнового батька Саула містяться в адресній книзі купців, фабрикантів, ремісників, землевласників Галичини і Буковини за 1907 р. у рубриці «папір і приладдя для письма»²⁶. А от про матір видавця останні, скупі, відомості містяться у листуванні Оренштайна з відомим галицьким політиком, громадським і культурним діячем Олександром Барвінським у лютому 1912 р: «...з причини хвороби і смерті моєї бл. п. матери не міг я скорше відписати»²⁷.

Як бачимо, надання імен Оренштайновим сестрам і братові певною мірою свідчить про небажання галицьких євреїв середини – другої половини XIX ст. позбутися своєрідних «маркерів» належності до власної спільноти і стати частиною довколишнього світу. Щоправда, вже наприкінці XIX – на початку XX ст. євреї Галичини починають активно змінювати свої імена та прізвища.

²³ *Бібліотека Івана Франка. Науковий опис: у чотирьох томах, переднє слово Миколи Жулинського, вступна стаття Ярослави Мельник, том 1, Київ, 2010, №852.*

²⁴ *Księgarnia naukowa Józef Orenstein, 1933 r., zesp. 639 (Sąd Okręgowy w Warszawie), sygn. 15307: Rejestr Handlowy (RHA XLI), запис № 193 за 1933 р., Archiwum Państwowe w Warszawie (далі – APW); Księgarnia naukowa Józef Orenstein, 1933 r., sygn. 2369 (Rejestr Handlowy (RHA XLI 193), запис № 193 за 1933 р., APW; Księgarnia Naukowa Józef Orenstein, Buchhandlung, Warschau (Polen), 1934–1940, Bestand 21765 (Börsenverein der Deutschen Buchhändler zu Leipzig (I), 1825–1945), Nr. F05234, Sächsisches Staatsarchiv Leipzig.*

²⁵ *Moshe Rat, Rabbis, Synagogues and Jewish Life in Kolomea, Memorial Book of Kolomey, New York, 1957, p. 113.*

²⁶ *Bezirkhauptmannschaft Kolomea, [in:] Adreßbuch aller Länder der Erde der Kaufleute, Fabrikanten, Gewerbetreibenden, Gutsbesitzer etc. etc., Band 19b: Galizien und Bukowina, Nürnberg 1907, S. 193.*

²⁷ *Лист Якова Оренштайна до Олександра Барвінського [15.02.1912 р.] Рукопис (на бланку), ф. 11 (Барвінські (1857–1945), оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 9, відділ рукописів, Львівська національна наукова бібліотека ім. Василя Стефаника НАН України (далі – ВР ЛННБ НАНУ).*

Акти громадянського стану, єврейські особові назви, імена і прізвища

Специфічна етнополітична модель Габсбурзької монархії передбачала гарантування рівності прав групи при одночасному невизнанні її соціокультурних особливостей. Саме таку позицію центральна влада обстоювала в «єврейському» питанні. Сутність її зводиться до констатації того, що будучи рівноправними австрійськими громадянами, євреї були позбавлені прав національної спільноти, яка поза антисемітизмом, який існував, мала поважний вплив і престиж у рамках дуалістичної монархії. Ця диспозиція не тільки певною мірою коригує усталену в сучасних дослідженнях оцінку Австро-Угорщини, але й розширює обрії тих етнонаціональних моделей, які держава втілювала зокрема на теренах Галичини в модерну добу. Ймовірно, її сутність можна визначати такою, що пропонує громадянське рівноправ'я в обмін на етнічне самозречення. За такої моделі небажаному з погляду центральної влади «чужому» пропонується той своєрідний варіант рівності, який де-факто означає нерівність. Адже, враховуючи сучасні критерії в тлумаченні рівноправ'я, збереження самості громадянина, а отже — й групи, його слід трактувати невід'ємним, природним правом. Отже ціна, яку мали сплачувати євреї Дунайської монархії за рівність з іншими громадянами, — непропорційна, а застосована щодо них схема засвідчує використання владою у сфері етнонаціональних відносин елементів селективності.

Оскільки першими добровільними об'єднаннями, на які влада може покладатися у втіленні внутрішньої політики, є сім'я та громада, логічним видається вплив держави через уніфікацію актів громадянського стану (народження, одруження і смерті) — додатковий механізм інтеграції представників етнічних груп в етнополітичний організм. Ще на початках австрійської займанщини Галичини державні службовці послуговувалися типовими формулярами, що їх використовувала римо-католицька церква, а її духівництво намагалося в односторонньому порядку реєструвати природний приріст осіб Мойсеєвого визнання. Патент від 15 березня 1782 р. надав повноваження урядників цивільного стану римо-католицьким пробошам. Тому євреї нарівні з вірними інших церков та етноконфесійних спільнот підлягали їхній юрисдикції. Важливо, що у випадку євреїв замість книг хрещень державні реєстратори використовували поняття «книги народження». Ймовірно, таким чином ішлося про встановлення контролю за життєдіяльністю етногрупи. Так, з 1 січня 1788 р. реєстраційні книги рабини мусили вести німецькою мовою, а § 5 універсалу від 21 лютого 1805 р. встановив, що книги обрізання і народження з 1 червня того ж року треба вести лише німецькою мовою, а народжених, пошлюблених і померлих потрібно фіксувати не інакше як на підставі їхніх німецьких імен. Єврейські метричні книги підлягали наглядові духовних осіб римо-католицької церкви чи органів влади. Тільки 10 липня 1868 р. цю контрольну функцію скасували. Однак на протипагу цьому спільна ухвала міністерств внутрішніх справ та віровизнань і освіти оголосила, що з 1 січня 1874 р. дублікати єврейських метричних книг мають перебувати в

розпорядженні політичної влади першої інстанції — у випадку Галичини — повітових староств. Додатково встановили, що аналогічними до єврейських метричних книг мусять бути й книги реєстрації громадського стану галицьких караїмів. У досліджуваному хронотопі засади ведення метричних книг з 1 січня 1877 р. призвели до створення за ініціативи влади нової інституції — єврейського метричного округу. В його межах реєстрацією актів цивільного стану єврейського населення займався спеціальний функціонер, а поділити для цього територію з огляду на економічні і демографічні відносини зобов'язувалося намісництво.

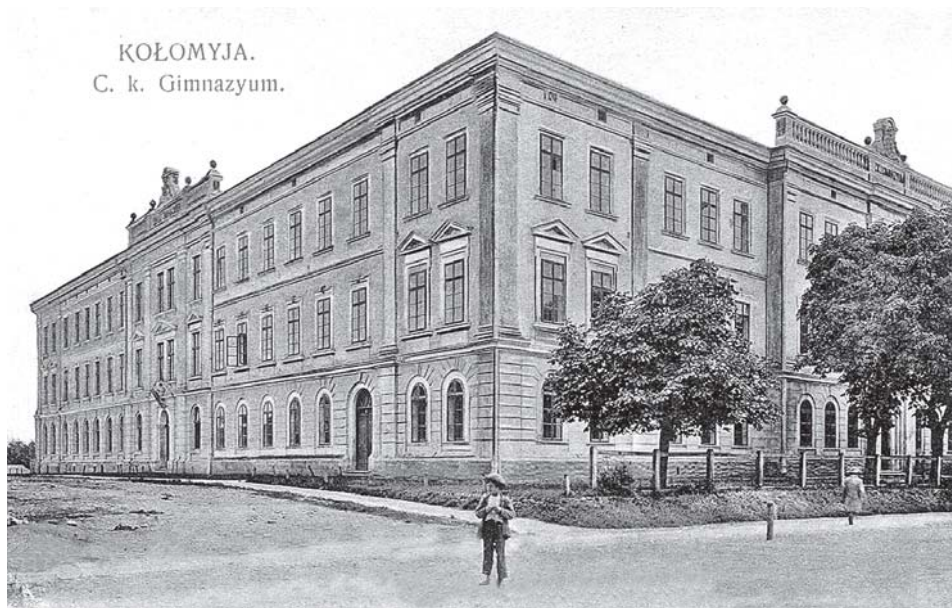
Імена і прізвища галицьких євреїв були одним із важливих символів їх ідентичності, належності до спільноти, до того ж у євреїв, котрі народилися до 1877 р., імена були діалектні. Зауважмо, що євреї, на відміну від християнського населення, від 1834 р. не мали правових обмежень у виборі імен — лише вимагалось, аби те ім'я, яке записали в метричній книзі, використовувалось у незмінному вигляді. Як правило, в офіційних документах (метрики народжень, одружень, військові посвідчення, документи для виїзду за кордон) євреї вказували справжні імена, тоді як в усіх решта випадках підписувалися іншими, модернізованішими іменами, що вважались ніби «парадними», нормальними для сприйняття, відповідними для певних посад чи статусів. Імператорський патент від 23 липня 1787 р. зобов'язував надавати дітям сталі, законодавчо визначені імена, згідно із списком із 109-ти чоловічих і 35-ти жіночих імен. Систему особових імен євреїв Центрально-Східної Європи, що базувалася на мові їдиш, умовно поділяють на три групи: 1) біблійні імена у вимові ашкеназів: Мойше (Моше), що відповідало Мойсеєві, Іцхок (Ітзіг), Я(н)кев для Якова; Соре для Сара і Рохль для Рахель (Сура і Рухль); 2) чоловічі імена їдишем, що походили від германізованих біблійних імен: Айзик, Копль, Зальман; 3) імена їдишем, що походили від слів німецької та романської мов: Аншль, Бер, Герц, Гірш, Ляйб, Ліпман, Мендль, Вольф, Фрейде, Фруммет, Гольд, Тойбе, Зельде, Бендіт, Шнеєр, Бейль, Буні, Єнтль.

Патентом від 28 серпня 1787 р. імператор Йосиф II затвердив норму про надання галицьким євреям прізвищ, оскільки до того часу не було усталеної практики їх носіння — до кінця XVIII ст. більшість євреїв їх не використовували. Майже всі прізвища галицьких євреїв, що з'явилися після розпорядження цісаря, базувалися на німецьких словах — вони могли походити від назв місцевості, роду занять чи персональних характеристик. Дуже часто прізвища були двокомпонентні: перша частина могла означати метал (Гольд, Зільбер, Айсен), колір (Браун, Вайс, Рот), назву рослин (Апель, Бірн, Блум, Корн, Мандель, Роз, Вайн), інше, Гіммель (небеса), Штерн (зірка), Кляйн (малий), Шон (гарний). Друга частина означала топографічні терміни (Берг, Фель, Штерн), Дорф (село), Гаус (будинок), Баум (дерево), Вальд (ліс), Блят (лист). Щоправда, австрійські чиновники не врахували того, що євреї відзначалися високим природним приростом, і прізвища такого типу часто повторювалися, тому багато євреїв носило однакові імена і прізвища (що, власне, й маємо у випадку Оренштайнів).

Про роки Оренштайнового дитинства, або ж його освіти, сьогодні достеменно невідомо.

Про освітні заклади місцевих євреїв нині відомо досить мало: 1778-го вони заклали першу стаціонарну школу (в рамках реформи шкільництва Г. Гомберга), що проіснувала до 1809 р. Єдиним вчителем у цій школі був Лейзор Фрід²⁸. Від 1787-го при синагозі діяв хедер, а 1866-го відкрили другу початкову школу²⁹.

Найвагомішою подією у царині міського шкільництва у ХІХ ст. стало відкриття 1861 р. чотирикласної гімназії з німецькою мовою навчання, яку наприкінці 1870 – на початку 1871 рр. реорганізували у вищу, восьмикласну. 1876-го тут навчалося 295 учнів, з них п'ять приватистів; українців було 114, а крім того, 160 поляків та 21 єврей. Приблизно таке ж становище залишалося і в 1881/1882 н. р.: 150 поляків, 129 українців, 51 єврей, сім вірмен³⁰. У середині 1880-х років гімназія пережила кризу, яка стала наслідком невдалого господарювання міського керівництва. Часопис «Батьківщина» так характеризував цю ситуацію: «В Коломиї, де зразу була лише нижча гімназія, уряд перед кількома роками завів і вищі класи гімназійні, коли місто зобов'язалося до їх удержання причинятися. Але тим часом в раді міській взяли верх Жиди, тепер і бургомістр є Жид і не дбали про те, щоби держати зобов'язання. Міністерство впоминалося про гроші і щоби місто щороку по 6.000 з. р. уплачувало на гімназію. Але Жиди

²⁸ Тарас Возняк, с. 105; N. M. Gelber, р. 31; W.W., *Kołomyja*, [w:] *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura*, s. 243.

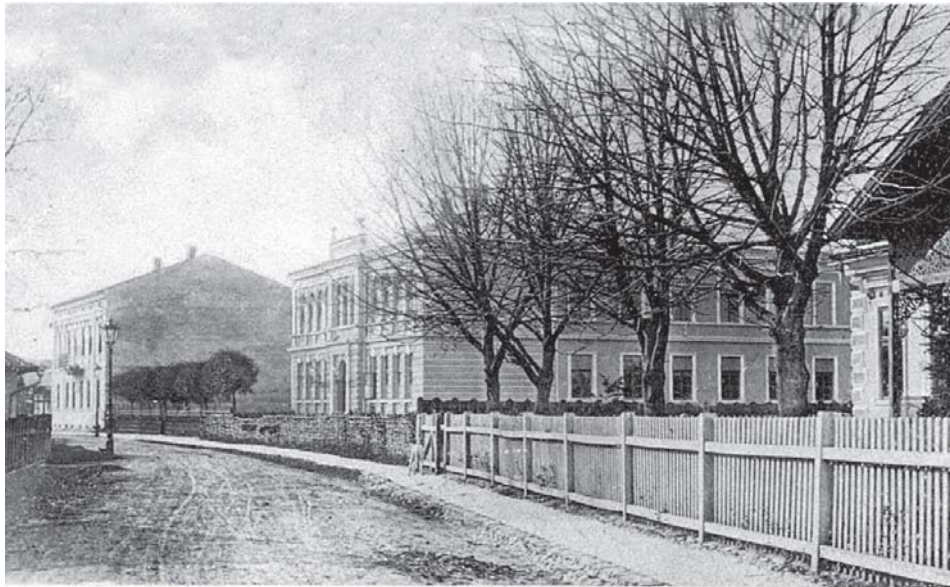
²⁹ Іван Монолатій, *Цісарська Коломия 1772–1918 рр.*, с.188.

³⁰ Там само, с. 138, 141–142.

господарили так добре, що грошей не було і місто завинило 60.000 з. р. Міністерство розпорядилося отже, що 4 вищі кляси коломийської гімназії будуть поступово замкнені. З наступним роком шкільним не буде 5-ї кляси»³¹.

Зважаючи на величезний суспільний резонанс, який викликало це повідомлення, міський уряд знайшов можливість частково погасити заборгованість, і Коломийська гімназія продовжила своє існування.

Зважаючи на те, що до тогочасної гімназії вступали в десятирічному віці (після чотирьох років початкової освіти)³², то Оренштайн міг навчатися у ній приблизно від 1885 р. (маючи за плечима традиційну єврейську освіту, здобуту в хедері або іншому приватному навчальному закладі коломийської єврейської громади). А що навчання у гімназії тривало вісім років, то, ймовірно, закінчити її 1893-го. Однак натепер у спеціальних звітах про освітню діяльність Коломийської гімназії за 1885–1893 рр., які містять і перелік її вихованців, згадок про майбутнього видавця немає. Тож цілком можливо, що Оренштайн міг навчатися у коломийській школі фундації Гіршів (до якої 1908 р. ходили 273 учні³³), загальний курс навчання в якій був розрахований на чотири роки і відповідав чотирьом вищим класам гімназії.

Szkoła fundacyi Bra Hirscha. — Baron Hirsch-Schule.
Коломыя. — Kolomea.

³¹ Там само, с. 142.

³² Мирослава Кочезук, *Українська державна гімназія в Коломиї 1892–1944*, Коломия 2011, с. 15.

³³ W.W., *Коломыя*, [w:] *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura*, s. 243.

Тендеції єврейської освіти: між відданістю традиціям та уніфікацією

Весь період XIX ст. був часом розквіту ідей єврейської емансипації. Німецькі, австрійські й галицькі євреї дедалі менше давали дітям традиційну релігійну освіту, і дедалі частіше їхні діти виявлялися «німцями Мойсеєвого віросповідання». Протягом 1787–1806 рр. австрійські державні органи в Галичині (за посередництва Мойсея Мендельсона з Праги був запрошений його послідовник Герц Гомберг) відкрили приблизно 100 німецько-єврейських шкіл, переважно в східній частині провінції. Хоча Г. Гомберг був переконаним прихильником ідей М. Мендельсона, йому, як свідчать джерела, не вистачало знання Талмуда і Тори, потрібного для переконування традиційних євреїв за допомогою релігійних аргументів. На поч. XIX ст. в Галичині було 107 єврейських шкіл, в яких працювало 160 учителів. Навчали німецькою мовою. В школах викладали письмо, читання, арифметику, історію, географію, німецьку і польську мови, релігію.

Одночасно за ініціативи прихильника Гаскали Арона Фрінделя у Львові було засновано вчительську семінарію для удосконалення вчителів-євреїв. 1806 р. всі школи було закрито через протистояння світській освіті з боку міснагедів (традиційних рабиністів) та хасидів, які сприймали обов'язкову шкільну освіту майже як примусове хрещення. Лише 1813 р. в Тернополі (після окупації міста Росією) і 1815 р. в Бродях було знову відкрито німецькі школи для євреїв. Саме в них разом з єврейськими дисциплінами вивчали загальні науки. Тернопільська школа Й. Перля довгий час була єдиною світською єврейською школою в Галичині. Незважаючи на те, що на території Австро-Угорщини склалася досить ефективна система державних шкіл, яка викликала певну недовіру в місцевого єврейства (полонізація системи освіти в Галичині наприкінці 1870-х–1880-х рр. призвела до появи нового покоління освічених євреїв, які стали справжніми польськими націоналістами), число дітей у них з роками поступово збільшувалося.

В середині XIX ст. в Галичині основу системи освіти єврейської молоді становили хедери. Помітну роль відігравали і маламеди, подекуди – талмуд-тора. Інших типів приватних єврейських навчальних закладів не було. Навчанням дітей займалися маламеди, або книжники, які відповідно до обсягу викладання поділялися на початкові (даркере – маламдім) і другорядні (ірбув'я – меламадім). Навчальні заклади, до яких ходили єврейські діти, називалися хедерами. Головним змістом навчання в цей час було вивчення Тори, єврейської богословської літератури. Для навчання сиріт і дітей з бідних єврейських сімей створювали талмуд-тори, які утримували на кошти єврейських громад і на пожертвування заможних євреїв. Найвищу сходинку в системі єврейської освіти займали єшиботи. Поступово з другої половини XIX ст. на зміну малоосвіченим маламедам почали приходити вчителі, які мали ґрунтовну фахову підготовку; тісні хедери, в яких лише кілька десятків учнів вивчали єврейську релігійну літературу, замінили одно-, дво- і чотирикласні навчальні заклади, де вивчали трактати Талмуда, збірники єврейського законодавства (Khayei Adam), практичний посібник з єврейського Закону (Shulkhan Aruch), підрядковий переклад Талмуда (Lekakh Tov), Галаху, вислови з Псалмів, а також Агаду й Мішну.

1880 р. в публічних народних школах Галичини (обох її частин) і Буковини (Північної) навчался 13 618 євреїв-хлопців та 22 864 єврейки-дівчини, 1900 р. їхня кількість відповідно становила: 36 999 і 50 322. Одночасно відбувалася диференціація за статевою ознакою, визначення якої дозволяє глибше зрозуміти феномен єврейської освіти. Станом на 1880 р. у Галичині налічувалося приблизно 230 000 дітей віком до 10-ти років і приблизно 180 000 — віком від 10-ти до 20-ти років. Отже, щороку кількість дітей шкільного віку становила приблизно 20 000 осіб. 1890 р. кількість дітей шкільного віку становила приблизно 150 000, приблизно 25% хлопців і 40% дівчат шкільного віку відвідували школи (враховуючи, що в початковій школі було 6—8 класів). Згодом, через 10 років (якщо уявити, що в кількісних показниках вікових категорій не відбулося радикальних змін), до школи ходило вже 45% хлопців і 60% дівчат.

У своїй сукупності єврейське населення все ж дотримувалося традиційного погляду на середню та вищу освіту, від якої прямо залежала кар'єра єврейських чоловіків. Цей погляд був прийнятий в елітарному соціально-економічному середовищі того часу. В останній чверті XIX ст. завдяки єврейським організаціям Австрії та Німеччини («Бней Брит», Єврейський альянс, «Гільфсферайн» тощо), підтримці Йосифа і Моріца Гіршів, барона Ротшильда в Галичині виник ряд спеціальних закладів середньої освіти. Утворений 1894 р. Союз фонду барона Гірша 1896-го налічував 35 шкіл, 88 викладачів, 5439 учнів, а в 1904—1905 рр. відповідно — 208 неповних середніх і середніх навчальних закладів, 7859 учнів. Збільшувалася кількість приватних навчальних закладів та учнів у них. 1890 р. початкову школу в Галичині відвідувала 50 291 єврейська дитина. За 10 років кількість дітей у цих школах збільшилася до 78 466.

Виразні риси інтеграції в освітній простір держави мало й шкільництво єврейської етнічної групи. Ще 1859 р. в цілій Галичині було тільки шість єврейських шкіл, зокрема чотири т. зв. «Головні» (Броди, Краків, Львів, Тернопіль) і дві «тривіальні» у Львові. Мізерні наслідки для єврейського шкільництва мали реформи 1860-х рр.: 1868-го свій шкільний обов'язок реалізовували майже 34% єврейських дітей. Імовірно, що в цей час релігійна освіта ще домінувала в етногрупових настроях єврейства. Тільки з другої половини XIX ст. спостерігається поступове збільшення євреїв у державних закладах освіти. Це пояснювалося використанням права на здобуття світської освіти на загальних для населення імперії підставах, яке ґрунтувалося на конституційній новелі про рівноправність етнофорів Габсбурзької монархії. Приклад цього — навчання євреїв у державних гімназіях Галичини. Якщо в 1850/51 н. р. тут їх налічувалося 260 (6,1% від загальної кількості учнів), то в 1913/14 н. р. — 9432 особи (22,3%). Подібна ситуація спостерігалася в реальних школах. Щоправда, активна фаза розвитку єврейського шкільництва починається приблизно 1883-го — року інтенсивного вступу учнів-євреїв до державних шкіл у Галичині. Вступаючи до них, вони приймали як викладові спершу німецьку, а вже згодом і польську мови. Паралельно активно діяли приватні єврейські школи, найвідомішими з яких були т. зв. «школи барона Гірша» (від імені єврейського мецената Мавриція Гірша). Зауважмо, що навчання в єврейських світських закладах відбувалося переважно польською мовою.

Паралельно йшов процес адміністративного втручання крайової влади в освітній процес євреїв. 1886 р. галицьке намісництво вирішило, що в релігійних школах не можна викладати світські предмети (читання або граматику німецької і польської мов, арифметику), якщо школа не отримала спеціального дозволу на функціонування цього закладу лише як приватного. Незважаючи на такі тенденції крайової політики, наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. кількість єврейських початкових шкіл у Галичині збільшилася, а «галицькі хедери» посідали першість у Цислейтанії. Їхня кількість різко зросла між 1895/96 і 1902/03 н. рр. — від 149 до 339 закладів, від 4075 до 7433 учнів. Такий «стрибок» дослідники пояснюють імовірним зменшенням функціонування нелегальних шкіл і переведенням їхньої діяльності в легальний сектор шкільництва.

Спостерігалася й інша тенденція — двомовні польсько-єврейські середні школи поступово витісняли суто єврейські навчальні заклади. Головне завдання таких утравістичних установ полягало в підготовці єврейської молоді до життя на нібито етнічно польських землях через надання їм належних знань польської мови та відомостей із загальноосвітніх дисциплін, які викладали польською мовою. Тільки окремі предмети (зокрема релігія) викладали їдишем або івритом. Поширеною була думка, що мовою навчання євреїв мусить бути лише польська мова. А що навіть у спеціалізованій трирічній школі для підготовки вчителів юдаїзму мовою викладання була польська, то зрозумілою була політика крайової шкільної ради на уніфікацію освітнього простору через упровадження як пріоритетних у навчальний процес приватних фахових шкіл загальноосвітніх дисциплін польською мовою.

Поза цим досі не виявлено документальних джерел, які підтвердили б припущення, що майбутній видавець навчався у Коломийській гімназії, а згодом — або у Львівському чи Віденському університетах, або виші економічного профілю³⁴.

Опосередкованим доказом останньої версії є твердження самого Я. Оренштайна, датовані груднем 1924 р.: «...Я як єврей видаю українську літературу ... Ще раз підкреслюю: я не є політиком, а тільки підприємцем (підкреслив Я. Оренштайн. — І. М.). Якщо як польський громадянин Мойсеевого визнання

³⁴ Марія Вальо, *Оренштайн Яків*, [у:] *Енциклопедія історії України: у 10-ти томах*, редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 7 (Мл — О), Київ 2010, с. 631—632.

я обрав собі видання наукових творів українською мовою як джерело прибутку, то зробив це тільки для того, що сподівався на серйозний дохід, виконуючи при цьому етичну і культурну функцію. Це моя мета і стимул моєї довголітньої чесної, явної та ретельної праці»³⁵.

Як відомо, торгівля і підприємництво — найзручніші і наймобільніші форми економічного життя євреїв — залишалися традиційними і поодинокими «моделями виживання» євреїв в умовах соціально-правового відокремлення за Габсбурзької монархії. Власне й це, ймовірно, було причиною того, що Я. Оренштайн згодом, уже як видавець, твердив: «Я — не політик, тільки підприємець, якого цікавить економічний зиск»³⁶.

Про те, яким було повсякденне життя коломийців того часу, зокрема євреїв, окремі свідчення знаходимо в Оренштайнових сучасників:

«Коломия, містечко з 40 000 жителів, розташоване на річці Прут у східній частині провінції, місце народження моєї матері та батька, стало особливим місцем для мене в мої молоді літа, і я завжди з нетерпінням чекав літа, щоб провести його там. [...] Будинок, де народилися я та моя мати, був скромним і одноповерховим серед таких самих будинків на одній з головних, але зовсім не елегантних вулиць міста. Це було невелике приміщення. З одного боку спереду було два вікна. З другого боку — одне вікно, а між ними — широкі двері в сіни. Перед будинком стояла лавка, на якій протягом багатьох-багатьох років сиділа моя прабабуся, Лі Кіслер, мати моєї бабусі, і весь час плела шкарпетки для своїх внуків та правнуків. З деяких невідомих причин вона називала мене «довгий Джон», хоча я не був довгим і Джон не було моїм ім'ям. У снігах був люк до підвалу. Ми, діти, затамовували подих, коли нам дозволяли спускатися туди. Там стояли діжки з консервуванням, винами та сиропами. В задній частині будинку сіни вели до ганку, котрий простягався вздовж усієї стіни будинку. Передня кімната з двома вікнами, що виходили на вулицю, називалася «салон». [...] Там стояли стільці та диван, оббиті червоним дамаском. Був ще канделябр та шафки з червоного дерева. Кімната призначалася для прийому високих гостей, але за моєї пам'яті за призначенням використовувалася рідко. Це була спальня моїх дідуся та бабусі, де народилися я і моя мати. Далі йшли кімната і їдальня, де завжди збиралося багато людей, особливо по вечорах, і точилися розмови про політику. Інші дві кімнати були спальнями для дітей та внуків. Останнім приміщенням була велика кухня з величезною пічкою для випікання хліба.

³⁵Лист Якова Оренштайна до станиславівського воєводства щодо його політичної реабілітації та видачу закордонного паспорта. [Не пізніше 28.12.1924 р.]. Машинопис / Листування з міністерством внутрішніх справ про розслідування причини повернення в Коломию Оренштейна Якуба, власника української книгарні у Берліні, ф. 2 (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав), оп. 1, спр. 245, арк. 21—24, 24 (зв.), Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО).

³⁶Лист Якова Оренштайна до станиславівського воєводи щодо його політичної реабілітації [15.12.1924 р.] Машинопис, ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 35 (зв.), ДАІФО.

Вікна на другій частині будинку належали до контори, в якій вели переважно страхові справи. Вона складалася з двох кімнат. У першій кімнаті стояв великий червоний диван, де в будь-який час протягом тижня сиділи бородаті євреї і читали центральну австрійську газету «*Die Neue Freie Presse*». Найзавзятішим читачем, хто починав з початку та закінчував останнім оголошенням на останній сторінці, був дід моїх дітей Кальман Рех. Звичайно, ні він, ні я не могли мріяти про таке майбутнє.

На подвір'ї стояли дві бочки з посадженими в них олеандровими деревами – єдиною рослинністю у всьому будинку. Решту великих бочок використовували для збору дощівки, яку потім брали для прання. Спеціальні носильники приносили в бочках воду для пиття, і вона вважалася дорогою. В тильній частині будинку була окрема кухня, де прали білизну, і кухня для проготування їжі на Пасху. Там же були і дуже примітивні туалети. Природно, що для дітей найважливішими частинами будинку були кухня, ганок та подвір'я.

У великому буфеті на кухні зберігалися запаси цукерків, печива, консервовані ягоди, абрикоси, персики та інші солодощі. Особливу насолоду ми мали від запасів трояндових пелюсток. Усім цим відділом керувала кухарка, котра працювала там з невідомо якого часу. Мене вона дуже любила і завжди частувала всілякими делікатесами. Причиною цього було те, що я був зіркою, що сходить, яка жила в казковому місті Відні, розташованому так далеко, що вона навіть не сподівалася коли-небудь його побачити, і був єдиною людиною, яка могла розповісти про всю велич цісарського міста. Сара, моя бабуся, була приємною на вигляд жінкою з голубими очима, світлим кольором обличчя та рудуватим волоссям. Вона вміло керувала всією домашньою господаркою.

Особливий інтерес у мене викликала невелика колія, що проходила через місто перед будинком. Двічі на день з'являвся локомотив, вкритий клубами диму, зі свистом та дзеленчанням дзвінка. Найдивовижнішим було те, що перед потягом біг чоловік, розмахуючи червоним прапорцем, розчищаючи дорогу від свиней, корів та дітей. Я не знаю, який був вантаж: цукор чи олія, але добре пам'ятаю назву місцевості, з якої він їхав: Слобода-Рунгурська. [...] Від будинку до ринку в центрі міста було недалеко. Там стояла міська ратуша... По базарних днях з'являлося багато коней, на яких селяни, українські гуцули, привозили свої товари на ринок. Їхні народні костюми були дуже барвисті та яскраві, як і фрукти, вироби, глиняний посуд та інший товар ручної роботи, що вони виставляли на продаж. Земля була дуже плодюча. Птиці та м'яса було вдосталь, і вони були дуже дешеві. Дуже популярні були соняшники та їхнє насіння. Тут завжди спостерігалось особливе поживлення. Я пам'ятаю багато бійок між жінками. Поліцьянтам, напевно, нелегко було приборкати їх. Пригадую таку яскраву картину: люди, тварини, овочі, глиняний посуд та ручні вироби – все як з полотна хорошого маляра. [...] Будинок поруч з нашим був дуже привабливий для нас, дітей. Це була дуже вбога маленька крамничка, яку тримала одна стара жінка. В ній

майже не було ніякого товару, вартого уваги, за винятком великих чорних родзинок, які ми тоді так обожнювали... Коли нам перепадав якийсь «крейцер» він старших, ми одразу несли його туди.

Місто мало досить гарно спланований парк, в якому ми повинні були проводити час по обіді. Мені це не дуже подобалося. По-перше, тому що ми мали ходити пішки, а не їхати в кареті, і по-друге, нам забороняли ходити по траві. [...] Але картина тамтешнього життя не завжди була така приємна. Були і тривожні часи. Перш за все це були пожежі, холера та вибори.

Принаймні дві третини населення було євреями. Більшість з них була ортодоксами, так званими хасидами. Мій дід був головою єврейського культурного товариства «Kultusgemeinde», органу з функціями влади для всіх частин єврейської громади. Проте сам він побожним не був, і домашнє господарство не вели строго на єврейський взірець. На столі регулярно була шинка, і молоко часто перемішувалося з м'ясними продуктами. До синагоги він регулярно не ходив. Як мені відомо, він відвідував служби лише під час великих свят. Лише раз я мав нагоду бути разом з ним. Його почесне місце було поруч зі святинєю. На стіні синагоги, яка була пишною будівлею, я бачив дошку, що увіковічнювала заслуги мого діда у відбудові приміщення. Його вбрання ортодоксальним не було, радше в західному стилі й досить дороге, пошите у Відні, на богемських курортах чи у Львові. Єдиний час протягом тижня, коли я спостерігав релігійні ритуали, був вечір у п'ятницю. Тоді моя бабуся запалювала свічки у великому срібному канделябрі й

№ 181. K.K. Bezirkshauptmannschaft Kolomea.

*Waldem Jakob Orenstein aus Kolomea, ge.
boren im Jahr 1875. Der Stellungszettel entspricht
jed. und dem Militär-Merkblatt nicht angeführt,
inwieweit dessen Eintrag politischerweise keinen
Anspruch.*

Kolomea 18. Oktober 1898.
*Im k. k. Militär-Merkblatt und Registerbuch
J. N.*

Reisner

S WO 736

Повідомлення коломийського окружного начальника
про Я. Оренштайна. 1898 р. (Державний архів, м. Ряшів)

Swiadcetwo Urodzenia.

Polpizany potwierdza niniejszem na podstawie tutejszej księgi urodzin z roku 1875 liczba pozycyi 27 ze dnia 25^{go}

1875 tysiąccimset siedemdziesiątego piątego roku

urodził się *Jakob Ornstein*

syn *Saula Ornstein*

i jego slubnej małżonki *Ally Maxymy*

z domu *Gotlieb*

z dnia 9^{go}

18 przy obrzezaniu nadano mu imię *Jakob*

Chruszka *Gotlieb Malka Jehuertler*

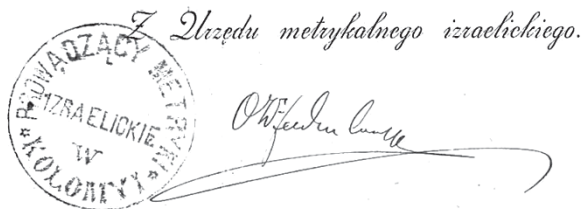
była pomocną przy jego urodzeniu.

Świadkami byli *Jehulie Rosenwisk*

i *Leise Rosenthal*

Obrzezania dokonał _____

Kolomyja, dnia 17^{go} stycznia 1896

Свідоцтво про народження Я. Оренштайна. 1896 р.
(Державний архів, м. Ряшів)

закривала лице руками, для того щоб промовити молитву. Вечеря також була святковіша, ніж у інші дні, з різноманітними видами білого хліба, риби та кращим вином. (До речі, вино подавали до кожної страви.) А по суботах ми їли лише холодну їжу, оскільки прислуга не працювала. Субота була справжнім вихідним днем у місті. Майже всі крамниці були зачинені. Чоловіки були одягнені в шовкові кафтани й капелюхи, обрамлені хутром, які називалися «*Stramel*». Жінки, котрі після шлюбу майже всі носили перуки, були одягнені в чорні жакети. Деякі перуки із золотими, срібними та діамантовими прикрасами мали чорні стрічки, що покривали всю голову. Вони ходили туди-сюди по ринковій площі й відвідували друзів. Це була дуже урочиста церемонія, і жодних забав не було. Та мені більше подобалася неділя, коли селяни у своїх різнобарвних костюмах приходили до церкви³⁷.

На жаль, про перші два десятиліття життя — роки становлення майбутнього видавця немає переконливих свідчень. І лише 1898-го його прізвище знову з'являється у доступних нині документах. Зокрема 18 жовтня коломийський окружний начальник повідомляв єврейську віросповідну гміну в Ряшеві, що «після того, як Яків Оренштайн з Коломиї, народжений 1875 року, прибув до призовної комісії і не відбув з військової частини, його одруження з політичних міркувань не викликає заперечення»³⁸.

Достеменно невідомо, чи стосувалася ця довідка того, що Я. Оренштайн відбував військову службу в Коломиї чи Ряшеві (де цілком імовірно він міг служити у війську).

Військовий відбуток галицьких євреїв

Військовий відбуток вважався значущим чинником «виховання» і «цивілізування» єврейських підданих Габсбурзької монархії. До того ж саме Австрія була першою з європейських держав, яка ще наприкінці XVIII ст. визнала євреїв гідними для проходження військової служби. Перший призов галицьких євреїв на службу (1060 осіб) провели під час австро-турецької війни 1790 р. З самого початку ортодоксальні євреї західноукраїнських земель прийняли військову повинність неохоче, вважаючи, що вона, як і інші заходи влади, загрожує традиційному, релігійному укладові життя.

Для залучення євреїв на військову службу Австрійська держава використовувала різні методи. Найперший і найкоротший у часі (1790—1806) полягав у тому, що вона надавала можливість відкупитися від армії, а фактично йшлося про сплату державі окремого податку. Для єврейства така «поступка» влади була досить ефективна (наприклад, 1793 р. із 300 рекрутів з Галичини тільки трьох ніхто не викупив), тому неважко передбачити наслідки таких преференцій. Щоправда, дефіцит новобранців під час Наполеонівських війн суттєво відкоригував ситуацію — 1806 р. «відкупний» податок скасували. Тривалий час — до кінця 1860-х рр. євреї не проявляли особливого зацікавлення

³⁷ Іван Монолатій, *Цісарська Коломия 1772—1918 рр.*, с. 196—199.

³⁸ К. К. Bezirkshauptmannschaft Kolomea, № 181. [18.10.1898]. Рукопис, zesp. 533, sygn. 4, s. 245, APRz.

військовою службою. Так, скажімо, цілком легально допускалася можливість замінити рекрута іншою особою. За це державні органи на місцях практикували встановлення високої грошової такси. Траплялися й випадки, коли євреїв звільняли від військової служби — якщо вони були єдиними годувальниками й опікунами найближчої родини, породіллі і т. п. Побічний економічний чинник залучення євреїв до війська — розпорядження міністерства війни від 12 березня 1851 р., яке скасувало *Пороховий патент* 1807 р., що забороняв виробляти і торгувати порохом і селітрою. А що й ці заходи були малоефективні, то проблему остаточно врегулював «*Закон про оборону*» від 5 грудня 1868 р., який для всіх громадян імперії, зокрема й для євреїв, установив загальний обов'язок військової повинності. Інший метод, який держава апробувала щодо євреїв у Збройних силах — зрівняння їх у правах з іншими «товаришами по зброї» і можливість для них отримати на загальних підставах офіцерське звання. Отримання їх для євреїв передбачало охрещення і перехід у католицтво. Перший такий факт зафіксували 1809 р., а найвідомішим галицьким євреєм, який дослужився до звання фельдмаршала-поручника, був уродженець Дрогобича Адольф-Корнгабер-Ріттер фон Пілс (1856—1925). Ще одним способом інтеграції єврейського населення досліджуваного хронотопу в регулярне військо була гарантія задоволення їхніх релігійних потреб — через функціонування інституту рабинату нарівні з християнськими (передусім римо-католицькими) капеланами. Вперше такі випадки сталися під час військових дій 1866 р. В мирний час вояки-євреї користувалися опікою місцевих цивільних рабинів, а з 1875 р. — і рабинів резерву (тилу).

На користь гіпотези, що молодий Оренштайн відбував військову службу саме в Ряшеві, важливим є і той факт, що вже за кілька місяців — 26 травня 1899 р. після попередніх зашлюбін у коломийській головній синагозі (13, 15 і 16 травня 1899 р.) він одружився з дозволу батька молодої із Хаєю-Розою Адлер. Оренштайнова дружина була його ровесницею й народилася 11 грудня 1875 р. Її батьки — Маєр Адлер та Ханна Гербстманн були ряшівськими євреями. Шлюб засвідчив місцевий рабин Озіаш-Гершль Валлерштайн та свідки — Мозес Ляйб Гольдштайн і Зішке Вайнтрауб³⁹. [Ряшів, 1899].

[Ряшів, 1899]

[Місто займало площу 27 817 га, його населення становило 11 953 осіб, зокрема 5858 римо-католиків, один вірменин, 23 греко-православні, 54 визнання аугсбурзького, 359 визнання гельвецького, 5492 ізраїліта. Бургомістр — д-р Станіслав Яблонський, заступник — д-р права Родерік Альс, асесор і другий заступник — д-р Юзеф Фехтдеген, секретар — Людвік Топольський. Офіціали — Юзеф

³⁹ Świadectwo zapowiedzi. [23.05.1899]. Рукопис (на бланку), zesp. 533, sygn. 4, s. 243 (*Jakob Ornstein, Chaje Roise Adler*), APRz.; Akta zaślubin, [26.05.1899]. Рукопис (на бланку), zesp. 533, sygn. 4, s. 242 (*Jakob Ornstein, Chaje Roise Adler*), APRz.

Traunungs-Schein — Świadectwo zaślubin.

№.....
 Auszug aus dem Traunungsbuche des Matricienbuches Polnisch Straszyn
 Wyciąg z metryki zaślubin okręgu metrykalnego

Blatt { 445 } Postzahl { 89 }
 Stronica { } I. porz. { }

Tom II

Des Bräutigams Narzeczonego				Der Braut Narzeczonej				Der Trauung Zaslubia				Eigenhändige Unterschrift Własnoręczny podpis		Anmerkung Uwaga			
Vor- und Zuname Geburtsort, ferner Name, Beschäftigung und Wohnort seiner Eltern. Imię i nazwisko, miejsce urodzenia, zatrudnienie, miejsce zamieszkania, i Nr. domu narzeczonego i jego rodziców				Vor- und Zuname Geburtsort, ferner Name, Beschäftigung, Wohnort und Haus Nr. ihrer Eltern. Imię i nazwisko, miejsce urodzenia, zajęcie, imiona, zatrudnienie, miejsce zamieszkania i Nr. domu jej rodziców				Stand Stan Ledig Widow. Witwe Widow. Widow.				Ort Miejsce Rok Lata		des Trauung verlei- hender Beamten (Reli- giöswärders) (Reli- gionowego przy zaślub- kach rabina (świątka) i ich urzędowe		der Zeugen und deren Beschäftigung świadków	
Alter Wiek Monat Lata				Alter Wiek Monat Lata				Tag Dzień Monat Miesiąc Jahr Rok				Miejsce					
Jakob Awersztajn znb. in Holomea um 85 Seber 1825. Junimab. Altmann in Holomea Wohnort Galizien bei im östl. Slavien Cen- stein znb. Gottlieb in Holomea				Rajce Moise Adler znb. in Chrestow um 8. Sept. 1825. Jan. Septembris in Przemysl, Knyazow Galizien, Knyazow in Chrestow in Chrestow in Chrestow				26 mex. 1899 Bukowina				Kościół w Chrestow		Kościół w Chrestow		Kościół w Chrestow	

Dass vorstehender Auszug mit der betreffenden Eintragung des Matricienbuches vollkommen übereinstimmt, wird hiermit bestätigend bescheinigt.
 Ze powyższemu wyciąg z dotyczącym wpisem księgi metrykalnej zupełnie się zgadza potwierdza się niniejszym.

Vom isr. Bezirksmatricenam te.
 Z okręgowego urzędu metrykalnego izraelskiego.

Свідоцтво про зашлюбину Я. Ореништайна та Х.-Р. Адлер. 1899 р. (Державний архів, м. Рясів)

Nr. 40. / 1899.

Aufgebotschein — Świadectwo zapowiedzi.

Auszug aus dem Aufgebotsbuche des Matrikenbezirkes Kolomea Seite 10 Post
Wyciąg z księgi zapowiedzi okręgu metrykalnego Stronica L. porz. 11

Das Bräutigams und seiner Eltern Narzezonego i jego rodziców		Der Braut und ihrer Eltern Narzezonej i jej rodziców		Ort und Zeit des mejsce i czas			Anmerkung UWAGA
Vor- und Zuname, Geburtsort und Beschäftigung Imię i nazwisko, miejsce urodzenia, stan i zatrudnienie	Wohnort Miejsce zamieszkania	Vor- und Zuname, Geburtsort, Stand und Beschäftigung Imię i nazwisko, miejsce urodzenia, stan i zatrudnienie	Wohnort Miejsce zamieszkania	1	2	3	
<i>Jakob Cronstein gebornen in Kolomea am 21. 7. 1879. Beruf: Kaufmann. Vater: Jakob Cronstein, Mutter: Anna Cronstein geb. Gollner.</i>	<i>Kolomea am 21. 7.</i>	<i>Rosa Adler gebornen in Buczacz bei Wyhlen bei Maria Adler Professorin und von Chama.</i>	<i>in Buczacz</i>	<i>Kolomea</i>	<i>in der Hauptstadt</i>	<i>am 13. 15. 16. Mai 1899.</i>	

Dass vorstehender Auszug mit der betreffenden Eintragung des Aufgebotsbuches vollkommen übereinstimmt, auch dass gegen diese Ehe gar kein Hinderniss obwaltet, wird hiemit bestätigt.

Ze powyższy wyciąg z dotyczącym wpisem księgi zapowiedzi zupełnie się zgadza, także że do tegoż małżeństwa nie zachodzi przeszkoda potwierdza się niniejszem.

Kolomea am } 25. Mai 189 9.
 duia }

zuck:
N. Jatenlocht
beid. Substitut

Jacob Thimm
Rabbiner

Свідоцтво заповідей Я. Оренштайна та Х.-Р. Адлер. 1899 р.
(Державний архів, м. Рязів)

104

Liczba porz. Fortlaufende Zahl	Urodzenia der Geburt					Obrzezania lub nadania imienia Der Beschneidung oder Namens Beilegung					Dziecięcia Des Kindes			Imię i nazwisko oca, jakoteż jego stan, zatrudnienie i mieszcza zamieszkanie Vor- und Zuname des Vaters, so wie Stand, Beschäftigung und Wohnort
	Dzień Tag	Miesiące Monat	Rok Jahr	Miejscę Ort	Nr dom. Haus Nr.	Dzień Tag	Miesiące Monat	Rok Jahr	Miejscę Ort	Nr dom. Haus Nr.	Imię Name	płeć Geschlecht		
											Męski männlich	Żeński weiblich	Urodzenie, ślubne, rzekomo ślubne lub nieslubne eheleiche, angeblich eheleiche und uneheliche Geburt	
56	5	marca	1901	Przeworsk Stawomskiego 9	16	marca	1901	Przeworsk Stawomskiego 9			Yersee	męska	+	ślubne Bernwel Fritz Kronat, Krawiec "Kresowice"
57	7	marca	1901	Kuszkowice 357	24	marca	1901	Kuszkowice 357			Cecias	męska	+	nieslubne Kausch Korowita "Kresowice"
58	10	marca	1901	Kuszkowice 86	17	marca	1901	Kuszkowice 86			Salomon Rachmiel Daw. im.	męska	+	ślubne Beal Hollinger wyrobnik "Kuszkowice"
59	11	marca	1901	Przeworsk Baldachowska 16	16	marca	1901	Przeworsk Baldachowska 16			Regina	+	żeńskie	Jakob Ornstein Kronat, Kupiec "Kuszkowice"
60	13	marca	1901	Przeworsk Salzomskiego 2	14	marca	1901	Przeworsk Mławs			Lejpe Perl Daw. im.	+	żeńskie	Dawid Kunstler Kronat, ogrodnik "Kresowice"

Книга народжень єврейської громади Ряшева, 1901 р.
(Державний архів, м. Ряшів)

Imię i nazwisko matki, jej stan i zamieszkanie, jakoteż imię i nazwisko, zatrudnienie i miejsce zamieszkania jej rodziców	Własnoręczny podpis z wymienieniem zatrudnienia i miejsca zamieszkania			Dzieci niezwo urodzone Tudzież chore dzieci	UWAGA Anmerkung
	Eigenhändige Unterschrift mit Angabe der Beschäftigung und des Wohnortes	Kumów lub świadków Sandeka lub Schames	Obrzezającego lub obrzezających		
Vor- und Zuname der Mutter, ihr Stand und Wohnort, dann Vor- und Zuname, Beschäftigung und Wohnort ihrer Ältern	Der Pathen oder Zeigen des Sandeko Schame	Des oder der Beschneider	Der Hebamme o. des Geburtshelfers		
<p>Lucy Gritk samojna w Reszawie córka Samuela i Racheli Kamerów z Praszana</p>	<p>Sandek Menasche Eichenstein Kammie Haim i Hene Gritzowie</p>	<p>Haim i Hene Eichenstein</p>	<p>Beata Kopapost</p>	<p>Urodzono w Reszawie d. 14/1 1900 Sam III str. 127 par. 7</p>	
<p>Rachela Kowalczyk w Reszawie córka Samuela i Racheli Kamerów z Praszana</p>	<p>Sandek Menasche Eichenstein Kammie Haim i Hene Fensterbaum</p>	<p>Haim i Hene Eichenstein</p>	<p>Beata Kopapost</p>	<p>Urodzono w Reszawie d. 14/1 1900 Sam III str. 127 par. 7</p>	
<p>Beila Beisel Kellin w Reszawie córka Samuela i Racheli Kamerów z Praszana</p>	<p>Sandek Esim Chiel Hollasnyte Kammie Daniel i Souke Kellinger</p>	<p>Haim i Hene Eichenstein</p>	<p>Beata Kopapost</p>	<p>Urodzono w Reszawie d. 14/1 1900 Sam III str. 127 par. 7</p>	
<p>Chaja Beila Aronstein w Reszawie córka Samuela i Racheli Kamerów z Praszana</p>	<p>Sandek Menasche Eichenstein Kammie Haim i Hene Fensterbaum</p>	<p>Haim i Hene Eichenstein</p>	<p>Beata Kopapost</p>	<p>Urodzono w Reszawie d. 14/1 1900 Sam III str. 127 par. 7</p>	
<p>Leie Kowalczyk w Reszawie córka Samuela i Racheli Kamerów z Praszana</p>	<p>Sandek Menasche Eichenstein Kammie Haim i Hene Fensterbaum</p>	<p>Haim i Hene Eichenstein</p>	<p>Beata Kopapost</p>	<p>Urodzono w Reszawie d. 14/1 1900 Sam III str. 127 par. 7</p>	

Nr skl. 303. Metryka urodzenia Izrael.

Запис №59 про народження Регіни Оренштайн

Вічний жид з Колодії / 67

1 Vorläufige Zahl Liczba bezpewna	2 Der Geburt Urodzenia					3 Der Bescheinigung oder Namens-Bedeutung Obrzezania lub nadania imienia					4 Des Kindes Dziecieta			5 Eheliche, angeblich eheliche oder un- eheliche Geburt		6 Vor- u. Zuname des Vaters sowie Stand, Beschäftigung und Wohnort Imię i nazwisko stan, zatrudnienie i miejsce zamieszkania ojca
	Tag	Monat	Jahr	Ort	Haus Nr. Nr domu	Tag	Monat	Jahr	Ort	Haus Nr. Nr domu	N A M E Imię	Geschlecht Płeć männlich męski weiblich żeńskie	Stabue lub rzekomo ślubne lub nieślubne	Vor- u. Zuname des Vaters sowie Stand, Beschäftigung und Wohnort Imię i nazwisko stan, zatrudnienie i miejsce zamieszkania ojca		
165	18	masa	1904	Kolomyja	219 4	30	maja	1904	Kolomyja	219 3	Israel	1	nieślubne			
166	20		1904		18 1/2	24	masa	1904	Kolomyja	synagoga	Adela	1	ślubne	Jakob Drenstein Księżarz u Kolomyj konaty f. sub kawart u Polkowic dnia 26/5 1899. r. 1)		
167	22		1904		526 3	24		1904		synagoga	Mira	1	ślubne	Moses Frost recte Pollogel wzmiank u Kolomyj 20 naty f. metryka zasłubin (str. 66 l.p. 37/96.)		
168	21		1904		101 3	24		1904		synagoga	Dina Jendowa	1	nieślubne			

Книга народжень єврейської громади Коломиї. 1904 р.
(Головний архів актів давніх, м. Варшава)

7 Vor- und Zuname der Mutter, ihr Stand und Wohnort dann Vor- und Zuname Beschäftigung und Wohnort ihrer Eltern Imię i nazwisko, stan, miejsce zamieszkania matki i jej rodziców	8 Eigenhändige Unterschrift, Beschäftigung und Wohnort Własnoręczny podpis z wymienieniem zatrudnienia i miejsca zamieszkania der Pathe n oder Zeugen, des Sandeks oder Schames kumów lub Świadków Sandeka lub szanessa	9 Beschäftigung und Wohnort des oder der Beschneider obrzezującego lub obrzezających	10 Beschäftigung und Wohnort Der Hebamme oder des Geburtshelfers akuszarki lub akusza	11 Todt geborene Kinder Dzieci nieżywo urodzone	12 Anmerkung Uwaga
<p>Wardomo Freide Lauer wolna w Katuszku córka Chaskla Lau- fer i Estery w Ho- lynie powiat Ka- tuw.</p>	<p>zrodzony w Katuszku w Katuszku pośluzony i dok. Moscauker w Katuszku</p>	<p>zrodzony w Katuszku w Katuszku w Katuszku w Katuszku</p>	<p>Rosa Heigman pośluzona Moscauker</p>		<p>Urodz. 26/1 1905. nr. p. XXII str. 42. 1/1. 274</p>
<p>Chaję Reisie Orenstein zamszowa w Katuszku córka Meisera Sella i Chany z domu Herbatman w Re- szowie</p>	<p>zrodzony w Katuszku w Katuszku w Katuszku w Katuszku</p>		<p>Chaję Godl</p>		<p>Wedling pobrzedzenia pro- wadzonego matki. str. w Rezerwie Karoli mit Reizel w Rezerwie str. 26/5 1899 r. co urzędowa- nie w księdze zrodzeń tamtych przez błędny łam III str. 125/6 poz. 69.</p>
<p>Rifke Frost cote Schlogl zamszowa w Katuszku córka Rafuela Schwamman i Chany Peller w Jablonskie</p>	<p>zrodzony w Katuszku w Katuszku w Katuszku w Katuszku</p>		<p>Chaję Rachel Kesten po Jusa Moscauker</p>		
<p>Cipa Gruber wolna w Katuszku córka Mali Rachel Gruber w Katuszku z Gersona Bera Ligall w Munkacsu na Węgryzech.</p>	<p>zrodzony w Katuszku w Katuszku w Katuszku w Katuszku</p>		<p>Blima Rubinfeld</p>		

Запис № 166 про народження Аделі Оренштайн

Дищанський, Жигмонт Самліцький, Вацлав Поланський, канцелярист – Емануель Люмпес. Міські будівничі – Казимир Голубович, Францішек Стажкевич. Інспектор поліції – Фердінанд Шибальський. Збирач податків – Міхал Зайончковський. Контролер і рахівник – Казимир Римарж. Лікар – д-р медицини Адам Загурський. Ветеринар – Ян Мглей. У місті працювали два сержанти поліції, чотири каптали, 30 поліціантів, які виконували й службу пожежників, два возні, чотири сторожі, палітурник, три фурмани, господарський наглядач, садівник і чотири шляхові наглядачі⁴⁰.

Як довго Яків мешкав у Ряшеві, встановити майже неможливо, однак той факт, що 11 березня 1901 р. саме тут у подружжя народилася (на вул. Бальдахувка, 16) перша дитина, підтверджує його більш-менш постійне життя у цьому місті (щоправда, в метричній книзі вказали, що батько – Яків Оренштайн – «купець в Коломиї» (в оригіналі наявні видимі правки: особа, яка записувала в метричну книгу відомості, спершу хотіла вказати не Коломию, а Ряшів). Ім'я новонародженій дитині (Регіна) надав 16 березня її дід Маєр Адлер, акушеркою зазначили Бєрту Рапопорт⁴¹. А вже згодом – у Коломиї – у подружжя народилися син Йосиф (3 грудня 1907 р. – дата, не підтверджена документально) та донька Аделя (Аделіна) (помилкова дата – 28 лютого 1909 р.⁴², насправді має бути 20 березня 1904 р.⁴³). Зауважмо: імена Оренштайнових дітей (на протипагу іменам його сестер і брата) загалом підтверджують дилеми галицьких євреїв початку – 20–30-х років ХХ ст. – від асиміляції через акультурацію до полонізації⁴⁴.

Зміна імені як механізм асиміляції галицького єврейства

Набагато важливішими за прізвища для євреїв були імена, оскільки вони надавали їм більшої ваги саме через релігійне значення. А пропагована в 1880–1890-х роках асиміляційна формула «поляки Мойсеєвої віри» знаходила

⁴⁰ *Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1899*, Lwów 1899, s. 377.

⁴¹ *Księga urodzeń Urzędu Metrykalnego Izraelickiego w Rzeszowie, 1900–1902 r.*, zesp. 533, sygn. 66 (запис № 59 (Regina) за 1901 р.), APRz.

⁴² Orenstein Joseph, T/D 390/370, copy of doc. No 98977960#1 in conformity with the ITS Archives, Yad Vashem Archives. Липень 2014 р.; Orenstein Adele, verh. Wilf, T/D 390/372, copy of doc. No. 98977978#1 in conformity with the ITS Archives, Yad Vashem Archives. Липень 2014 р.

⁴³ *Księga metrykalna urodzeń*, t. XXIX, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1904], zesp. 300, sygn. 2410, mkf. 91720 (запис № 166 (Adela) за 1904 р.), AGAD.

⁴⁴ Anna Landau-Czajka, *Syn będzie Lech... Asymilacja Żydów w Polsce międzywojennej*, Warszawa, 2006, s. 39–43; Марія Вовчко, «Це ім'я краще надається для презентації моєї особи»: зміна імен і прізвищ євреями Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., [у:] *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, випуск ХVІІ–ХVІІІ, Дрогобич 2014, с. 220.

підтримку саме через прив'язаність до релігії. А що діалектне єврейське ім'я у громадській думці найчастіше асоціювалося з відсталістю, браком освіти й ортодоксальними поглядами, то це створювало ситуацію, коли частина євреїв хотіла, але не могла повноцінно інтегруватися у чужорідне середовище. Паралельно існував дуалізм у використанні імен: у різних місцях євреї використовували біблійне (в синагогах) або світське, часто християнське (поза синагогою) ім'я. Найчастіше євреї обирали для себе канонізовані християнські імена: Юдек заміняли на Юстин, Пінкас — на Павел, Вольф Герш — Вільгельм Генрик, Юда — Юліуш, Барух — Болеслав, Самуель — Зигмунд, Лазар — Людвік. Поширеними були імена германського походження: Ізраель Мойзеш змінювали на Ізидор Максиміліан, Фішель на Філіп, Абрагам — Бруно, Соломон — Ендмунд, Барух — Бенедикт, Герш — Герман, Берл — Бертольд, Абрагам Гірш — Адольф, Абель — Альберт, Маєр — Макс, Самуель — Еміль, Ляйб — Леон. Галицькі євреї також обирали поширені в досліджуваній період імена, такі як: Альфред, Бруно, Даніель, Конрад, Леон, Норберт, Оскар, Рудольф, Фрідріх, Ульріх, Кароль, Ігнацій, Маурицій, Шимон і Юзеф. Траплялися випадки, коли органи влади дозволяли євреям змінювати помилково записані імена на біблійні (Янкель, Єкев, Юкель на Якоб) чи аби уможливити переклад єврейських імен на сучасні (Малька — на Регіна чи Блума — на Флора) та інші.

До євреїв, що змінювали імена, можна зарахувати: 1) усіх, хто мав стосунок до державної служби та війська; 2) купців й осіб, пов'язаних з торгівлею; 3) тих євреїв, що прямо прагнули спольщити ім'я, часто разом з прізвищем.

В асимільованих родинах дітям зазвичай надавали польські імена. А що в єврейських родинах панував звичай надавати дітям імена померлих родичів, то не мусили вони бути такими ж самими, однак вони мали б нагадувати імена предків, котрих уже не було на світі. Тож у багатьох родинах старалися дотримуватися такого звичаю, але не надавати дитині власне єврейське ім'я, проте замінюючи його подібним польським. З другого боку, ім'я дитини, яке записали в документах, від самого початку родичі визнавали «офіційним», а тому в повсякденному житті ніхто не мав наміру його використовувати. Польські імена надавали й не цілком асимільовані євреї, адже вважали їх часто «лагіднішими» чи «шляхетнішими» від імен єврейських, які сприймалися як бридкі чи смішні. Для цього в родинах, не надто асимільованих, трактували, що польські імена нібито звучатимуть краще для вуха поляків. Діти з асимільованих родин так при звичаювалися до польських форм імен, що вони зі здивуванням реагували на своїх єврейських однолітків, які носили традиційні імена, не тому що вважали ті «гіршими», а тому, що просто таких не знали. Тому існувала тенденція надавати дітям «польські» імена, що мали б поліпшити життя і допомогти в кар'єрі. Була ще й своєрідна мода на польські імена в родинах, які тільки-но стали на шлях асиміляції. Тут панував снобізм, адже дітям-юдеям надавали суто християнські імена. Ймовірно, обираючи польське ім'я, євреї лише наполовину втрачали номінативні ознаки свого етнічного походження, адже саме так вони намагалися досягнути бажаного статусу в суспільстві. Щоправда, в баченні польської провінційної влади така єврейська акультурація заслуговувала на схвалення, коли йшлося про зміну фамільних прізвищ, найчастіше в поєднанні з конверсією.

Сьогодні мало відомо про Оренштайнове життя упродовж 1875–1901 років, хіба що про його народження, ймовірно освіту та військовий відбутток, одруження і життя то в Коломиї, то в Ряшеві. Однак немає жодних сумнівів, що доба його першого 25-річчя була позначена різними перипетіями, лабіринтами професійного утвердження, його етнічної ідентифікації, перших переломів за молодих літ, навчання та перших самостійних кроків, уже як глави сімейства. Я переконаний, що Яків був типовим витвором того середовища, в якому йому судилося прийти на світ Божий, адже вже з цього часу він намагався бути «своїм» серед «чужих». Власне цю дилему, загальну для тогочасного єврейства, підсумував Іван Франко: «...із культурно-історичного й народно-психологічного боку галицьке єврейство це такий дивний витвір, що його цілком не може зрозуміти ні людина, яка стоїть ізбоку, ні та, що знаходиться серед нього, бо кожному з них доводиться бачити іншу фізіономію й рівночасно рахуватися з іншими вартостями»⁴⁵.

Тому-то він постійно переміщувався системою координат галицького єврейства, а його перші два десятиліття життя склалися з розмаїття конкретних випадків, тому паралельно з тим виміром життя, який молодий Оренштайн мусив поділяти з неєвреями як громадянин, його життя складалося з визначених соціальних відносин, які потрібно було підтримувати; культурних процесів, які слід було плекати; діяльності, в якій треба було брати участь; обставин повсякдення, до яких треба пристосовуватися; моральних і соціальних стандартів, за якими слід жити як євреєві.

⁴⁵ Іван Франко, *Семітизм і антисемітизм у Галичині*, [у:] І. Франко, *Zur Judenfrage (до юдейського питання). Статті*, Київ 2002, с. 14–15.

ОПОВІДЬ ТРЕТЯ: МУЗЕЙНА

«Подати як найширшим верствам українського народу добутки загальної культури та викликати серед них охоту дальшого, невинного поступу»

Початки професійної діяльності Оренштайна
Перші друки. Старт книговидавничої одіссеї
Пошуки свого місця у видавничій Коломії
«Український» і «польський» проекти. «Галицька накладня»
Ідея коломийського видавничого товариства. «Загальна бібліотека»
Сучасники про видавничу активність Оренштайна
Видавництво, книгарня, випозичальня

Коломия, 1903

Коломия, 1909

*Видавнича Коломия
Оренштайнової доби*

Дешева книжка як бізнес-проект

*Культура міжетнічної взаємодії:
фактор інтелігенції*

*Взаємодія євреїв та українців:
союзи і компроміси*

Зацікавлення писанням життєпису «Іншого» — через його величину, історичну роль, популярність або контроверсійність чи нетиповість постаті — призводить до того, що його діяльність, успіхи й поразки, події повсякденного життя міцно переплітаються з біографічними свідченнями (правдивими й вигаданими), матеріальними слідами буття, оповідками приятелів, коментарями ворогів, реляціями близьких і далеких очевидців і, звісна річ, білими плямами в біографії, що такими залишатимуться й надалі. Збір біографічних відомостей «від і до» зовсім не завершує праці оповідача, котрий зі щабля фактів ступає на щабель наратора-музейника, перетворюючи(творячи) картину світу свого протагоніста на своєрідну тематичну експозицію, дебютуючи в ролі «вартового пам'яті» тієї біографічної канви, яка вже стала символічною і не піддається сумнівам. Така модель оповіді репрезентуватиме у великому тексті біографії сюжети, які уславлюватимуть головного героя цієї студії, або ж ті факти, що вже давно «каталогізували» і вони надійно зберігаються у «сховищах пам'яті». Тож наратор-музейник завжди трактуватиме такий життєпис з позицій власника музейної колекції. Для цього оповідач діятиме на користь персонажа біографії, зберігаючи передусім його добре ім'я. А(не)присутність головного героя в такій уявній музейній експозиції компенсуватиметься (при)сутністю символічною: вчинки, дії, злети та падіння, в яких знаходитимемо відображення його невидимого існування.

Тепер невідомо, які були причини того, що приблизно на межі 1901—1902 років Оренштайн знову опиняється у Коломиї, адже до того часу він мешкав у Ряшеві, де й народилася його первістка Регіна. Незаперечним фактом є лише те, що вже в перші роки нового, ХХ сторіччя, він розпочинає займатися видавничою справою: спочатку як бізнес-партнер заможних коломийських євреїв, які час до часу зверталися до послуг друкарського верстата, заробляючи так на прожиття, адже потрібні передумови для цього були саме в Коломиї.

Видавнича Коломия Оренштайнової доби

Витоки коломийського друкарства сягають березня 1864 р. — часу, коли брати Михайло (1838—1913) і Теодор (Федір) (1827—1892) Білоуси тут уперше в межах теперішніх районних центрів України започаткували світське українське книгодрукування, а 1865 р. — газетярство. Коломия була першим і єдиним до 1882 р. містом у галицькій провінції, а також першим серед сучасних районних центрів України, де вперше вийшов перший український часопис. Від 1864 р. й до

початку Першої світової війни (1860–1890-ті рр. називають становленням української видавничої справи в Коломиї) тут працювали друкарні: Михайла Білоуса і Спілки печатня (1864–1867); друкарня Михайла Білоуса (1867–1913), Яна Брука (Бруха) і спілки (1891–1899), Вільгельма Бравнера (Браунера) (від 1901 р.), А. В. Кисілевського і спілки (1903–1914), А. Й. Мізевича друкарня і літографія (1903–1909), А. Й. Мізевича друкарня під управою Фелікса Долінського (від 1909 р.), Симона (Шимона) Тайхера (від 1912 р.), Якова Оренштайна (1914); видавництва: «Галицька накладня Якова Оренштайна» (1903–1914), «Видавнича спілка українського вчительства» філії Товариства «Учительська громада» (від 1909 р.), «Жіноча бібліотека» (від 1912 р.), «Мужицьке видавництво Кирила Трильовського» (1913), «Загальна Книгозбірня» Дмитра Николишина (засноване 1914 р.); видавали книжкові серії: «Бібліотека нових драматичних сочинень» (1878–1894), «Бібліотека для рускої молодіжи» (1894–1913) Юліана Насальського та інших.

У списку найпродуктивніших видавців та авторів русько-українських книжок в Австро-Угорщині коломийський першодрукар М. Білоус перебував на піонерських позиціях: так, у 1870–1886 рр. він був перший (!), хто видав за 16 років аж 156 книжок, у той час як Іван Франко лишень на 19-й позиції (25 книжок); у 1887–1894 рр. – уже на третьому місці (64 книжки), І. Франко – на четвертій (62 книжки); у 1895–1900 рр. – на четвертій позиції (63 книжки), а І. Франко – вже на першій (94 книжки); у 1901–1905 рр. – уже на шостій позиції (50 книжок), а І. Франко – далі на першій (77 книжок). М. Білоус та його видавництво посідали чільне місце в поширенні українських книжок досліджуваного періоду. До того ж періодичні видання М. Білоуса користувалися попитом у межах цілої монархії: так, «Руська Рада» з вартістю річної передплати 4 зр. 1880 р. мала наклад у 800 примірників. За показниками русько-українських періодичних видань 1880–1885 рр. її одиноким конкурентом було лише львівське «Слово» (12 зр., 850 примірників). Навіть львівські «Діло» (4 зр., 500 примірників) і «Батьківщина» (600 примірників) не могли досягнути такого високого показника, як «Руська Рада».

Від 1865 р. і до початку Першої світової війни тут побачили світ 29 періодичних видань з чотирма додатками до них: «Голось Народный» (1865–1868); «Кропило» (1869); «Русская Рада» (1871–1912) з додатками «Зоря Коломыйська» (1875) та «Популярни отчиты, назначени для сельскихъ и мысткихъ чителень, для товариствъ ремысничихъ и проч.» (1878); «Наука» (1871–1876) з додатком «Слово Боже» (1871–1876); «Фуркало» (1874); «Юнак» (1860-ті?); «Народна школа» (1875); «Весна» (1878–1880); «Пріятель дітей» (1881–1883); «Switlo» (1881–1882); «Хлібороб» (1891–1893); «Народ» (1892–1893) з додатком «Изъ Россіи и для Россіи» (1892); «Громада» (1896–1897); «Зоря» (1902–1904, 1910); «Поступ» (1903–1906); «Хлопска правда» (1903, 1909); «Наше слово» (1907–1908), «Сьвітанне» (1908); «Прапор» (1908–1912); «Надія» (1909–1911); «Сьміх» (1911); «Життя» (1911); «Покутське слово» (1912–1913); «Учительське слово» (1912–1914); «Вічний революціонер» (1913); «Ukraina Stelo» («Зоря України») (1913–1914); «Перли» (1914); «Коломыйське слово» (1914).

Крім українських коломийських часописів, тут видавали ще й газети польською, ідишем, церковнослов'янсько-російською мовами. З них відомі такі: польські – «Jutrzenka» (1870–?), «Gazeta Pszczelnica» (1874), «Gazeta

Nauczycielska» (1883–1893), «*Głos Nauczycielski*» (1884–1889), «*Gazeta Podkarpacka*» (1885), «*Kurjer Koloński*» (1885–1886, 1909–1914), «*Pomoc Własna*» (1886–?), «*O własnych siłach*» (1888–1891), «*Gazeta Kolońska*» (1892–1914); єврейські (подано в німецькій і польській транскрипціях) – «*Jüdische Presse*» (1880), «*Israel*» (1880-ті), «*Neue Jüdische Presse*» (1880-ті), «*Der Volkfreund*» (1891–1892), «*Österreichische Wochenschrift*» (1890-ті?), «*Żydowska polityka ludowa*» (1906–1907); російські – «*Старообрядецъ*» (1878–1886) і «*Древняя Русь*» (1892).

А той факт, що природною в юдаїзмі є відсутність ідеалу бідності (вона не є атрибутом праведного життя), стає зрозуміло, що дії з надання допомоги ближнім суворо регламентовані та обмежені, зокрема в національно-релігійних межах. Тому бажаною є не безоплатна допомога, а позика для заснування своєї справи. Зауважмо: релігійними вимогами в євреїв обумовлене затвердження пріоритету одного типу економічної діяльності (торгово-фінансової) над іншими, дуже прихильне ставлення до багатства в сукупності з ідеєю богообраності створили сприятливі умови для розвитку лихварства та пізніше для активної участі євреїв в етнічному бізнесі. Адже багатство трактується в юдаїзмі як милість Бога, і ставлення до його надбання не має бути байдуже, прагнення до процвітання та успіху заохочується. Людина мусить прагнути зробити і придбати більше, ніж має; це навіть ставиться їй в обов'язок, якщо робиться для блага її родини. Саме тому природною в юдаїзмі є відсутність ідеалу бідності – вона не є атрибутом праведного життя. Стає зрозуміло, що дії з надання допомоги ближнім суворо регламентовані та обмежені, зокрема в національно-релігійних межах. За бажану визнається не безоплатна допомога, а давання позики для заснування своєї справи. Тому, за умов бездержавності євреїв юдаїзм зумів не тільки зберегтися, а й відіграти етноконсолідаційну роль, ставши свого роду «віртуальною» державністю. Разом з тим релігія затверджує та підтримує принцип обраності й відособлення єврейства стосовно зовнішнього світу і закладає основи економічної рівності та соціальної справедливості всередині суспільства. А що релігійна ідея переваги веде до формування в економічному житті так званої етики «подвійних стандартів», що дозволяє застосовувати різні моральні настанови у стосунках з одновітцями та людьми інших віросповідань, то таке розуміння окреслює етнорелігійні й етнопсихологічні чинники генези видавничої діяльності Оренштайна.

Виходячи з таких позицій, більш-менш зрозуміло, чому перші Оренштайнові друки з'являлися спільно з Е.-Х. Хаесом, адже не маючи власної технічної бази, він користувався підтримкою місцевих єврейських книготорговців. Такий своєрідний «старт» свідчить про певний патронажно-клієнтальний характер видавничої справи Оренштайна, який користувався сімейно-родинними взаємозв'язками. Так, зокрема відомою стала серія поштівок 1900-х років *Karpaty-Karpatu*, видана накладом Оренштайна та Е.-Х. Хаеса¹.

¹ Валерій Ковтун, *Золота доба коломийської листівки*, Коломия 2010, с. 37–38.

Щоправда, вже за якийсь час Оренштайн уже сам пропонує поліграфічні послуги. У числі коломийської газети «Зоря» за лютий 1902 р. знаходимо таке повідомлення:

«Хто хоче знати, як виглядали та як воювали наші славні батьки-козаки, най собі спровадить пачку (16 шт.) переписних листівок, що вийшли накладом Оренштайна в Коломиї (Ринок). [...] На тих картках є образки, що представляють сцени з «Гайдамаків» Тараса Шевченка»².

Як бачимо, самостійну видавничу діяльність Оренштайн розпочав 1902 р.: у лютому надрукував першу серію (16 чорно-білих поштівок), у квітні — другу, в серпні — третю. Окрім цього, враховуючи великий попит на поштівки першої серії, влітку того ж року Оренштайн видав другу серію (12 чорно-білих поштівок). Разом у двох серіях 1902 р. підприємець репродукував 28 чорно-білих ілюстрацій Опанаса Сластіона до Шевченкових «Гайдамаків» (1910-го, напередодні 50-х роковин смерті Кобзаря, Оренштайн видав третю серію з 15-ти кольорових листівок з ілюстраціями О. Сластіона до «Гайдамаків», використавши сюжети як першої, так і другої серій поштівок)³.

Шукаючи себе як повноцінного видавця, а також починаючи реалізувати «український проект», Оренштайн 1902 р. видає щонайменше дві серії

Оренштайнові поштівки, видані спільно з Е. Хаєсом

² Там само, с. 33.

³ Там само, с. 34.

поштівок, розпочинаючи таким робом свою велику просвітницьку місію. Особливе місце серед них належить поштівкам із зображеннями діячів України з княжих часів до початку ХХ ст. Зокрема в серії з 12-ти карток «Історія України-Руси» видавець репрезентував князя Володимира Великого, княгиню Ольгу, князя Ярослава Мудрого, літописця Нестора, філософа Григорія Сковороду, короля Данила, князя Лева, українських гетьманів Петра Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Самойловича, Павла Полуботка, Маркіяна Шашкевича, Івана Котляревського, Осипа-Юрія Федьковича, Григорія Квітку-Основ'яненка, Олександра Кониського, Олексу Стороженка, Володимира Барвінського, Володимира Навроцького, Стефана Качалу, Антона Могильницького, Миколу Устияновича, Володимира Масляка, Івана Франка, Михайла Драгоманова, Михайла Павлика, Тараса Шевченка, Миколу Костомарова, Пантелеймона Куліша, Миколу Лисенка, Сидора Воробкевича та Миколу Вербицького. Тоді ж Оренштайн видав серію поштівок «Рідне слово» з діячами української культури — Омеляном Огоновським, Олександром Потебнею, Михайлом Максимовичем, Борисом Грінченком, Богданом Лепким, Ольгою Кобилянською, Лесею Українкою, Іваном Нечум-Левицьким, Михайлиною Іванець, Марією Загірньою, Олесею та Ольгою Озаркевич⁴. Поза тим, що поштівки вирізнялися вишуканістю

ГАЛИЦЬКА НАКЛАДНЯ	
Якова Оренштайна в Коломиї.	
Видала і продає такі руські патріотичні картки з видами :	
1) Шевченко : Гайдамаки, серія 16 карток кольор. коштує	К 1-40
2) Шевченко: Гайдамаки, I-ша сер. 16 карток коштує	1-
3) Шевченко : Гайдамаки, II. серія 12 карток коштує	—80
4) Історія Руси-України—серія 12 карток	—80
5) Рідне Слово — серія 12 карток „	—80
6) Гоголь : Українські оповідання серія 10 карток (коліоровані) . .	1-
7) Гоголь : Тарас Бульба — серія 16 карток	1-
8) Памятник Котляревського — серія 8 карток	—50
9) Франко : Захар Беркут — серія 10 карток коліорованих	—80
10) Франко : Захар Беркут — серія 10 карток чорною краскою . .	—60
11) Шевченкові офорти — 12 к. „	1-
12) Куліш Чорна Рада с. 16 кар. „	—80
13) „Запорожська Січ“, серія 14 кар. „	1-
50 карток з руськими типами по 6 с., коліоровані по 8 с. за штуку.	
50 карток з видами гір по 6 с., коліоровані по 8 с.	
Крім того продає святічні листки.	

та ошатністю їх поліграфічного оформлення, вони ще й свідчили про соборницький вимір Оренштайнових друків — містили графічні та фотографічні зображення визначних українців того часу, роз'єднаних кордонами й імперіями. Наступного 1903-го, визначального у біографії Оренштайна, до скарбниці української філокартії він вніс ще дві серії кольорових поштівок з ілюстраціями до творів Миколи Гоголя. І далі впродовж «коломиїської» доби свого видавничого чину він і далі видавав серії поштівок на різну тематику (нині відомо 745, зокрема 520 чорно-білих, 192 кольорові та 87 одноколірних поштівок), витворивши культурний феномен коломиїської філокартії⁵.

«Хрестоматійним» на позначення старту Оренштайнової книговидавничої

⁴ Там само, с. 35—37.

⁵ Там само, с. 33—45.

одісеї (не маючи впродовж 1902–1913 рр. власної друкарні)⁶ вже давно став 1903-й. Щоправда, у 1930-х видавець стверджував, що професійну діяльність розпочав 1901-го, заснувавши «Галицьку накладню»⁷.

[Коломия, 1903]

Відомий дослідник історії друкованого слова Коломиї А. Курдидик висноував:

«Найбільшим щодо кількості виданих книжок та найповажніших у підборі їх змісту, а теж у виданню інших культурних друків (музичні твори, шкільні підручники, атляси, мапи, дитячі книжки, картки) було в Коломиї до I світової війни видавництво «Українська накладня», що його заснував і він як власне підприємство Яків Оренштайн, жидівського роду. Він уже в 1903 році почав давати на ринок українську поважну книжкову продукцію, спершу під назвою «Галицька накладня»... ангажуючи до праці тодішню молодшу генерацію українських учених і письменників»⁸.

[Коломия, 1903]

*[Площа міста становила 4124 га, населення – 34 188 осіб. Магістрат міста репрезентували: бургомістр – Броніслав Вітославський, заступник – Юзеф Функенштайн, асесори – д-р Александер Кульчицький, Едвард Кріс, Ян Стадніченко, посада секретаря – вільна. Офіціали – Адольф Крушинський, Александр Печерський, канцеляристи – Юзеф Беєр, Кароль Цесенський, Юзеф Кагане. Міський інженер – вільна посада, будівничий – Едвард Равський, дорожній технік – Давид Манделес, рахівник – Людвік Маркевич, касир – Казимир Гутовський, контролер – вільна посада. Рахункові практиканти – Северин Лозінський, Станіслав Букоємський. Інспектор поліції – Антоній Микитюк, міські лікарі – д-р медицини Владислав Пяскевич, д-р медицини Соломон Розенгек, ветеринар – Здіслав-Юзеф Могельницький, акушерки – Хая Ципсер і Текля Крідель. У місті працювали сержант поліції, п'ять капралів, 53 поліціантів, начальник пожежної варти, надпожежник, який наглядав над 14-ма пожежниками, садівник, 22 шляхові сторожі, дев'ять дорожніх наглядачів, три стражники для міської вежі, дев'ять візників міських коней, два службові канцеляристи, палітурник, екзекутор, доглядач будівель гміни, шість нічних сторожів]*⁹.

⁶ Микола Васильчук, *Українська видавнича справа в Коломиї (друга половина XIX–XX ст.)*, Коломия 2012, с. 40.

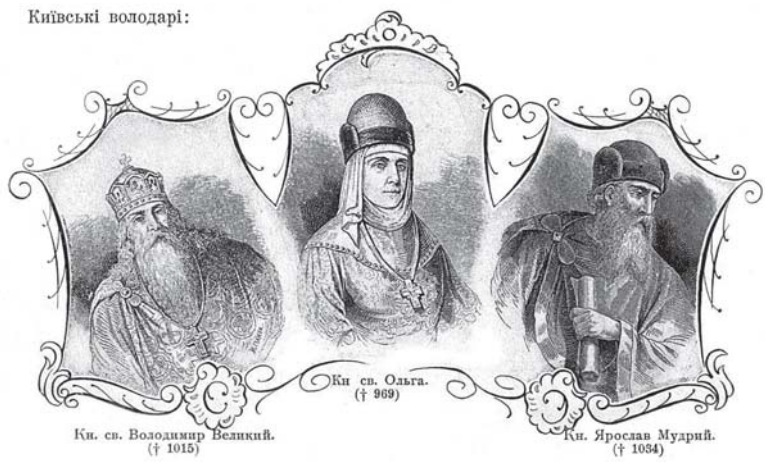
⁷ Лист Якова Оренштайна до Зенона Кузелі з автобіографічними даними [25.04.1931 р.] Рукопис (на бланку), арк. 1, ф. 258 (Кузеля Зенон), оп. 1, спр. 764, п. X, арк. 1, ВР ЛННБ НАНУ.

⁸ Анатоль Курдидик, *Друковане слово Коломиї*, с. 319.

⁹ *Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim na rok 1903*, Lwów 1903, s. 390.

Київські володарі:

Накладом Я. Оренштайна в Коломи.

Ки. св. Володимир Великий.
(† 1015)

Ки. св. Ольга.
(† 969)

Ки. Ярослав Мудрий.
(† 1034)

Галицькі володарі:

Король Данило.
(1238—1264)

Князь Лев.
(1271—1301)

Накладом Я. Оренштайна в Коломи.

Воскресителі народного слова:

Накладом Я. Оренштайна в Коломи.

В Галичині:
Маркія Шашкевич.
* 1811 † 1843

На Україні:
Іван Котляревський
* 1769 † 1839.

На Буковині:
Осип Юрій Федькович.
* 1834 † 1888

Кирило-Методіївські братчики:

Накладом Я. Орендштайна в Коломиї.

Никола Костомарів.
* 1817 † 1885

Тарас Шевченко.
* 1814 † 1861

Пантелеймон Куліш.
* 1819 † 1861

Суспільні діячі 90 рр.:

Др. Іван Франко.
* 1856

Михайло Драгоманів.
* 1841 † 1895

Михайло Павлик.
* 1853

Накладом Я. Орендштайна в Коломиї.

Композитори:

Ізидор Воробкевич.
* 1839

Никола Лисенко.
* 1842

Михайло Вербицький.
* 1815 † 1876

Накладом Я. Орендштайна в Коломиї.

«Першою ластівкою» книговидавничого чину Оренштайна став «Народний Декляматор» — 320-сторінковий збірник українських поезій «на всі okazji»:

«Книжка отся повинна находити ся у кожній хаті, а безусловно в кожній читальни. Скористає з неї не лише той, хто схоче колись деклямувати, але й кождий, хто схоче щось гарного прочитати. Передаємо сего декламатора в руки нашої Громади в тій думці, що й він бодай трохи причинить ся до того, що наш народ, той вічний наймит — стане колись орати свій власний, вольний лан — та буде він ... «в власнім краю сам свій пан!» *Впорядчики*»¹⁰.

Одночасно він надрукував власним накладом кольоровий «*Географічний атлас*» Мирона Кордуби (24 головні мапи та 11-й «побічних»), «*Коляди й щедрівки*», кольорову серію книжечок для дітей «*Образкові книжки*», а також спільно з Кирилом Трильовським, три «*Січові співаники*»¹¹. (Нині риторичним залишається запитання: задля чого Оренштайн якийсь час співпрацював з цим відомим політичним діячем галицьких українців, але водночас і знаним підбурювачем антисемітських настроїв та поборником використання етнічного тероризму в українсько-польських взаєминах у Галичині?¹²).

¹⁰ *Народний Декляматор*, Коломия 1903, Накладом Я. Оренштайна. З друкарні Вільгельма Браунера в Коломиї, с. V.

¹¹ Анатоль Курдидик, *Друковане слово Коломиї*, с. 320.

¹² Листи Якова Оренштайна до Михайла Павлика [31.01.1909; ? 1909 р.] Рукопис (на бланку), ф. 663 (Павлик Михайло), оп. 1, спр. 224 (Листи Павлику М. від кореспондентів на літеру «О»), арк. 251, 251 (зв.), 252, 252 (зв.), Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАУЛ).

А що звучання окремих видавців та видавництва у той час ставало чимраз голоснішим, незважаючи на те, що книжковий ринок Галичини був перевершений ринками інших товарів, то його стратегічна роль у поширенні ідей політичного, ідеологічного, етнічного та культурного характеру була надзвичайно важлива для модернізації тогочасного суспільства, саме книжка ставала виразним самодостатнім об'єктом, що ідентично репродукувався у великих масштабах. До того ж для єврейського інтелектуала, взірцем якого міг бути Оренштайн, існувати в діаспорі означало намагатися реалізувати позицію «іншого» як щодо навколишнього середовища і суспільства, так і щодо сучасної йому культури. Окрім цього, найважче в культурі «бути іншим» — це постійна спокуса зведення рахунків

ГАЛИЦЬКА НАКЛАДНЯ
Якова Оренштайна
в Коломиї.

Перший атлас в українській мові!

Проф. Др Мирон Кордуба:

А Т Л Я С
географічний 24 карт.

Се перший атлас в українській мові на цілій Україні. Видане то було получене з великими труднощами і коштами, але накладня не жалувала нічого, щоби лише наша українська молодіж могла дістати атлас в своїй рідній мові.

Ціна: брошурований 2:20 К,
оправлений в полотно 2:80 К.

Атлас оброблений після найновіших здобутків на полі географії.

Дальші видання в тім напрямі є в приготованю.

Галицька Накладня
Якова Оренштайна в Коломиї

видала
слідуючі **сїчові сьпіванники:**

I. Малий сїчовий сьпіваник

Коштує 24 сотиків.

II. Середній сїчовий сьпіваник

(містить багато нових пісень з нотами і ілюстраціями) 40 сот.

III. Великий сїчовий сьпіваник.

(Се найбільший сьпіваник, який у нас доси появил ся. Окрім знаних і загально у нас люблених пісень, містить він багато цілком нових і спеціально до сего сьпіваника писаних пісень, з нотами і численними ілюстраціями. Містить повну муштру сїчову і всі сїчові вирази, з доданими до них ілюстраціями. Сей сьпіваник побхідно потрібний в кожній Сїчи, для кожного осавула і учителя.

Коштує лише 80 сот.

При замовленю 10 штук кожного сьпіваника поштової оплати не платить ся.

Гроші треба посплати наперед.

ГАЛИЦЬКА НАКЛАДНЯ
Якова Оренштайна в Коломиї.

Повість! Новина! Повість!
Образкові книжки в україн. мові!

Всі з прегарними кольорованими образцями після акварель, гарно оправлені на твердим картоні наліплені.

№ 1.	Веснонька — Ярь. Дїтям от Бога дар ціна	60 сот.
„ 2.	Весела плавба	60 „
„ 4.	Ке лиш близше, ке лиш д' мині — Хороші справи в середині!	70 „
„ 5.	З міста, з краю, з поля й гаю	70 „
„ 7.	Яке пташки підслухали	1 К 00 „
„ 8.	Чемним дїточкам	60 „
„ 9.	Малий сьвіток. Мальований крам	60 „
„ 10.	Малюночки з сьпанками	60 „
„ 11.	Малюночки	60 „
„ 12.	Казки: Малахай в мішку. Чоботаний Мурко. Дика рожечка. Івасеве щасте. Мізинчук, ціна	70 „
„ 13.	З веселих дїточих днів	70 „
„ 14.	Втвори браму — Медьо їде!	70 „
„ 15.	Рости, читай, дрібонький читачу, Най дармо папір я не трачу!	80 „
„ 16.	Хлопчик і собачка. Осел. Молодній індор і інші	80 „
„ 17.	Найгарнійших казок шість	80 „
„ 18.	Молодість	80 „
„ 20.	Прехороша книжечка за-про годні дїточки, ціна	2 К — „
„ 27.	Баба Яга. Весела книжечка про Рїздво, ціна	2 К — „
„ 22.	Цьвітничок з веселих малюноч. 2 К — „	
„ 23.	Яцїв смуток і охоту склали в книжечку оту	2 К — „
„ 24.	З шркусу жарти	2 К — „

поміж культурою юдейської цивілізації та культурою нееврейською (більшості) або гегемонії однієї із сторін або ж поділу їх на різні царини («єврей удома; поляк, німець, українець — на людях, чи ж навпаки»). Тому-то головний виклик, що постав перед євреєм у діаспорі — це те, як можна обернути свій номадизм, свій протест проти «стирання» «іншості», своє заперечення «природного» зв'язку між мовою, народом і землею, свою пристрасть до тексту як привілейованого простору та інші когнітивні й ціннісно-нормативні установки — як обернути все це в зацікавлену нормативну критику культури більшості, з одного боку, а з другого — в неупереджене і навіть радикальне ставлення до різноманітних виявів єврейської культури, що, власне, не суперечить насолоді духовним скарбом, успадкованим від попередніх поколінь, та не відстороненій відповідальності за його долю.

Нині не втрачають розсудливої тональності міркування відомого книго- і пресо-знавця Галичини Івана Кревецького, який, підсумовуючи здобутки українського видавничого руху 1903 року, зокрема зауважував: «Третім центром нашого видавничого руху в 1903 р. тут в Австрії була Коломия. [...] З признанем треба згадати тут видавничу фірму коломиїського книгаря Я. Оренштайна, що як на наші теперішні обставини в Галичині є самотнім чужим чоловіком, який дає наклад на українські книжки. В його книгарні міститься більший склад українських видань, так що навіть Чернівці користаються із нього. Крім декількох книжок видала його фірма ще декілька серій українських переписних карток, деяких навіть досить артистичної стійкості. [...] Здається, Коломия пережене незабаром в видавничій русі Чернівці і стане другим видавничим центром в Австрії»¹³.

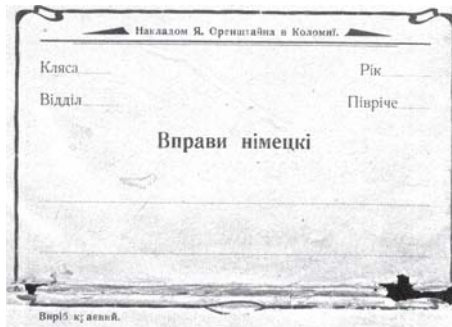
Вочевидь початок Оренштайнової діяльності (який паралельно з виданням книжкової продукції українською мовою з 1903 р. за якийсь час заснував випозичальню книжок і книгарню) мав добрі відгуки серед сучасників, адже, як

Колюмја. Рунек. Коломия. Ринок.

¹³ Ів[ан] Кревецький, *Український видавничий рух в 1903 р.*, «Літературно-науковий вісник», Львів 1904, т. 25, кн. 1, с. 126.

згадував свого часу тоді учень Коломийської гімназії Станіслав Вінценз: «Коломия мала і власне інтелектуальне обличчя. [...] Інтелектуальному розвитку вихованців допомагали чудові коломийські бібліотеки – Крашевського і так звана «Велика Бібліотека» Янкеля (цікаво, що С. Вінценз називає Якова Оренштайна саме *Янкелем*: мабуть, в неформалізованому оточенні

того часу видавець послуговувався саме таким єврейським іменем, тим самим немовби заперечуючи його «християнське» звучання. — І. М.) Оренштайна (збірка філософських творів іноземними мовами), а також розміщена поруч, із широким асортиментом книгарня Оренштайна»¹⁴.

Іншу тональність мають шкільні спогади Ярослави Острук: «В другій народній класі я вчилася українського письма, а в третій читала досить вправно. Тоді батько давав мені читати, як домашню лектуру, байки та казки, а їх видавав Яків Оренштайн, власник друкарні і бібліотеки в Коломиї. Я знеохочена шкільними підручниками дивилася з недовір'ям на ту лектуру. Та ще й підприємчивий Оренштайн, жаліючи паперу, так накопичив байки і казки, що вони зливалися водне. Якась замазана, сіра знимка веліла здогадуватися їх змісту»¹⁵.

Враховуючи той факт, що гімназійна книгозбірня 1905-го налічувала понад 4600 позицій різними мовами¹⁶, Оренштайнова праця, спрямована на надання можливостей випозичати книжки, як і їх продавати, вже за кілька років стала загальновідомою. Зокрема правила «*Wypożyczalni Naukowej J. Orensteina w Kołomyi*» передбачали три платні абонементи: белетристики (повісті, поезії, драми), науковий та «мішаний» (частина книжок белетристики, частина наукового); поза Коломиєю доступні були лише абонементи белетристики та «мішаний». Найбільше в цій випозичальні було видань для дітей та белетристики польською мовою¹⁷.

Стосовно ж діяльності в Коломиї книгарні Оренштайна важливими є спостереження сучасників тих подій, які зосібна згадували: «У Коломиї... існували дві книгарні, які... були може більше культурними осередками, аніж народні доми українців і поляків... Українська книгарня жида Оренштайна і польська — антисеміта Жиборського — були завжди переповнені покупцями, оглядачами нових книжок, журналів та дискутантами літературних і політичних проблем»¹⁸.

¹⁴ Мирослава Олдаковська-Куфель, *Станіслав Вінценз. Письменник, гуманіст, речник зближення народів*, Чернівці 2012, с. 59.

¹⁵ Ярослава Острук, *Моя перша зустріч із книжкою*, «Наше Життя. Видає Союз Українок Америки», Філядельфія, лютий 1968 р., ч. 2, с. 9.

¹⁶ Мирослава Олдаковська-Куфель, *Станіслав Вінценз*, с. 60.

¹⁷ *Katalog Wypożyczalni Naukowej J. Orensteina w Kołomyi*, Kołomyia 1914, s. 2, 3, 15, 80.

¹⁸ Л[ев] Биковський, *Яків Оренштайн*, «Наша Батьківщина», Нью-Йорк 11 травня 1963 р., № 21–22, с. 4.

Іншу важливу оцінку містять спомини Богдана Лепкого про його відвідини тогочасної Коломиї й зокрема діалог між ним та Ярославом Весоловським про Оренштайна:

«... Коломия. Йдемо з покійним Славком Весоловським від пошти до ринку. Я вже тоді свіжоспечений, як німці кажуть, гімназійний суплент у Бережанах, а він ще ученик, семої чи восьмої кляси в Коломиї.

Але Славко має дивну вдачу. Зі старшими він старіється, а з молодими молодіє. Ріжниці віку не почувається. Я також забуваю, що він яких сім літ молодший від мене, і балакаю з ним, як із ровесником. Цей хлопчисько знає все, що діється в Коломиї і в цілім повіті. Трильовський і «Січі» цікавлять його в першу чергу. Захоплений Гуцульщиною. Але й про «Народний Дім» скаже вам, і про [Олександра] Кульчицького та [Володимира] Дудикевича також. Це не плітки, що він балака, а матеріял до статті про політичне й національне життя Коломийщини. (Вже тоді помітні були в ньому непересічні прикмети майбутнього чільного журналіста).

Ідемо й розмовляємо. Маємо час, тепер вакації. Не спішимося. Стаємо перед виставами крамниць. Славко скрізь щось смішного підходить. Тут вивіска, там претензійні пози на фотографіях — особливо пошлюбних. Жартує. Має дотеп, несилований, молодечий, такий, що найлегше побуджує до сміху.

— Зайдемо до Оренштайна. Добре?

— Най буде.

— Це наш майбутній Альтенберг, Гебетнер-Вольф чи який інший Вавельберг. Добре Маковей каже...

— Що таке?

— А каже, що наше видавниче діло не рушиться з місця, поки не приплентається до нас якийсь видавець-жид... Хто знає, чи ним Оренштайн не стане.

Ко́лomyja — КОЛОМИЯ — Kolomea
Rynek — Ринок — Ringplatz

Славко дуже любить театр і літературу. Журиться, коли то ми дістанемо такий театр, як чеське «Дівадльо» у Празі, і коли будемо видавати так багато книжок, як чехи.

— А то, подумати: я, гімназійний учень, і маю час прочитати всі книжки, що появляються в нас. Часописи здебільшого також. От коли б так не було цього проклятого кордону! — і зітхає.

Входимо в ринок. Посередині кам'яниці, а ратуш у кутку, збоку. Одна частина ринку ще пів біди, але друга, та, за кам'яницями, — затакай ніс і втікай! Втікати, але як? Болото по коліна.

Ринком залізниця їде. «Колюмуґа гупек, proszę wylazic!» — а вуличники перекикують: «Колюмуґа гупек, proszę wylazic!».

Перед поїздом біжить якийсь залізничник з червоною хоруговкою і дзвонить. Машина сердиться і плює, вежа на ратуші трясеться. Грозить, що впаде, як цієї проклятої залізниці не пересунуть кудись поза місто, бо вежа не може дивитися на такий «скандал».

— Та залізниця варта сміху, — каже Славко і сміється, але сміється так, що ви вірите, що тут тільки сміятися можна, більш нічого. Не залізниця це, лиш якась непорозуміння.

На ринку стоїть статуя польського поета Карпінського. Порохом припадає. Поет задуманий. Над чим? Чи над тим, що його Олексою не назвали, як собі того Довбуш бажав?.. Довбуш... «збуй»... Напав на двір, а йому кажуть: «Цить! бо паня сина на світ привела». І дивить! Нічого нікому не зробив, тільки казав собі подати вина, випив за здоровля нового обивателя і просив, щоби його Олексою охрестили. Лицарський жест у такого «бандита»...

А може, задумався поет, чому то Коломия такою, як була за його часів, такою і залишилася до нині. Таке саме болото, так само жидки бігають і кричать: «Heise Kikirudz» і такі самі пахощі розходяться по місті. А могло воно бути містом хоч

куди! Бо то і земля, і Прут, і повітря підгірське... Все Пан Біг дав, тільки розуму відмовив»¹⁹.

Оскільки починаючи від 1903 року Оренштайн активно шукає той «свій» видавничий проект, у якому б перепліталися його фінансові, етнічні й культурні зацікавлення, знаковим є започаткування 1904 р. спільно з уже згадуваним Е.-Х. Хаесом польськомовної книжкової серії «*Ilustrowana Powszechna Biblioteka dla młodzieży*». У цій серії з'явилися польською повість Ю. Крашевського «*Хрестоносці*», «*Театр в альтанці*» Ч. Бардовського, «*Казки*» Г.-Кр. Андерсена, «*Байки*» Ж. Лафонтена, «*Незвідані шляхи Господні*» Т. Гофмана, а також збірник японських казок²⁰. То ж на передній

¹⁹ Петро Арсенич, *Шляхами Богдана Лепкого по Прикарпаттю* (до 125-річчя від дня народження українського письменника), Івано-Франківськ 1997, с. 27–29.

²⁰ Jan Ch. Andersen, *Bajki*, przełożył Cz. Bartowski, z dwoma ilustracjami, Kołomyja [1904?], Nakładem Chajesa i Orensteina, s. 1, обкл. (зв.).

план тут виходив пошук польськості як більш-менш вдалого капіталовкладення у власний видавничий проект. Тому цікавими досі залишаються бланки Оренштайнового видавництва, на котрих польською та українською зазначалося:

«Jacob Orenstein. Księgarnia naukowa, sortymentowa, antykwarnia i wypożyczalnia oraz skład papieru. Wydawnictwo Polskiej biblioteki powszechnej dla młodzieży i Ruskiej powszechnej biblioteki.

Яків Оренштайн. Накладня паперу, книгарня, сортиментова, антикварня і вypoжичальня та склад паперу. Видавництво Рускої бібліотеки загальної та Польської «Загальної бібліотеки» для молодіжі»²¹.

А за якийсь час видавець почав використовувати ще й німецькомовний варіант бланка:

«Jacob Orenstein, Kolomea. Buch und Kunstverlag, Sortiment, Antiquariat, Leichbibliothek und Papierlager. Verlag der Ruthenischen Universalbibliothek und der Polnischen Universalbibliothek für der Jugend»²².

А що в досліджуваному хронотопі тривали асиміляційні процеси, позначені формулою «від германізації до полонізації», то звісна річ, що й євреї пройшли дві фази асиміляції. Перша, германізаційна, на початках галицької автономії пов'язувалася з емансипацією та модернізацією. Друга, яка припала на добу автономізму, безпосередньо вплинула на культурне «обличчя» галицького єврейства, надаючи йому виразно польського вигляду. А що асиміляція єврейства, незалежно від того, чи воно належало до польськості чи якоїсь іншої етнічної спільноти, відбувалася одночасно з модернізацією галицького суспільства, то воно мусило в певну мить зробити однозначний вибір між культурою власною і культурою «іншості». Як правило, такий вибір не завжди робився на користь саме польської культури, бо зв'язки єврейської інтелігенції з нею, досконале її знання ще не означали, що власне польськість буде потужним інструментом акультурації. Цілковитою протилежною була ситуація з культурою читацькою і загалом культурою друкованого слова, адже єврейська інтелігенція Оренштайнової доби, що була добре інтегрована в польський усевіт Галичини, читала твори красного письменства і пресу польською, оглядала постановки польських театрів, такою належністю до польськості стаючи одним із чільних будівничих модерної польської культури. Її потужними культурними агентами були видавництва, які репрезентували себе якісними і водночас недорогими книжками. Попри те, що Оренштайн досить швидко переорієнтував свій видавничий бізнес у бік українського проекту, вдало його реалізувавши, він, на мою думку, використав як ідею власне проект польський, точніше проекти асимільованих єврейських видавців, головно львівських²³.

²¹ Ф. 11 (Барвінські (1857–1945), оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 1, ВР ЛННБ НАНУ.

²² Там само, арк. 17.

²³ Див.: Ірина Котлобулатова, *Книгарі та книгарні в минулому Львова*, Львів 2005, с. 53–66, 130–141.

Z/152
12/2411

<p>Jakob Orenstein księgarnia nakładowa, sortymentowa, antykwareria i wypożyczalnia oraz skład papieru. Wydawnictwo Polskiej biblioteki powszechnej dla młodzieży i Ruskiej powszechnej biblioteki.</p>	<p>Яків Оренштайн накладня книгарня, сортиментова, антикварня і вypoжчальня та склад паперу. Видавництво Рускої бібліотеки загальної та Польської загальної бібліотеки для молодіжї.</p>
--	---

Котомуя, *дня 7 грудня* 1911
Коломия,

Високоповажаний Пане!

Високопов. Пан проф. Порютка повідомив мене о пропозицих Високопов. Пана і на ній основі позваляю я собі писати в тій справі вост до Високопов. Пана зсфрмата:

Що до нібного передруку срелетонів з Базет то я на нсаль тепер не можу сего на мій рассудок прияти, бо якраз тепер и весь мій рас і всего моего силу жертвую "Загальній Бібліотеці" а після моєї думки не я відповідно поміщувати в ній світані і бітучі срелетони. -

Уднан позваляю собі в тій справі порадити Високопов. Панови, шоби Високопов. Пан ссортіме тф книжку друкувати у власній накладі, хнені в дорожі комісійній віддати той наклад а и обіцтото без вайкої кошети дуби себе всего силото старати си о продану тс

Лист Я. Оренштайна до О. Барвінського. 1911 р.
(Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника
НАН України)

го накладу. -

Що до прийняття накладу всевітньої історії при IV і V кл. то я готуюсь на це і прошу о ласкаве повідомлення мене о умовинях заплати а по одержанню ласкавої відповіді приїду особисто до Львова в цім остаточному порішенні мої квестії. -

При нагоді позваляю собі замітити Високотов. П. Гогратови, що я все готовий до прийняття орди, пальника браць Високотов. Пана і буде мені дуже приємно если буду з Високотов. Панами в близьких відношенях, при чім зазначено словом, що мені не так ходить о зиск матеріальний як о моральний.

В надії, що Високотов. Пан признасть слушність моїм висшим виводам і з просьботою о ласкаву відповідь пишу ся з високим поважанням

Віт Векштайн

Дешева книжка як бізнес-проект

З 1880-х років у Галичині головними репрезентами масової книжки були книгарні та видавництва євреїв Вільгельма Цукерканделя та Германа Альтенберга.

Зосібна В. Цукеркандель після відкриття 1880 р. власної друкарні почав спеціалізуватися на виданні польської та зарубіжної літератури. Головною причиною свого чину видавець вбачав відсутність у його сучасників бажання читати твори красеного письменства. Для цього він видавав популярні книжкові серії для дітей («*Biblioteczka dla Dzieci i Młodzieży ku Rozrywce i Nauce*», з 1884 р.) і дорослих («*Biblioteka Powszechna*», з 1891 р.). Остання з цього переліку частково повторювала ідею книжкової серії лейпцизького видавництва «*Reclam-Verlag*» (яке заснував Антон-Філіп Реклам 1828 р. і яке існує донині), «*Universal-Bibliothek*», перші книжечки якої надрукували 1867 р. До кінця життя В. Цукерканделя з'явилося 1229 позицій у його «Загальній бібліотеці» – найкращих поезій, романів, драм, а також досліджень з царини культури, історії, мово- і природознавства, історії літератури. Найбільшою і найголовнішою особливістю цієї серії була її низька ціна, а також той факт, що книжечки з огляду на ощадливість друкували на квасному папері. З часом це призвело до дуже поганого стану примірників. 1898-го видавець започаткував серію «*Biblioteka Klasyków Rzymskich i Greckich*», в якій вийшло 400 зшитків з текстами і перекладами для учнів класичних гімназій. Інший знаний видавець – Герман Альтенберг у 1872–1879 рр. разом з М. Бобічком керував у Варшаві книгарнею, з 1880 р. перебрався до Львова, де купив книгарню М. Ріхтера і розпочав видавничу діяльність. Після його смерті керівництво фірмою перебирали по черзі родичі, видаючи головні альбоми та репродукції творів мистецтва. Окрім цього, з 1897 р. син Г. Альтенберга – Альфред у серіях «*Nauka i Sztuka*», «*Biblioteka Historyczna*», «*Biblioteka Lwowska*», «*Wiedza i Życie*», «*Sztuka polska*», «*Biblioteka Klasyków Polskich*» видавав твори польської літератури та мистецтва.

Ще одним відомим єврейським видавцем, відомим у тогочасному Львові, був Зельман (Соломон) Ігель, який 1863 р. почав видавати книжки, а з 1869-го – мистецькі каталоги, поєднуючи цю працю з веденням справ у своїй книгарні. Відомими в той час були й львівська книгарня, відкрита 1868 р., і видавництва Владислава Губриновича і Владислава Шмідта. До початку Великої війни накладом цього видавництва надрукували понад чотири тисячі книжок і брошур історичного, філософського, теологічного, правничого, економічного, педагогічного, природничого, технічного і будівельного спрямування у серіях «*Biblioteka Polska*», «*Biblioteka Powieści*», «*Pamiętników i Podroży*», «*Biblioteka Kieszonkowa*».

Як бачимо, Оренштайн у своєму прагненні знайти власну «нішу» на видавничому ринку Галичини мав попередників з-поміж польських видавців. До того ж він знав не лише тогочасні дешеві україномовні серії видавництв «*Просвіти*» та «*Общества імени Михаїла Качковського*», а й про задуми Івана Франка про його «*Міжнародну бібліотеку*» та інші книжкові серії Каменяра²⁴.

²⁴ Богдан Якимович, «*Міжнародна Бібліотека*» Івана Франка (1912–1914), [у:] *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. 15, Львів 2006–2007, с. 523, 524.

Сьогодні важко віднайти ту хронологічну межу, після якої можна впевнено говорити про практичну реалізацію Оренштайнових намірів видавати власну книжкову серію. Адже вже працюючи якийсь час на видавничій ниві, Оренштайн переслідував ідею підприємства, яке б видавало періодичні й неперіодичні видання, оплачувало їхній тираж (наклад)²⁵. Разом з цим поодинокі свідчення його сучасників виказують факти передусім Оренштайнового фінансового зацікавлення. Так, Богдан Лепкий у листі до Ярослава Весоловського від 15 квітня 1905 р. зосібна писав:

«... Від наших накладців поли втинай і з душею втікай! Чудесні люди! Взагалі не знати, як видавати. [...] а я тепер Оренштайнови сплачую вексель ратами. [...] Тра подумати, щоб... не застало нас неприготованими та не віддало нас на жертву всіляким матеріальним і моральним спекулянтам, які в святини нашого слова розложать свої митницькі столи та почнуть торгувати»²⁶.

А що справа накладового видавничого товариства була в той час популярна, то особливості її практичної реалізації нуртували в середовищі українських коломийців. Зокрема в листі Б. Лепкого до Осипа Маковея від 28 січня 1906 р. містяться натяки на це:

«Будучи в Чернівцях, говорив я з Вами про потребу засновання видавничого товариства, яке було би про популяризоване науки, літератури й штуки серед найширших верств нашої суспільности. В Коломії зібрав я гурт людей, що опрацювали програму й призбирали деякі капітали, так що поводженне матеріальне товариства запевнене. [...] Річ трактується зовсім поважно і без злоби дня. [...] Я певний, що будемо мати не тільки всілякі книжечки й книжки, але також і літературний орган (як не тепер, то згодом) видавати»²⁷.

Згодом, на початку 1908-го, в листі до Кирила Студинського Б. Лепкий повідомляв, що «... коломийське товариство видавниче вже зав'язане»²⁸.

Відштовхуючись від цих коротких інформацій епістолярного характеру, а також факту, що Оренштайнова видавнича праця на той час вже сміливо опанувала тогочасний ринок україномовної книжки, вочевидь саме він як видавець і був активним промотором цієї ідеї серед місцевої інтелігенції. Адже до цього часу, незважаючи на те, що відповідні шрифти для видання книжкових та періодичних видань українською мовою мали єврейські друкарні А. Міллера-Сина у Стрию (1887–1893), Ф. Веста в Бродах (1894), В. Цеперканделя в Золочеві (1913), І. Айхельбергера у Львові (1910–1923), В. Бравнера в Коломії

²⁵ Іван Монолатій, *Галицька накладня*, [у:] *Енциклопедія Коломийщини*, ред. М. Савчук, зшиток 4, літера Г, Г, Коломия 2006, с. 20–21.

²⁶ *Лист Б. Лепкого до Я. Весоловського* [15.04.1905 р.], [у:] *Журавлі повертаються...: З епістолярної спадщини Богдана Лепкого*, упор., авт. передм., прим. і комент. Володимир Качкан, Львів 2001, с. 289–290 (№ 169).

²⁷ *Лист Б. Лепкого до О. Маковея* [28.01.1906 р.], [у:] *Журавлі повертаються...*, с. 407–408 (№ 254).

²⁸ *Лист Б. Лепкого до К. Студинського* [15.01.1908 р.], [у:] *Журавлі повертаються...*, с. 657 (№ 424).

(1905–1923), їхні друки українською були лише доповненням до загальних обсягів виробництва, не становили основної сфери поліграфічної діяльності²⁹, однак нерідко друкарні, що обслуговували різні конфесії, підтримували між собою ділові стосунки.

Культура міжетнічної взаємодії: фактор інтелігенції

Оскільки етнополітична стабільність досліджуваного хронотопу базувалася на об'єднанні різних етнофорів, в умовах збільшення міжкультурних контактів, інтенсивної міжетнічної взаємодії і досить високого рівня етнічної конкуренції політичні актори етнічних груп артикулювали вимоги збереження і розвитку оригінальних етнокультурних традицій. Емпірика етнічних і культурних інтеракцій в Галичині свідчила про існування етичного компонента міжетнічної взаємодії, який можна подати у вигляді етичного правила — «ступай з іншими так, як би ти хотів, щоб поступали з тобою». В соціально-політичному плані це правило проявлялося в толерантності — повазі й визнанні етнокультурних відмінностей, у сприйнятті етнокультурного багатоманіття. Натомість приклади відчуженості толерантності в міжетнічних відносинах створювали умови, які руйнували тодішню систему міжетнічних взаємин, призводили до етнічного насилля, використання фізичної сили для задоволення індивідуальних і групових інтересів і досягнення мети. Зокрема, це зростання радикальних тенденцій, в основі яких лежали не просто нетерпимість, а несприйняття «іншості», що призводило до деструктивних етнічних конфліктів. Тому в багатьох випадках толерантність та інтолерантність відігравали визначальну роль у практиці (не)насилства, в динаміці (дез)інтеграційних процесів. А от комунікативна успішність діалогу культур і етнічних груп значною мірою залежала від того, як використовуватимуться/реалізовуватимуться ресурси толерантності, «етнічна близькість» груп та етнофорів — обов'язкова умова розвитку ефективних форм інтеграції в державу.

Культура багатоетнічної Галичини була наслідком дії різних чинників, які, навзаєм впливаючи один на одного, співстворять культуру взаємодії «іншостей». Відповідно галицькі землі досліджуваного періоду — той суспільний простір, де етнічні культури стикалися, зударялися та взаємно перепліталися, часто в асиметричних стосунках підпорядкування й домінації. Для Галичини визначальним стало розмежування культури міжетнічної взаємодії, закономірності якої простежуються на прикладах діяльності — толерантної чи упередженої — етнополітичних акторів стосовно «чужих». Показовими були груповий та індивідуальний рівні співіснування етнонаціональних спільнот, які ми визначаємо як архетипи мислення «чужих» у фокусі масової й елітарної політичних культур. Загалом політична культура міжетнічного інтеракціонізму як сукупність етнополітичних орієнтацій забезпечувала взаємодію соціальних відносин, культурних норм і стереотипів, а також політичних процесів. У більшості проаналізованих сюжетів культуру міжетнічної взаємодії визначала тріада типів

²⁹ Ярослав Дашкевич, *Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець XIX — початок XX ст.)*, «Український історичний журнал», Київ 1990, № 10, с. 66, 67.

політичної культури: когнітивні, афективні й оцінні орієнтації. Культурна взаємодія різних типів культур певною мірою перетворювала «своє» на «чуже», не втрачаючи первинної своєрідності. Міжкультурна комунікація у досліджуваній період призводила до відкриття «особистісного» в «чужому», наближення «чужого». А що комунікативна успішність діалогу культур та етнічних спільнот значною мірою визначалася тим, як реалізуються ресурси толерантності, то розширення «простору толерантності», зближення ціннісних принципів різних культур/релігій були неодмінною передумовою розвитку ефективних форм інтеграції. Щоправда, проти «чужих» як носіїв «чужинності» в тогочасному соціумі укорінювалися упередження і стереотипні уявлення, які перетворювалися на норми суспільної поведінки, відокремлювали етнічні групи одну від одної, не сприяли зміні світоглядно-ціннісних позицій та поглядів.

Оскільки міжкультурне розуміння передбачає особливий варіант позиціонування себе в діалозі етнічних груп, специфічний спосіб ставлення до «своїх» і «чужих», у цьому випадку образ «чужого» був соціальним конструктом. Суб'єкти етнополітичної сфери створювали його за допомогою різноманітних видів міжкультурного дискурсу і визначали не так реальними якостями, як функціями, які він може виконувати. Зокрема «чужий» виконував важливу роль у становленні етнічної ідентичності, але й був потрібним елементом, який дозволяв усталити внутрішній порядок і провести символічні кордони «свого» суспільства. А що культура міжетнічної взаємодії фіксувала й практику захисту етнополітичними акторами власних інтересів, яку (ре)транслявали етнічні еліти, то значна частина її соціального складника — інтелігенція справляла безпосередній вплив на коригування групових настроїв щодо «чужих». А що масштаб впливу інтелігенції на формування політичної культури громадськості значною мірою залежав від виду професійної діяльності її представників, то найбільший доступ до трансляції власних суджень, оцінок і висновків мали представники друкованого слова. Останні завдяки професійній діяльності прямо чи опосередковано впливали на політичні вподобання етнофорів, а також пропагували тип політичної культури, який вони сповідували, формували/коригували настрої групи стосовно «чужих». Саме тому, будучи інформаційним каналом між комунікаторами, які артикулювали певні стратегії міжетнічної взаємодії, та реципієнтами, конкретною читацькою аудиторією, тогочасні видання здійснювали просвітницьку місію інтелігенції як архітекторки міжгрупового інтеракціонізму.

Емпірика взаємодії етнополітичних акторів у Галичині спонукає констатувати, що визначення ставлення до «чужих» здійснювалося на рівні інтелігенції, яка, незважаючи на незначний відсоток від загалу населення регіону і з огляду на свою функціональну роль, становила значний соціальний складник етнічних еліт. У досліджуваному хронотопі вплив цієї страти на коригування групових настроїв стосовно «чужих» зумовлювався такими факторами: 1 — членством інтелігенції в асоційованих групах; 2 — активною участю в діяльності політичних партій; 3 — безпосередньою заангажованістю в процес визначення/формування етнічних інтересів; 4 — діяльністю престижних професійних союзів (передусім учителів і адвокатів); 5 — трансляцією через друковане слово суджень, які суттєво впливали на тональність «ми»-почуттів, їхню номінацію.

Ідею «українського проекту» Оренштайн практично реалізував, започаткувавши книжкову серію «Загальна бібліотека». У цьому контексті важливим є повідомлення львівського часопису «Діло», опубліковане 19 червня 1909 р: «...думка заснувати популярне видавництво подібного до німецької «Reklam-и» або польської «Mrówk-и» виникла нещодавно в гуртку коломийської української інтелігенції і цим заходом галицької і коломийського книгаря та видавця Я. Оренштайна, з'являється реалізована перед українською суспільністю у формі «Загальної бібліотеки» ... Намір був випустити найбільш цінні твори української літератури та переклади, популярно-наукові праці та розвідки із різних ділянок науки, так відібрані, щоб широкі кола нашого суспільства: старша інтелігенція та шкільна молодь, простолюднни і дітвора, змогли знайти у видавництві книжечки відповідні для себе»³⁰.

Власне від орієнтації на українсько-галицьке літературне і культурне середовища й мав залежати видавничий успіх Оренштайна. Про це дізнаємося з тогочасних коментарів:

«Першою умовою поставлено, щоби друковані твори мали справжню вартість, щоб видання, зокрема старіших літературних творів, були, по-можливості, коментовані. Низька ціна, яка призначена на поодинокі числа, повинна відкрити новим виданням шлях в найширші кола, створити масовий консум, так

як лише тоді видавництво зможе розвиватися. Якщо б більше, такі речі, стали популярними, то воно зможе дати нашому культурному розвитку найкращі при-слуги. Ймовірно, це залежатиме не лишень від вибору і опрацювання книжок й від енергії видавця щодо їх поширення, а й від того, наскільки наша суспільність зацікавиться видавництвом і захоче його підтримувати»³¹.

Видавничі засади Оренштайн оприлюднив у післямові до першої книжечки серії — праці Богдана Лепкого «Начерк історії української літератури», помістивши в ньому звернення «Від видавництва»:

«Гадка «Загальної бібліотеки» виринула два роки тому в кружку тутешніх Українців, щирих прихильників рідної культури, а нам припала честь перевести тую гадку в діло.

**Галицька Накладня
ЯКОВА ОРЕНШТАЙНА В КОЛОМІЇ.**

Найдешевшим і дуже корисним видавчим
являються книжечки

„Загальної бібліотеки“.

Кожний має змогу за малі гроші набувати собі
ці дуже гарні книжечки й таким чином по-
класти основу вартісної домашньої бібліотеки.

У „Загальній Бібліотеці“

друкуються найславніші твори найліпших і
найкращих письменників усіх народів.
Досить значний обсяг, великий друк, отже
для кожного ока виразний і здоровий, добрий
папір — формату великої вісімки — це додатні
сторони видавництва.

**Деякі книжки ілюстровані і з
вартісними літературними за-
мітками, поясненнями і вводами.**

³⁰ Діло, Львів, 19 червня 1909 р.

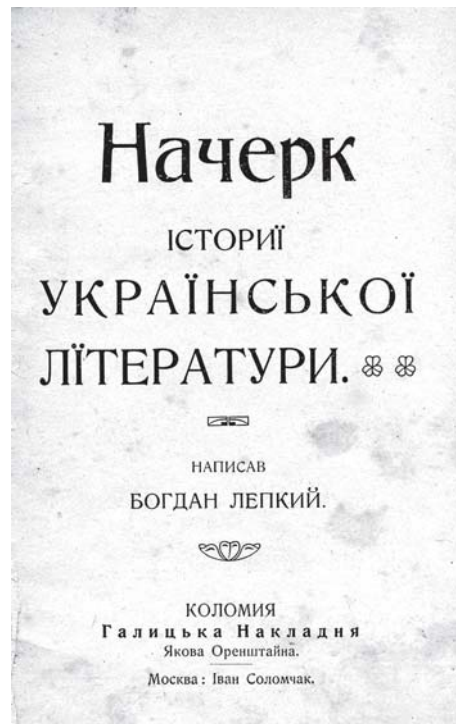
³¹ Іван Монолатій, *Особливості міжетнічних взаємин у західноукраїнському регіоні в Модерну добу*, Івано-Франківськ 2009, с. 152—153.

Як з перших запитів видно, не щадить «Галицька накладня» ні грошей, ані труду, щоб дати широким верствам добрі а дешеві книжки з всіляких областей літератури та знання. Молодіж, старші люди і діди, селяни, міщани і духовні рільники й урядники, словом кождий Українець знайде ту згодом підходячу лектуру. Видавництво постараєть ся добути на сьвіт божий не одну забуту, або тяжко доступну українську книжку, а разом з тим заповнить не одну з тих численних прогалин, особливо на полі популяризації наук, які так дошкульно а довго ми відчували. До тої праці «Галицька накладня» зєднала собі гурт молодих українських учених, які певно не пожалують праці для такого похвального діла. Їх кличем буде: подати як найширшим верствам українського народу добутки загальної культури та викликати серед них охоту дальшого, невинного поступу, по словам незабутнього Тараса: І чужому научайтесь, свого не цурайтесь»³².

Згадавши про початкові труднощі в цій справі, Оренштайнове видавництво просило українську громадськість: «...знаючи однак не тільки важність, але й трудність такого завдання, просимо заздальгідь, щоб критика не клала надто високих теоретичних вимог, і щоб не забувала об тім, що не одно треба було робити з самих основ, прорубуючи дорогу та борикаючись з всілякими перепонами. В міру розвитку видавництва, в міру того, як ростиме круг його читачів та прихильників уступить не одна з його недостач і підніметь ся його вартність. Таким чином будучність «Загальної бібліотеки» не лежить виключно в руках видавників та співробітників, але в добрій волі читаючого загалу. До нього і звертаємо ся ми з зазовом. Хочете, щоб наше видавництво сповнило велике завдання культурне, так підпоможіть його материяльно і морально, щоб не упало так соромно, як не одно з його попередників, а росло й розвивало ся на хосен і на славу народу. Особливо учителі та голови наших «Просьвіт» повинні пособити нам у тому ділі — бо се просьвітня справа»³³.

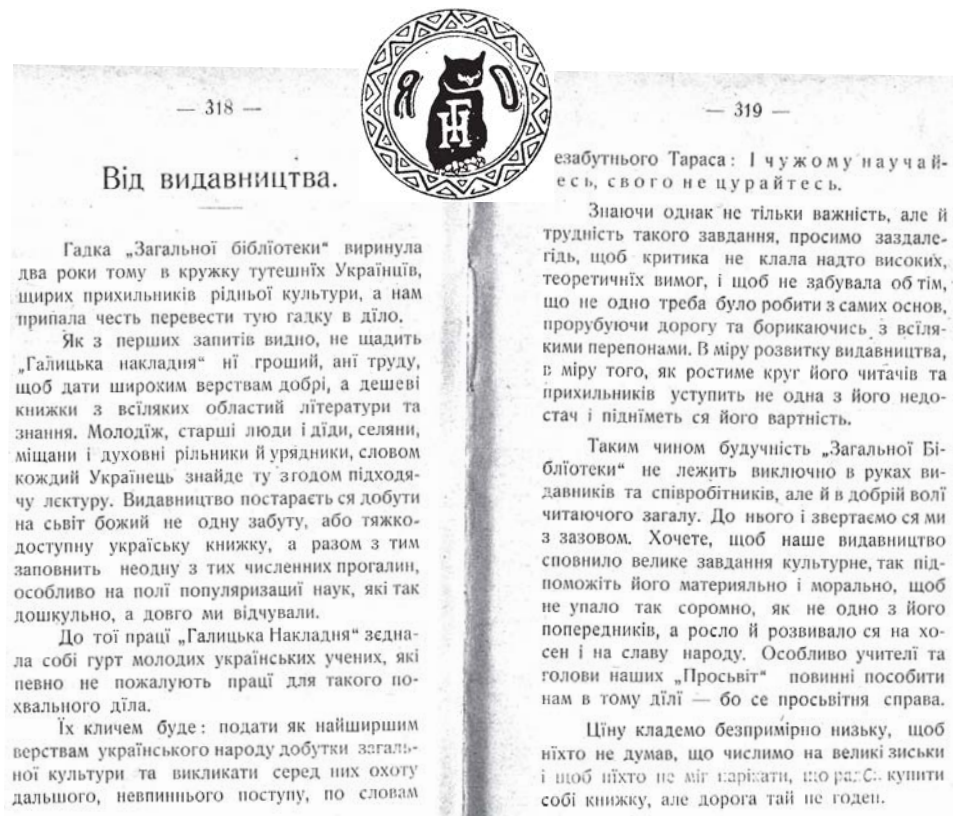
³² Від видавництва, [у:] Богдан Лепкий, *Начерк історії української літератури*, книжка I (до нападів Татар), Коломия [1909], с. 318–319; Марія Вальо, *Оренштайн Яків*, [у:] *Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного довідника*, за ред. М. Романюка, вип. 6, Львів 1999, с. 255.

³³ Там само, с. 319; Марія Вальо, Вказ. ст., с. 255.

І далі у післямові до першої книжечки видавець запевняв: «ціну кладемо безпримірно низьку, щоб ніхто не думав, що числимо на великі зиськи і щоб ніхто не міг нарікати, що рад би купити собі книжку, але дорога, та й не годен. Ми зробили початок — тепер, Суспільности, нас тебе черга!»³⁴.

Як бачимо, певного компромісу з українцями Оренштайн у царині видавничої справи таки досягнув. Адже, як згодом писав видавець О. Барвінському, «... якраз тепер я весь мій час і всю мою силу жертвую «Загальній Бібліотеці», а після моєї думки не є відповідно поміщувати в ній сьвіжі і біжучі фелетони»³⁵. І далі видавець опосередковано говорить про свої видавничі засади, мабуть, на початках цієї книжкової серії: «...ліпше буде друкувати перший наклад в майже малім числі, а доперва коли критика міродайної преси буде прихильна, тоді буду другий наклад в більшім числі друкувати. [...] Наразі я виложу всі кошта, а Високопов(ажний) Пан одержують 50% чистого заробку»³⁶.

³⁴ Там само, с. 319–320; Євген Пшеничний, *Яків Оренштайн і його книговидавнича діяльність*, [у:] *Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конференції* Київ, 8–9 груд. 1994 р., Київ 1995, с. 162.

³⁵ Лист Якова Оренштайна до Олександра Барвінського [07.12.1911 р.] Рукопис (на бланку), ф. 11, оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 1, ВР ЛННБ НАНУ.

³⁶ Там само, арк. 5, 5 (зв.).

Взаємодія євреїв та українців: союзи і компроміси

Етнополітичні процеси в Галичині свідчать, що в окремих випадках одним із факторів досягнення політичного консенсусу між рівностатусними етнонаціональними меншинами слугувала різновекторність їхніх етнонаціоналізмів. Це твердження прийнятне зокрема для випадку співжиття діаспорних і тубільних спільнот. А що єврейський та український народи мають неспівмірні моделі етнічного буття виживання, то євреї виживають у розсіянні між чужими народами, українці — на своїй землі. Життя серед чужих та часто ворожих між собою етнофорів ставило перед євреями нелегкий імператив: безпомилково визначити найсильнішого. Адже помилка могла мати й трагічні наслідки. Орієнтація на інтереси найсильнішої сторони гарантувала євреям виживання у рамках, які визначав для них найсильніший. А що українці протягом своєї історії частіше за все були слабшою стороною, то зрозуміло, що в усвідомленні групи виробився стійкий стереотип ворожого ставлення євреїв до українських інтересів. Отже вимагати від євреїв переходу на бік слабких означало вимагати від них неможливого, тобто відмовитися від основної умови виживання. Імовірно розмежування орієнтирів етнічних рухів тубільних і діаспорних спільнот ілюструється українським та єврейським варіантами кордоцентризму. Так, сповідуючи сепаратистські настрої стосовно польських політичних фігур у Галичині, українська суспільно-політична думка досліджуваного періоду зазвичай демонструвала повагу до сіонізму як майбутнього єврейства, а отже перспективного етнічного руху, доктрини розв'язання єврейського питання в Галуті й створення в майбутньому власної держави. Тому відмінність цілей етнонаціоналізмів призводила до різновекторної спрямованості етнічних рухів, що у випадку з автохтонною й діаспорною спільнотами ставала важливим чинником імовірного виникнення їхньої взаємної конкуренції.

Рецепція етнонаціоналізмів як одного з факторів толерантного міжетнічного співіснування, враховуючи притаманний їм нонконформізм до опонентів, визначає значущість тих його концептів, що стосуються «чужих». Тому складниками співіснування в одному соціальному просторі слід трактувати відмову від політичної, мовної та релігійної винятковості, намірів асиміляції «чужих» у лоні власних етнокультурних цінностей, а також декларування толерантності до «іншості». Одну з перших взаємодій українських та єврейських політичних акторів, наприклад, реалізовано 1873 р., коли в ході передвиборчої кампанії до рейхсрату єврейська організація пронімецької орієнтації *«Шомер Ізраель»* послідовно обстоювала засади співробітництва з іншими етнічними меншинами, зокрема — українцями. Щоправда українські політики виявилися неготові до українсько-єврейських політичних союзів, адже, приміром, греко-католицькі священники скаржилися, що євреї по селах «зненавиджені», тому агітація священників за співпрацю з ними призведе до втрати авторитету духовництва серед селян. Як бачимо, одна зі сторін переговорного процесу демонструвала потрібний для захисту власних інтересів корпоративізм. А що таку співпрацю можна інтерпретувати як випробування українців і євреїв на політичну зрілість, то очевидним є фіаско таких ініціатив: згодом ні українські, ні єврейські політики не поверталися до спроб порозумінь, а євреї підтримували на виборах поляків. Одним із чинників, який впливав на етнополітичну поведінку євреїв, було

зосередження сил для боротьби за посольські мандати у крайових сеймах і рейхсраті. Оскільки в досліджуваній період у Галичині стали міцніти український та єврейський етнічні рухи, для передвиборчих коаліцій етнічних еліт двох етнонацій склалися певні обставини.

А що потреба протистояти сильнішому суперникові змушувала слабші сторони до компромісу між собою, то, скажімо, природа українсько-єврейської коаліції 1907 р. полягала в антагонізмі до спільного ворога — польського етнонаціоналізму. Цей приклад українсько-єврейського союзу, і зосібна активна позиція окремих етнофорів, передусім українців, підтвердив формулу прийнятого компромісу етнічних меншин: обстоювання актуальних для «своїх» цілей їхніми політичними акторами при одночасній взаємодії з рівностатусними «чужими» на платформі спільного захисту їхніх громадянських прав. Щоправда, цього виявилось замало, щоб зламати взаємні стереотипи, налаштувати обидві сторони на взаємодію. Тягар минулого, як і докори зазвичай «третьої сили» стосовно етнополітичної поведінки євреїв у досліджуваній час, був важливіший. Оскільки підтримка українців на виборах 1907 р. забезпечила перемогу кільком єврейським кандидатам і водночас внесла напругу в польсько-українські взаємини, то взаємопов'язаними були процеси посилення сіоністських настроїв серед євреїв і наростання антисемітизму серед поляків.

Зазвичай сутність міжетнічного консенсусу визначають ініціативи, спрямовані на подолання суперечностей макросоціальних груп. А що ці починання супроводжуються поступками на користь «чужих» та узгодженням обопільних інтересів, то багатовимірність компромісу, на відміну від «нейтрального» співбуття, є наслідком безпосередньої міжетнічної взаємодії, цілеспрямованих дій політичних акторів. Тому-то кореляція характеру взаємодії різностатусних етнонаціональних спільнот узалежнюється від спроможності етнічних лідерів скоригувати настрої стосовно «чужих» у лоні власної групи, а водночас — здатності членів останньої долати пастки необ'єктивності, а прикладом утілення ініціатив «своїх» і «чужих» стало українсько-єврейське співробітництво. Однак враховуючи типову для досліджуваного хронотопу тенденцію самоізоляції етнонаціональних спільнот, ішлося передусім, з одного боку, про надання кредиту довіри «іншим», а з другого — про готовність взаємодіяти з тими «чужими», співпрацю з якими група не апробувала раніше або ж яка (співпраця) не перетворилася на тенденцію. Це зокрема співробітництво євреїв з українцями під час виборчих кампаній 1873 і 1907 рр. до рейхсрату. Останній факт українсько-єврейського союзу підтверджує формулу досягнутого компромісу етнічних меншин: обстоювання актуальних для «своїх» цілей їхніми політичними акторами при одночасній взаємодії з рівностатусними «чужими» на платформі спільного захисту їхніх громадянських прав. Разом з тим співпраці перешкоджали український та єврейський варіанти кордоцентризму, а також відсутність агрегованих політичними акторами платформ, що трактували б співпрацю з рівностатусними «чужими» імперативом успішного захисту їхніх інтересів від наступу держави й титульного етносу. Брак політичних фігур, які б послідовно артикулювали права українців та євреїв на етнополітичний ренесанс, звужував спектр їхніх союзників до індивідуального рівня. Варіативність змагання етнічних спільнот за здобуття дефіцитних ресурсів, зокрема за статус групи в етнополітичній ієрархії, передбачав, що важливим інституційним механізмом

входження етнофорів у владу (зокрема й представників етнічних меншин) був фактор зміни їхнього суспільного статусу — визнання за ними права на національне самовизначення. Суттєвим прикладом цього була українсько-єврейська коаліція 1907 р. — свідчення поєднання етнічних політичних акторів, які статусно та ідеологічно найбільш близькі між собою. Разом з тим надмірну емоційність й категоричність у захисті «ми»-інтересів у міжетнічну взаємодію вносили, з одного боку, принцип колективної відповідальності етнонаціональних спільнот і непоступливість конфліктних сторін та ворожнеча груп і їхня конкуренція в політичній сфері суспільного життя, з другого.

Досягнення міжетнічних компромісів/консенсусів формалізованих та неформалізованих етнічних політичних акторів залежало від трьох факторів: прийнятності пропозицій від «чужих» (проблема ступеня загрози їхнім груповим інтересам); готовності до поступок (сповідування формули «ми»+«вони»-інтереси) та їхніх меж; компенсації «своїм» від зміни статус-кво чи альтруїстської відмови від неї. Відсутність спільних масштабних акцій етнічних меншин, зокрема українців і євреїв, спрямованих на їхню інтеграцію в етнополітичний організм, на правах його рівноправних суб'єктів, взаємної підтримки в цьому процесі свідчила, що їхня співпраця була ситуативною й не визначала домінантної тенденції у дво-чи багатосторонній взаємодії.

Власне з 1909-го розпочинається історія найвідомішого та найуспішнішого бізнес-проекту Оренштайна — видання «Загальної бібліотеки», щонайменше, як стверджували дослідники української діаспори, 113-ти томиків, які з'явилися друком у Коломиї до початку Великої війни 1914—1918 років³⁷. [Коломия, 1909].

[Коломия, 1909]

[«... було в тій Коломиї щось таке привітне, що єднало місто з селом і, як то кажуть, “хапало за серце”. Може тому, що в великому Львові українці губилися в польській і жидівській масі, а в меншій Коломиї на кожному кроці ви чули й бачили, що живете на українській землі і серед українського народу»³⁸.

³⁷Анатоль Курдидик, *Друковане слово Коломиї*, с. 319.

³⁸Маріян Коверко, *В ремісничій школі*, [у:] «Над Прутом у лізі...». *Коломия в спогадах*, за ред. З. Книша, Торонто 1962, с. 88.

«...Коли приходив місяць вересень, Коломия прокидалася з вакаційної сонливости, в місті відчувався рух, усе життя, навіть якщо не мало воно відношення до школи, ішло якимсь жвавішим темпом. Поїзди викидали з себе молодих дівчат і хлопців з клунками й валізками, а на шляхах можна було бачити вози, навантажені всяким добром... Коломия, як на галицькі відносини, місто доволі велике, але не було в нім ані важливішого промислу, ані більшої торгівлі. Зате була вона великим шкільним центром для цілого Покуття, а навіть з подальших околиць, приїжджала туди молодь на науку, бо мала Коломия здавна славу другого по Львові освітнього осередку в Галичині: тут видавалися різні журнали й газети, друкувалися книжки в кількох видавництвах, стало пульсувати доволі сильно, як на провінційне місто, культурне життя»³⁹].

Згідно з підрахунками М. Вальо до 1915 р. вийшло майже 120 випусків «Загальної бібліотеки»⁴⁰.

Маловідома нині реклама «Загальної бібліотеки», вміщена на форзацах томиків серії: «Галицька накладня» Якова Оренштайна в Коломиї. Найдешевшим і дуже корисним виданням являються книжечки «Загальної бібліотеки». Кожний має змогу за малі гроші набувати собі ці дуже гарні книжечки й таким чином покласти основу вартісної домашньої бібліотеки. У «Загальній Бібліотеці» друкуються найславніші твори найліпших і найкращих письменників усіх народів. Досить значний об'єм, великий друк, отже для кожного ока виразний і здоровий, добрий папір — формату великої вісімки — це додатні сторони видавництва. Деякі книжки ілюстровані і з вартісними літературними замітками, поясненнями і вводами».

Поодинокі інформації про те, якою була видавнича «логіка» Оренштайна, містить листування видавця, який повідомляв О. Барвінського щодо публікації його «Споминів з мого життя»: «...Кажучи щиро і отверто, то я при перенятю того накладу числю виключно на школи, а не на приватну публіку. ...наколи папір у Відні буде готовий, то зачне ся друк...»⁴¹

На обкладинках книжок із серії «Загальна бібліотека», поодинокі примірники яких сьогодні вдається віднайти, міститься інформація про нумерацію томиків, авторів та упорядників цих видань (подаю згідно з тогочасним написанням):

³⁹ Ліда Книш-Кохан, *Світ семінарський*, [у:] «Над Прутом у лізі...», с. 219–220.

⁴⁰ Марія Вальо, *Оренштайн Яків*, с. 255.

⁴¹ Лист Якова Оренштайна до Олександра Барвінського. [23.01.1912 р.] Рукопис (на бланку), ф. 11, оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 6, ВР ЛННБ НАНУ; Теж саме. [15.02.1912 р.] Рукопис (на бланку), там само, арк. 9, ВР ЛННБ НАНУ.

1-6а. Лепкий Б., Начерк історії української літератури (до нападів Татар), I.

7. Левицький-Нечуй Ів., Запорожці.

8. Ля-Фонтен Ж., Байки (в 4 образками).

9-11. Карпенко-Карий, Суета (зі вступом Б. Лепкого).

11-14. Літературні характеристики укр. письменників: І. Іван Франко (Поезії) нап. А. Крушельницький.

15-16. С. Руданський, Сьпівомовки (зі вступ. Б. Лепкого).

17. М. Вовчок, Девять братів і десята сестра Галя.

18-20. Ахеліс, Начерк социольгії.

21. Д. Н. Мамін-Сибіряк, Чутлива совість.

22-23. Фрідріх Ніцше, Так мовив Заратустра. Часть I.

24-25. Фрідріх Ніцше, Так мовив Заратустра. Часть II.

26-27. Юрій Кміт, В затінку й на сонци.

28-29. Збірник народних пісень і дум.

30-33. Чайківський, Всесьв. Істория I, Старинна Істория.

34. Кіплінг, От собі казочки (з двома ілюстр.).

35-36. Кіплінг, От собі сторійки (з трема ілюстр.).

37. Берзон, Новоженці, комедія в двох діях.

38-39. Ніцше, Так мовив Заратустра. Часть III.

40. Байки Езопа.

41-43. Барвінський В., Скошений цвїт, повість.

- 44-47. Др. І. Раковський, Психольогія.
48. Андреев Л., Три оповідання.
- 49-50. Карпенко-Карий, Хазяїн, комедія.
51. М. Вовчок, Сестра, Козачка, Чумак (оповідання).
52. Б. Бернзон, Понад сили (драма).
- 53-56. Чайківський, Всесвітня історія II (середні віки).
- 57-59. Ніцше, Так мовив Заратустра. Часть IV (кінець).
60. Марко Вовчок, Від себе не втечеш (оповідання).
- 61-62. Г. Ібзен, Будівничий Сольнес, драма.
- 63-64. Гоголь, Тарас Бульба, повість (з ілюстр.).
65. Руданський, Цар-соловей. Казка.
66. Мольєр, Лікар-Шуткар, жарт в 1 дії.
67. Котляревський, Наталка Полтавка, укр. опера.
- 68-72. Чайківський, Всесвітня Історія III, нововічна.
- 73-74. Николишин, Розладде, драма.
75. Вовчок, Кармелюк. Невільничка (оповідання).
- 76-77. Гевовефа, опов. (з образк.).
78. Куліш, Орися, Дівоче серце, Січові гості.
79. Ольга Кобилянська, Некультурна (новеля).
80. “ ”, Малянхолійний валець.
- 81-84. Франце, На білих скалах, повість.
- 85-86. Л. Толстой, Живий труп. Драма.
- 87-91. О. Барвінський, Образки з розвитку Русинів.
92. Яричевський, Княгиня Любов. Драма.
93. Вовчок, Сон, Одерка, Чари, Ледащиця.
- 94-98. Б. Лепкий, Начерк іст. україн. літер., книжка II.
99. Вовчок, Інститутка.
- 100-103. Антонович В., Коротка історія Козаччини.
104. Аверченко, Гуморески.
105. Барвінок Г., Русалка.
- 106-107. Лепкий Б., М. Шашкевич (літ. хар. укр. письм. II).
- 108-110. Куліш П., Чорна Рада, повість.
111. Толстой Л., Полонений на Кавказі, правд. подія.
- 112-113. Бергзон, Вступ до метафізики.
114. Франс Анатоль, Комедія про чоловіка, що оженився з немовою, жарт у 2 актах.
- 115-120. Барвінський Олександр, Спомини з мого життя, II.
- 121-123. Кобилянська О., Земля I, повість.
- 124-126. Кобилянська О., Земля II, повість.
- 127-128. Шов Б., Цезар і Клеопатра, драма.
129. М. Вовчок, Не до пари, Два сини й інші оповід.
- 130-134. Маковей О., Заліссе, повість.

Уявлення про датування окремих книжечок Оренштайнової серії, їхній сторінковий обсяг, упорядників чи перекладачів, зміст та друкарню дозволяють встановити сучасні бібліографічні й книгознавчі студії:

1. *Карпенко-Карий І.* Суета: Комедія в 4-х діях / Іван Тобилевич (Карпенко Карий); З передним словом і поясненнями Богдана Лепкого. — Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна. [Друк. А.В. Кисілевського і Ски, 1909]. — 200 с. (Загальна б-ка; № 9/11).

2. *Руданський С.[В.]* Сьпівомовки: З портретом автора / Зі вступом Н. Н. [Б. С. Лепкий]. — Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна. [Друк. А. В. Кисілевського і Ски, 1909]. — 144 с.: портр. (Загальна б-ка; № 15/16).

3. *Кміт Ю.* В затінку й на сонци: [Оповідання]. — Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна. [Друк. А. В. Кисілевського і Ски, 1909]. — 112 с. (Загальна б-ка; № 26/27). На с. 3: Присвячую... помершим діточкам... — Зміст: В затінку й на сонци; Йду на скаргу; Чьудно...; Лист до посла; На дванацять літ; Трагічні хвилі; Обід; Запис; Розвіяні мрії.

4. *Кіплінг Р.* От собі Казочки: З двома образками / Переклав Вас. Ткачкєвич. — Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна. [Друк. А. В. Кисілевського і Ски, 1910]. — 56 с.: іл. (Загальна б-ка; № 34). — На обкл. після назви: З двома ілюстраціями. — Зміст: Слонятко; Як собі кит горло роздобув; Від чого верблюдови горб зробив ся; Як роздобув собі носоріг свою шкуру; Звітки взяв ся черепашенко; Від чого леопард цяткатий став.

5. *Кіплінг Р.* От собі сторійки: З трьома образцями / Переклав Вас. Ткачкєвич. — Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна. [Друк. А. В. Кисілевського і Ски, 1910]. — 95 с.: іл. (Загальна б-ка; № 35/36). — На обкл. після назви: З трома ілюстраціями. — Зміст: Кіт Мурко, що заодно самотрїть гуляв; Рак, що з морем грав ся; Спів-переспів за старого чоловічка Кангура; Як списано першого листа; Про метелика, що ніжкою тупав; Сторійка за Мугамада Діна; Сьміюча криниця.

6. *Раковський І.[І.]* Психольогія: Начерк науки про людську душу. — Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна. [Друк. А. В. Кисілевського і Сп., 1910]. — 208 с. (Загальна б-ка; № 44/47).

7. *Андрєєв Л. М.* Три оповідання: (Валя. Пропасть. Сміх) / Леонід Андреев. — Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна. [Друк. А. В. Кисілевського і Ски, 1910]. — 56 с. (Загальна б-ка; № 48).

8. *Куліш П. О.* Оріся; Дівоче серце; Січові гості: Оповіданя. — Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна. [Друк. А. В. Кисілевського і Ски, 1910]. — 70 с. (Загальна б-ка; № 78).

9. *Мольєр Ж.-Б.* Лікар-шуткар: Жарт в 1 дії Молієра. — [Коломия]: Галицька накладня Я. Оренштайна. [Друк. А. В. Кисілевського і Ски, 1911]. — 48 с. (Загальна б-ка; № 66).

10. *Чайківський Й.* Всесвітня історія / Зладив Йосиф Чайківський. — Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна, [1911]. (Загальна б-ка; № 68/72). — Важніші дати з нової історії: с. 292–302. Т. 3: Нові часи. — 304 с.

11. *Николишин Д.* Розладде: Драма в 4 актах. — Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна. [Друк. [А. В.] Кисілевського і Ски, 1911]. — 142, [2] с. (Загальна б-ка; № 73/74)⁴².

12. *Толстой Л. М.* Живий труп: Драма в 6-ти актах (12-ти картинах) / Лев Н. Толстой; З великоруського переклав Петро Білоскурський. — Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна. [Друк. А. В. Кисілевського і Ски, 1912]. — 112 с. (Загальна б-ка; № 85/86).

⁴² *Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1798–1923: Бібліографічний покажчик* / авт. кол.: М. Д. Бойченко та ін., Київ 2003, Т. 1: 1798–1911, № 3071, 3911, 3998, 4057, 4163, 4164, 4195, 4240, 4499, 4508, 4601.

13. *Барвінський О.Г.* Спомин з мого житя / Олександр Барвінський. — Львів: Друк. В. А. Шийковського; Коломия: Накладом «Галицької накладні» Я. Оренштайна, 1912. (Загальна б-ка; № 87/91). — На обкл. тільки назва частини. — В кн. портр. Ол.Г. Барвінського, М. Барвінського, Ос.Г. Барвінського, В. Г. Барвінського, С. Новаковича, М. В. Лисенка, П. О. Куліша. Ч. 1: (Образки з громадянського і письменського розвитку Русинів в 60-их рр. XIX ст. з додатком переписки Ст. Новаковича, М. Лисенка і П. Куліша): (З 10 портретами і двома картинами). — 336 с., 1 арк. портр.: фот., портр.

14. *Яричевський С.[Г.]* Княгиня Любов: Староукраїнська драма-дума в трех діях: (З трема піснями в нотах). — Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна. [Друк. А. В. Кисілевського і Ски, 1912]. — 59, [5] с.: нот. (Загальна б-ка; № 92).

15. *Вовчок М.* Сон; Одарка; Чари; Ледащиця: Народні оповідання. — Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна. [Друк. А. В. Кисілевського і Ски, 1912]. — 68 с. (Загальна б-ка; № 93).

16. *Антонович В./Б.]* Коротка історія Козаччини: Із переднім словом про жите та діяльність Антоновича, із портретом автора, образами гетьманів, картою України і увагами Мирона Кордуби / [Передм. В. І. Сімовича]. — 2-е видане. — Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна. [Друк. А.В. Кисілевського і Ски, 1912]. — XXIV, 232 с., 1 арк. карт: портр. (Загальна б-ка; № 100/103). — На обкл. назва: Коротка історія Козаччини з ілюстраціями і картою України. — В кн. також розвідки: Про жите та діяльність Володимира Антоновича / В. Сімович. Дещо про «Виклади про козацькі часи на Вкраїні» та про історичні погляди проф. Антоновича / Д. А. [Д. В. Антонович]. — В кн. портр. П. К. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Д. Дорошенка, І. С. Мазепи, І. І. Скоропадського, П. Л. Полуботка, Д. П. Апостола, К. Г. Розумовського, І. Гонти.

17. *Аверченко А./Т.]* Гуморески: Перевід з російського. — [Коломия]: Галицька накладня Я. Оренштайна. [Друк. [А. В.] Кисілевського і Ски], 1912. — 60, [4] с. (Загальна б-ка; № 104). — Зміст: Пристійна жєнщина; Велике серце; Спеціаліст; Вакаційний театр; Широкі мясниці; Криві кути; Сьвітлі дни; Крах; Друг.

18. *Лепкий Б. С.* Маркіян Шашкевич: З ілюстраціями / Написав Богдан Лепкий. — Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна. [Друк. Кисілевського і Ски, 1912]. — VIII, 108 с.: іл., портр. — (Характеристики укр. письменників; [Т.] 2). (Загальна б-ка; № 106/107). — На обкл. назва сер.: Літературні характеристики укр. письменників. — В кн. портр. М. С. Шашкевича, Р. Авдиковського, С. Слимаковського, Я. Ф. Головацького, І. М. Вагилевича.

19. *Кобилянська О. Ю.* Земля: Повість Ольги Кобилянської. — Коломия: Галицька накладня і друк. Я. Оренштайна, [1913]. (Загальна б-ка; № 124/126).

20. *Маковей О. [С.]* Залісе: Повість. — 2-е справл. вид. — Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна. [Друк. Кисілевського і Ски, 1914]. — 384 с. (Загальна б-ка; № 130/134)⁴³.

⁴³ Там само, Т. 2: 1912—1923, № 1, 8, 11, 24, 143, 233, 270, 399, 691.

Згідно з переліком книжечок цієї серії в Коломиї упродовж 1909–1914 років надрукували 61 окреме книжкове видання українською, зокрема 21 — перекладів зарубіжних авторів.

Поza «Загальною бібліотекою» в Оренштайновому видавництві до початку Великої війни надрукували такі окремі книжкові видання: «Спис слів до латинських вправ для П. Кляси» П. Мостовича (1912), «Всесвітня Історія для висших клас середних шкіл» В. Закшевського (1912), «Словарець до “Споминів до галлійську війну” Гая Юлія Цезара» (1912), «Оповідання з історії Австрійсько-Угорської держави» А. Копистянського (1914) та інші⁴⁴.

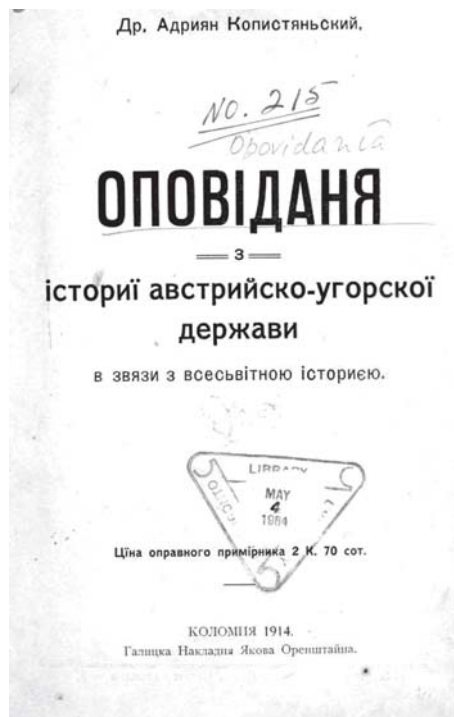
У 1913–1914 роках видавець у службовому листуванні використовував бланки «Галицька накладня Якова Оренштайна» на папері з водяними знаками «Graziosa Superfine»⁴⁵, а його праця стала повною мірою родинною — відомо про листування з клієнтами його дружини Хаї-Рози⁴⁶.

Отже, Оренштайнова праця на українському видавничому ринку, започаткована на початку 1900-х років, відповідала функціям символічної еліти — політичних акторів, які створюють і тиражують етнічні цінності і символи за допомогою друкованого слова. У цьому контексті найпоширенішою була комунікативна функція, яка визначалася тим, що через друковану продукцію представники етнічних еліт формували умови й засоби міжетнічного і внутрішньоетнічного спілкування. Адже володіючи вищим стосовно етнофорів культурним капіталом, виробляючи культурну продукцію (книжки) або оцінюючи тодішню (критика видань) систему вимог/еталонів у культурі міжетнічної взаємодії, єврейський видавець української книжки артикулював цінності, на які «рівнялися» пересічні споживачі. В контексті взаємодії культур

⁴⁴ Іван Монолатій, *Галицька накладня*, с. 21; *Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1798–1923*, Т. 2, № 91.

⁴⁵ Лист Якова Оренштайна до Олександра Барвінського [05.03.1913 р.] Рукопис (на бланку), ф. 11, оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 4, 4 (зв.), ВР ЛННБ НАНУ; Теж саме. [1913 р.] Рукопис (на бланку), там само, арк. 28, 30, 32, 34, 36, 38, 40, 42, 44, 46, 48, 50, ВР ЛННБ НАНУ.

⁴⁶ Листи Розі Оренштайн до Олександра Барвінського. [25.01, 04.02, 05.03.1912] Рукопис (на бланку), ф. 11, оп. 1, спр. 2030, п. 127, арк. 1, 1 (зв.), 2, 2 (зв.), 4, 4 (зв.) / ВР ЛННБ НАНУ.

у Галичині Оренштайн був саме тим етнофором, котрий міг співіснувати у двох аксіологічних світах одночасно — християнському та юдейському. Таку позицію єврейського видавця щодо української справи його одноплемінники ніколи не сприймали однозначно і, найімовірніше, відштовхували його як «відступника», засвідчуючи ще одну фатальність Оренштайнової долі — бути маргіальною людиною, яка бореться за те, щоб бути центральною фігурою «між двох вогнів». Оскільки соціокультурне середовище досліджуваного хронотопу було місцем перехрещування і засвоєння різних культур, то тут культура міжетнічної взаємодії об'єднувала «іншості». Як акультурант він успішно інтегрувався у лоно «іншої» культури, реально співіснуючи у «двох світах», володіючи такою специфічною ознакою, як транзитність. Саме вона й передбачала передачу етнічними культурами певного досвіду — акумуляцію культур, що прямо чи опосередковано взаємодіяли. Репрезентантом цього процесу й був Оренштайн, який, не втрачаючи своєї етнічної і конфесійної належності, став регіональним репрезентантом взаємодії культур — її визначальною фігурою. Завдяки його безпосередній професійній діяльності було створено сприятливі умови для руйнування стереотипу щодо неможливості досягнення єврейсько-українського партнерства. Тож діяльність Оренштайна в 1902—1914 роках відповідала функціям символічної еліти — політичних акторів, які створюють і тиражують етнічні цінності і символи за допомогою друкованого слова.

ОПОВІДЬ ЧЕТВЕРТА: ОЦІНЮВАЛЬНА

*«Вніс я просьби про шкоди і знищення,
які заподіяла мені російська армія
і російська управа і просив о розсліджене»*

Велика війна у житті видавця
Контрибуція, вивезення до Росії, ухиляння від військової служби,
підозри у шпигунстві. Пограбування росіянами друкарні та власності
Скарги до Тимчасового уряду й американського посла
Участь у виборах до управи єврейської общини
та виборах представників етнічних спільнот міста
Виїзд з Коломиї

Коломия, 1914

Коломия, 1916–1917

Велика війна

*Антисемітизм як інструмент
етноконфліктної взаємодії*

*Ухиляння євреїв
від військової служби*

Незважаючи на те, що традиційна біографістика зазвичай трактує архівні матеріали як «королівський шлях до історичної правди», а постструктуралізм визнає це міфом, різні документальні фрагменти, розпорошені в архівах, музеях та колекціях, ще довгий час залишатимуться міцним підґрунтям дискусій та діалогів про життєпис як малий сегмент великої мозаїки міста/села, центру/периферії, нації і цілого суспільства. А що фундамент будь-якого писання більшої чи меншої біографії становлять архівні документи, (про)читання яких надає фігурі протагоніста історичного характеру, «документування життя» Оренштайна з допомогою біографо-оцінювача матиме щонайменше три взаємопов'язані аспекти. Перший: автономну цілісність подій і фактів, зрозуміти які допоможе окреслений дослідником/читачем часопростір. Другий: акцентування уваги на адресатах документів, піднесення їх до ролей співавторів, перехід від монологу до діалогу життєпису, що робитиме їх (документи) повною мірою біографічними джерелами. Третє: змалювання портрета головного героя такої біографічної оповіді, в якій оцінні судження скеровуватимуться на перехрестя офіційних інститутів влади та управління, а отже вони ставатимуть центральними аргументами оповіді самого оцінювача. Така ситуація, перша в Оренштайновому випадку, творитиме (відтворюватиме) потенційний образ життя і праці видавця в умовах воєнно-політичного конфлікту, а проблема його взаємин з владою поступово переходитиме від пограниччя до осердя оповіді про його успіхи та поразки.

Як відомо, 1914-й, зокрема його друга половина, фактично почав загальмовувати існування феномену цісарської Коломиї. За роки Великої війни 1914–1918 років, під час якої місто зазнало три російські окупації, вона стала типовим «містом без властивостей»¹. **[Коломия, 1914]**.

Напередодні першої глобальної катастрофи, наслідки якої разом із трагедією Другої світової війни ми відчуваємо й досі, за спогадами сучасників, «Коломия мала приблизно 40 тисяч мешканців, у тому числі яких 40% жидів, 35% поляків і 25% українців. Свою досить малу чисельність українці компенсували тим, що навколишні села були майже

¹ Іван Монолатій, *Місто без властивостей. Коломийська fuga Великої війни*, Івано-Франківськ 2014, с. 7–9, 209–211.

суто українські. Звідси напливали учні до середніх шкіл, звідти припливали людські маси, що наповнювали церкви, налюдновали всякі національні та культурні святкування та спортові явища. Життя пливло у місті трьома герметично відокремленими течіями. Українці, поляки і жиди творили щільно замкнені групи, щоб не сказати гетто. Так було на полі мовному, товариському, культурному, політичному й релігійному. [...] Сам центр міста замешкували суцільною масою жиди, зате поляки й українці перепліталися по дальших вулицях. Українці мали діло з поляками майже виключно по урядовій лінії, зате з жидами — по купецькій і промисловій. [...] Для вичислення приватних українських крамниць не треба було навіть пальців однієї руки, зате діяли... кооперативні крамниці, як... «Учительська спілка», «Народна торгівля», крамниця з господарським знаряддям тощо»².

[Коломия, 1914]

[Коломийський магістрат репрезентували бурмистр Ян Клеский, його заступник Юзеф Функенштайн, міський радний Еміль Клопатчек, канцелярист Адам Бартошевський, старші офіціали — Адольф Крушинський, Александер Печарський, офіціали — Стефан Ганшер, Мойсей Краутгамер, Володимир Банковський, Шимон Фрухтер, торговельний інспектор Фелікс Деллер, старший інженер Стефан Зборжіль, міський будівничий Едвард Равський, шляховий інженер Барух Мунд, рахівник Людвік Маркевич, касир Казимир Гутковський, контролер Станіслав Букоємський, інспектор поліції Антоній Микитюк, начальник пожежної варту Владислав Мянновський, директор міської газовні Маріян Пташек, міські лікарі д-р медицини Владислав Пяскевич, Юліуш Аллерганд, ветеринари Здіслав-Юзеф Могельницький, Гумберт Міхеліні, хірург Герш Тернер, аптекарі Едварда Стенць, Ян Сідорович, Казимир Вітославський, Юліан Гаусберг, геометр Марцін Гофф.

Першим прокуром Коломії був Володимир Русин, його заступниками — Теофіл Огоновський та Ян Янковський. Команду жандармерії (ч. 11) репрезентували комендант, ротмістр Якуб Ляденбергер та рахмістр, капітан Рівен-Лейб Унгфрау. Члужбовцями пошти і телеграфу були: начальник — Соломон Волькенберг, старший контролер Станіслав Антош, контролер Францішек Мацерський, старші офіціали Радослав Гловацький, Кароль Колінер, Берль Лорбер, Юзеф Маринський, офіціали Лейб Зальц, Броніслав Ясінський, Ришард Макуш, Станіслав Вернер, Мечислав Коронович-Урбан, Еміль Гладій, Владислав Клосовський, Микола Івасюк, Герман Ескрайс, Антоній Мошого, Єжи Дрогобичер, асистенти Микола Шквірко, Броніслав Попелюх, Константи

² Василь Витвицький, *Коломия*, «Чорногора: літературно-мистецький кварталний часопис Покуття та Гуцульщини», № 1, Коломия 1991, с. 44.

Кміцикевич, Якуб Шор, практиканти Фердінанд Аркушевич, Давид Шульман.

Для регуляції р. Прут працювало управління у складі радника будівництва Антонія Гончарука, інженерів Володимира Худзікевича, Людвіка Моравця, будівельного ад'юнкта Тадеуша Пяскевича та будівельного асистента Леона Жеребецького.

Місто пишалось коломиїцями, докторами медицини: Юліаном Аллергандом, Зелігом Бляйхером, Юзефою Ханею, Озіашем Флекером, Натаном Гулесом, Яном-Болеславом Яворським, Оскаром Кіршеном, Маврицієм Котлером, Соломеєю Ландесбергер, Зеновієм Левицьким, Стефаном Луневським, Болеславом Марешем, Тадеушем Мілевським, Якубом Оффе, Владиславом Пяскевичем, Соломоном Розенгеком, Ігілею Рубінштайн]³.

Щоправда, з початком Першої світової війни «золота доба» цісарської Коломиї восени 1914-го закінчилася.

Велика війна

Політична система Європи, яка склалася після Віденського конгресу ще у XIX сторіччі, розвалилася через периферійний конфлікт на Балканах, який довгий час чільні політики вважали не вартим уваги. Перша світова війна почалася, як і війни попереднього сторіччя, обміном нот протесту між панами у фраках. Ця війна стала кінцем *La belle époque*, старих і добрих часів: в історії залишилися зла чи добра стабілізація, а розпочалося сторіччя напружень, революцій, інфляцій, озброєння та насилля. Доба віри в засади етики та філософії враз закінчилася, а почалася епоха «святої ненависті». Її воєнними цілями були територіальні апетити Франції, Росії, Італії, Болгарії і Румунії, Японії, Туреччини. «Все або нічого» — ось тогочасне гасло імперіальної Британії, загадкового Німецького Райху, паралізованої Австро-

*Середмістя Коломиї. 1916 р.
(Австрійська національна бібліотека, м. Відень)*

³ Іван Монолатій, *Місто без властивостей*, с. 13–16, 18, 19–21.

Угорщини. Натомість ймовірні мирні ініціативи окреслювалися девізом «Не нашим коштом».

Велика війна 1914–1918 років уперше виявилася такою тотальною не тільки через залучення в неї не лише численного озброєння й людських ресурсів, а й через швидку еволюцію правових норм і трансформацію державних апаратів, радикальне збільшення контролю над життям громадян. Уперше в новітній історії Велика війна стала справжньою війною народів: учасники цього воєнно-політичного конфлікту формували «образ ворога», зокрема тут відзначилася пропаганда, яка в найгірших кольорах змальовувала не лише ворожих очільників, а й цілі народи. В роки війни відбулася етнічна декомпозиція, передусім Австро-Угорщини, до слов'янських народів якої (поляків, чехів, українців) Російська імперія апелювала як до «братів-слов'ян», котрих вона «мусить» визволити. А факт, що чехи, румуни, українці, серби та італійці нерідко симпатизували ворогам Австро-Угорщини – своїм одноплемінникам по той бік окопів, давав підстави воєнній пропаганді твердити, що особливо українці та серби є зрадниками, шпигунами і нелояльними підданими Габсбургів. Ця війна практично реалізувала ідеї етнічної та конфесійної ненависті, зокрема розпочала хронологію європейських геноцидів (вірмен в Османській імперії), продовжила погроми (єврейського та німецького населення в Російській імперії), а також започаткувала депортації цивільного населення. До того ж уперше було використано хімічну зброю.

Щоправда, війна точилася не тільки на полях битв та в окопах, а торкалася одночасно й тилу. Повсякдення в умовах запілля наочно свідчило про топографію окупації, нові порядки й особливості публічного простору. Зокрема «досвід окупації» не обмежувався різними формами грабунку та визиску, адже окупанти переймалися не лише матеріальними цінностями, а й профанацією релігії, підбурюванням до актів вандалізму. Окупаційна влада не гребувала як використанням заручників, особливо чоловіків, так і співпрацею з місцевими елітами. Саме тому кожен окупант мав своє бачення порядків, реалізацією яких займалися разом з ним місцеві колаборанти, з якими ворог ніколи не дискутував. Воювали окупанти з календарем і часом: за часів російських займанщин Галичини тут запровадили юліанський календар (пересунувши підрахунок часу на 13 днів) та петербурзький час. Далі йшла боротьба з абеткою і мовами: у Галичині розпочалася русифікація нібито «одвічних російських територій», не лише шкільництва чи видавничої справи, а й зміни назв крамниць, вуличних вивісок, оголошень, дороговказів з польської чи німецької і, почасти, української тільки на їхні російськомовні, «кириличні», відповідники. Російська адміністрація у Галичині побила всі мислимі рекорди абсурду: розмножувала різні накази й оголошення, просякнуті духом ненависті до греко-католицизму та українців, пропагувала «навернення» на проваслав'я.

Сюди додавалися й різні виміри катастрофи економічної, зокрема сплата новій владі контрибуції (особливо від єврейського населення). Вже в перші місяці війни захоплення росіянами Галичини і Буковини принесло величезні матеріальні втрати, масові переміщення вткачів, примусові переселення і численні жертви серед місцевих євреїв. У багатьох містах і містечках, через

які проходили росіяни, зокрема козаки, відбувалися погроми, відомі своєю брутальністю: випалювали цілі єврейські квартали, грабували будинки і склади товарів, що належали євреям, замордували без жодних причин десятки євреїв, а на решті мстилися і принижували їхню гідність, особливо якщо йшлося про зґвалтування жінок і каліцтво дітей. Внаслідок цього з Галичини і Буковини втекло близько 400 тис. євреїв — фактично половина всіх євреїв цих регіонів. Також болісним наслідком Великої війни був ріст еміграції євреїв до США, Канади, Аргентини і Палестини.

За п'ять років Великої війни втрати вбитих на фронтах, померлих від ран і безвісти зниклих розподілися так (у млн осіб): держави Антанти — Росія (2, 2), Франція (1,4), Велика Британія (з колоніями та домініонами) (1,2), Італія (0,7), США (0,1), інші держави Антанти (Бельгія, Сербія, Румунія, Греція) (бл. 0,8); держави Троїстого союзу — Німеччина (2,1), Австро-Угорщина (1,1), Туреччина (0,8), Болгарія (0,1). Велика війна вперше в історії стала війною індустріальною й війною «гонки озброєнь». У цьому новітньому конфлікті народів загинуло понад 10 млн вояків, унаслідок воєнних дій близько 7 млн осіб цивільного населення померло, а на завершальному етапі війни по вичерпаних голодом і війною народах Європи вдарив перша новітня пандемія — грип «іспанка», який забрав до могили не менше 40—100 млн осіб у цілому світі.

Наповесні 1919 р. мільйони людей вірили, що завдяки мирній конференції у Парижі світ зміниться не до порівняння, запанує міцний мир, демократія і справедливість. Щоправда, війна й далі тривала у свідомості європейців як культурний песимізм, метафізика війни й «культурна домашня війна». Форми Великої війни тепер актуалізувалися за допомогою нових засобів комунікації — радіо, плаката, «бульварної» преси, відкриваючи нові можливості мистецтва й тривіальної пропаганди тоталітарних ідеологій.

*Благовіщенська церква. 1916 р.
(Австрійська національна бібліотека, м. Відень)*

Ситуація на Східному фронті швидко змінювалася, а тому вже 15 вересня 1914 р. російські війська наступали на Коломию. У німецькій колонії Маріагільфі 200 вояків краю оборони не змогли зупинити великі сили противника. Під натиском російських гармат і солдатів, які з'явилися з боку Кайзерштрассе, «ландштурмісти» розбіглися, кілька з них загинуло, а 14 осіб — узято в полон. Маріагільф було частково спалено, як і західну частину іншої колонії — Розенгек⁴. Тодішня російська преса писала про Маріагільф як про фортецю, і про те, що взято в полон 80 тис. осіб (що, звісно, є цілковитою вигадкою). Того ж дня російські війська вступили до Коломиї і пробули тут, за невеликим винятком, до 16 лютого (інші дані — 12 лютого) 1915 р. Невідомий дописувач львівської газети «Свобода» згадував: «Сейчас по занятю Коломиї, вже тиждень перед тим напав страх на населене. Люди старалися заховати безпечно свій маєток. Ніхто не відважився виглянути на вулицю зі страху перед Москалями»⁵.

Вже від перших місяців російської окупації органи влади активно використовували у своїй роботі доноси на активних коломиїців. Найперше йшлося про планові арешти українців або чиновників попередньої адміністрації. Так, у вересні 1914 р. з грифом «цілком таємно» начальник Коломиїського гарнізону склав такий собі перелік «політично ворожих до Росії» коломиїців, котрі на той час уже не були в місті, але про всяк випадок їх розшукували. Це відомі лідери українського студентства, «Січей» і «Соколів», а також громадські діячі. До цього списку потрапили Кирило Трильовський, Кирило Балицький, студент Левицький, доктори Дмитро Левицький і Теофіль Дембіцький. Натомість 29 вересня чернівецький губернатор наказав затримати в Коломиї якихось Залізняка і Зуха, причому їхній арешт вважали дуже важливим. А що вказані особи перебували в розшуку, для «показовості» таких дій арештовували простих людей, зокрема службовців залізниці, звинувачуючи їх у підготовці різноманітних диверсій. Наприклад, наприкінці вересня 1914 р. ротмістрові Свірському повідомляли, що підозрілими є Владислав Юркевич, Теодор Петришин і Кароль Кмосек. А та обставина, що 45-річний В. Юркевич мешкав у будинку євреїв, викликав підвищене зацікавлення⁶.

Взагалі прискіпливість до осіб, які сусідили з євреями або ними були, спричинилася до активізації антисемітських настроїв. Так, не пізніше 29 листопада 1914 р. окупаційна влада отримала анонімного листа, зміст якого зводився до скарги на сусіда-єврея: «Ваше Благородіє Пане Командант! Доношу Пану Командіру послухно, що найбільший шпiон єст йеврей с Угор, що мешкає на улиці Мниховка у Коломиї, а називає ся Герш Крісс, прошу його замкнути... Тут зиди-спігуни від нашого войска і... багато грошей на шпiонів.

Цілуй руцѣ Пана Команданта,
Той самий»⁷.

⁴ Іван Монолатій, *Місто без властивостей*, с. 55—56.

⁵ Там само, с. 56.

⁶ Там само, с. 60—61.

⁷ Там само, с. 61.

Щоправда, цей анонім виявився коломийцем-поляком Миколаєм Патковським, який надіслав листа ще й польською мовою: «Вельмишановний пане коменданте міста!

На вулиці Мнихівка, буд. 51, мешкає поштовий службовець Герш Крісс, угорський єврей — член шайки шпигунів австрійського війська. Він ходить до шпиталю у гімназії і розмовляє з пораненими угорцями. Він згуртував довкола себе євреїв, які дають грубі гроші на шпигунство, і відправляє євреїв до австрійського війська. Цьому треба обов'язково запобігти — для безпеки військ славної святої Росії і нас, слов'ян та поляків»⁸.

Антисемітизм як інструмент етноконфліктної взаємодії

Функціональність дихотомії «свій» — «чужий» була взаємопов'язаним комплексом релігійних символів, простору мови повсякденного спілкування, а також рефлексивних уявлень окремої особи або ж певної групи осіб. Із загального контексту їх виокремлювали релігійні, етнічні, соціальні чи інші ознаки. Істотним чинником опозиції «свій — чужий» була територія — середовище взаємодії етнонаціональних спільнот і полігон відчайдушної боротьби за дефіцитні ресурси (передусім землю). Це вочевидь призводило до подальшого процесу групового незадоволення — кореляційного фактора взаємодії «своїх» і «чужих». Соціокультурні й етнокультурні виміри дихотомії «свій» — «чужий» у Галичині визначалися тією суттєвою обставиною, що в модерному часі, який характеризується суттєвими інноваціями в різних сферах суспільного життя, поступово формувався новий ідентид — етнічний, який поволі виборював право на існування поруч із релігійним.

Роздмухування антисемітизму (і не без «допомоги» одного з фігурантів міжетнічної взаємодії — поляків) було не зовсім надійним шляхом закріплення міжетнічних взаємин. Адже саме євреї володіли певним економічним ресурсом і вміло ним розпоряджались, щоправда, модель взаємин з іншими етнічними спільнотами внаслідок цього мала своєрідні «тріщини», надавала крихкості всій конструкції. Стосунки між євреями й українцями регулювалися на основі своєрідного кодексу — неписаних правил, які впродовж сторіч сформувалися на досліджуваній території. Етнічна солідарність між євреями й українцями виникала передусім у господарській сфері, де ці групи виступали як такі, що взаємодоповнюють одна одну. Ініціативи у встановленні ринкових відносин та активізації ділових контактів у багатьох випадках виходили від євреїв. Очевидно, українці досить адекватно сприймали єврейську спільноту, хоча психокультурна етнічна дистанція практично не скорочувалася. Загалом це вказує на суб'єктивні і безумовно міфологізовані судження, які ґрунтувалися на поширених етнічних стереотипах образу єврейської спільноти.

Антисемітизм активно використовували для етнополітичної й етносоціальної мобілізації поляків Галичини. Наприкінці XIX ст. антисемітизм стає серцевиною в ідеології та практиці ендеції — партії польських націонал-демократів (1897 р.), дебют якої на політичній сцені знаменував перехід польського націоналізму на стежку етнічної ксенофобії. Ідеологічні постулати

⁸ Там само.

ендеків, які Роман Дмовський озвучив у *«Думках сучасного поляка»* (1903), ґрунтувалися на вимозі щоденної праці на користь польського народу, поширенні польської національної свідомості й націоналізації господарського життя через участь у ньому польського середнього класу. Ендеція передбачала, що оновлену польську націю сформує найздоровіший і найсильніший елемент — селянство. На практиці це означало досить успішну мобілізацію, а також акцію з поширення етнічної свідомості. Проте це призвело до конфлікту з непольськими національностями: українцями, литовцями, білорусами та євреями. Важливою рисою ендеції було те, що її члени розглядали себе як представників не політичної течії, а радше «підставових інтересів» нації. Звідси їхня схильність до політично-ідеологічної монополії та нетолерантність до «чужих». Саме проблему єврейського населення ендеки визнавали найважчою для розв'язання. Вважалося, що на політичному ґрунті польські та єврейські інтереси суперечать одні одним. Активісти націонал-демократії наголошували, що стосовно євреїв вороже налаштовані третій стан (містяни), клас працівників і міський пролетаріат, а от селяни рідко проявляли свій антисемітизм, в аристократичних колах його взагалі не було. Для польських ендеків антисемітизм не був проголошенням ненависті до євреїв, не якимсь прокляттям, пов'язаним із самим існуванням євреїв чи то клятвою переслідувати їх ціле життя, а звичним явищем, аналогічним як-от для англійців, французів, німців, чехів чи румунів. Переконання польських націонал-демократів про «іншість» євреїв зумовлювалося, з одного боку, традиційним антисемітизмом, а з другого — переконанням у невеликих шансах асиміляції (полонізації) євреїв з огляду на значну етнокультурну дистанцію. Ендеки вимагали від євреїв, які хотіли ввійти до складу польського народу, дієвого протиставлення своїй первинній етнічній групі. Вважалося, що асимільовані євреї матимуть менші контакти з єврейською культурою, старшою і зрілішою від польської. Такий постулат не висували щодо індивідів з інших етнічних груп. Друга група причин — захоплення російськими і австрійськими євреями домінуючих позицій у торгівлі і ремеслі. Для зміни ситуації ендеки висунули вимогу бойкоту єврейських товарів і гасло «Свій до свого по своє», які мали послужити здобуванню клієнтури і скріпленню саме польського середнього класу.

Численні випадки спостерігалися в містах, де міцнів польський антисемітизм. «Герої» таких сюжетів етноконфліктної взаємодії свідчили по суті про нелюбов і ворожість до своїх сусідів — євреїв. Поділ на «своїх» і «чужих» у своїй основі мав релігійний та етнічний компоненти. В більшості випадків таких конфліктних моментів у взаєминах християн з юдеями лежали не релігійні, а соціальні мотиви. А що етнічна ментальність передбачає автонормативно-оцінний бік свідомості, яка виробляє національні духовно-ціннісні орієнтири в життєдіяльності етносу, деякі з них набули вигляду стійких формул — стереотипів. Ці стереотипи конденсували не лише досвід минулого, а й заклали норму (стереотип) поведінки на майбутнє. Від давнини протиставлення за лінією «свій»/«чужий» формувало переважно негативний образ «чужого», який уявлявся небезпечним, ворожим, наділений «шкідливими» магічними здібностями, а також до певної міри дегуманізованим.

«Чужого» часто змальовували дивним, нерозумним, аморальним, що у свою чергу формувало певний комплекс переваг «своїх» над «чужими», який виконував функції своєрідного магічно-ментального оберега. Протообраз «чужого» формував типологічно споріднене «віяло» іонаціональних образів, яке мало власну специфіку та наповнення за воєнно-політичного конфлікту.

Тепер невідомо, як дійшло до пожежі в одному з кількох єврейських кварталів у середині грудня 1914 р. Ця катастрофа, внаслідок якої згоріли будинки понад сотні євреїв, чотири синагоги і школа барона Гірша, фактично завершила календарний 1914 рік у Коломиї.

Перелік прізвищ жертв цієї пожежі нині, більш як сто років по тому, надзвичайно промовистий (у їх називанні, яке тепер назавжди стерли люди і час). Ось він, перелік тих синів і дочок Мойсеевих, чиї будинки згоріли проти ночі 14 грудня 1914 р.: Байзер Файга, Біллер Герш, Біллер Мешулім, Бітерман Мосес, Блехер Айзик, Блехер Берль, Блехер Герцель, Блехер Зайда, Блехер Йосиф, Блехер Самуель, Блехер Фішель, Блехер Фріма-Леа, Блехер Чарна, Блехер Шльома, Борер Сруль, Букер Сруль, Вайзер-Абрам Лейб, ВайзерЮда-Мехель, ВерцбергЯків-Герш, Вуль Хаїм, Гайзлер Яків, Гельфер Арон, Гельфер Мехель-Лейб, Гехт Мехель-Лейб, Горн Сруль-Лейб, Горовіц Нафталі, Гайтлер Гецель, Гербер Самуель, Глікштерн Берль, Глікштерн Ісак, Глікштерн Йосиф, Глікштерн Муня, Глязер Анчель, Глязер Арон, Глязер Йосиф (Шепела), Глязер Мосез, Дорн Арон, Дорнштайн Шепсель, Замлер Лейдер, Замлер Шльома, Кампель Ісак, Кац Тауба, Кац Юхад, Кірхнер Нута, Копельманн Гершон, Копельманн Лейзор, Кох Хаїм, Крумгольц Сруль, Кугельмасс Давід, Лейдер Шльома, Лехнер Борух, Лехнер Озіаш, Мангер Сімон, Мангер Тауба, Мерфогель Райзела, Наглер Лея-Сура, Наглер Рубен, Пеллер Герш, Пеллер Мосес, Пеллер Тауба-Фрайда, Райхер Йосиф, Райхер Самуель, Раковіц Озіаш, Раковіц Шая,

*Середмістя Коломиї. 1916 р.
(Австрійська національна бібліотека, м. Відень)*

Раковіц Яків, Рат Анчель, Ратшпрехер Берль, Розен Лейб, Розен Міхуель, Розенблат Хана, Розенгек Касріель, Розенгек Майор, Розенфельд Нухім, Роль Ефроїм, Ротшпрехер Берл, Ругіндорф Бенціон, Сак Абрагам, Сак Азріель (Абрагама), Сак Герш, Сак Ізраель (Нусина), Сак Мехель, Сак Міхуель, Сак Юда, Сиглер Яків-Мосес, Тайтельбаум Арон, Фогель Герш, Фрейф Борух, Фукс Альтер, Фукс Ісак, Цайхнер Абрам Мосес, Цайхнер Борух, Цайхнер Мендель, Цукер Перла, Цукерман Кальман, Шаудер Етя, Шаудер Хаїм, Шауфер Лейб, Шауфер Міхуель, Шауфер Нута, Шауфер Шльома, Шварцфельд Хая, Шер Зайда, Шер Матис, Шнагель Вольф, Шнагель Нусин, Шнайдер Берль, Шнапс Єнта, Шнейберг Ісак, Шнейберг Шаймдель, Шпілер Мотель, Штайнер Хая-Леа, Штернберг Койна, Штернберг Рахміель, Штернберг Хаїм, Штернберг Шліма, Шустер Рубен⁹.

Оскільки в цьому переліку Оренштайнів немає, то, ймовірно, що мешкали вони під час російської окупації у середмісті. Досі невідомо, чи це було помешкання на Ринку, 7 (книгарня і представництво видавця), чи ж камениця на вул. Архікнязя Рудольфа, 9 (головний склад, друкарня). Правда, за спогадами сучасників, Оренштайн, «...жив з родиною в Коломиї, тулячись в одній кімнаті. В куті цієї кімнати знаходився увесь його крам: зшитки, олівці, пера, чорнило, уживані шкільні підручники і, що найважливіше, «шахраї» до латинських і грецьких текстів»¹⁰.

*Середмістя Коломиї. 1916 р.
(Австрійська національна бібліотека, м. Відень)*

⁹ Там само, с. 67–70.

¹⁰ Василь Микитчук, *Як виникла «Українська Загальна Енциклопедія»*, «Сучасність», 1961, Ч. 4, с. 103.

Додатковими відомостями про те, що власне було в помешканні видавця у війну, є перелік речей, які побачив там у квітні 1917 р. його нотаріус — два дзеркала, дві шафи, ліжка, креденс, диван, два столи, лампа, кухонний креденс¹¹. Крім цього, згідно із зізнаннями свідків, в Оренштайновому помешканні в червні 1916 р. зберігалися з-поміж усього іншого предмети із золота і срібла, постіль для слуг і ліжка, а також 36 дверей і вікон (останнє, очевидно, стосувалося всієї камениці на вул. Архікнязя Рудольфа, 9)¹².

Досі життєпис видавця цих років має чимало лагун. Так, невідомо, чи проживав він у Коломиї в 1914–1916 роках. Адже в міжвоєнний період Оренштайн стверджував: «...Коли вибухнула світова війна, а москалі увійшли до Коломиї, мене вивезли до Росії як цивільного в'язня, а мою книгарню у Коломиї знищили»¹³.

[Коломия, 1916–1917].

[Коломия, 1916–1917]

[Коломийський магістрат репрезентували: бурмистр Стефан Букоємський, його заступники — Станіслав Вербер та Альбін Якубовський, касир Казимир Гутковський, контролер Євстахій Букоємський, стенографісти Теофіля Беєровна, Броніслав Рековський, Тадей Томаєр, Євгенія Делєрова, Казимир Баранський, Станіслав Гарлінський, Йосафат Левицький, будівничий Едвард Равський, міський лікар д-р Матей Моравський, директор міської газовні Маріан Пташек, практикант Іван Геффнер, асесор Ігнатій Патковський, асистент податкового бюро Йосиф Санойца, а також дрібні урядовці Володимир Бонковський та Александр Печарський.

До складу міської поліції входили вахмістр Григорій Палєндюк, перекладач Просулецький, а також каптали поліції: Йосиф Станєр, Костянтин Шнайдер, Тимофій Русковолошин, Михайло Зіолковський, Іван Ключік, Роман Баєрійчук, Станіслав Лис, Антон Німчук, Петро Лютник, Йосиф Волошинський, Прокіп Клапчук, Ілько Смержинський, Яків Регула та Александр Бійовський. У пожежній команді працювали: заступник брандмістра Іван Голодняк, пожежниками були Петро Семенюк, Йосиф Яворський (старший), Єронім Бартошевський, Дмитро Полюк, Іван Матович, Антон Говера, Іван Тишкевич, молодшим пожежником — Йосиф Яворський. Міськими лампарями були

¹¹ Прохання Якова Оренштайна про відшкодування збитків, нанесених російськими військами та додаток до нього. [22.04. — 12.07.1917 р.], ф. 607 (Коломийська повітова оціночна комісія), оп. 1, спр. 28, арк. 16, ДАІФО.

¹² Там само, арк. 10 (зв.), 11.

¹³ Лист Якова Оренштайна до станиславівського воєводства щодо його політичної реабілітації та видачу закордонного паспорта. [Не пізніше 28.12.1924 р.]. Машинопис, ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 21, ДАІФО.

Адрей Марчук, Роман Шолтик та Михайло Заячківський, фірманами – Іван Гігель і Михайло Жеміак. Працівниками служби ремонту доріг були Іван Боднарчук, Петро Болехівський, Микола Гринюк, Владислав Кобилецький. До різночинців магістрату зарахували возного Антона Бальдита, Івана Бакеса, Гаврила Волощука, Марію Францішкевич та інкасатора Йосифа Книгініцького. Міська влада користувалася послугами «постійних робітників»: Танасія Кравчука, Івана Бека, Рудого, Водзичка, Остащука, Піскозуба, а також слюсаря Гайдена і машиніста-різника Кубіча.

Влітку 1916 р. росіяни заарештували 86 чоловіків-коломиїців, колишніх «австрійських ландштурмістів», яких хотіли якнайшвидше вислати до Росії як військовозобов'язаних. З осені 1916 р. в місті працював 31 поліцеймейстер, значна частина з яких були російськими військовиками, а деякі – українцями з Полтавщини, Чернігівщини та Курщини, решта – етнічні росіяни. У жовтні 1916 р. 85 коломиїських євреїв сплатили окупаційній владі «відкупне» на загальну суму 5 566 337 російських рублів. Наприкінці листопада – на початку грудня 1916 р. тут зафіксували 108 повій (62 українки, 28 польок, 15 єврейок і дві німкені). У місті нарахували 140 торговельних та 43 промислові підприємства, дві тисячі будинків, які не зайняли з військовою метою. Згідно з документами заклади торгівлі належали 17-ти українцям, 15-ти полякам, 12-ти євреям, чотирьом німцям і трьом росіянам. Функціонували коломиїські кінотеатри «Олімпія», «Геліос», «Український драматичний кружок» та «Польський театр в Коломиї». Працювали чотири притулки: «Український притулок», «Притулок старців і сиріт ім. св. Вінцентія і Павла в Коломиї», «Католицький притулок для українських і польських дітей», «Католицький притулок для польських і українських дітей та старців».

У січні 1917 р. російська адміністрація налічувала 169 службовців (103 особи, зокрема вісім жінок) та вчителів (63 особи, зокрема 34 жінки), які постійно мешкали в місті. До пенсіонерів і «вдів по урядниках» зарахували 70 осіб (42-х чоловіків і 28 жінок). З-поміж чоловічого населення влітку 1917 р. в місті нарахували 121 ремісника (49 українців, 56 поляків, 15 євреїв та одного німця), 170 чорноробів (80 українців, 47 поляків, 40 євреїв і трьох німців), а також 113 «інтелігентів» (45 українців, 60 поляків, шість євреїв та двох німців). Будинки й земельні наділи коломиїських німців (разом з урожаєм 1916 р.) з колоній Флеберг, Багінсберг і Маріагільф російська влада націоналізувала. У червні 1917 р. в місті зафіксували сотню (43-х чоловіків і 47 жінок) «вбогих євреїв»¹⁴.

¹⁴ Іван Монолатій, *Місто без властивостей*, с. 93–194.

Щоправда, як видно з тогочасних документів, Оренштайн не був для російської адміністрації такою собі фігурою «номер один» серед коломийських євреїв. Так, відомо, що коли 15 жовтня 1916 р. бурмистр Станіслав Букоємський надіслав чернівецькому губернаторові перелік понад 80-ти заможних євреїв, які сплатили контрибуцію російській окупаційній владі, то видавець перебував у тому списку аж на 57-му місці і мусив сплатити 200 корон¹⁵. Незважаючи на нібито гарантування євреям безпеки життя та бізнесу, чимало коломийців рятувалося втечею. Наприклад, унаслідок втечі деяких власників крамниць з Коломиї під час другої російської займанщини, а саме Гофмана, Вітмана, Зінглера, Геллера та інших, російська тимчасова адміністрація розпорядилася відпускати їхні товари на вимогу різним військовим частинам діючої армії. Так у листопаді 1916 р. повідомлялося, що в місті є приблизно 5000 пудів «заліза різного сорту», покинуті в крамницях утікачів-євреїв. Так, 21 грудня 1916 р. крамницю А. Геллера було передано у власність коломийського магістрату, який розпочав розпродавати майно попереднього власника вже за два дні після його втечі¹⁶.

Стверджувати, що Оренштайн був у жовтні 1916 р. (під час сплати контрибуції росіянам) у Коломиї, не можна. Адже, як свідчить його листування, видавець у Коломиї був востаннє 14 березня 1916 р.¹⁷ Значно пізніше, 25 липня 1917 р., Оренштайнів нотаріус склав перелік «Товари, находячі ся на складі дня 30/VI 1916 р.», а його засвідчили сам видавець

*Коломийський ринок. 1916 р.
(Австрійська національна бібліотека, м. Відень)*

¹⁵ Там само, с. 107–109.

¹⁶ Там само, с. 110.

¹⁷ Лист Якова Оренштайна до Олександра Барвінського. [14.03.1916 р.] Рукопис (на бланку), ф. 11, оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 57, ВР ЛННБ НАНУ.

та свідки Еліаш Циманд і Самуель Тауб¹⁸. Але й це не свідчить про безпосереднє перебування у місті видавця влітку 1916 р. Ймовірно, що впродовж літа (кінець червня) 1916 р. — зими — весни (лютий — березень) 1917 р. Оренштайна в Коломиї таки не було (до міста він повернувся найпевніше як звільнений з російського полону австрійський громадянин уже після російської Лютневої революції 1917 р.).

Так чи так, але згідно з переліком власності Оренштайна станом на 30 червня 1916 р. в Коломиї він, зокрема, мав: 1) *у книгарні* (Ринок, 7): поштівки з видами Коломиї (100 тис.), Городенки (30 тис.), Снятина (12 тис.), Заліщиків (20 тис.), Косова (8 тис.), Жаб'яого (6 тис.), Яблунова (30 тис.), Гвіздця (3 тис.), Делятина (12 тис.), Надвірної (8 тис.), Космача (5 тис.), Пістиня (3 тис.), Печеніжина (1 тис.), Заболотова (3 тис.), Яремчого (15 тис.), Ворохти (8 тис.), «карток воєнних» (21 тис.), «картки різні» (5 тис.), «картки польські» (3 тис.), «картки Карпати» (60 тис.), «народові типи» (80 тис.), «на Різдво Христове» чорно-білих і кольорових (по 10 тис. кожного виду), «на Великдень» чорно-білі та кольорові (по 8 тис. кожного виду), «українські історичні» (150 тис.), «картки Червого Хреста» (18 тис.), «мапи воєнні» (400 шт.), «книги торговельні» (300 шт.), «книги протоколові» (370 шт.), «альбуми на картки з видами» (211 шт.), «альбуми на фотографії» (75 шт.), зошити для шкіл та гімназій; книжки для народних шкіл (українські, німецькі), для шкіл виділових, для гімназій (українські, німецькі, польські),

*Коломиїці слухають лірника. 1916 р.
(Австрійська національна бібліотека, м. Відень)*

¹⁸ Прохання Якова Оренштайна про відшкодування збитків, нанесених російськими військами, та додаток до нього. [22.04. — 12.07.1917 р.]. Рукопис, Ф. 607 (Коломийська повітова оціночна комісія), оп. 1, спр. 28, арк. 3, 11, ДАІФО.

книжки «до моленья» (українські, німецькі), твори літератури (польської, української, німецької, французької, англійської), наукові твори (польські, німецькі), «граматики і порадики язикові», словники, твори для молоді (українські, німецькі), ілюстровані книжки (польські, українські, німецькі), образи, мапи і твори мистецтва, образи святих, книжки власного накладу (польські, українські), книжки з випозичальні (7 тис. томів); вбрання, білизну, постіль; готівку (400 німецьких марок, 500 двокоронівок, 100 однокоронівок, 70 банкнот 20-коронових, «грошей ніклевих і мідяних» на 30 корон); тютюн і цигарки (на суму 184 330 рублів); 2) на *головному складі* (вул. Архікнязя Рудольфа, 9): книжки – «*Німецько-український словар*» Кміцкевича (40 прим.), «*Петрії і Довбуцуки*» І. Франка (600 прим.), «*Історія української літератури*» (І ч.) (180 прим.) та ч. II (1500 прим.) Б. Лепкого, «*Земля*» О. Кобилянської (т. I, II) (2100 прим.), «*Цезар і Клеопатра*» Б. Шоу (1500 прим.), «*Псалтир розширений*» (40 прим.), «*В ім'я приязні*» Ядвича (800 прим.), «*Залісе*» О. Маковея (2500 прим.), «*Вправи латинські*» П. Мостовича (1000 прим.), «*Історія всесвітна*» (ч. I) О. Барвінського (1 тис. прим.), «*Спомини*» (т. I) (1500 прим.) і т. II (1600 прим.) О. Барвінського, «*Атлас*» М. Кордуби (3500 прим.), «*Історія*» А. Копистянського (1250 прим.), «*Цезар*» О. Макарушки (1 тис. прим.); три мішки борошна, скриню цукру й 600 кг олова (на суму 101 727 рублів); 3) на *складі бічному «А»*: 3 тис. кг паперу на обкладинки книжок (на 4500 рублів); 4) на *складі бічному «Б»*: 2 тис. паперу середньої якості (на суму 3000 рублів); 5) на *складі «напротив гімназії»*: візитівки, конверти, запрошення, аркушевий папір (дешевий, купецький), папір для друкарських машинок, «картки кореспонденційні» (на суму 19 890 рублів); 6) в *палітурній мастерні Рота*: книжки без палітурок – «*Вправи латинські*» П. Мостовича (3800 прим.), «*Цезар*» О. Макарушки (4500 прим.), «*Історія всесвітна*» (ч. I) О. Барвінського (4 тис. прим.), «*Історія*» А. Копистянського (2 тис. прим.), сонники (5 тис. прим.), видань «*Загальної бібліотеки*» (4 тис. томів); 200 м полотна, 20 пачок текстури (на суму 22 790 рублів); 7) в *палітурній майстерні Файнштайна*: обкладинки на зошити (30 тис. шт.), папір для опакування (1 тис. аркушів) (на суму 2365 рублів); 8) в *друкарні*: обкладинки на зошити (40 тис. шт.); 9) в *помешканні* залишалися меблі, вина, соки, повидло, одяг та взуття, коштовності й посуд (на суму 12 300 рублів)¹⁹.

А що війна завдала Оренштайнові як моральних, так і матеріальних збитків, то, як висновувала М. Вальо, «...залишивши окуповану російськими військами Коломию, він позбувся усього свого нерухомого майна, зокрема придбаного тут друкарні і книгарні»²⁰.

¹⁹ Там само, арк. 3, 3 (зв.), 4, 4 (зв.), 5, 5 (зв.), 6, 6 (зв.), 7, 7 (зв.), 8, 8 (зв.), 9, 9 (зв.), 10, 10 (зв.), 11.

²⁰ Марія Вальо, *Оренштайн Яків*, с. 256.

І дійсно в переліку комерційних і торговельних закладів Коломиї 1916–1917 рр., який склала російська окупаційна влада, відомості про видавництво, книгарні та друкарню Оренштайна відсутні²¹.

Пояснити відсутність видавця у Коломиї може певною мірою його спроба ухилення від військової служби. Адже, як зазначається у документах служби розвідки 7-ї австрійської армії, «Яків Оренштайн ухилився від призначеного згідно з наказом № 3866 7-го армійського командування медичного огляду, проте з'явився тут [у Коломиї. — І. М.] 28 грудня 1915 р., його оглянула сформована для цього комісія і визнала придатним (до військової служби). Протокол огляду подали цісарсько-королівському 7-му армійському командуванню 28 грудня 1915 під № 2470/IV»²².

Ухилення євреїв від військової служби

Незважаючи на підтримку панівної династії Габсбургів, євреї міст і містечок Галичини зазвичай сповідували пацифістські релігійні традиції, які були чужі милітаризмові. Приміром, у романі «Йов» класик австрійської літератури, уродженець Бродів Йозеф Рот напише про це: «...Йонас і Шемар'я були вже у тому віці, коли за законом вони мусили йти в солдати, а за традицією своїх батьків мали рятуватися від служби. Іншим юнакам милостивий і передбачливий Бог дав тілесну ваду, яка їм не заважала, але захищала від зла. Деякі були одноокими, деякі кульгали, у цього була пахова грижа, той смикав безпричинно руками і ногами, у деяких були слабкі легені, в інших — слабкі серця, один погано чув, інший затинався, а в третього була просто загальна слабкість тіла. [...] Старші сини Менделя були здорові, у них не можна було знайти жодної вади, і їм слід було починати мучитися, постити і пити чорну каву, сподіваючись щонайменше на серцеву слабкість. [...] Якої допомоги чекаєш ти від людей, коли нас покарав Бог?»²³ Підтвердження цієї тези — судові вироки щодо ухилення призовників-євреїв від військової повинності. Як свідчать документи, обвинувачені часто намагалися втекти і переховувалися в інших регіонах імперії, видавали себе за інших осіб, подавали фальшиві медичні довідки. Розуміючи це, місцеві очільники міністерства війни реалізовували милітаристські устремління держави і в інші способи: надавали воякам-євреям додаткові відпустки з нагоди релігійних свят, нерідко — й ув'язненим, передаючи їм ритуальні продукти.

А що євреїв до військової служби нерідко залучали насильно, то перспективи реалізації свого громадського обов'язку вони оцінювали без видимого ентузіазму. Оскільки рекрути-євреї масово ухилялися від служби,

²¹ Ф. 603, оп. 1, спр. 25 (Список торговельних закладів у м. Коломиї), арк. 1–15, ДАІФО.

²² Laden Israel und Orenstein Jakob. Erhebung. 1916, zesp. 328 (Wywiad 3. i 7. armii), sygn. 199, s. 1, AGAD.

²³ Joseph Roth, *Hiob. Roman eines einfachen Mannes*, [In:] J. Roth, *Die Rebellion. Frühe Romane*, Berlin und Weimar 1984, S. 570–571, 577.

K. u. k. Truppenbezirkskommando Kolomea
№ 1100

Au

das k. u. k. 7. Armeekommando Haupt-K. Stelle

Kolomea, am 18. Februar 1916

Standort

Bezeugt mit der Erklärung, dass Isaak Lader, Sohn des Samuel Lader hier in Kolomea wohnhaft und laut der für den 27. August 1915 erteilten Legitimierung vom 7. Juni 1915 von der Wehrverpflichtungskommission in Marmarosziget aufgenommen wurde und für "unfähig" befunden wurde zur Wehrverpflichtung ist der genannte Leut. Wehrverpflichtungskommission bezuglich auf seine Unfähigkeit.

Jakob Orenstein ist hier am 27. August 1915 durch Befehl des 7. Armeekommandos Res. Nr. 3866 angeordnet worden Wehrverpflichtung anzunehmen, weshalb sich jener hier am 28. Dezember 1915, wurde durch eine ad hoc gesammelte Kommission genehmigt und für "unfähig" befunden. Der Wehrverpflichtungsbefehl wurde am 28. Dezember 1915 unter № 2470/15 ex 1915 an das k. u. k. 7. A. G. H. ergangen.

K. u. k. 7. Armeekommando
Haupt-K.-Stelle
Präs: 19. Feb. 1916 Beil.
Nr. 1429 D 790

am
21. Feb. 1916

Präsident
Oberst

Свідчення про ухилення Я. Оренштайна від військової служби. 1916 р.
(Головний архів актів давніх, м. Варшава)

використовуючи для цього різні приводи, Галицьких крайовий сейм постановив упорядкувати єврейські метричні книги, а також ввести реєстрацію військовозобов'язаних у трьох примірниках, один з яких мав обов'язково зберігатися у повітовому виділі. Зосібна Казимир Хлендовський, згадуючи роки праці в повітовому старостві в Золочеві, підкреслював: «... у розпорядження мені віддали так звані „Stellunglisten“, списки військовозобов'язаних з кількома тисячами прізвищ. Мою увагу привернув той факт, що на частині тих списків було порозливане чорнило і то в такий спосіб, що прізвища того чи іншого призовника прочитати було неможливо. А плями чорнила заливали лише єврейські прізвища. Виявляється, що ніби випадково мої попередні референти виливали чорнило на прізвища молодих єврейчиків, так що прізвища не можна було прочитати, а тому й призовник зникав з реєстру. Важко було зрозуміти, кого ж призвати до війська. У такий спосіб єврейчик звільнявся (від служби. — І. М.) на довший час, а може, й назавжди від війська...»²⁴ А що місцеві адміністрації і далі констатували свою безсилість у призові єврейських рекрутів до війська, на засіданні сейму стверджувалося, що «... ухилання від військової служби, засобом якого є самокалічення призовників, з недавнього часу набирає щораз більших і загрозливих розмірів, оскільки зауважено, що [такий] поганий приклад починають наслідувати рекрути-християни. Дійшло до того, що в деяких округах ... що другий, або що третій призовник-ізраеліт стає перед вербунковою комісією з відрізаним пальцем, або проколотим оком, чи іншим каліцтвом... З'явився справжній промисел, ціле таємне систематичне ремесло покалічення людського тіла, щоб ухилитися від військової служби...»²⁵

Цей поодинокий факт, імовірно, і став, сказати б, «наріжним каменем» для пізніших обвинувачень видавця у шпигунській діяльності на користь Росії під час Великої війни, які висунула польська поліція у 1920-х роках. Посилаючись на відсутні сьогодні матеріали польського військового гарнізону (№ 1030 від 17 липня 1922 р.) та повітової команди державної поліції (№ 290 від 2 березня 1920 р.) у Коломиї, польська поліція стверджувала, що «Оренштайн був австрійським шпигуном при „Kundschaft Stelle“, однак зраджував Австрію на користь Росії в часах [російської] інвазії»²⁶.

²⁴ Kazimierz Chledowski, *Pamiętniki*, oprac. A. Knot, Wrocław 1951, T. 1, s. 229, 230.

²⁵ *Stenograficzne sprawozdania Sejmu Krajowego Królestwa Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim*, sesja IV, period III, s. 181, 182.

²⁶ Оренштайн Яків. Звіт про його антидержавну діяльність. Машинопис. [19.08.1924 р.], ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 4, ДАІФО; Теж саме. Машинопис. [29.02.1924 р.], ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 9, 13, 13 (зв), 14, ДАІФО.

Зауважмо: в документальних матеріалах російської контррозвідки 1916–1917 рр. будь-якої інформації про шпигунську діяльність Оренштайна немає, зокрема й щодо його співпраці зі спеціальними службами²⁷.

А що за час відсутності видавця у Коломиї його майно грабували і нищили, 24 лютого 1917 р. він за посередництва американського дипломатичного представника, звернувся до правоохоронних органів російської адміністрації щодо розслідування цієї справи і відшкодування збитків. Однак ця заява залишилася без відповіді, тому Оренштайн уже вдруге, 14 березня того ж року, звернувся до російської адміністрації: «Дня 24 лютого 1917 вніс я просьби до В[исокоповажного].П[ана]. Міністра Внутренних справ і до П[ана]. Міністра заграничних справ, через американського посла, в котрих я доніс про шкоди і знищення, які заподіяла мені російська армія і російська управа і просив о розслідування».

Дело
Коломыйской Уездной Окружной
Губернии

По жалобе Якова Оренштайна
на
на русские войска

Объ убытков, причиненных разграблением
моего имущества солдатами.

Копию на Васильеву

Детская
на Оренштайна

№ 69

Дня 14 марта вніс я нову просьбу в тій самій справі до нової революційної Управи Росії. Міжтим вернув я до своєї вітчизни при помочи нотаря перевів точний спис моїх шкід... Після спису інвентара з дня 30 червня 1916 [р.], коли русські війська увійшли до Коломиї, вартість мінімальна товарів в моїх складах виносила 401 162 рб. Стан товарів в день мого повороту з Росії виносив 80 031 рб. Недобір 321 131 рб.»²⁸

²⁷ Ф. 603 (Коломийська міська воєнна міліція, м. Коломия), оп. 1, спр. 70 (Циркулярні розпорядження начальника контррозвідувального відділення VII-ої армії і начальника жандармського поліцейного управління про розшук осіб, які запідозрені в розвідувальній діяльності, розбої, грабунках), арк. 1–27, ДАІФО; Там само, спр. 20 (Листування з начальником контррозвідувального відділення про видачу дозволів окремим особам на проживання у м. Коломиї), арк. 1–4, ДАІФО; Там само, спр. 10 (Листування з Чернівецьким губернатором про розшук осіб, які запідозрені у розвідувальній діяльності), арк. 1–68, ДАІФО; Там само, спр. 1 (Циркуляр Чернівецького губернатора про розшук осіб, які запідозрені у розвідувальній діяльності), арк. 1–5, ДАІФО.

²⁸ Прохання Якова Оренштайна про відшкодування збитків, нанесених російськими військами та додаток до нього. [22.04. – 12.07.1917 р.], Ф. 607, оп. 1, спр. 28, арк. 3, 11, ДАІФО.

12/VII 1917
№385

До
Министров Российской Управы!

Дня 24 лютого 1917 вніс а просьбу до
В.А. Міністра Внутренних справ і до Т.Мі.
ністра заграничних справ, через амери.
канського посла, в котрим а допис про
шкоди і знищення, які заподіяла мені
російська армія і російська управа і просив
о розслідумене. -

Дня 14. марта вніс а нову просьбу в
тій самій справі до нової революційної
Управы Росії. -

Крім того вернув а до своєї вітенини
при помощи нотаря перевів точний список
моїх шкід і дозволяю собі осьтим пред.
ложити логний виказ шкід. -

Після спису інвентара з дня 30 черв.
на 1916 коли рускі війська увійшли до
Холодній, вартість мінімальне товарів
в моїх складах вилосило..... 407.162 рб
Остан товарів в день моего повороту
з Росії вилосил..... 80.031 рб
Недобір..... 321.131 рб

Фрагменти скарги Я. Ореши тайна на дії російської армії. 1917 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)

Перенос 321.131 р
 Давши вломана і навади з днів
 змаа 1917 виносає шкоди 3.103 руб
 Крім того через неправне ареш.
 тованє і виланє мене до Росії
 поніє а шкоди в сумі 8.000 р
 Загальний недобір 332.234 руб

Сі всі шкоди нанесла мені 3 і 9
 руска армія а іменно через рабунк
 і реквізиції.

Ці шкоди зголосив а рівнож облас
 ному комиссареві для Валмики і Ружкови

Подрібний спис шкоди доручаю до
 подана і прошу о зворот понесених
 страб.

Коломна дня 12. липня 1917.

Яків Оренштайн
 власник накладовї книгар
 і типографїї

З дакуртки

Фрагменти скарги Я. Оренштайна на дії російської армії. 1917 р.
 (Державний архів Івано-Франківської області)

Як свідчать документи, й це не надто допомогло: 22 квітня видавець провів інвентаризацію власного майна. Згідно з «*Інвентарем товарів і предметів найдених в складі (книгарни, магазинах, друкарни і помешканю Якова Оренштайна) з дня 22/IV 1917 р.*» у виробничих та складських приміщеннях видавця зберігалися товари на суму 80 тис. 31 рубль. Як зазначав Й. Капко, «на жаданя особисто мені знаного пана Якова Оренштайна, книгара і властителя реальности, в Коломиї замешкалого, удав ся я до его торгівлі з книжками і папером в Ринку, ч. 7 і его друкарні, магазинів і помешканя при ул. Архикнязя Рудольфа в Коломиї находячих ся і в ціли ствердження, що в тих локалях в дни 22 цвітня 1917 року находило ся, знайшов я там предмети в залученім тут, невідільну часть сего протоколу становлячим інвентари, вичислені»²⁹.

Зокрема йшлося про такі товари: 1) *в книгарні* (Ринок, 7): поштівки з видами Коломиї (14 тис.), Городенки (5 тис.), Заліщиків (5 тис.), Косова (2 тис.), Жаб'юго (1 тис.), Яблунова (1,5 тис.), Гвіздця (2 тис.), Делятина (2 тис.), Космача (2 тис.), Пістиня (1 тис.), Заболотова (1 тис.), Яремчого (5 тис.), Ворохти (2 тис.), Надвірної (3 тис.), «картки воєнні» (8 тис.), «картки різні» (2 тис.), «види Карпат» (10 тис.), «картки типи народів» (20 тис.), чорно-білі та кольорові поштівки на Різдво (по 1 тис. з кожного виду), чорно-білі та кольорові поштівки (по 1 тис. з кожного виду), українські історичні поштівки (25 тис.), картки Червого Хреста (6 тис.), військові мапи (100 шт.), альбоми для поштівок з видами (40 шт.), конверти (10 тис.), «аркуші друків цивільних» (70 тис.), «аркуші друків парохіяльних» (15 тис.), «аркуші друків судових» (25 тис.), книжки для народних шкіл і гімназій, молитовники польською, українською та німецькою мовами, видання творів української, німецької, французької й англійської літератури, видання з граматики, мовні порадики, словники, наукові публікації польською та німецькою мовами, видання для молоді польською, українською та німецькою мовами, ілюстровані видання українською мовою, видання Оренштайнового накладу польською й українською мовами, книжки з випозичальні (6 тис. томів); 2) *на головному складі* (вул. Архикнязя Рудольфа, 9): «*Петрії і Довбущики*» І. Франка (300 прим.), «*Історія української літератури (частина II)*» Б. Лепкого (400 прим.), «*Земля*» (два томи) О. Кобилянської, «*Цезар і Клеопатра*» Б. Шоу (1 тис. прим.), «*В ім'я приязні*» Ядвича (500 прим.), «*Залісе*» О. Маковея (1500 прим.), «*Вправи латинські*» П. Мостовича (200 прим.), «*Спомини*» (т. I, II) О. Барвінського (500 прим.), «*Атлас*» М. Кордуби (2 тис. прим.), «*Історія*» А. Копистянського (1 тис. прим.), «*Цезар*» О. Макарушки (400 прим.); 3) *в друкарні*: дві поламани друкарські машини (велику і малу), «складарню і полиці для черенок», один демонтований мотор³⁰.

²⁹ Там само, арк. 12.

³⁰ Там само, арк. 13, 13 (зв.), 14, 14 (зв.), 15, 15 (зв.), 16.

з перенесена		Рр. 22790	
20 паров	текстури	а	6 - 120
			Рр. 22910
VII. У переплетника Файнштайна:			
240 рул	паперу на зшитки	а	6 - 1440
30.000 шт.	охладинок на зшитки		600
9.500 аркушів	бібули		285
1000 "	паперу пакувального		40
			2365
VIII. Ураджая з друкарки			
40.000	охладинок на зшитки		Рр. 40.000
	різні дружки		800
			400
			41.200
IX. Торитар.			
1400 кг	паперу друкованого 70/93 56 кг а	1.50	2.100
4 ваг	" пакувального білого а 100 кг		400
2 "	" " " " а 120 кг		240
			Рр. 2.740
X. Полешкава.			
	Меді		2.000
	малювання		200
	піглоли		1200
	пехі		600
	ляпки		100
	запаси живності		500
	конфітури і соки		300
	вина		400
	бля		1000
	убрава		1500
	нагиль і шкля		300
	предмети з золота і срібла		2.000
	перевіки і вагонні		300
			Рр. 10.400

Фрагменти переліку власності та продукції Я. Орештайна,
які пограбували росіяни. 1917 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)

III. Друкарня.

Одна машина друкарська велика з приписки друку лінійних, поздовжніх від неї приладів тепер не до ужиття, вартості	1.200 -
Друга машина друкарська менша з приписки друку паралельних тепер не до ужиття, вартості	300 -
Складарня з перенесених ізда ріжних справ не до ужиття, вартості	12.000 -
Одна стереотипна машина до ужиття вартості	300 -
Білі та темні па склад керенов, передмих зовсім нові, тепер з приписки забрав всіх більших і ма- лих керенов ріжних, вартості	300 -
1 мотори диктовальні з приписки друку декотрих поздовжніх пасів, і приладів тепер не до у- життя, вартості	400 -
	14.500 -
Всього:	
IV. Колошківка.	
Мобіль, що складається з 2 дзеркал, 2 шаф, 1 ліжка, 1 передлиця, 1 дивана, 1 трикутника, 2 столи, 1 лави і 1 передлиця вухального, вартості	1.000
Що до калювальної коллат, підлі, і негій, дверей і вікон задралуга ся, що ми з дуже пошкоджені:	
Зіставляє:	
I. 39.223.-	Ако загрузив протоколу
II. 25.308.-	до 7. реп. 1744. підписують:
III. 14.500.-	
IV. 1.000.-	Ако Орендитама в.р.
80.031.	Посидр Канко, з.в. котар, в.р.

Фрагменти переліку власності та продукції Я. Орендитама, які пограбували росіяни. 1917 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)

Відписи — Заказ товарів, зроблених в пош на 3. лав,
1917 року, в книжарни Якова Орешитайна, Ринки, 27.

18
17

5 пудів	сільці	а	2,50	12,50
6.000 шт	видів міста Коломиї	а	35 -	210 -
2.000 "	" Сороженки	а	35 -	70 -
1.000 "	" Ав. Сокова	а	35 -	35 -
2.000 "	" Делатина	а	35 -	70 -
4.000 "	" Арменга	а	35 -	140 -
2.000 "	карток вогниш	а	30 -	60 -
8.000 "	видів " Карпати "	а	40 -	320 -
7.000 "	картки " Тини "	а	40 -	280 -
11.000 "	" з території України	а	50 -	550 -
30 пудів	радірок	а	2,50	75 -
10 пудів	перлики	а	3 -	30 -
5 пудів	радірок до рисунків	а	4 -	20 -
6.000	зшитків	а	40 -	240 -
8.000	"	а	80 -	640 -
5 пудів	паперу концентрового 3/4 12 кг	а	12 -	60 -
3 "	" докиситового 3/4 10 кг	а	12 -	36 -
	Польські книжки власного накладу			200 -
	" " до молка			20 -
	українські " " "			35 -

Вс. 3.103,50 грн.

Або залучив протоколу до 7. сер. 17441.

підписують:

Яков Орешитайн в.р.

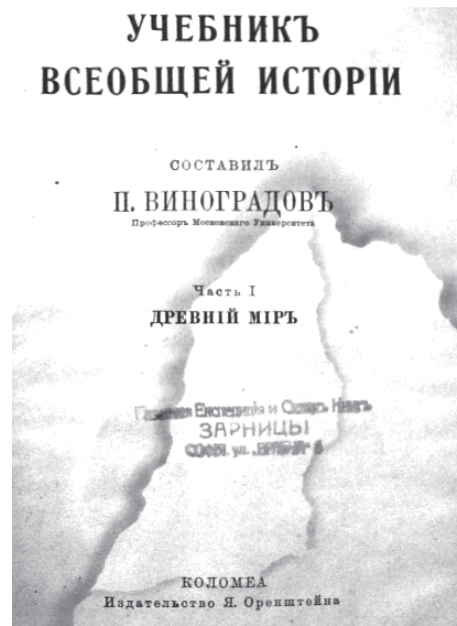
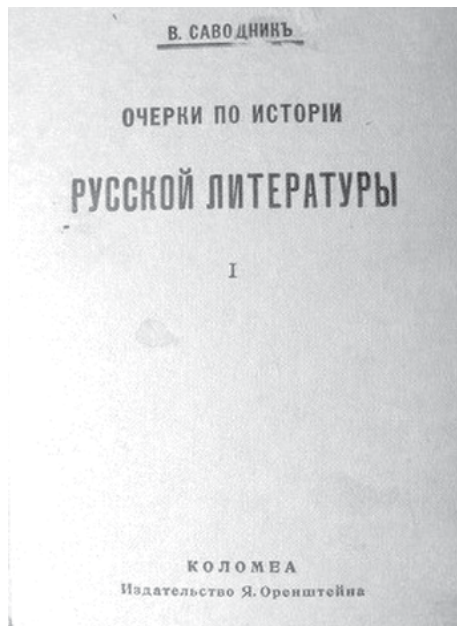
Иосиф Накко, у.к. нотар в.р.

Фрагменти переліку власності та продукції Я. Орешитайна,
які пограбували росіяни. 1917 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)

з перелеска Рл. 77.692.

2100	прил. "Кобиланська земля" 2 томи	а	2 -	4.200 -
1500	" " " " " " " "	а	40	600 -
40	" " " " " " " "	а	3 -	120 -
800	" " " " " " " "	а	60	480 -
2500	" " " " " " " "	а	1 -	2.500 -
1000	" " " " " " " "	а	1 -	1.000 -
1000	" " " " " " " "	а	1.20	1.200 -
1500	" " " " " " " "	а	1 -	1.500 -
1600	" " " " " " " "	а	1.10	1.760 -
3500	" " " " " " " "	а	1.50	5.250 -
1250	" " " " " " " "	а	1.50	1.875 -
1000	" " " " " " " "	а	1.50	1.500 -
3	мішка луку	а	50 -	150 -
600	кг олова стереотипного	а	3 -	1800 -
1	серіа цукру			100 -
				Рл. 101.727 -
	III. Масажин Білий А.			
2.500	кг паперу на обкладику ⁶² / ₇₁ 64кг	а	1.50	3.750 -
500	" " " " " " ⁵⁰ / ₈₀ 50кг	а	1.50	750 -
				Рл. 4.500 -
	IV. Масажин Білий Б.			
2.000	кг паперу друкованого серед. якості ⁶⁰ / ₈₀ 40кг		1.50	3.000 -
	V. Масажин на против сім'язи			
	візитівки різні			500 -
	" " " " " " коверти			200 -
	карти до запрошень різні			1.000 -
	" " " " " " коверти			500 -
	папір листовий дешевий в ковертах			500 -
	" " " " " " I. якості			2000 -
				Рл. 4.700 -

Фрагменти переліку власності та продукції Я. Орештайна,
які пограбували росіяни. 1917 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)

«Російські» друки Я. Оренштайна

Незважаючи на складні обставини воєнного часу, видавець хотів порозумітися з окупаційною владою. Спершу намагаючись підкреслити свою лояльність до сучасної йому російської культури, а фактично переслідуючи економічний зиск, Оренштайн у роки війни опублікував (з поміткою «Коломеа. Издательство Я. Оренштайна») щонайменше кілька видань російською мовою (пеші два, ймовірно, ще 1914-го): «Очерки по истории русской литературы» В. Саводника, «Учебникъ всеобщей истории» (часть I: Древній миръ) П. Виноградова³¹, а також ілюстровану «Красную Шапочку» (з приміткою «Кієвъ – Коломея»)³².

Відомо, що 26 квітня 1917 р. Оренштайн звернувся до начальника Коломийського повіту з проханням дозволити вибори управи єврейської общини і взяти під охорону всі справи, що стосуються місцевої єврейської громади: «Его Высокоблагородію Господину Начальнику Коломыйского уѣзда.

Въ цѣли приведенія въ порядокъ всѣхъ до сихъ поръ пренебрегаемыхъ дѣлъ здѣшной израильской Общины, были принуждены здѣшние Израильтани избрать комитетъ, который имѣетъ цѣлю привести правильные выборы для Управы израильской Общины и по это время взяты в защиту всѣми дѣлами касающимися здѣшной израильской общины.

³¹ *Яків Оренштайн: людина та міф на тлі архівних знахідок* (лекція до 140-річчя народження єврейського видавця української книжки): презентація Івана Монолатія в Національному музеї народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Йосафата Кобринського, 27 березня 2015 р., слайд № 16.

³² Walter R. Iwaskiw, Barbara L. Dash, *The Mystery of Jakiv Orenshtains Little Red Riding Hood*, «Slavic & East European Information Resources», 2010, vol. 11:2–3, p. 120–135.

Городу Высокоблагородия Господину
Губернатору Коломыйскаго уезда.

Въ этомъ приведенія въ порядокъ
выбора до сихъ поръ представляемыхъ
для званія израильтянъ Общины,
большаго количества званіе израильтянъ
такого израильтянского комитета, который
имеетъ право перевести правильные
выборы для Управы израильтянской Общи-
ны, но по это время званіе въ записку
этимъ угодьямъ касающихся званіе
для израильтянской Общины.

Комитетъ составленъ изъ слѣду-
ющихъ лицъ: —

Яковъ Сроциштейнъ	—	какъ предводитель
Давидъ Цукманъ	—	заместитель предводителя
Яковъ Шернеръ	—	членъ комитета
Менделъ Ротштейнъ	"	"
Лейбъ Коробинъ	"	"
Исаакъ Шибберъ	"	"
Израиель Кестель	"	"

Просимъ принять ваше упомянутое
къ сведенію и разрѣшеніе перевести упо-
мянутое выборы, а въ угодьяхъ касающихся
израильтянской Общины обратитесь къ вашему
упомянутому комитету, который въ свое
время отправитъ должностъ въ долгу
Управы израильтянской Общины по ул.
Митт тальманъ.

Коломыя, 26. августа 1917

Яковъ предводитель

Яковъ Сроциштейнъ

Исаакъ Цукманъ

Исаакъ Цукманъ

Лист до начальника коломыйскаго повіту
про вибори управи єврейської общини. 1917 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)

Комитетъ составленъ изъ слѣдующихъ лицъ: Яковъ Оренштейнъ — какъ предводитель; Эліашъ Цимандъ — замѣститель предводителя; Иосифъ Тернеръ — члѣнъ комитета; Мендель Ротштейнъ — члѣнъ комитета; Лейбишъ Горовицъ — члѣнъ комитета; Изидоръ Гинзбергъ — члѣнъ комитета; Генрикъ Кестенъ — члѣнъ комитета.

Просимъ принять выше упомянутое къ свидѣнію и разрѣшеніе перевести упомянутые выборы, а въ дѣлахъ касающихся израильской Общины обратиться къ вышеупомянутому Комитету, который всякое время отправляюще должность въ дому Управы израильской Общины по ул. Шпитальной.

Коломыя, 26 апрѣля 1917 [г.].

Какъ предводитель Яковъ Оренштейн.

Какъ замѣститель предводителя Измаил Цимандъ»³³.

Як бачимо, саме цей епізод Оренштайнової біографії й дав почин його громадсько-політичній праці в коломийській громаді. Проте це не дало бажаних результатів: видавця так і не обрали головою єврейської общини, а нагнітання атмосфери несприйняття самого факту існування етнічного бізнесу єврейства тривало.

Нові докази цієї, сказати б, етноконфліктної взаємодії, не забарилися. Вже 5 травня 1917 р. Оренштайнів нотаріус Й. Капко стверджував: «Увійшовши до тойж торгвлі, найшов я в задній єї части в мурі припираючим від західної сторони до коритаря, вибиту величезну діру, через котру вдерли ся якісь злочинці до сеї торгвлі і перешукавши єї, порозкидали по землі більшу часть товарів, з котрих по упорядкованю ствердив я брак предметів, вчислених в залученім тут, невіддільну часть сего протокол становячим інвентари. Брак предметів був в той спосіб стверджений, що порівнано інвентар товарів той торгвлі, споряджений через підписаного ц[ісарсько]к[оролівського]. н[отара] дня 22 цвѣтня 1917 року до ч. реп. 17440 з товарами, що тепер находять ся. Причѣм жадає пан Яков Оренштайн занотованя того, що, отвираючи рано торгвлю, запримѣтив входячи, що якісь російські салдати утѣкли висше згаданою дірою в мурі»³⁴.

Згідно з «*Виказом товарів, зрабованих в ночи на 3 мая 1917 р., в книгарні Якова Оренштайна, Ринок, ч. 7*» на загальну вартість 3103 рублі 50 коп. росіяни вкрали зокрема поштівки з видами Коломиї (6 тис.), Городенки (2 тис.), Яблунова (1 тис.), Делятина (2 тис.), Яремчого (4 тис.), серії «*Карпати*» (8 тис.), серії «*Тупи*» (7 тис.), воєнні картки (2 тис.), поштівки з історії України (11 тис.), а також книжки польською мовою Оренштайнового накладу, молитовники українською та польською мовами³⁵.

³³ Прохання Якова Оренштайна і Ізмаїла Ціманда до начальника Коломийського повіту про організацію єврейської общини м. Коломиї і дозвіл провести вибори до комітету. [26.04.1917]. Рукопис, ф. 605 (Начальник Коломийського повіту, м. Коломия), оп. 1, спр. 263 (Відомості про організацію ізраїльської общини в м. Коломиї), арк. 1, ДАІФО.

³⁴ Прохання Якова Оренштайна про відшкодування збитків, які завдали російські війська та додатки до нього, ф. 607, оп. 1, спр. 28, арк. 18, ДАІФО.

³⁵ Там само, арк. 18.

Знову ж таки Оренштайнові протести не мали бажаного для видавця ефекту. Справу затягувала місцева оціночна комісія, а тому ще 12 липня 1917 р. видавець безуспішно звертався до Тимчасового уряду та урядового комісара Галичини і Буковини. Тому вкотре головною темою його звернення було «неправне арештоване і вислане до Росії», а також свідчення видавця, що «сі всі шкоди нанесла 8 і 9 руска армія а іменно через рабунок і реквізиції» загальною сумою 332 234 рублі³⁶. І це незважаючи на те, що ще 20 квітня на постійну службу охорони громадського порядку в місті і повіті направили 40 поранених солдатів 132-го піхотного (запасного) полку російської армії. А з приводу численних випадків крадіжок і пограбувань в середмісті магістрат за домовленістю з купецтвом на засіданні 16 травня 1917 р. ухвалив створити міський караул, починаючи з 22 травня. Вже 2 червня бурмистр С. Букоємський повідомляв російську адміністрацію, що «*Міська купецька міліція*» відтепер буде основною для захисту містян, а російська військова охорона і поліція — допоміжними силами для забезпечення громадського порядку³⁷.

Военна доба була набагато прихильніша до політичних прагнень видавця. Травень — червень 1917 року був насичений подіями в його житті. Як згадував Володимир Глинський, 13 травня 1917 р. до складу спеціального комітету забезпечення коломийців харчами (по 20 українців і поляків, 15 євреїв, п'ятеро німців) включили й Оренштайна³⁸. Його постать, як свідчить сучасник видавця, була авторитетна в міській єврейській громаді, тому 20 травня видавця запропонували на посаду другого заступника голови зборів «всіх повнолітніх і до громади коломийської приналежних горожан»: «В зборах взяло участь кількасот горожан всіх народностей. Зала була повна. Сецесіонували найперше Жиди з приводу, що міщани-поляки запротестували проти запропонованого вибору Жида (Оренштайна) на другого заступника председателя зборів, а опісля також Ціманда на секретаря. Председателем збору вибрано д-ра Красніцького, першим заступником професора Кузьму і другим суддю Піскозуба (а третім Фріцарна), секретарів покликав председатель Штенцля і Печарського. По... Жидів, хотіли поляки перехитрити русинів-українців, ставлячи внесок (Євстахія Турянського і Красніцького), щоби остаючих в Коломії старих 11 членів старої, на основі законів австрійських вибраної Ради міської, узнати за легальну репрезентацію міста і їм віддати управу міста»³⁹.

Тоді ж євреї, які брали участь у цих зборах, на знак підтримки видавця демонстративно покинули ці збори.

І все ж таки, допоки існувала конфронтація у взаєминах між національними громадами міста, підконтрольний російській окупаційній адміністрації «*Виконавчий комітет депутатів солдатів, робітників і громадських організацій міста Коломії*» настійливо рекомендував бурмистрові «вибори провести пропорційно чисельності кожної народности

³⁶ Там само, арк. 1, 1 (зв.).

³⁷ Іван Монолатій, *Місто без властивостей*, с. 117.

³⁸ Володимир Глинський, *Щоденник 1916–1920 рр.*, упор. М. Васильчук, Коломия 2010, с. 46.

³⁹ Там само, с. 47–48.

С. рел. 17440.

Відпис вірительний.

102
H

Гось відгече.

Підписаний Цосиф Калко, н. к. нотар в Коломиї в За-
лицькій посьвідчаню на підставі протоколу з дня 22. цвіт-
ня 1917. року до С. рел. 17440. писаного з прилики від-
носин вогниа неостатнього, що на жагана особли-
то мені знаного така Якова Орештайна, книжаря
і властителя реальности, в Коломиї за мешкалого,
удав ся в до его торговлі з книжками і папером
в Рилку, н. 7. і его друкарні, набагників і почесиваня
при цм. Архивнаде Зудольфа в Коломиї нагодася ся
і в цім ствердженя, що в тих мованя в дни 22.
цвітня 1917. року нагодило ся, знайшов в там пред-
мета в залуценія тут, невіддільну часть сего про-
токолу становляча інвентаря, выписані. — Так
писаний протокол був мною панови Яковови Оре-
штайнови wraz з інвентарем в цілій основі від-
питаний, ним потверджений і при мені власно-
ручно підписаний wraz з доштити до него інвен-
тарем. —

Яков Орештайн в.р. — Цосиф Калко в.р.

н. к. нотар.

В доказ того видав в панови Яковови Орештай-
нови отсе посьвідченя.

Коломия, дня 25. цвітня, 1917. року.

Цосиф Калко в.р.

н. к. нотар.

Фрагменти свідчень Я. Орештайна
про пограбування його власності російськими солдатами. 1917 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)

Ч. реп. 17441.

Віслом вірнимий.

18
76

Косьвіжене.

Підписаний Йосиф Копко, ч.к. нотар в Коломиї в
Галичині посвідчаю на підставі протоколу з дня тре-
того (3.) маа, 1917. року до Ч. реп. 17441. списаного, з причи-
ни воєнних відносин неостепенюваного, що: на жада-
нє особисто неї знакого пана Якова Орендштайна,
книжара і властителя реальности, в Коломиї заме-
шкального, удав ся з до его торгівлі з книжками і
паперами в Рилку, ч. 7. істичною і там ствердив
з шідуюче: Увійшовши до тоїж торгівлі, найшов
я в задній її часті в мури припираючого від за-
хідної сторони до коритара, видату велику ді-
ру, через котру вдерли ся якісь злощазці до сеї
торгівлі і перешукавши її, порозвидали по землі
більшу часть товарів, з котрих по упорядкованю
ствердив я брак предметів, вислелення в дальше-
ній тут, невідділену часть сего протсколу ста-
новали інвентари. Брак предметів був в той спо-
лів стверджений, що порівнано інвентар това-
рів тої торгівлі, споряджений через підписаного
ч.к. нотара дня 22. цвітня, 1917. року, до Ч. реп.
17441 з товарами, що тепер наводять ся. — Три-
гін жадає пан Яков Орендштайн заготованє то-
го, що, отвиратого раню торгівлю, заприлітив, бо-
даги, що якісь російські солдати утіїли висше
згаданю дірою в мури.

Фрагменти свідчень Я. Орендштайна
про пограбування його власності російськими солдатами. 1917 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)

міста Коломиї». Тому як певний компроміс було вирішено провести спочатку збори кожної з національностей міста і делегувати на загальні збори своїх представників. Саме тому збори єврейської громади відбулися 27 травня і обрали своїми делегатами на майбутні збори Ізмаїла Циманда та Оренштайна: «В першим ряді отворив згромаджене Пан Бурмистр проф. Вербер, котрий обяснив в якій цілі запросив те зібране, позаяк теперішна Власть веліла єму, щоби, заким наступить вибір заряду міста засягнути вперед опінії кожної народности зосібна.

В тій цілі веліла Власть щоби кожда народність вибрала своїх двох повновласників, щоби з ними в справі вибору заради міста ся порозуміти.

По промові й проф. Вербера приступлено до вибору предсідателя нинішнього зібраня і вибраними зістали загальним голосованем слідуючі.

Генрик Кестен яко предсідатель.

Ілія Ціманд яко переводець.

Перший забрав голос п. Яков Оренштайн обговорюючи також ціль того зібраня пропонуючи, щоби в першім ряді вибрати згаданих двох делегатів взглядно повно власників котріби мали з делегатами иншої народности обговорити справу виборів будучого заряду міста при комісару теперішньої власти.

Внесок зістав прийнятий і приступлено до вибору двох повновласників взглядно делегатів.

Вибір пав на Якова Оренштайна і Ілії Ціманда.

Зібране ухвалило, щоби делегати осьвідчили делегатам иншої народности як також теперішній Власти, що жадають при виборах до заряду міста курії національної, з тим, що при заряді міста має бути 1/3 часть членів жидів, однак уповажнюють своїх повновласників Оренштайна і Ціманда до угоди, даючи їм в тім напрямі повну повновласть.

Згромаджене ухвалило одногосно, що члени старої ради мійської, котрі тепер ся тут знаходять, не мають по мислі австрійського закона права урядованя в тим характері позаяк суть здекомплетовані, в слід чого чинностей теперішних, вигляд ведене мійської господарки їм в характері старої ради мійської віддати не можна.

В дальшій черзі зістала через пп[анів] Крігсмана і Оренштайна порушена справа теперішньої господарки мійської і заряд маєтків жидівських, но на внесок п. Ціманда зістала та справа вилучена, яко не належача до обрад нинішнього засіданя.

По промові Лібера Щалера і инших в предметі нинішнього згромадження, замкнено згромаджене»⁴⁰.

Одначе унаслідок революційних настроїв, громадянських заворушень в Росії, ситуації на Східному фронті 14 червня 1917 р. комісар Коломийського повіту наказав бурмистрові Коломиї і членам магістрату скласти свої повноваження. За два дні, 16 червня, утворили «Тимчасовий міський

⁴⁰ Протоколи засідань членів магістрату м. Коломиї, ф. 605, оп. 1, спр. 204, арк. 29, 29 (зв.), 30, ДАІФО.

комітет», до якого ввійшло сім представників від усіх національних громад міста. Від українців до складу комітету делегували нотаря Йосифа Капка і директора гімназії Прокопа Мостовича, від поляків — Владислава Дроздевича і професора гімназії Яна Гурчака, від євреїв — Еліяша Циманда і Лейбеша Горовіца, від німців — Вільгельма Фріка. Головою комітету одногосно обрали українця Й. Капка (і одночасно нотаріуса Оренштайна), якому доручили тимчасово виконувати обов'язки бурмистра Коломиї⁴¹.

Як бачимо, Оренштайна серед цих репрезентантів не було. Однак це могло бути й наслідком бажання окремих коломиїців, а з-поміж них і видавця, провести ревізію міських коштів (згадаймо цю його ініціативу на зборах єврейської громади міста). Власне такі пропозиції артикулював до міської влади й Оренштайн. Зокрема у протоколі засідань коломиїського магістрату від 12 червня 1917 р. зазначалося: «...Заступник бурмистра В[исокоповажний] П[ан] Вербер представляє зміст письма сьогодні одержаного від повітового комісаря, яким заряджено переведення ревізії мійської Ради ПП[анами] Юліяном Лопаткою, торговцем Оренштайном і суддею Аронцем — уповноважених до... сеї чинности. [...] В засаді Рада мійська узнає переведення сиквестра каси мійської за позиточне і потрібне. З огляду однак на се, що після австрійських законів ревізія каси мійської може бути переведена лиш комісією, яка походить з вибору горожан... а не трьома лицами визначеними до сего з поминанням волі мійських горожан ...з кривдою для інших горожан поважних»⁴².

Імператор Австро-Угорщини Карл I Габсбург під час візиту до Коломиї. 1917 р. (Австрійська національна бібліотека, м. Відень)

⁴¹ Іван Монолатій, *Місто без властивостей*, с. 182.

⁴² Протоколи засідань членів магістрату м. Коломиї, ф. 605, оп. 1, спр. 204, арк. 40 (зв.), 42 (зв.), ДАІФО.

А що вже 27 липня до Коломиї повернулися австро-угорські війська⁴³, а за два дні, 29 липня, місто відвідав імператор Карл I Габсбург, то ініціативи щодо реформування міського простору влади на якийсь час загальмувалися. Ба більше: Велика війна підвищила мобільність коломийців, перетворивши їх на втікачів, кардинально змінила соціальну й етнічну структури міського організму, перетворивши традиційні етнічні спільноти Коломиї на групи з різними статусами в повсякденному і громадському житті. Якщо ж ідеться про Оренштайна, то він у лихолітті війни втратив усе своє нерухоме майно, зокрема книгарню і придбану 1914 р. друкарню, тиражі виданих «Галицькою накладнею» книжок та поштівок, а також друків інших тогочасних видавництв українською та іншими мовами. Велика війна, яка ще тривала, а головно російські займанщини завдали видавцеві значних матеріальних збитків. Не раніше середини липня — на початку серпня 1917 р. він виїжджає з Коломиї, залишивши там свою дружину з дітьми. Його головне завдання — пошук книготорговельних ринків поза Галичиною та Габсбурзькою монархією.

Імператор Австро-Угорщини Карл I Габсбург під час візиту до Коломиї. 1917 р. (Австрійська національна бібліотека, м. Відень)

⁴³ *Перегляд воєнних подій від половини червня 1917 [р.], «Часопись для підфіцірів», число 18, Відень, 15 вересня 1917 р., с. 1–2.*

ОПОВІДЬ П'ЯТА: ТУРИСТИЧНА *«Український джентльмен західньо-європейського покрою»*

Видавець-самітник. Оренштайнова доля поза Коломиєю
Контакти видавця з київським «Друкарем»
Поїздки до Відня, Берліна, Лейпцига, Нюрнберга,
Франкфурта-на-Майні, Варшави
Перші друки в Німеччині. Заснування «Української накладні»
Співпраця видавця з українськими еміграційними колами в Німеччині
Праця видавця в оцінках його сучасників. Поїздки до Канади і США
Видавничі проекти 1920-х років

Київ, 1918

Станиславів, 1919

Відень, 1919

Лейпциг, 1919

Берлін, 1920

Вінніпег, 1921

Нью-Йорк, 1921

*Брати Галичі — мандрівні
євреї-друкарі*

*Співвідношення історії
та колективної пам'яті*

Оренштайнову картину світу добре увиразнюватиме фігура наратора-туриста. Адже саме оповідач-турист більшою мірою «зацікавлений» у пошуках значущих фактів з біографії головного героя життєпису. До того ж така манера оповіді стає ніби активним партнером діалогу з протагоністом біографії та його оточенням, а також із читачем. Саме так оповідач-турист «мандрує» життям свого героя у часовому вимірі, саме тому окрушини його життя і діяльності не впорядковані за академічними мірками, а їхню логіку часто-густо визначають шляхи подорожей біографа.

«Туристична» оповідь не «ламає» усталені біографічні мотиви, бо вже сама форма розповіді набагато ближча до якогось біографічного репортажу, аніж до традиційного переказування фактів і подій. Одночасно така модель біографічної оповіді інколи набагато продуктивніша за всі інші (попередні й прийдешні), бо так читач поступово отримуватиме чіткі відповіді на запитання, хто насправді є головним героєм книжки: чи, власне, протагоніст, чий шлях/мандрівки він пізнаватиме згодом, чи читач, який читатиме ці рядки, чи, врешті, біограф, який вдруге (після шляху, який пройшов головний герой) наважуватиметься стати на відомі й не дуже стежки життєпису нашого героя.

Самітницька одіссея Оренштайна розпочалася влітку 1917 року, коли він вирушив з Коломиї у пошуках кращої долі для свого бізнесу, фактично зруйнованого в лихоліттях Великої війни. Це був початок нової доби в його професійній діяльності, сказати б, видавничого туризму або мандрівного книгодрукування. А що таке явище було притаманне галицьким євреям ще з XVI ст.¹, то в Оренштайновій діяльності очевидним стає сповідування власне єврейського погляду на книговидання як своєрідної мандрівки світом друкованого слова і, як показав його досвід, не конче єврейськими мовами.

Брати Галичі — мандрівні євреї-друкарі

13 травня 1534 р. в Кракові надрукували «*Szaarei Dura*» — першу в Польщі книжку івритом. Видавцями твору німецького рабина Іцака з Дюрена були три брати Галичі — Самуель, Ашер, Егакім — сини Хаїма Галича. Як впливає з їхнього прізвища *Halic*, або *Helic*, та латинського підпису *Judaei Halicienses*, власники першої у Польщі друкарні (1475 р. відома перша єврейська друкарня

¹ Majer Balaban, *Z historii Żydów w Polsce. Szkice i studja*, Warszawa 1920, s. 66—71.

в Італії) походили з Галича на Червоній Русі. За неповний рік брати ліквідували свою спільну краківську друкарню, і кожен з них розпочав свій власний книговидавничий бізнес. Зокрема 1535 р. Самуель Галич перебрався до Оліви в Силезії, а після цілковитого знищення повинню друкарні покинув цей край, довго мандрував світом, і аж 1553-го перебрався до Константинополя, де знову почав займатися друкарством. Натомість двоє інших братів Галичів, залучивши до такої родинної справи ще одного свого брата, і далі залишалися у Кракові, де вони займалися книговидавничою діяльністю. Щоправда, дивні викрутаси долі (а був то час Реформації у Польщі) врешті вирвали їх з єврейства — 1537 р. брати Галичі охристілися й перейшли на католицизм.

З цього часу відомо вже про Анджея, Яна і Павла Галичів, які надалі мали спільний бізнес єврейськими ритуальними книгами власного та інших видавництв. Одночасно набули значного поширення їхні друки з царини католицької теології. Пізніше Анджей Галич перенісся до Бреслау (Вроцлава), де 1538 р. заснував палітурну майстерню й отримав громадянство. Саме там 29 січня 1538 р. міський писар надав йому патент, у якому значилося «*Andreas Helic, der Buchbynder, ein getauffter Jud*» («Андреас Геліч, палітурник, вихрещений єврей»). Найактивнішим з братів Галичів виявився Павло Галич, який, шукаючи замовників і покупців для своїх єврейських та латинських друків, мандрував цілою тогочасною Польщею, не гребуючи ще й працею католицького місіонера. Відомий факт, що 1537 р. в Познані він навернув на католицизм 14 євреїв і молодих єврейок, а поміж ними був, імовірно, й син Павла Галича, який після хрещення став називатися Лукашем. Така поведінка братів Галичів, а головню факт їхнього переходу в католицизм, обурила їхніх уже колишніх одновірців. Зокрема краківські євреї вирішили бойкотувати крамницю Галичів у їхньому місті. Внаслідок цього жоден єврей не переступив поріг їхнього підприємства, вже надруковані книжки сиротливо лежали на полицях, а друкарня не мала роботи. Це призвело до того, що 1537 р. польський король Зигмунт Старий призначив комісію для розслідування цієї справи і розв'язання суперечки довкола бойкоту книгарні братів Галичів. Згідно з інвентарем на складах цієї книгарні зберігалось 800 примірників «*Махсор*» (молитовника на свята), 850 примірників «*Шліхот*», 500 примірників «*Турім*» Якуба бен Ашера, 400 примірників «*Йохерот*», 300 «*Мінхагім*» (ритуальні книги), 200 примірників «*Смірот*» (суботні пісні). Королівська комісія конфіскувала у братів Галичів 3350 томів єврейських друків (попередньо сплативши за них по 15 грошів за том) і віддала їх єврейській гміні Кракова. Так брати Галичі позбулися усіх своїх єврейських книг і від цього часу могли друкувати тільки «товар християнський».

Так само тільки християнські видання у 1540—1561 роках друкував Ян Галич. Зокрема це були видання для ордену домініканців. Іншу лінію поведінки обрав Павло Галич, який під час поділу колись спільної друкарні отримав івритські шрифти, а тому вирішив їх використати за будь-яку ціну. А той факт, що він і далі був ревним католиком, він, відштовхнутий за це юдеями, вирішив звернутися до них друкованим словом. Використавши німецький переклад «*Нового Заповіту*» Мартіна Лютера, він у 1540—1541 роках надрукував цей переклад івритським шрифтом — для користування і навернення своїх давніх співвизнавців. Це видання, за визначенням М. Балабана, було першим у Польщі

німецьким виданням, яке надрукували івритськими літерами. Щоправда *«Новий Заповіт»*, який надрукував Павло Галич, не міг похвалитися тим, що ним дуже зацікавилися євреї, а тому видавець вирішив продавати його католикам. Але який католик купить книжку івритом? Переслідуючи суто комерційний інтерес, цей представник видавничого клану Галичів не зраджує своїм принципам: він обіцяє навчити християн кількома івритських літер та кількох слів, адже цього, на його думку, вистачить, щоб прочитати такий важливий для християн твір. Видавець також пообіцяв своїм християнським покупцям розуміння івритської абетки, щоб вони могли контролювати листи і записи в торговельних книгах євреїв і таким чином могли наглядати за всіма єврейськими інтересами. Для цього Павло Галич укладає і видає 21 червня 1543 р. в силезькому Мунфельді *«Elementar oder Lesebuchlen»*. Після цього слід видавця зникає, а оскільки 1548 р. невідома особа купила у Бреслау каменицю Павла Галича, який у будинкових документах фігурує вже як «*den verlaufenen Jud»* («єврей-утікач»), дослідники припускають, що він повернувся в юдаїзм. А вже в 1578–1593 рр. в Познані мав друкарню вихрест Лукаш Галич, імовірно, син Павла — з відомої родини галицьких євреїв-друкарів.

Перші скупі відомості про перебування Оренштайна поза Коломиєю 1917 року датовані осінню. Так, відомо, що 19 вересня видавець уже був у Відні: з приміткою «*Wien XX, Mathildensplatz 6/13»* він заадресував листа до О. Барвінського². Звісно, що подробиць цієї Оренштайнової мандрівки

*Неіснуючий нині берлінський готель,
у якому мешкав Я. Оренштайн у 1920-х рр.*

² Лист Якова Оренштайна до Олександра Барвінського. [19.09.1917 р.] Рукопис (на бланку), ф. 11, оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 58, ВР ЛННБ НАНУ.

до столиці Австро-Угорщини нині годі шукати. Зрозуміло тільки, що його проживання у Відні було не надто довге, адже вже у жовтні того ж року він опиняється вже в іншій європейській столиці — Берліні. Його листи від 26 і 30 жовтня 1917 р., надіслані з «*Central-Hotel Berlin*», який містився на одному з тогочасних залізничних двірців («*Bahnhof Friedrichstrasse*»), і був готелем «першого рангу з 500 кімнатами і салонами», свідчать про те, що він активно шукав зацікавлених українським книговидавництвом європейців³.

Оренштайнові подорожі восени 1917-го, очевидно, були наслідком його контактів з представниками українських державних інституцій у Києві. До того ж видавець був знайомий з окремими київськими українцями ще до початку Першої світової війни і мав ділові стосунки зокрема з київськими книгарнями. Про це зосібна згадував Євген Чикаленко: «... коломийський книгар і друкар жид Оренштейн, який мене знав з Київа, закликав мене в Коломию, [...] книгаря і друкаря Оренштейна, якого я знав давно, в Києві ще до війни, бо він забирав багато книжок з книгарні «Київської Старини»».⁴

А ще Оренштайн підкреслював, що його приймали на найвищому урядовому рівні, узгодили його програму українських видань, серед яких були ґрунтовні праці з історії, літератури і мистецтва України, тому восени 1917 р., за домовленістю з українським урядом у Києві, Оренштайн у Німеччині займався виданням українських книжок. Так, у запропонованій видавцем програмі українських видань зазначалися повне зібрання творів Т. Шевченка, романи Панаса Мирного, О. Кобилянської, І. Франка, драми В. Пачовського та ін.⁵

У контексті цієї берлінської подорожі залишається загадкою залучення Я. Оренштайна до поширення україномовних видань на Східному фронті, на що військове відомство Німеччини надало 250 тис. марок. Угоду з видавцем підписав генерал Еміль Фрідріх, а чиновник МЗС Німеччини Рудольф Надольний і німецький посол у Відні граф Бото фон Відель мали її практично реалізувати. Передбачалося, що початком такого проекту стане публікація поем Т. Шевченка накладом 50 тис. примірників⁶.

Скільки часу перебував саме в Берліні Оренштайн, невідомо: 9 січня та 6 лютого 1918 р. він надсилав з «*Central-Hotel Berlin*» кореспонденцію⁷.

Впродовж осені 1917 — зими, літа — осені 1918 років Оренштайн, вочевидно, відвідував й інші німецькі міста — передусім Лейпциг та Вецляр,

³ Теж саме. [26.10.1917 р.; 30.10.1917 р.] Рукопис (на бланку), там само, арк. 63, 65, ВР ЛННБ НАНУ.

⁴ Євген Чикаленко, *Щоденник (1919–1920)*, Київ 2011, с. 36, 46.

⁵ Марія Вальо, *Оренштайн Яків*, с. 257; Олександр Колянчук, *Яків Оренштайн (1875–1944). Видатний український книговидавець єврейського походження*, «Український альманах», Варшава 2014, с. 275, 277.

⁶ Олег Федюшин, *Українська революція 1917–1918*, Москва 2007, с. 58.

⁷ Лист Якова Оренштайна до Олександра Барвінського. [09.01.1918 р.; 06.02.1918 р.] Рукопис (на бланку), ф. 11, оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 71, 67, ВР ЛННБ НАНУ.

вивчаючи можливості німецьких друкарень у виданні україномовної продукції. Оскільки Оренштайн увесь час подорожував, сьогодні важко встановити, коли, де і скільки часу він був у Німеччині, однак знову ж таки з його листування відомо, що в берлінському готелі він перебував у червні та жовтні 1918 р., а отже влітку – восени видавець знову перебував за кордоном⁸.

На обкладинках тогочасних видань Оренштайна разом з вказівками на його коломийську «Галицьку накладню» містилися помітки «Українська накладня». Київ – Ляйпціг», а також англійською – «Winnipeg, Man. Ukrainian Publisheng». «Канадську» адресу своєї фірми видавець помістив для розширення ринку збуту своєї продукції вже в недалекому майбутньому.

Найбільшим Оренштайновим здобутком 1918 року в Німеччині стало видання творів Тараса Шевченка у трьох томах, а також поем Кобзаря⁹:

1. Твори: [В 3 т.]. – К.; Ляйпціг: Українська накладня. [Друк. Шпамера]; Коломия: Галицька накладня; Winnipeg: Ukrainian Publisheng, 1918. Т. 1: Про життя й твори Тараса Шевченка; «Кобзарь» (до першого арешту). – [1], 544 с.: портр., іл. – В кн. портр. письменників, худож., політ. діячів. – Література [про життя і творчість Т. Шевченка]: с. 170–174.

2. Твори: [В 3 т.]. – К.; Ляйпціг: Українська накладня. [Друк. Шпамера]. Коломия: Галицька накладня; Winnipeg: Ukrainian Publisheng, 1918. Т. 2: Кобзарь (в «Петропавлівській кріпості» – на заслання і пізніше); Варіанти і доповнення до «Кобзаря». – [1], 656 с.: портр. – Варіанти і доповнення до «Кобзаря» / Б. Лепкий: с. 335–640. – Поазбучний список до «Кобзаря»: с. 646–650.

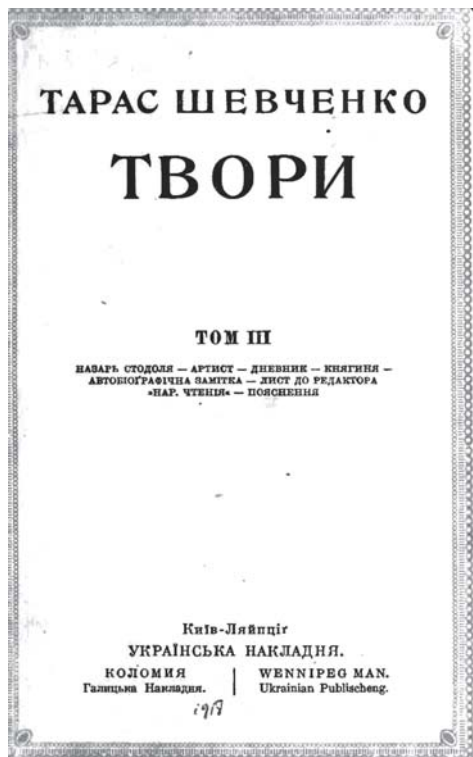
3. Твори: [В 3 т.]. – К.; Ляйпціг: Українська накладня. [Друк. Шпамера]. Коломия: Галицька накладня; Winnipeg: Ukrainian Publisheng, 1918. Т. 3. – 467 с.: портр. – Зміст: Назар Стодоля; Артист; Дневник (журнал); Княгиня; Автобіографічна замітка; Лист до редактора «Народного Читенія». – Пояснення до повісти «Артист»: с. 419–432. – Пояснення до Дневника (журнала) Тараса Шевченка / Б. Л. [Б. Лепкий]: с. 433–467.

4. Три поеми Тараса Шевченка: (Сон; Великий льох; Неофіти) / З передмовами й поясненнями Богдана Лепкого. – К.; Ляйпціг: Українська накладня; [Вецляр: Друк. Шарфого], 1918. – 134 с.: портр. – (Нова Б-чка; Ч. 4). – Твір «Неофіти» присвячено М. С. Щепкіну. – До кожного твору поданий епіграф з Біблії.

У післямові до другого тому Шевченкових «Творів» упорядник і редактор Богдан Лепкий зокрема вказував на особливості цього видання: «Я хотів дати текст Шевченкових творів, можливо повний і вірний, а разом з тим доступний для читачів з цілої нашої етнічної території. [...] ми ще не маємо

⁸ Теж саме. [12.06.1918 р.; 23.10.1918 р.] Рукопис (на бланку), там само, арк. 69, 74, ВР ЛННБ НАНУ.

⁹ Видання Тараса Шевченка в Україні (1840–1923). Науково-допоміжний бібліографічний покажчик, укл. І. О. Негрейчук, Київ 2010, № 302, 303, 304, 305.

«Кобзаря» з незмінним текстом, який можна-б передруковувати, мов Євангеліє. Думаю, що видавець «Кобзаря» повинен заєдно приглядатися до кожного рядка, до кожного словечка тексту, порівнювати, слідити й старатися доложити свою цеглинку до праці над усталенням тексту творів нашого найбільшого поета.

Яка та моя цеглинка — не мені судити. Уважний читач признасть, що праці я не пощадив. На виправдання деяких недотач, мушу додати, що видання отсе роблене на чужині, над Рейном, далеко від українських бібліотек, складане складачами, які української мови не знають, будоване серед тяжких воєнних умовин, серед натовпу всілякої иншої, тяжкої праці. Дав, що міг, инші най дадуть більше. Всі ми маємо одну ціль: безсмертні твори нашого національного генія зробити доступними й зрозумілими для цілого українського народу, бо вони не тільки наші гордощі народні, але й джерело науки, розради й духового підйому на довгі, довгі часи.

Вецяяр, вересень 1918 р.»¹⁰

Зосібна Б. Лепкий був ще й одним автором Оренштайнових видань саме 1918 року (під псевдонімом *Петро Тихий*), зі сторінок яких виразно прочитується ідея масової просвіти українців — освітньої, мистецької, літературної — друкованим словом: «Про значіння культури для сили й розвитку держави, нема що й говорити. ... Теперішня війна говорить сильнійше всякого писаного слова. [...] Школи, мистецтво, література мусять виростати з крові й крові народу, мусять промовляти до його зрозумілою мовою, звуками, красками, ідеями...»¹¹

До практичної реалізації намірів Оренштайна популяризувати здобутки української національної культури дійшло напровесні 1918 року, коли він поїхав з Німеччини до Києва (ймовірно, через Відень), адже, як згадував Лев Биковський, «В ті часи українське книгарство в Києві, як столиці України, у зв'язку з розвитком національно-державного життя, почало жваво організуватися, намагаючись задовольнити вимоги науки, мистецтва, культури й шкільництва в першу чергу»¹².

Як зазначають дослідники книговидавничого 1918-го, видавничі організації здійснювали великі видавничі проекти (програми випуску підручників, словників, різноманітних бібліотек: творів красного письменства, а також видань з питань економіки, техніки, кооперації тощо), книжки виконували важливу соціальну функцію, здійснюючи зв'язок між знаннями, що в них містилися, і суспільством, допомагаючи українцям краще орієнтуватися у різних питаннях трудової та суспільної діяльності, у відродженні державності. До того ж важливими умовами розвитку

¹⁰ Тарас Шевченко, *Твори*, том II, Київ — Ляйпціг 1918, с. 640.

¹¹ Петро Тихий, *Своє життя (розмови на біжучі теми)*, Київ — Ляйпціг 1918, с. 3, 7.

¹² Лев Биковський, *Книгарні — Бібліотеки — Академія. Спомини (1918—1922)*, Мюнхен — Денвер 1971, с. 16.

книговидання були відсутність політичної цензури, різноманітність форм власності, економічна самостійність і відповідальність підприємця-видавця, повага до нього як до виробника книжки¹³.

Під час свого побуту в українській столиці Оренштайн налагодив контакти з київським видавництвом «Друкар», яке було плеядою національно свідомих діячів української культури — тут зосібно працювали П. Зайцев, К. Широцький, Гр. Голоскевич, Ю. Нарбут, С. Русова, В. Міяковський, М. Біляшівський, В. Модзалевський, а також надавав професійні поради, визначав видавничі плани «Друкаря», запропонував кредит для друкування за кордоном українських книжок. Ось як згадував про це очевидець тих подій: «Навесні 1918 р. я вернувся з закавказького російсько-турецького фронту, з м. Трапезунду, в Україну, до Києва. Після короткого урядування в Міністерстві Закордонних Справ, за міністрування проф. Д. Дорошенка, я перейшов на цікавішу мені книгарську працю до видавництва «Друкар». Воно містилося під ч. 10 на Великій Васильківській вулиці, в просторому двоповерховому приміщенні. На долині була книгарня й склад книжок, а на поверсі керівництво, бюро й видавничий відділ товариства. «Друкар» заклала група українських громадських і культурних діячів на чолі з добродієм Павлом Олександровичем Балицьким, людиною з університетською освітою, надзвичайно глибокої культури, заслуженим українським діячем, з-поміж членів української колонії в Петербурзі. Я знав їх ще з моїх студентських часів (1912—1915) в Петербурзі. Тому це оточення було мені близьке, і я, вклавши свої заощадження в це підприємство, із головою поринув у його діяльність.

Справді така діяльність була на той час вельми піонерською, активною та ідейно-самопосвятною... Біля «Друкаря» згуртувалися такі видатні наукові й громадські сили, як: К. Широцький, П. Зайців, Гр. Голоскевич, Ю. Нарбут, С. Русова, В. Міяковський, М. Біляшівський, В. Модзалевський та інші. Це тримало рівень діяльності «Друкаря» досить високо. Товариство мало свою друкарню, під керівництвом добродія Лінника, перевезену з Петербургу. Книгарня, як згадано, була в тому самому будинку із входом з вулиці. Я став працювати спочатку в ролі секретаря, а згодом керівника центрального книжкового складу та філій — книгарень «Друкаря» в Житомирі й Ніжині.

Товариство почало видавати історичний часопис «Наше минуле», під ред. П. Зайцева. Цей науковий періодик, прекрасно зорганізований і ведений, ще більше підніс престиж «Друкаря» та його керівників. До нього щораз більше горнулися українські наукові та громадські діячі Києва й поза ним. Інші видавництва заздрили «Друкареві». Проте підприємство, взявши

¹³ Ольга Валівська, Анжела Шумілова, *Відродження національного книговидання: 1918 рік*, «Вісник Книжкової палати», № 6, Київ 2011, с. 5, 6; Іван Монолатій, «Український джентльмен західньо-європейського покроя і жидівської національності»: штрихи до етнополітичного портрета видавця Якова Оренштайна, «Judaica Ukrainica», vol. 2, Kyiv 2013, с. 164—165.

курс на такий рівень, безперестанно терпіло на безгрошів'я й ніяк не могло розвинути свою діяльність на ширшу скалю.

Ось у такій ситуації появився на обрії українського книгарсько-видавничого світу Києва Яків Оренштайн, з його доброю волею, шляхетними і далекосягнулими задумами, досвідом і зв'язками. Він тоді взявся поширювати свою видавничу діяльність поза Коломиєю — на Відень, Липськ, а передовсім на Берлін (від 1919) і потребував опертя у Києві. Із цією метою, як тільки німці зайняли Україну, він приїхав до Києва, обстежив тут український книгарсько-видавничий ринок, і особливо сподобав собі близьке йому духом і діяльністю видавництво «Друкар».

Приїхавши до Києва, Я. Оренштайн уже мав славу одного з «організаторів українського письменства». Він мав усталені віддавна зв'язки з українськими літературними, політичними й науковими колами Зах. України та Європи. Зокрема він був у близьких стосунках із відомим українським письменником і патріотом Богданом Лепким... Я. Оренштайн постійно видавав його твори, а також твори інших українських письменників. Твори Т. Шевченка плянував аж на п'ять томів (том I від 1918 р., Київ — Ляйпціг, Галицька накладня, понад 500 стор.). Побачивши їх уперше в такому оформленні ми були захоплені!

Я. Оренштайн мав не тільки багаторічний книгарсько-видавничий досвід і був підприємець західньо-європейського типу, але відрізнявся від інших видавців своїм українським національно-ідейним підходом до цієї справи... Тому він відразу зорієнтувався у високих кваліфікаціях осіб, скупчених довкола «Друкаря», та в їх інтелектуальних спроможностях у новій атмосфері, що вони її творили, виводячи українство і українські видавничі справи з меж попередньої просвітянщини на «широкий світ» і вищий рівень культури, зокрема в царині української історичної науки. Отже, таке українське книгарсько-видавниче підприємство, як «Друкар», з колом науковців, згромаджених біля нього, якраз надавалося для співпраці з ним. Йому з ними було «по дорозі».

Він навідався до «Друкаря» з відповідними рекомендаціями, зі зразками своєї попередньої видавничої діяльності, особливо з атласами, підручниками, і згаданими творами Т. Шевченка, Б. Лепкого й інших українських письменників, що він їх видавав.

Яків Оренштайн — ставний, добре одягнений, середнього віку добродій, з продовгастим, шляхетного виразу обличчям, з гарно допасованим носом — своєю зовнішністю і поставою відразу справив дуже приємне враження.

При ближчій розмові його добірна українська мова, такт і розважність ще більше прихилили симпатію до нього. Згодом і зміст тих розмов, як на українські літературні, так і політичні теми цілком полонив наші почуття... Відчувалося, що то була непересічна людина й талановитий організатор українського життя.

Його спорадичні відвідини перейшли незабаром у постійні. Під час численних і довготривалих його нарад з керівниками «Друкаря» та

науковцями, близькими до діяльності видавництва, у розмовах з персоналом видавництва, у тому числі й автором цих рядків, усталилася наша тісна з ним співпраця. Він давав нам поради, як провадити видавничу роботу, накреслював різні видавничі пляни, що їх хотів би здійснити сам, або разом з «Друкарем», пропонував кредит для друкування закордоном і свої в цьому напрямі зв'язки.

Усе це відбувалося в атмосфері дружнього українського національного наставлення. Нам імпонував цей український джентльмен західно-європейського покою, з українським національно-державним конструктивним світоглядом і... водночас жидівського походження!»¹⁴

Як бачимо, для Оренштайнових сучасників і ділових партнерів і, сказати б, партнерів діалогу важливим показником налагодження українсько-єврейської взаємодії певною мірою була співпраця й у царині видавничої справи. Відомий політик і громадський діяч Соломон Гольдельман про фатальну відчуженість обох народів до того часу казав: «Що знав пересічний жидівський міщанин, інтелігент чи робітник, про український національний рух перед революцією, наприклад у Києві, де все ж були помітні деякі ознаки суспільно-українського культурного життя, де діяли, правда більш-менш у «родинній атмосфері» українські політичні групи, де так-сяк блимав вогник українського фольклору? Що знали ширші жидівські кола у ті часи про тяжке пригноблення всякого вияву українського життя, про українські болі, українські мрії та сподівання? Власне нічого! Ані українці не мали охоти допустити чужинця до внутрішніх покоїв свого інтимного національного життя; ані жиди не виявили будь-якого справжнього зацікавлення до зближення з українською суспільністю. Неначе сліпий мур, непрозора заслона відокремлювала два народи один від одного, хоч вони жили впродовж століть разом... спільна недоля веліла з'єднатися для боротьби проти спільного ворога, а вони залишилися незмінно у своїй відчуженості. [...] українсько-жидівська співпраця здавалась тоді... мрією»¹⁵.

Таке свідчення Оренштайнового сучасника вкотре підтверджує тезу функціонування «паралельних світів» українського та єврейського національних проєктів початку ХХ сторіччя, адже М. Гаухман виснував про (не)ефективність і (анти)модерність українського та єврейського національних проєктів напередодні досліджуваних подій¹⁶.

Через несприятливі зовнішні обставини спільному українсько-єврейському видавничому тандему 1918 р. вдалося небагато. Як

¹⁴ Л[ев] Биковський, *Яків Оренштайн*, «Наша Батьківщина», Нью-Йорк 11 травня 1963 р., № 21–22, с. 4–5.

¹⁵ Соломон Гольдельман, *Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920*, Мюнхен – Париж – Єрусалим 1967, с. 20–21.

¹⁶ Михайло Гаухман, «Паралельні світи»: порівняльний аналіз українського і єврейського національних проєктів початку ХХ століття (на прикладі Правобережної України), «Judaica Ukrainica», vol. 2, Kyiv 2013, с. 111.

Л. Биковський згадував: «З конкретних вислідів торговельних взаємин «Друкаря» з Я. Оренштайном був продаж у книгарні «Друкаря» книжок, що їх він давав на комісійних розрахунках.

З видавничих плянів пощастило тоді, за посередництвом Я. Оренштайна, видати мистецько-історичні листівки, під науковим керівництвом... К. Шероцького. Видано 12 серій листівок, в кожній по 12 різних тематикою, разом 144, накладом у кілька тисяч примірників, а друкував їх Я. Оренштайн у Німеччині. Вони добре розходилися, і тепер це вже бібліографічна рідкість.

Було, між іншим, запроєктовано видати «Український Історичний Портрет» — альбом з кольоровими пляншами українських історичних постатей від XVII-го віку почавши. Підбирали матеріал В. Модзалевський, К. Шероцький та інші. Технічно виконати це завдання взяв тоді Я. Оренштайн, маючи намір відбивати ці портрети в найліпших друкарнях Липська. Фінансовий бік цього задуму мені ближче невідомий; в ньому також мав взяти участь частково й Я. Оренштайн. Я мав щастя бачити перші пробні відбитки деяких плянш, але, як я знаю, виконати цей задум не пощастило через дальші політично-історичні події. Зв'язок між «Друкарем» і Я. Оренштайном увірвався. Він, здається опинився у Зах. Європі (Німеччина), де до якогось часу був у ліпшому становищі, ніж «Друкар» у Києві та його діячі під советською окупацією...»¹⁷

Сучасні дослідники поліграфічної продукції «Друкаря» зауважують:

«Сьогодні важко переоцінити значення ініціативи видавничого товариства «Друкар» та «Галицької накладні» для розвитку української культури та мистецтвознавчої науки, популяризації кращих надбань вітчизняного образотворчого мистецтва, особливо в історичній перспективі. Кожна тематична серія, незважаючи на невелику кількість репродукованих пам'яток, дає досить повне уявлення про характер та спрямування розвитку зазначеного в її назві виду або жанру українського образотворчого мистецтва певного історичного періоду. Для репродукування відбиралися найтипівіші мистецькі твори високого художнього рівня, і більшість з цих репродукцій були по суті першими їх публікаціями, які стали доступними широкому колу науковців та шанувальників образотворчого мистецтва»¹⁸.

Відомо, що в 1918—1919 роках «Друкар» спільно з Оренштайновою «Галицькою накладнею» надрукував понад 180 художніх поштів у циклі «Українське мистецтво». В тринадцяти серіях цього унікального циклу репрезентовано найкращі зразки різних видів українського образотворчого мистецтва XV—XIX ст. Усі картки було надруковано з кліше, підготовлених за матеріалами відомого мистецтвознавця К. В. Широцького для «Історії

¹⁷ Л[ев] Биковський, *Яків Оренштайн*, «Наша Батьківщина», Нью-Йорк 25 травня 1963 р., № 23, с. 4.

¹⁸ Д. Фоменко, І. Цинковська, Г. Юхимець, *Аркушеві образотворчі видання у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1904—1923): Бібліографічний покажчик* / авт. вступ. ст. Г. Юхимець, Київ 2001, с. 9.

українського мистецтва», яку він задумав, але не здійснив. Друге, повторне видання циклу надрукувало 1923 р. видавництво «Українська накладня»¹⁹.

Зрозуміти логіку задумів видавців, а також мистецькі вподобання укладача серії дають змогу окремі видавничі серії.

Зокрема серія «*Портрети*» містить 17 репродукованих творів українського портретного живопису — це унікальний іконографічний матеріал, адже більшість портретованих — видатні державні, політичні, культурні діячі України XVII—XVIII ст. Поштові картки серії охоплюють історію українського портретного живопису: Почавшись 1635 р. широковідомим прекрасним зображенням львівської патриціянки Варвари Лангіш, серія завершується портретом Устима Кармалюка. Серед творів, репродукованих у цій серії, — портрети фундаторки Підгаєцького монастиря на Волині (XVII ст.), гетьмана Івана Самойловича з літопису Величка (бл. 1720 р., тепер зберігається у Петербурзі в Державній публічній бібліотеці), матері гетьмана України Марії Мазепи (копія XVI ст. з оригіналу кінця XVII ст., Краків, Національний музей), сотника Івана Романовича (близько 1777 р., був власністю Н. Воїнової, нині місцезнаходження невідоме), бунчужного товариша Сергія Солонини (1730-ті роки). Маловідомими нині залишаються репродукції з портретів полковника Михайла Миклашевського (1706), письменника Іоанікія Галятовського, гетьмана Івана Мазепи, полковника Михайла Милорадовича (1726), дружини генерального судді Єфросинії Лисенко.

Серія «*Різьби*» налічує 13 художніх поштівок, на яких репродуковано твори української кам'яної та дерев'яної скульптури XVI—XIX ст. Серед них — надгробок Костянтина Острозького в Києво-Печерській лаврі (1579) та надгробок Адама Кісіля в Низкиничаях (1653), а також дерев'яна скульптура «*Фрасобливий Христос*» (XVIII ст.), скульптурна трифігурна композиція з дерева «*Розп'яття Ісусове*», дерев'яні каріатиди (XVIII ст.), кам'яний хрест з Поділля, вулик, різьблений у вигляді чоловічої голови з Чернігівщини (XIX ст.), фігурка запорожця та інші.

П'ятнадцять художніх поштових карток серії «*Малярство академічне XVIII—XIX ст.*» знайомлять з різними жанрами українського живопису. Це твори таких відомих українських художників, як Лука Боровиковський, Дмитро Левицький, Антон Лосенко, Тарас Шевченко, Порфирій Мартинович, Іван Соколов, а також російських живописців — Василя Тропініна, Михайла Микешина, Миколи Ге, які мають безпосередній стосунок до історії українського живопису. Крім живописних творів, автори добірки надрукували також дві репродукції малюнків з книги кунштів — альбомів малюнків XVIII ст., які були тогочасними своєрідними навчальними посібниками.

Добірку «*Ікони*» надрукували у двох серіях: 30 листівок цих серій репрезентують твори українського іконопису XV—XX ст. Разом з такими

¹⁹ Там само, с. 7—8.

відомими пам'ятками, як «*Розп'яття з портретом Леонтія Свічки*» (кінець XVII ст.) з м. Лубни (м. Київ, Національний художній музей), «*Розп'яття з виноградною лозою*» (XVIII ст.), «*Воскресіння*» (XVII ст.), «*Зустріч Марії та Єлисавети*» (1730-ті роки) з іконостасу церкви с. Сулимівка, у серії репродукувалися динамічна барокова композиція «*Плід страждань Христових*» (XVIII ст.), «*Алегоричне розп'яття*» (куншт XVII ст. з Лаврської малярської школи в Києві), ікони «*Покрова Богородиці*» (перша половина XVIII ст., с. Сулимівки) з портретними зображеннями російського царя, церковних ієрархів та козацької старшини, «*Страсті Христові*» (XVII ст.), яку написав В. Познанський у стилі пізньосередньовічного західноєвропейського живопису, «*Соглядатаї з землі Ханаанської*» (початок XVII ст., с. Сулимівка).

Українська гравюра репрезентована двома серіями: «*Штихи*» та «*Штихи, серія II*», кожна з яких містить 15 карток. Зокрема мистецтво графічного оздоблення українських стародруків у добірках подано такими художньо вишуканими зразками, як титули до книжок: «*Меч духовний*» Л. Барановича (1666), «*Часослов*» київського видання 1742 р., «*Правило к божественному причащенню*» (1752), «*Розаріум*» (1672), «*Євангеліє*» (1707), «*Мир з Богом чоловіку*» (1669), київський «*Апостол*» (1757). Мистецтво складної багатофігурної композиції (типу панегірика), характерної для української графіки XVII–XVIII ст., проілюстровано в серіях «*Штихи*» трьома творами: «*Теза на честь Прокіпа Калачинського*» (1690-ті роки) і «*Теза Обидовського*» (1691), а також мідьоритом на честь гетьмана Івана Мазепи (1706 р.). Зображення фамільного герба, традиційного для української друкованої книги XVII–XVIII ст., репрезентовано зразками найвищого художнього рівня: «*Герб Гедео́на Балабана в Служебнику*» 1604 р. та «*Герб запорізького війська*» з книги «*Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного*» Касіяна Саковича 1622 р. Поштівки серій «*Штихи*» розкривають жанрове розмаїття української гравюри: батальний жанр («*Здобуття фортець*» Л. Тарасевича – ілюстрація до поеми П. Терлецького «*Sława heroicznych dzieł... Borysa Petrowicza Szeremety...*» 1695 р.), побутовий жанр («*Притча про багача*» – ілюстрація до «*Учительного євангелія*» 1637 р.), пейзажний жанр (окремі гравюри роботи Л. Тарасевича до «*Києво-Печерського патерика*» 1702 р.).

Добірка «*Будівництво цивільне*», яку становлять 15 художніх поштівок, знайомить глядача із пам'ятками української архітектури XVI–XVIII ст., зокрема з виглядом та оточенням споруд на початку XX ст. Особливий інтерес викликають поштівки, на яких зображено пам'ятки, що не збереглися до нашого часу – будинок у Коростишеві на Волині, ратушу XVIII ст. в м. Марківцях Ямпільського повіту на Поділлі, дерев'яну караїмську кінасу в Луцьку.

Досить повне уявлення про розвиток декоративно-прикладного мистецтва в Україні за період XVII–XIX ст., про його стилі, техніки, види також дають інші добірки циклу видавничого товариства «*Друкар*» та

«Галицької накладні» — серії «Снісарство» (15 поштівок), «Шиття і тканини» (15 поштівок), «Кераміка» (10 поштівок), «Металеві вироби» (13 поштівок)²⁰.

Портрети. Портрет Львівської патріянки Ланґшиніни († 1636 р)

Портрети.
Гетьман Іван Мазепа. З портрету Підгорецького замку в Галичині.

Портрети.
Богдан Хмельницький.
З старої церковної
стінописи в
Київській Лаврі.

Портрети.
Жіночий портрет в домовині; в Муз Львівської Столиці.

²⁰ Д. Фоменко, І. Цинковська, Г. Юхимець, *Аркушеві образотворчі видання у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1904–1923): Бібліографічний покажчик* / авт. вступ. ст. Г. Юхимець, Київ 2001, № 29–45, 46–58, 59–73, 74–88, 89–103, 104–118, 119–133, 134–148, 149–158, 159–173, 174–188, 189–203, 204–216.

Реалізації цих та інших задумів сприяло й те, що в київських владних колах Оренштайна знали як відомого громадсько-культурного діяча, передусім з причини його доброго знання національних потреб українців та, безсумнівно, лояльності до української влади. Щоправда, як зізнався сам видавець у листі до мовознавця Василя Сімовича у квітні 1918 р., умови для його роботи були не надто сприятливі: «Я приїхав із Києва і привіз Вам вітання з прекрасної України. Обставини там ще цілком заплутані, справжній хаос, спричинений нездалим урядуванням і дипломатією, і цілком неможливо передбачити, чи і коли встановиться стан порядку. [...] Ви повинні знати, як важливо саме зараз постачати в Україну багато доброї літератури»²¹.

[Київ, 1918].

[Київ, 1918]

[«В Міністерстві Закордонних Справ, як завше, маса відвідувачів і просто збирачів новинок і пліткарів. Повно чуток. [...] (20 червня); На провінції убійства і пожежі. Чекається поважних розрухів. Чути в місті навіть далекі гарматні стріли. [...] (21 червня); Щось трівожне висить в повітрі. Страйк, замах... нагінка на галичан ... арешти, арешти! [...] Вулиця, здається політикою не цікавиться. [...] Офіційні кола німецькі скаженіють, грозять репресіями. Серед українців збентеження. (30 липня);

... на Жидівському базарі стріляли. Знов блимало в небі, збиралася буря. (9 жовтня); Вулиці повні, особливо Хрещатик, масою переважно молодих людей – росіян, у військовому віці. Все це, не зважаючи на грізну ситуацію, метушиться, спекулює, інтригує і здається зовсім не думає про завтрашній день. (11 жовтня); Ніхто б не сказав, судячи з вигляду столиці, що її чекає завтра. [...] була чудова осіння ніч – вогка і тепла. Ліхтарні вже згашені. М'який туман вкривав вулиці і дерева. (15 жовтня)... був туман. Вулиці вкриті пожовклим листям (30 жовтня);

Вулицями міста, особливо вночі, чуто стрілянину. Арешти йдуть далі. Нині перший день випав сніг. (18 листопада); Місто ще несвідоме подій, які на нього звалюються. [...] Увечері місто понуре. Темно як на селі. [...] електрики нема. Трамваю теж, лише де-коли розбиваються вулицями авта. (19 листопада); Елегантний ресторан... як завше повний веселою і безжурною публікою. Ніби нічого їх не обходить, що робиться у столиці (25 листопада);

*Настрій у місті чимраз трівожний. Трудно ховатися. Мобілізація. [...] (7 грудня)»]*²².

²¹ Євген Пшеничний, *Яків Оренштайн і його книговидавнича діяльність*, с. 162.

²² Дмитро Донцов, *Рік 1918, Київ*, Торонто 1954, с. 24, 25, 48–49, 74, 75, 77, 83, 89, 90.

 МІНІСТЕРСТВО Справ Закордонних ДЕПАРТАМЕНТ ЧУЖОЗЕМНИХ ЗНОСИН Консульський Відділ. Мейстер 28 дня 1918 року № 11437. М. Київ, Терещенківська 9 Тел. ф. 56-97.		Die - ... Reise -
ПОСВІДЧЕННЯ. Міністерство Закордонних Справ Української Держави сим свідчить, що власник цього п <u>Яків Орешитайн</u> командирований <u>Миколою Орешитайном</u> має право вільного переїзду з <u>Києва</u> до <u>Галичини, Німеччини і Швейцарії</u> і повороту назад. Просимо всі влади не чинити ніяких перешкод, а помогати в разі потреби.	BESCHEINIGUNG. Das Ministerium des Aeussern der Ukraina bestätigt hiemit, dass der Inhaber dieses <u>Jakob Orenstein</u> von <u>Unterrichtsministerium</u> nach <u>Galizien, Deutschland u. Schweiz</u> kommandiert ist und dass ihm die Bewilligung der freien Durchfahrt von <u>Kijew</u> nach <u>Galizien, Deutschland u. Schweiz</u> und zurück erteilt wird. Alle Behörden werden gebeten, nicht nur keine Hindernisse tun zu wollen, sondern auch im Falle der Notwendigkeit Hilfe zu leisten. Departementsdirektor: <u>[Signature]</u> Leiter der Konsularischen Abteilung: <u>[Signature]</u> Geschäftsführer: <u>[Signature]</u>	
Директор Департаменту: <u>[Signature]</u> Управляючий консульським відділом: <u>[Signature]</u> Діловод: <u>[Signature]</u>		

Посвідчення МЗС Української Держави, видане Я. Орешитайну для поїздок до Києва, Галичини, Німеччини і Швейцарії. 1918 р. (Державний архів Івано-Франківської області)

В таких непростих умовах Оренштайна призначили представником міністерства освіти — для реалізації видавничих планів 28 листопада 1918 р. йому видали спеціальне посвідчення МЗС Української держави — для поїздок до Галичини, Німеччини і Швейцарії — українською та німецькою мовами: «Міністерство Закордонних Справ Української Держави сим свідчить, що власник цього п[ан] *Яків Оренштейн* командірований *Міністерством Освіти* має право вільного переїзду з *Київа* до *Галичини, Німеччини і Швейцарії* і повороту назад. Просимо всі влади не чинити йому ніяких перешкод, а помагати в разі потреби.

Das Ministerium des Äussern der Ukraina bestätigt hiemit, das des Inhaber dieses *Jakob Orenstein von Unterrichtsministerium nach Galizien, Deutschland u. Schweiz* kommandiert ist und dass *ihm* die Bewilligung der freien Durchfahrt von *Kyjiv* nach *Galizien, Deutschland u. Schweiz* und zurück erteilt wird. Alle Behörden werden gebeten, nicht nur keine Hindernisse tun zu wollen, sondern auch im Falle der Notwendigkeit Hilfe zu leisten»²³.

Вгорі документа начальник консульського відділу МЗС дописав від руки: «Ріст — середній, очі — сірі, волосся — сиве, форма обличчя — овальна. Впис особи і власноручний підпис стверджується»²⁴.

Досі невідомо про поїздки видавця у справах міністерства освіти до вказаних у цьому документі країн, однак його дальше перебування в Києві було мінімальне — коли на початку 1919 р. більшовики зайняли українську столицю, зв'язок між Оренштайном та київськими видавцями обірвався. Як сам він згадував, «...коли більшовики вигнали [Симона] Петлюру з Києва, вони зайняли і знищили усе моє видавництво разом із запасами книжок. Я, ними цілком знищений...»²⁵

Свідченням того, що банкрутство Оренштайнового бізнесу в Києві непокоїло українську владу, яке шукало реальних механізмів допомогти видавцеві, є те, що в грудні 1920 р. з грифом «Таємно» міністр освіти УНР Іван Огієнко отримав таке повідомлення:

Міністерство Закордонних справ має часть повідомити Вас, Вельмишановний Пане Міністр, що на звітномлення Посольства УНР в Німеччині від 27-го листопаду ц[ього] р[оку] ч[исло] 2500 ПАН ГОЛОВА ДИРЕКТОРІЇ ГОЛОВНИЙ ОТАМАН зволив покласти таку резолюцію: Щодо п[ункту] 4-б про банкрут української і Оренштейна: «Чому Міністерство Освіти в цій справі не могло би хоч де в чому порозумітись з Оренштейном»²⁶.

²³ Посвідчення МЗС Української Держави, видане Я. Оренштайнові. Друк, рукопис (на бланку) [29.11.1918 р.], ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 7, ДАІФО.

²⁴ Там само.

²⁵ Лист Якова Оренштайна до станиславівського воєводи щодо його політичної реабілітації. [15.12.1924 р.] Машинопис, ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 35, ДАІФО.

²⁶ *Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона)*, упор. Ю. Горбач, Н. Московченко, І. Преловська, Київ 2011, с. 133, док. № 68.

Це, очевидно, вказувало на можливість закупівлі видань Оренштайна для потреб освітнього відомства, репрезентантом якого той певний час був.

Як показують нечисленні документи того часу, що стосуються Оренштайна, з початком 1919 року він постійно подорожував у пошуках кращої долі для свого підприємства – між Києвом, Станиславовом, Коломиєю, Віднем та Берліном.

У своїх записах, датованих лютим, березнем і вереснем 1919 р., Є. Чикаленко кілька разів згадує видавця: «Вчора минув якраз місяць, як я виїхав з Київа. [...] коломийський книгар і друкар жид Оренштейн, який мене знав з Київа, закликав мене в Коломию... (26 лютого);

... я вирішив зайти до книгаря і друкаря Оренштейна, якого я знав давно... і якого я недавно стрів в Станіславові. Цей Оренштейн оповів мені, що Ніковський та Єфремов мають приїхати до нього в Коломию, якщо большевики займуть Київ, і присолашав і мене в Коломию, а коли довідався, що я шукаю собі притулку десь в селі, бо там дешевше прожити, то запропонував мені позичити грошей, хоч і скільки тисяч. А коли я завважив йому, що тепер я вже маєтків не маю, то він одповів, що все-таки я можу в нього мати необмежений кредит, бо він певний, що не так все складеться, як тепер укладається. Я знав, що Оренштейн, як великий комерсант і видавець підручників для українського шкільництва, певне, найде спосіб проїхати до Києва і там під час большевицького панування і думав через нього переслати листа і просити його привезти мені дещо з Києва. Але, на жаль, я його вже не застав в Коломиї, він, як казала мені його жінка, поїхав через Відень в Берлін, а відтіля, може, пробереться і до Київа. Шкода мені велика, що я не застав вже його, він, маючи грошові інтереси, напевне, проїде з Берліну до Києва... (30 березня);

Написав до Коломийського книгаря Оренштейна, з яким знайомий ще з Київа, чи не одкриє він мені кредита, щоб я міг чим прожити, поки не з'явиться змога вернутись до Київа... (18 серпня);

... Я сподівався, що грошей на прожиття добуду в коломийського книгаря Оренштейна, але виявилось, що він як виїхав в лютому до Відня, то досі не вертався, і жінка сказала, що він їй лишив самі карбованці, то вона, на жаль, не може мені одкрити кредиту в коронах (1 вересня)»²⁷.

Як бачимо, згідно з Чикаленковими записами, Оренштайн на початку 1919 року міг приїхати з окупованого більшовиками Києва (де і по дорозі з якого прокотилася хвиля погромів) спочатку до Галичини (Станиславова і Коломиї), а потім у лютому виїхати через Відень до Берліна. Шлях до австрійської столиці пролягав спочатку через Стрий на Закарпаття, а вже потім через Угорщину, до Відня. Про це, зокрема, свідчить відмітка в документі подорожі видавця: перетнути кордон Угорщини дозволила 20 січня 1919 р. угорська дипломатична місія у Станиславові²⁸. **[Станиславів, 1919].**

²⁷ Євген Чикаленко, *Щоденник (1919–1920)*, с. 36, 46, 47, 101, 106.

²⁸ Іван Монолатій, «Український джентльмен західньо-європейського покрою і жидівської національності»: штрихи до етнополітичного портрета видавця Якова Оренштайна, с. 179.

[Станиславів, 1919]

[«Місто дуже потерпіло від війни... Середина міста, де були великі торговельні будинки, вигоріла й лежала в руїнах. Станиславів мав тепер назверх український характер; мою увагу звернули нові таблиці з назвами вулиць – все імення українських гетьманів і взагалі видатних діячів та письменників.

Серед мешканців Станиславова було помітно дуже багато українців з-за Збруча: Станиславів служив тепер притулком для евакуйованої з власної території інституцій УНР і взагалі для втікачів від большевиків. [...] Одначе земляки наші якось ніби не відчували трагізму становища Галичини, яка дала притулок. Вирвавшись з обхопленого большевицькою пожежею рідного краю і бачачи тут довкола себе відносний спокій та лад, наші українці почували себе добре, безпечно і навіть весело, як люди, що тільки що врятувалися від великої й страшної небезпеки.

Серед маси наддніпрянців, яких можна було бачити в Станиславові, мене здивувало велике число військових. По каварнях і на вулиці раз у раз зустрічалися фігури в ефектних театральних убраннях: червоні шаровари, завширишки як Чорне море, цяцьковані кольорові жупани, високі шапки з довжелезними шликами, оселедці, підголені чуприни. [...] їхні мальовничі костюми робили на мене прикре враження на фоні скромної, часами вбогої форми галицького війська, яке не пишалось цяцькованою зброєю та театральним убранням, але дійсно билось і клало свої голови за край. [...] розташувавшись в гостинному Станиславові, здебільшого як на етапі до дальшої мандрівки за кордон, земляки гуляли по вулицях, закуповували різний крам по крамницях, пили, їли, пересиджували по каварнях, потроху критикували галицький уряд. [...] Наші люди, а особливо отаманичина, сипали грішми, не жаліючи й не рахуючись з місцевим укладом життя.]²⁹.

Власне таку-от «картину світу», в яку, з одного боку, «вписувалися» втікачі-наддніпрянці та військовики, а з другого — де за кілька кілометрів свої постановки не припиняв театр воєнних дій українсько-польського протиборства, міг побачити Оренштайн, переїжджаючи через тогочасний Станиславів до Відня. **[Відень, 1919]**

[Відень, 1919]

[«Великий контраст з тим Віднем, який я знав останні 5 літ перед війною. [...] Мав тоді цей Відень, як мала і ціла монархія, —

²⁹ Дмитро Дорошенко, *Станиславів на початку 1919 року*, [у:] *Моє місто: хрестоматія з історії Івано-Франківська*, упор. І. Монолатій, Івано-Франківськ 2012, с. 365, 366, 367.

імпазантну фасаду, сильну армію... стару славну династію, блискучі традиції великої держави... Але — між цією фасадом і духом, який одушевляв стару імперію, — вже чувся величезний роздзвін, диспропорція. На всім лежала печать якоїсь... анемії, безсилля, втоми, втечі від великих традицій — в особисте, в легку насолоду, спокій... З завірюхи війни, по чотирьох-літніх героїчних змаганнях, вийшла чорно-жовта монархія розгромленою і розшматованою. Війна припечатала її політичну смерть. Але ту смерть попередило довге, повільне, несвідоме конання її духа, її політично-великодержавницьких аспірацій та енергії. [...] Ніби якоюсь велитенською, залізною мітлою історії все це було зметено геть бурєю кількох останніх років. Я не пізнавав колишнього Відня. Він десь щез, провалився (20 січня); Світ стає заординарний. Товариство — гефештярі, християн мало. До цієї публіки пристосовується тепер і мистецтво, і театр, і преса, і все життя (7 лютого)»³⁰.

«Мені здається, що у громадського або політичного діяча з України, який волею обставин попадає в наші часи за кордон, а особливо в такий центр української еміграції, як Відень, — найбільше здивовання повинна викликати та цілковита відсутність правдивої інформації про те, що робилося і робиться там, в далекій країні, з якої зустрічається тут на кожному кроці, поміж всіх кол без різниці: українських, жидівських, соціалістичних і буржуазних, взагалі у цілої опінії за кордоном. [...] Те цілковите нерозуміння нашого життя і наших національних завдань там, як і та сліпа, неусвідомлена, нерозміркована ворожість до всього, що стосується України, яку я найшов тут майже у всіх колах, те недовір'я, яке панує тут... що там в найстрашніших умовах антисемітичного чаду і міжнаціональної війни, повальних пошестей, військових окупацій, селянських повстань і погромів, віддає своє життя, свою енергію і любовь своєму народу і стремління досягти перше всього демократичного ладу і національного порозуміння між українською і жидівською людністю...»³¹.

У Відні Оренштайн міг зупинитися на довший час: його листування з О. Барвінським свідчить, що в німецькій столиці видавець опинився тільки наприкінці літа і надсилав листи з уже згадуваного берлінського готелю впродовж серпня — жовтня 1919 року³². Ось як згадував про приїзд до і

³⁰ Дмитро Донцов, *Рік 1918, Київ*, с. 99, 100, 108.

³¹ Соломон Гольдельман, *Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за час революції*, Відень 1921, с. 3, 4.

³² Лист Якова Оренштайна до Олександра Барвінського. [04.08.1919 р.; 26.08.1919 р.; 08.09.1919 р.; 04.10.1919 р.; 07.10.1919 р.] Рукопис (на бланку), ф. 11, оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 83, 81, 75, 79, 77, ВР ЛННБ НАНУ.

від'їзд з Берліна його сучасник-українець: «Нарешті Поцдамерпляц! Зачинається чиста мандрівка народів! Авта, фіякри, пішоходи. Наче на празник, або на сокільський здвиг пам'ятного 1914 року! Маса пливе і переливається. На Ангальтербангоф товпа втискається у входові двері, як пчоли до улия. На пероні стрічаються знакомі. Пів години до від'їзду поїзду. Ані доступити: чиста «мобілізація»! Відходить оден потяг, другий і третій. Раз-заразом. Все повно і все переповнено. Нема мови дістатися. Напливають свіжі гості. Єдина рада: ідемо до під'їзду і чіпляємося до дверей вагона. Підчас руху потягу, займаємо місця. За кілька хвилин потяг обліплений пасажирами відїздить, на його місце приходить другий. Двіста надзвичайних потягів оголошено того дня з самого Берліна, і всі були переповнені»³³.

У цей час герой моєї оповіді головно, займався книговиданням. Цікаво, що в Оренштайнових виданнях того часу містилися адреси головних складів: «Української накладні»: Берлін («Українська накладня», Berlin W 62, Kurfurstenstr. 83), Львові («Книгарня Наукового Товариства імені Шевченка», Львів, Ринок 10), Нью-Йорку («Книгарня Українського Народнього Союзу», 30 E. 7th St. New-York, USA), Вінніперу («Ukrainska Knyharnia i Nakladnia», 850 Main Str. Winnipeg Man., Canada) і Коломій («Галицька накладня Якова Оренштайна в Коломій», Галичина).

З-поміж друків 1919 року найвідомішими, мабуть, є видання творів Т. Шевченка: «Гайдамаків», «Кобзаря», а також перших двох томів «Повного видання творів Тараса Шевченка» з поміткою «Коломия; Вінніпер; Київ; Ляйпціг»:

1. «Гайдамаки» / Видання ілюстроване артистом А.Г. Сластьоною. — К.; Ляйпціг: «Українська накладня»; Коломия: Галицька накладня; Winnipeg: Ukrainian Publishing, 1919. — 50 с.

2. Кобзарь. — К.; Ляйпціг: Українська накладня, [1919]. — XVI, 707 с.: портр.

3. Повне видання творів Тараса Шевченка / Авт. вступ. ст. Б. Лепкий. — Коломия: Галицька накладня; Вінніпер: Ukrainian Publischeng; К.; Ляйпціг: [Вид. Я. Оренштайна]. Українська накладня. [Друк. Spamer, 1919]. — Т.1: Про життя та твори Тараса Шевченка. — XVII, 513, [1] с.: портр. — Зміст: Про життя і твори Тараса Шевченка / Б. Лепкий. Спомин про старшого боярина Тараса Шевченка, на весіллі Пантелія Куліша і Олександри Кулішевої в 1847 р. / Г. Барвінок. Шевченко серед поетів славянства / Х. Корш. Листи Тараса Шевченка (до М.Г. Шевченко, Г. Квітки, Г. Тарновського, В. Григоровича, О. Бодянського, Я. Кухаренка, Д. Бібікова, М. Костомарова, І. Фундукля, А. Лизогуба та багато ін.). Автобіогр. лист Т. Шевченка до редактора «Народнаго Чтения». Ілюстрації Т. Шевченка, К. Трутовського, О. Куриласа, Г. Честахівського. — На с. 494 автогр. Т. Г. Шевченка. — Бібліогр.: с. 236–240. — Спис ілюстр.: с. X–XIII.

³³ Л. Л., *Липський ярмарок, «Літопис політики, письменства і мистецтва»*. Тижневий огляд під редакцією С. Томашівського, Книжка I, Зшиток 12, Берлін, 22 березня 1924 р., с. 185.

4. Повне видання творів Тараса Шевченка / Авт. вступ. ст. Б. Лепкий. — Коломия: Галицька накладня; Вінніпег: Ukrainian Publischeng; К.; Ляйпціг: Українська накладня. [Друк. Spamer, 1919]. — Т. 2: Кобзарь. — XVI, 707 с., портр. — Хронологічний зміст «Кобзаря»: с. XI—XVI³⁴.

Крім цих видань Оренштайна, практично реалізованих 1919-го, найбільшим успіхом тішилися Шевченкові «Гайдамаки» — «видання ілюстроване артистом А. Г. Сластьоною»³⁵. А що Опанас Сластіон був першим ілюстратором Шевченкових творів, то прикметною залишається оцінка його значного внеску в українську культуру, яку дав свого часу його син Юрій:

«Сластіон не став епігоном ні академізму, ні передвижництва. Засвоївши кращі формальні прикмети обох цих напрямків: від академізму — школу досконалого рисунку та композиції образу, а від передвижництва — реалізм та експресію у передачі сцен та характерів, — він влив у цю форму свій власний, український зміст, забарвлений патріотизмом. Звідсіля — домінуюча стилева риса в його показі України — шляхетність у тонкому, надзвичайно точному й енергійному рисункові і всій техніці й способі зображення та в характері зображуваного. Сластіонові образи «Гайдамаків» розвіювали усякі сумніви щодо можливості й потреби окремого українського мистецтва; вони стверджували, що те мистецтво вже існує. І з того часу воно продовжувало існувати далі у творах Мартиновича, Васильківського, Красицького та інших мистців. Ця дилема, — яким шляхом іти: чи загально російським, чи окремим українським — стояла перед багатьма українськими письменниками, науковцями, мистцями. [...] Кожен мусів зробити тут свій вибір і розв'язати цю дилему в той чи інший бік. Сластіон розв'язав її з повною свідомістю українця»³⁶.

Нині відомо, що це видання тиражем три тисячі примірників, з портретом Т. Шевченка роботи труяорідного небожа Т. Шевченка Фотія Красицького, у

³⁴ Видання Тараса Шевченка в Україні (1840—1923), № 306, 311, 315, 316.

³⁵ Юрій Сластіон, *Артист-маляр Афанасій Сластіон (до 25-річчя з дня смерті)*, «Музейні вісті. Виходить при Українському Національному Музеї», Рік V, квартал I—II (березень), Шікаго 1959, с. 12—16.

³⁶ Юрій Сластіон, *Опанас Сластіон — перший ілюстратор Шевченка, «Шевченко»*, Річний п'ятий, Нью-Йорк 1956, с. 32.

полотняній оправі з гарним орнаментом і написом роботи Володимира Січинського, з'явився на світ Божий у берлінській друкарні Карла Сабо (*Druckerei Carl Sabo*)³⁷.

Ось вступне слово до цього видання Б. Лепкого:

«Року 1886 появилось в Петербурзі, з типографії А. С. Суворина, перше розкішне, in folio, видання Шевченкової історичної поеми «Гайдамаки». Численні ілюстрації і вінети робив відомий український маляр-артист А. Г. Сластьона. Він хіснувався радами й вказівками таких знавців української минувшини та старовини як Костомарів й Антонович.

Перше видання ілюстрованих «Гайдамаків» мало, крім українського оригінального тексту, також переклад на російську мову Н. В. Гербеля і коротку передмову дослідника Запорозької старовини Д. Е. Еварницького.

З тої пори минуло трицять кілька літ. Чимало нових видань Шевченкових творів появилось. Чимало зроблено для провіщення і співправлення їх текстів, чимало намальовано нових ілюстрацій до деяких поем найбільшого українського поета. Вони розкінені по різних наших і чужих журналах. Спробу повного ілюстрованого видання творів Т. Г. Шевченка (Катеринослав, 1914) годі вважати вдатною. «Гайдамаки» мають там одну вінету й три ілюстрації...

Ілюстроване видання Сластьони так і зосталося по нині-день самотнім. Про вартість його можна різно балакати, та на одно мусить бути згода, а саме, що д. Сластьона ставився до свого діла, дуже поважно. Краєвид, одяг, типи, простудійовані, — скрізь видно багато праці і найліпшої волі Шевченкову поезію перенести з вірша в малярський образ.

Тож думаємо, що українська суспільність радо привітає нове видання Шевченкових «Гайдамаків» з ілюстраціями Сластьони.

Видаємо їх без перекладу Гербеля і без вступного слова Еварницького.

За час першого видання поширилося у нас на стільки знання історії рідного краю і знання української літератури, що загальні замітки про «Гайдамаки» — зайві. А переклад Гербеля не годний стояти поруч оригіналу. Видавництво»³⁸.

Пізніше Ю. Сластіон пояснюючи особливості батькових ілюстрацій «Гайдамаків» Т. Шевченка:

«...ілюстрації не мають в собі нічого штучного, надуманого, й підкупають своєю правдивістю, щирістю, своїм простим реалізмом, і в цьому їх велика принада, що захоплює читача, а їх глибоко національний характер не є лише прикрасою: він допомагає відчутти дух твору, робить його ще цікавішим, зацікавлює добою, її людьми, героями, побутом, мистецтвом, всім

³⁷ Там само, с. 31, прим. 8.

³⁸ Тарас Шевченко, *Гайдамаки. Видання ілюстроване артистом А. Г. Сластьоною*, Київ; Ляйпціг; Коломия; Winnipeg 1919, с. 5–6.

окруженню. Тут з кожної рисочки виступає велика Шевченкова любов до України, безмежний патріотизм, що переходить на глядача й полонить його.

Зміст ілюстрацій та їх послідовність дуже добре продумані та споєні з поемою в одне ціле. На початку – лірична емблема: Шевченко в труні, що настроює читача, овіює духом Шевченка. Наступні образи – видіння Шевченка, розкриті у вступі, що надхнули поета до писання свого твору. В дальшому більші ілюстрації до окремих моментів чергуються з меншими, що служать також як заставки й кінцівки, а останні два: кінцівка та могила є заключними емблемами: поеми та поета, з яким читач прощається на його могилі»³⁹.

Сьогодні, мабуть, ніхто не розгадає тих мотивів, які підштовхнули Оренштайна до видання Шевченкових «Гайдамаків». Поза сумнівом, їхне підґрунтя – комерційний зиск від продажу вишуканого видання цього знаменитого твору Кобзаря. Ваги цьому виданню додавав і той факт, що видання 1919-го «Гайдамаків» з ілюстраціями О. Сластіона вперше стало таким довершеним у поліграфічному сенсі. Зокрема перше 1886 року, петербурзьке, видання завдячує свою появу баронові-меценату Александрові Штігліцу, за чий кошти у Відні фірма «Ангерер і Гешль» («С. Angerer & Göschl») виготовила 50 кліше з оригіналів графічних робіт 30-річного на той час О. Сластіона. Вдруге «Гайдамаків», з портретом Т. Шевченка і десятьма ілюстраціями митця-графіка, видав 1898 р. коломийський видавець Михайло Білоус⁴⁰. Тож берлінське видання 1919 року стало третім

³⁹ Юрій Сластіон, *Опанас Сластіон – перший ілюстратор Шевченка*, с. 31–32.

⁴⁰ Там само, с. 30, прим. 7.

і вочевидь найкращим у книговидавничому літописі «Гайдамаків» до нашого часу. (Ба навіть 15-тисячне видання «Гайдамаків», здійснене у підсоветській Україні 1969 р. київським видавництвом «Дніпро», не могло похвалитися ані потрібною якістю друку, ані належним форматом).

Символічним шаром, який надихнув Оренштайна стати найвідомішим видавцем Шевченкових «Гайдамаків», міг бути біблійний вимір добра і зла. Адже для юдейської традиції, носієм якої залишався видавець, своєрідною типологічною схожістю з Коліївщиною — повстанням за священні цінності могло бути повстання Маккавеїв⁴¹, що могло бути інструментарієм того, що репрезентувано й осмислювало минуле цілих спільнот.

Співвідношення історії та колективної пам'яті

Етнічна історія — одна зі сфер, яка наповнювала змістом дихотомію «ми»/«вони» і доводила функціональність опозиції «свій»/«чужий». Саме стараннями фігурантів міжетнічної взаємодії у досліджуваній період етнічна історія змінювала свої значення, інколи на прямо протилежні. Головне завдання їхніх зусиль — відтворення власної історії, якщо завгодно — привласнення її вольовим зусиллям, творення «нашої» історичної нарації. Історія в цьому випадку «засвоювалася» на інших засадах, аніж просто на рівні науково-раціонального пізнання фактів. Так виникала культурно-політична навантаженість історичних інтерпретацій, коли ставала зрозумілою відносність будь-якого факту спільної історії. А ті самі факти спільного існування набували суперечливих, інколи цілком протилежних історичних тлумачень. Власне останні були свідченням «масових символів націй», коли за основу беруть мову чи територію, чи літературу, чи історію, чи державний устрій, чи національні почуття. Звісно, в контексті міжетнічних взаємин на західноукраїнських землях минуле відіграло подвійну роль. По-перше, відтворювало оцінки іншостей у їхній дво- або багатосторонній взаємодії. По-друге, судження про інтеракції «своїх» і «чужих» здійснювало функцію одного з каталізаторів їхнього обопільного сприйняття на новому етапі взаємодії. Отже виникала конкуренція за інтерпретацію етнічними елітами чи навіть політичними акторами тих чи тих подій, а узагальнено — т. зв. змагання за історію. Її різночитання для етнонаціональних спільнот — своєрідний полігон, на якому функціонували ті символи, які внаслідок використання комунікативних каналів у кожній з груп передавалися нащадкам.

Звитяга українців, наприклад, уособлювалася спогадами про українську державність середини XVIII ст., т. зв. *Козацьку еру* (зосібна найвизначніших гетьманів Б. Хмельницького та І. Мазепи), національний дух підживлювався й щорічними шевченківськими днями, які відбувалися у Галичині й на Наддніпрянщині стараннями національних і просвітніх організацій. Окремішньо на стежині етнічної пам'яті стояли й євреї, котрі вшановували Маккавея, який

⁴¹ Григорій Грабович, *Шевченкові «Гайдамаки». Поема і критика*, Київ 2013, с. 250.

167 р. до н. е. здобув незалежність Ізраїлю і відновив Храм, ставши прикладом для різних визвольних рухів. Власне звертання до низки історичних подій (Песах, Суккот і Шавуот, Пурим, Ханука, Шаббат) і стало основою для побудови юдейської ідентичності. Адже саме «вшанування пам'яті» стає технічним терміном Модерної доби, за допомогою якого передавалася і виражалася суть процесу, яким євреї згадували і відновлювали у своєму житті головні та формотворчі події їхньої спільноти.

Свого часу митрополит Василь Липківський указував на виразні паралелі між повстанням Маккавеїв та Коліївщиною: *«Єврейське слово “маковей” значить молоток. Таке прізвище було дано зпочатку тільки синам єврейського священика Матафії, що підняли славне повстання за визволення свого народу з-під поневолення поганського царя, того самого, що й замучив за віру й тих мучеників... Це була велична й славна сторінка в історії єврейського народу перед Різдвом Христовим, що описана в т. зв. книгах Маковейських. Три сини священика Матафії: Юда, Йонатан і Симон, коли побачили велике знущення Сірійського царя Антіоха над єврейським народом, втекли в гори, кинули заклик до всіх, кому дорога віра й воля єврейського народу, щоб до них сходилися й утворили, беззавітно відданий визволенню свого народу, загін, подібний до наших колишніх Запорозжців, із малими силами, але міцною відвагою, кинулись на свого поневольника з великим і могутнім військом. Десятки літ провадилась ця боротьба, вона виявила величезну впертість і відвагу єврейських повстанців, які стали зватися загальним єврейським прізвищем “Маковей”, по нашому “молотки”. Вони таки перемогли велику силу Сірійського царя, і хоч на короткий час здобули волю своєму народові. Один з братів, Симон (двох других забито на війні), став навіть царем і первосвящеником. Але з півночі насунулась темна непереможна сила римська та й покорила й знищила єврейську волю... сторінка з історії єврейського народу... дуже нагадує собою й добу визволення нашого народу з-під польської навали. Як колись у євреїв Юда Маковей, так і у нас Богдан Хмельницький з своїми синами підняв славне козацьке військо й з великою відвагою кинувся на визволення українського народу від польського панства, від унії з римським папою, став на боротьбу за волю й віру свого народу. І він на деякий час здобув волю для свого народу. Але насунула темна непереможна сила теж з півночі — сила московська та й покрила собою, знищила волю українського народу, а замість вільних гетьманів поставлені були зрадники, прислужники московського царя. Але московські хижакі уже й Христа не посоромились проголосити своїм помічником, підбили й Христову Церкву українського народу під свою владу, і Христос мусів від цих Іродів довго ховатися, поки у всій славі своїй не явився в наші дні для визволення нашої святої Церкви, а з нею й нашого рідного народу. Сьогоднішнє свято підіймає перед нами ще одну яскраву, але й сумну сторінку нашої історії, коли за часів цариці Катерини вибухло велике повстання проти польського панства, що панувало ще тоді на Правобережжі України. В свято Маковея, в Медведівському монастирі на Холодному яру, коло Чигирини, зібрались повстанці проти польського*

насилля — «Гайдамаки»; освятили ножі й кинулись на визволення України; кров'ю і вогнем вони залили всю правобережну Україну, вже звільнили її від поневольників, але мусіли й самі загинути під навалою непереможних обставин, а ми — їх сини — на довго мусіли схилити свою шию під ярмо польського й московського панства, аж поки в наші дні силою і кров'ю простого народу не прийшло загальне визволення всіх поневолених. Браття! Боротьба за волю проти неволі — це природня подія життя людського»⁴².

Зауважмо: історичні ретроспективи як компонент і засіб збереження етнічної пам'яті сприяли збереженню власної (етнічної) ритміки урочистостей. Адже пам'ять груп або й пам'ять індивідуума, що завжди є певним чином укоріненою в загальну історію групи, постає чимось на зразок «мовних ігор». З одного боку, ця пам'ять постає як закрита система, а з другого — ціннісна ієрархія наративів пам'яті або ж значень/сміслів часових циклів членів групи певною мірою зумовлює і їхній «погляд» на зовнішній світ. Закономірним видається й те, що всі учасники (і суб'єкти, і об'єкти) будь-якого соціального ладу мусять мати спільну пам'ять: якщо їхні спогади про минуле групи різняться, то її члени не можуть мати ані спільного досвіду (чогось), ані уявлень (про щось).

Важливий компонент функціонування дихотомії «свій»/«чужий» крився в тому, що минуле етнонацій досліджуваного хронотопу не існувало відокремлено, а співіснувало у свідомості людей із сучасністю, перепліталось з нею. Зрештою, культурно-політична навантаженість історичних інтерпретацій була обов'язковою умовою легітимації життєвого (екзистенційного) самоутвердження національної спільності. Національні чи індивідуальні прагнення знаходили вираз у творах мистецтва, героях і святих об'єктах культу, які ніколи не були «спільними» в сенсі неможливості їх цілковитого вислову та перенесення з одного культурного горизонту чи історичної епохи до інших. Однак водночас саме тому, що різні горизонти перебували в суттєвому конфлікті, вони без угаву мінялися, на зміну одним приходили другі. Ба більше, найпереконливіші джерела обов'язків та об'єкти прагнень здобували найвищу міру самоокреслення у процесі духовної борні та воєн між конкурентними, навзаєм чужими народами, культурами й епохами, приреченими на взаємне нерозуміння. В дійсному перебігові конфлікту кожна з націй у своєму прагненні до окремішності стала самоусвідомленішою. Кожна з них намагалася вдатися до сильнішої вимоги вірності й відданості з боку індивідів, навіть коли водночас отримувала виразні сигнали можливого спротиву та відмінностей у вартостях, які впливали з таємничого джерела буття чи часу чи історії.

Ще одним чинником, що міг вплинути на рішення Оренштайна видати «Гайдамаків», імовірно, була шевченкознавча розвідка його сучасника, засновника коломийського видавництва «Загальна Книгозбірня» Дмитра

⁴² <http://lypkivskyivasyl.in.ua/propovidi/130-makk.html>. Дата звертання: 16.05.2015 р.

Николишина про історичні поеми Кобзаря, перше видання якої надрукували ще 1914-го: «...історичні поеми Шевченка разом з політичними зробили велику службу, виконали важне виховницьке завдання. Вони розбудили велику, але незгідливу українську громаду та спонукали її об'єднувати ся в де далі все краще зорганізовані гурти. Вони сягнули глибоко в сумління всіх тямущих синів народу і приневолити їх запрягти ся до плуга, виорати запущений, буряном та хабуззем зарослий рідний переліг тай посіяти на ньому зерна нової правди й науки, зібрані на буйних ланах щасливіших західних народів. Вони вкінці оживили ідеал політичної волі, погребної з руїною Запорожа, надихали його новим вогнистим змістом і віддали українській молоді, щоб викувала по його вказівкам велике діло визволення України»⁴³.

Власне кажучи, якщо поема «*Гайдамаки*» робить Шевченка Шевченком⁴⁴, то видання «*Гайдамаків*» 1919 року зробило Оренштайна Оренштайном – найвідомішим книговидавцем України першої третини ХХ сторіччя.

Разом з цим відомі й інші Оренштайнові друки, на яких вказано рік видання – 1919-й: драма «*Сальоме*» О. Вайльда з передмовою Б. Лепкого, а також «*Граматика української мови*» В. Сімовича. Ймовірно, що у 1919 р. – на початку 1920-го Оренштайн видав повість «*Хмари*» І. Нечуй-Левицького, сімейну хроніку «*Люборацькі*» А. Свидницького, а також роман «*Голем*» Г. Майрінка⁴⁵.

Подорожі видавця не обмежувалися лише Берліном (в якому він мешкав і мав склад готової продукції), а постійне чування його над контактами з друкарями Вецляра і Лейпцига потребувало безпосереднього контролю над виготовленням книжок. **[Лейпциг, 1919].**

[Лейпциг, 1919]

[«Їдучи на західні торги до Ляйпціга, роздумував я про давні часи... Їдемо і роздумуємо: як то все поміститься в Ляйпцігу? Як собі дадуть раду?.. Потяг гонить, не стає на жадній стації. Пощо ставати, коли нема місця! У вагоні їдуть якісь купці і ми. Зачинається звичайна балачка: “Ви до Ляйпціга? Ага... То ви Українець, з Галичини. Я знаю Галичину. Бував там за війни – Стрий... Тернопіль... В Стрию є одна

⁴³ Тарас Шевченко, *Історичні поеми. Пояснив Дмитро Николишин*. Друге, доповнене видання, Коломия 1921, с. 84.

⁴⁴ Григорій Грабович, *Шевченкові «Гайдамаки»*, с. 10.

⁴⁵ *Сальоме*. Драма Оскара Вайльда, Київ – Ляйпціг 1919, 94 с.; Василь Сімович, *Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці*. Друге видання з одмінами й додатками, Київ – Ляйпціг, б. р. [1919], 584 с.; Іван Нечуй-Левицький, *Хмари. Повість*, Київ – Ляйпціг, б. р., 488 с.; Анатоль Свидницький, *Люборацькі. Сімейна хроніка*, Київ – Ляйпціг, б. р., 303 с.; Густав Майрінк, *Голем*. З німецького переклав Володимир Левицький, Київ – Ляйпціг, б.р., 263 с.

велика улица, в Тернополі страшні ями і болото. Правда?.. Видите, що знаю!..” Потім про ціни, що чувати нового і на кінці ще один запит: “Ваш найбільший генерал, то Махно – правда?..” Простуй і вияснюй, – та чи pomoже? Нема що казати: добра рекляма! Висідаємо в Ляйпцігу. Липський двірець, чи не найбільший в Європі. Тому стиску непомітно. Тисячі гостей пересуваються і відпливають. В елегантному ресторані на тому двірці можна вигідно з’їсти обід. Ціни звичайні. Виходимо на вулицю. Реклями й реклями! Від самих дахів звисають вивіски, написі й малюнки: пестрі, крикливі... Трамваєм їдемо до центра. [...] Тепер цілий Ляйпціг один ярмарок. Кожний знатніший дім, заповнений експонатами. [...] Ляйпціг місто друкарень та книгарень. Здавна має свою славу. Та на книжковім ярмарковім видання всеї Німеччини.

Ходження і вистоювання мучить. [...] Ніч на дворі. Гамірно й клекітно. Чути розгульний шум великого міста. Вулиці забиті. Блиски світел. Граються, михтять і переливаються. Райдужно пробігають світляні реклями: казки і міражі ярмарочного города]»⁴⁶.

Власне з цим саксонським містом пов’язане продовження (після коломийської «Галицької накладні») видання Оренштайнової «Загальної бібліотеки», томики якої порівняно з виданнями «коломийської» доби відрізнялися технікою друку та оформленням. Ось неповний перелік книжечок цієї серії, на обкладинках яких 1918-го – на початку 1920-х рр. видавець головним місцем друку («К.-Г. Редер, тов. з обм. порукою в Лейпцигу» («С. G. Röder, Leipzig») вказував Лейпциг. Зауважмо: підприємство Карла Густава Редера, засноване 1849 р., на початку ХХ ст. було солідною поліграфічною фірмою, яка підтримувала ділові стосунки з багатьма видавництвами Німеччини та закордону⁴⁷.

Ось перелік Оренштайнових книжечок «Загальної бібліотеки», які надрукувало це підприємство (подаю згідно з тогочасним написанням та нумерацією):

- 135-139. Кониський Ол., У гостях добре, дома ліпше, повість.
- 141-142. Федькович Ю., Довбуш, трагедія.
- 145. Гринюк Лесь, Весняні вечери, новелі.
- 146. Леся Українка, Оргія, драматична поема.
- 147. Федькович Ю., Так вам треба, фарс.
- 148. Федькович Ю., Як козам роги виправляють.
- 149. Шевченко Т., Музика, повість.
- 150. Кропивницький М., По ревізії, комедія в 1 дії.
- 151. Шевченко Т., Артист, повість.
- 152-153. Карпенко-Карий І., Бурлака, поема.

⁴⁶ Л. Л., *Липський ярмарок*, с. 185, 186.

⁴⁷ Rudolf Schmidt, *Deutsche Buchhändler. Deutsche Buchdrucker*, Band 5, Berlin/Eberswalde 1908, S. 824–827.

154. Бобикевич О., Настоящі, комедія в 1 дії.
- 155-156. Шевченко Т., «Гайдамаки», поема.
157. Федькович Ю., Люба-згуба, повість.
158. Шніцлер, Артур. Ляйтнант Густль, новеля.
- 159-160. Левицький-Нечуй Ів., Пропаші, повість.
161. Кобилянська Ольга, Битва, нарис.
162. Підмогильний В., В епідемічному бараці, нарис.
163. Кобилянська Ольга, Природа, новеля.
- 164-165. Плятон, Оборона Сократа, переклав В. Кміцкевич.
- 166-167. Карпенко-Карий І., Житейське море, комедія.
- 168-170. Єфремов С., М. Коцюбинський (Літер. характер. укр. письм. III).
171. Маркс Карл, Наймана праця й капітал.
- 172-173. Мирний Панас, Лихі люде, повість.
- 174-176. Дорошенко Дм., П. Куліш (Літ. хар. укр. письм. IV).
- 177-179. Містраль Фред., Спогади й оповідання.
- 180-182. Коцюбинський М., Fata morgana.
- 183-184. Костомаров М., Дві руські народности.
- 185-187. Бойко В., Марко Вовчок (Літ. хар. укр. письм. V).
- 188-189. Ромен Роллян, Вовки, револ. драма.
190. Коцюбинський М., Лялечка, Поєдинок (оповідання).
- 191-192. Кобилянський М., На віру й інші оповідання.
193. Коцюбинський М., П'ятизлотник, Помстився, Хо.
194. Коцюбинський М., Для загального добра, оповід.
- 195-196. Коцюбинський М., Пе-коптьор, Посол від чорного царя, Відьма (оповідання).
197. Коцюбинський М., По-людському і ціпов'яз, оповід.
198. Коцюбинський М., Дорогою ціною, оповідання.
- 199-201. Франс Ан., Злочинство Боннара.
- 202-203. Ромен Роллян, Дантон, револ. драма.
- 204-205. Дорошенко Дм., М. Костомаров (Літ. хар. укр. письм. VI).
- 206-207. Єфремов С., І. Карпенко-Карий (Літ. хар. укр. письм. VII).
208. Мирний П., Серед степів, оповідання.
209. Мирний П., Лихо давнє й сьогочаснє, повість.
- 210-211. Мирний П., Як ведеться — так і живеться.
212. Васильченко С., Талант, повість.
213. Коцюбинський М., Коні не винні.
- 214-215. Карпенко-Карий І., Сава Чалий, трагедія.
- 216-219. Єфремов С., І. Левицький-Нечуй (Літ. хар. укр. п. VIII).
- 220-221. Леся Українка, Лісова пісня, драма.
- 222-223. Леся Українка, Кассандра, драма.
- 224-225. Леся Українка, Камінний Господарь, драма.
226. Леся Українка, Адвокат Мартіян, драма.
227. Короленко В., Черкес. Макарів сон, оповідання.
228. Короленко В., Ліс шумить. Химерна.

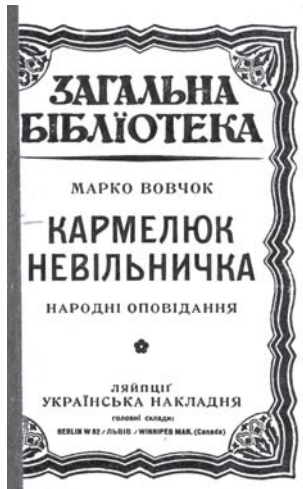
- 229-230. Короленко В., Сліпий музика.
 231. Леся Українка, Над морем, оповідання.
 232-233. Леся Українка, Приязнь. Розмова, оповідання.
 234. Леся Українка, Бояриня, драма.
 235. Леся Українка, Вавилонський полон. На руїнах, драматичні поеми.
 236. Леся Українка, Йоганна жінка Хусова, драма.
 237-238. Леся Українка, Жаль, повість.
 239-240. Леся Українка, Блакитна троянда, драма.
 241. Левицький-Нечуй Ів., Дві московки.
 242. Левицький-Нечуй Ів., Гориславська ніч.
 243. Левицький-Нечуй Ів., Баба Параска та баба Палажка.
 244. Левицький-Нечуй Ів., Біда бабі Палажці Солов'їсі.
 245. Левицький-Нечуй Ів., Микола Джеря, повість.

Згідно з цим переліком книжечок «Загальної бібліотеки» на початку 1920-х років Оренштайн видав 66 окремих книжечок українською, зокрема сім – перекладів зарубіжних авторів.

У той же час Оренштайн не гребував перевиданням попередніх («коломиїських») томиків серії, сказати б, у «новій» поліграфічній «обгортці», зберігаючи при цьому «стару» нумерацію «Загальної бібліотеки». Так, наприклад, нині знаємо про «Начерк соціології» Т. Ахеліса (№ 18-20), «Збірник народних пісень і дум» (№ 28–29), «Кармелюка. Невільничку. Народні оповідання» Марка Вовчка (№ 75), які видавець явив публіці з приміткою «Київ – Ляйпціг», мабуть, на початках своєї кар'єри в Німеччині, надрукувавши їх новий-старий наклад у Редеревській друкарні. Єдиним виданням такого штибу є «Скошений цвіт» (виїмок з галицьких образків) В. Барвінського (№ 41–43), на обкладинці якого видавець зазначив, що цей друк «є другим виданням» зі вступом Б. Лепкого⁴⁸.

⁴⁸ Такі «нові-старі» друки Оренштайна можна побачити на сайті <http://diasporiana.org.ua/> під пошуковим гаслом «Українська накладня». Дата звертання: 12.05.2015 р.

У цей час «проукраїнське» реноме видавця-єврея давало йому можливість зберігати і підтримувати взаємини з офіційними установами незалежної України за кордоном, інтегруватися у справи військового характеру. Зокрема із зізнань авіатора Миколи Кривенка перед советськими органами держбезпеки у 1930-х роках випливає, що Оренштайн, на доручення посла УНР у Німеччині Миколи Порша закуповував літаки для потреб Повітряного флоту УНР⁴⁹. Ця подія датується серпнем – вереснем 1919 р.: «На мою... просьбу т. Личинский устроил мне командировку и в середине августа я на аэроплане с немцами улетел в Германию. Летели со мною тогда несколько человек: т. Викул (теперь коммунист), Балицкий, служащий финансовой миссии УНР в Берлине, от Галицкой армии Костів (с каким поручением не знаю), остальных не помню. При моем участии в Германии было приобретено 8 или 10 аэропланов на заводе «L.V.G.» и некоторое мелкое авиационное имущество. Покупку по поручению Порша производил Оренштайн (это галицкий еврей, имевший свое книжное издательство в Берлине), а я только указал, после осмотра, какие аэропланы надо купить. При работе комиссии Антанты, которая «обезоруживала» Германию, эти аэропланы

были уничтожены в Дрездене (где они находились в S.L.D. (самолетное общество воздушных сообщений) – крылья и корпус порезаны, а моторы побиты молотками⁵⁰.

Ці літаки, як зауважує Я. Тинченко, були потрібні навіть не так для бойових потреб, як для виконання важливих державних доручень за кордоном. Щоправда, як бачимо зі свідчень М. Кривенка, літаки, закуплені безпосередньо для потреб Повітряного флоту УНР, так і не дісталися України, адже до умов Версальського договору Німеччина зобов'язувалася їх знищити⁵¹. Сьогодні невідомо, чи, по-перше, була видавець не планував

⁴⁹ Ярослав Тинченко, *Герої українського неба. Пілоти Визвольної війни 1917–1920 рр.*, Київ 2010, с. 41, 44.

⁵⁰ Протокол допиту Кривенка Миколи Кондратовича (1894 р.н.). [23.06. 1931 р.], ф. 6, спр. 59881-фп., т. 72-б, арк. 60-62, Галузевий державний архів СБУ.

⁵¹ Ярослав Тинченко, *Герої українського неба. Пілоти Визвольної війни 1917–1920 рр.*, с. 44.

використати ці літальні апарати для транспортування в Україну власної книжкової продукції, надрукованої вже в Німеччині і, по-друге, чи він був безпосередньо присутній у Дрездені під час знищення щойно закуплених літаків.

Очевидно, наприкінці 1919 р. Оренштайн далі перебував у Німеччині, зокрема в Берліні, адже в січні нового, 1920-го, він кореспондує з німецької столиці як винаймач кімнати в готелі⁵² (цікаво, що видавця записали в перелік берлінської установи реєстрації осіб, які прибували до німецької столиці, тільки 11 травня 1920 р., вказавши що той прибув до Берліна 27 квітня⁵³). А от з листів Б. Лепкого до О. Барвінського відомо, що видавець був у німецькій столиці в березні згаданого року, під час Каппського заколоту (10–17.03.1920 р.): «Пережив я у Німеччині революцію, та, коли б не часописи, то не знав би, що вона є... на Бранденбурзькій брамі стояли машинові кріси, а як над'їхало авто, то спиняли пальбу, поки не переїде. Я їхав до театру. Поліціант здержує віз, кланяється: «прошу їхати цею вулицею, бо в тамтій стріляють». (Це не байка, це факт).

Вдень, а властиво в тую ніч, як був пуч Капа, ми святкували Тарасове свято. О першій годині розходилися по готелях і пансіонатах з салі Райнгольду. І саме тоді входила у Берлін армія Капа, займала місто, скидала правительство. Про все це я довідався, що лиш ранком від Оренштайна, який зайшов до мене»⁵⁴.

Крім цього, не маючи сталого помешкання у Берліні, видавець упродовж лютого — березня 1920 р. час до часу відвідував уже знаний йому Лейпциг, а також Франкфурт-на-Майні та Нюрнберг⁵⁵. У цих німецьких містах, знаних своїми друкарськими традиціями, він шукав імовірних бізнес-партнерів для видання української книжки. Правду кажучи, сьогодні поки що мало відомо, чи вдалося Оренштайнові заручитися чиею-небудь підтримкою — фінансовою чи технічною. І далі, у травні та липні цього року видавець безпосередньо мешкає у берлінському готелі, займаючись пошуками як авторів його друків, так і поліграфічної бази видавництва⁵⁶.
[Берлін, 1920].

⁵² Лист Якова Оренштайна до Олександра Барвінського. [11.01.1920 р.] Рукопис (на бланку), ф. 11, оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 87, ВР ЛННБ НАНУ.

⁵³ Іван Монолатій, *«Український джентльмен західньо-європейського покрою і жидівської національності»: штрихи до етнополітичного портрета видавця Якова Оренштайна*, с. 179.

⁵⁴ Лист Б. Лепкого до О. Барвінського [15.10.1925 р.], [у:] *Журавлі повертаються...*, с. 217 (№ 118).

⁵⁵ Лист Якова Оренштайна до Олександра Барвінського. [06.03.1920 р.] Рукопис (на бланку), ф. 11, оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 85, ВР ЛННБ НАНУ.

⁵⁶ Теж саме. [02.05, 15.07.1920 р.] Рукопис (на бланку), ф. 11, оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 91, 93, ВР ЛННБ НАНУ.

Заполняется сотрудниками ГПУ,
путем опроса обвиняемых и по
материалам следствия.

АНКЕТА

АРЕСТОВАННОГО ПО ДЕЛУ "УКРАИНСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЦЕНТР"

Название органа ГПУ ГПУ ЧОАР
 Время ареста 6/XI-30
 Место заключения: Допр. №1 СК 2 Кошары №70

ВОПРОСЫ:	ОТВЕТЫ:
Фамилия, имя и отчество	<u>Кривенко Николай Кондратович</u>
Время и место рождения	<u>1894. Село Велица Ракошанского окр</u>
Национальность и гражданство.	<u>Украинец</u>
Бывшее сословие или происхождение до революции.	<u>Крестьянин</u>
Профессия, род занятий.	<u>Механик</u>
Социальное и имущественное положение.	<u>Слушатель</u>
Семейное положение и род занятий членов семьи.	<u>Жена, жена - домох. св. м. Николай 14ч. уч. фр.</u>
Образование: а/ Общее б/ Военное	<u>Среднее окончил авиашколу в 1926г.</u>
Служба и чин в старой армии, при белых, Петлюре и Гетмане, в учреждениях белых правительств. /хронологически/	<u>в старой армии служил в чине прапорщика служил в армии Петлюры в составе Захвата Житомирской Команды фр.</u>

Анкета М. Кривенка. 1931 р.
(Галузевий державний архів СБУ, м. Київ)

61 - 7 1/2

то відповідь в якій до-слідності в воєнних
інформації скаже мені, що в Германії
нікого не є, то мені дивити норму
(населення ЧНФ) нормативне придбати збро-
вистеження всіляке командування в Германії.
На мою відповідь проєкту м. Виткович
успішно мені командувати і в даний момент
на атракціях і величезній кількості в Герма-
нії. А саме собою тоді по економі-
чній: Г. Виткович (раніше командувач) ба-
льший, служивши Ротоманові місцем
та в Європі, от галицької армії Костів,
яким порадити не знаю; в скарбниці
теперішній.

А крім того всілякі в Германії
що придбати зброю атракціях на
воєн. д. В. Г. і некое інше авіацій-
не командування (в авіаційній ЧНФ) Тохтуну,
яким порадити норма, виробляти Оренштайт,
яким галицькі євреї, мавши свої інстру-
менти і зброю з Європи) а ф. тоді
ЧНФ, після османів, який атрак-
ція на до кінця. Три рази командувати

Свідчення М. Кривенка про Я. Оренштайна. 1931 р.
(Галузевий державний архів СБУ, м. Київ)

[Берлін, 1920]

[«Берлін, це сьогодні найбільший центр цілого північно-німецького, а з деякого боку й цілого німецького залізничного руху. Околиці Берліна убогі. Це скріплювало волю людности до роботи, яка зробила Берлін великим. Як столиця спершу Прусії, а потім і Німецької Держави, захопив він торгівлю й промисл. Він перевищив старий Відень і змагається сьогодні з Парижем о місце найбільшого міста (3 730 000) європейського континенту»⁵⁷.

«Загально Берлін робить могутнє вражіння, хочай нема в нім такого гамору і такого шаленого руху, як прим. у Парижі. Противно Берлін на вні є тихий – тихий мимо тисячі авт, автобусів та трамваїв. [...] Берлін розжився, розрісся... і немов... змужнів. Мало я мав часу, але зауважив, що всюди він ще давній. [...] Рух колосальний, а порядок зразковий. Війська видно мало... Крамниці відкриті вже рано. Все звикло до праці і мабуть любить її»⁵⁸].

Оренштайнові пошуки закінчилися, очевидно, ще 10 травня 1920 р. оформленням «вступного» контракту з Посольством УНР у Німеччині про передачу йому приміщення у Берліні для потреб його видавництва – на Курфюрстенштрассе 83, у західній частині міста⁵⁹.

А що Оренштайн володів величезною кількістю українських книжок, які він надрукував у Німеччині до цього часу, однак з огляду на складну зовнішньо- і внутрішньополітичну ситуацію довкола українських Визвольних змагань не міг транспортувати свої друки в Україну, поладити цю справу взявся Головний Отаман Симон Петлюра. Зокрема 18 травня 1920 р. службовець українського посольства в Берліні Владислав Хонівка повідомляв видавця, що «На наказ пана Головного Отамана [Симона Петлюри] всі друковані за кордоном (напис олівцем «з Вашою допомогою». – І. М.) українські книжки мусять бути готові для транспорту на Україну. Через тиждень виїде уповноважений Міністра народної освіти за кордон. 356. Міхайлів»⁶⁰.

⁵⁷ Альбрехт Пенк, *Німеччина. Географічний огляд*, [у:] *Книжка про Німеччину. Німецький край – німецька праця – німецька культура. З причинками звісних осіб німецького життя і багатьома ілюстраціями*, Берлін 1920, с. 15.

⁵⁸ Олег Павлишин, *Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис*, Львів 2013, с. 307.

⁵⁹ Договір між посольством УНР в Німеччині та видавцем Я. Оренштайном про передачу йому приміщення в Берліні для потреб Українського видавництва [11.08.1920 р.], [у:] *Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922). Документи і матеріали*, упор.: В. Даниленко, Н. Кривець, Київ 2012, с. 315–316 (№ 225).

⁶⁰ Телеграма Українського посольства у Берліні до Якова Оренштайна [18.05.1920 р.]. Машинопис, ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 1, ДАІФО.

Копіє

Op. Sup

1/27

ukrainlegation berlin kronprinzenufer 10

3021/18 warszawa 19425 37 17/5 20 19 24 -

par ordre otaman en chef tous livres ukrainiens imprimes a
etranger avec votre idee doivent etre prepares pour transport
en ukraine dans une semaine plenipotentielle ministere
instruction publique partira a etranger 356 - mikhajliw

П е р е к л а д: На наказ пана Головного Отамана
з Вашого Промислення
всі друковані за кордоном/українські книжки мусять бути
готові для транспорту на Україну. Через тиждень виїде
уповноважений міністра Народної Освіти за кордон 356
Міхайлів.

Берлін, 18-го травня 1920.

З оригіналом згідно:

Драгоман Посольства

Dr. Sotnicka

Телеграма Посольства УНР в Берліні до Я. Орешитайна. 1920 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)

Йшлося про відправку до Києва п'яти вагонів готової друкованої продукції — томиків «Загальної бібліотеки» (ч. 146, 171–207) та друків музичного видавництва «Україна» (ч. 52–77)⁶¹. Саме тому цими травневими днями видавець вирушив в Україну, мабуть, для того, щоб не лише самому переконатися у доцільності таких кроків української влади, а й стати своєрідним гарантом недоторканності свого майна. Оренштайн згадував про цю поїздку: «В травні цього року [1920 р.] я одержав був від Посольства [УНР в Німеччині] таку телеграму від Уряду в справі пересилки книжок. Тоді не жалувал ні коштів, ні труду і їздив до Прохорова. На жаль, ціла моя тодішня поїздка була ради тодішньої ситуації цілком безуспішна, а крім того, як український видавець, був тоді шикований польською владою та перебував увесь час під небезпекою втрати особистої свободи»⁶².

Щоправда, як видно зі спогадів видавця, ця поїздка не принесла бажаного результату, тож у липні 1920 р. він, як уже підкреслювалося, знову мешкав у Берліні, займаючись налагодженням власної книговидавничої справи. До слова, саме 1920-го в Німеччині з'явилися друком знакові для «Української накладні» видання, що продовжили Оренштайнові видавничі шевченкіану й, почасти, започаткували франкіану:

1. Повне видання творів Тараса Шевченка. — К.; Ляйпціг: «Українська накладня». [Друк. Spamer у Ляйпцігу]; Коломия: Галицька накладня; Winnipeg: Ukrainian Publishing, [1920]. Т. 3. — 451 с.: портр. — Зміст: Сліпая; Безталанний [присвячено В.М. Репніній]; Уривок з драми «Никита Гайдай». — Варіанти й доповнення до «Кобзаря»; Пояснення до «Кобзаря» / [Уклад.] Б. Л. [Б. С. Лепкий].

2. Повне видання творів Тараса Шевченка. — К.; Ляйпціг: «Українська накладня». Друк. Spamer; Коломия: Галицька накладня; Winnipeg: Ukrainian Publishing, [1920]. — Т. 4. — 603 с.: портр. — Зміст: Назарь Стодоля; Артист (Художник): Повість автобіографічна / Пер. Б. Л.-ого [Б. С. Лепкий]; Дневник (Журнал); Княгиня [присвячено Ю.-Б. Залеському]; Безчасний; Капітанша; Пояснення / [Уклад.] Б. Л. [Б. С. Лепкий].

3. Повне видання творів Тараса Шевченка. — К.; Ляйпціг: «Українська накладня». Друк. К. Г. Редера; Коломия: Галицька накладня; Winnipeg: Ukrainian Publishing, [1920]. — Т. 5. — 514 с.: портр. — Зміст: Музика; Варнак; Близнята; Прогулька; Наймичка. — В кн. також ст.: Спомини про Тараса Шевченка / М. Лазаревський. Чого стоїть Шевченко jako поет народній; Слово над гробом Шевченка / П. Куліш.

⁶¹ Листування з Міністерством внутрішніх справ про розслідування причини повернення в Коломию Оренштейна Якуба, власника української книгарні у Берліні, ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 5, 25, ДАІФО.

⁶² Листування з петлюрівським міністерством закордонних справ про надіслання консульського диплому, закупку книжок, медикаментів, 1920 р., ф. 3619 (Посольство УНР в Німеччині, 1920), оп. 2, спр. 5, арк. 2, 2 (зв.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВУ України).

4. Кобзарь / Народне видання з поясненнями і примітками, [передм. і вступ. ст. «Життя Тараса Шевченка»] В. С. [В. І. Сімович]. — Катеринослав; Кам'янець; Ляйпціг: Укр. Вид-во в Катеринославі. Заходами Є. Вирового. Друк. К. Г. Редера, 1921. — XXIX, [1], 431 с.: портр. — На обкл. після назви: Повне народне видання. — Деякі вірші з присвятою. — На с. V епіграф з твору «Перед широким світом» Б. Д. Грінченка. — Додаток до «Кобзаря» (невідомі вірші): с. 428–431⁶³.

5. Іван Франко. З вершин і низин / Збірка поетичних творів 1873–1893 [рр.]. [В додатку «Зівяле листе» й «Великі роковини»]. — К.; Ляйпціг: «Українська накладня». Друк. Шпамера у Ляйпцігу [1920]. — 720 с.⁶⁴

Остаточну угоду про передачу видавцеві приміщення Посольства УНР у Німеччині для видавничих потреб Яків Оренштайн як радник посольства і Роман Смаль-Стоцький як уповноважений дипломатичної установи підписали 11 серпня, покликаючись на чинні контракти від 10 травня і 7 серпня 1920 р.:

«Ми, нижчепідписані, Посольство УНР в Німеччині та п[ан]. Я[ків]. Оренштейн, заключили «11» дня серпня 1920 року в Берліні в Палаті Посольства УНР Кронпінценуфер № 10, Берлін НВ 40, слідуючий договір.

1) Посольство УНР в Німеччині передає належне йому помешкання на Курфюрстенштр[асе] 83 панові Я. Оренштейнові для улаштування Українського видавництва.

2) Посольство УНР в Німеччині лишає помешкання: а) склад книжок Культурно-Просвітнього Відділу бувш[ої]. В[ійськово]-С[анітарної] М[ісії]; б) бібліотеку та книжки, належні Союзу Визволення України.

3) п. Я. Оренштейн приймає помешкання, належне Посольству УНР в Німеччині на Курфюрстенштр[асе] № 83.

4) п. Я. Оренштейн зобов'язується: а) прийняти книжки Культурно-Просвітнього Відділу бувш[ої]. Військово-Санітарної Місії на комісію; б) бібліотеку Союзу Визволення України на охорону та мусить по першому жаданню видати бібліотеку та книжки ліквідаторам Союзу Визволення України.

5) Передача та прийом майна переводиться по окремим відомостям надписом представника Посольства УНР в Німеччині та паном Я. Оренштейном.

6) п. Я. Оренштейн зобов'язується повернути Посольству УНР в Німеччині платню за помешкання на Курфюрстенштрассе № 83 за серпень та вересень б[іжучого]. року /1920/ в розмірі 500 марок /П'ЯТЬ СТОТ марок.

7) п. Я. Оренштейн зобов'язується точно виконувати пункти контрактів, зложених між Посольством УНР в Німеччині та п[аном]. доктором

⁶³ Видання Тараса Шевченка в Україні (1840–1923), № 330, 331, 332, 340.

⁶⁴ Іван Франко, *З вершин і низин. Збірка поетичних творів 1873–1893*, Київ — Ляйпціг [б. р.], 720 с.

№ _____
Берлін 11-го Серпня 1920.

Д О Г О В І Р.

Між Посольством У.Н.Р. в Німеччині, та паном
Якобом ОРЕНШТЕЙНОМ про передачу помешкання
на Курфюрстен штрассе № 83- Берлін, В, 62.

Ми, нижчепідписані, Посольство у.Н.Р. в Німеччині та
п.Я.Оренштейн, заключили "11" дня Серпня 1920 року в Берліні
в Палаті Посольства У.Н.Р. КронпринценУффер № 10, Берлін НВ 40,
слідуючий договір.

1/ Посольство У.Н.Р. в Німеччині передає належне йому по-
мешкання на Курфюрстенштр.83 панові Я.Оренштейнові для улашто-
вання Українського видавництва.

2/ Посольство У.Н.Р. в Німеччині лишає^в помешкання: а/ склад
книжок Культурно-Просвітнього Відділу бувш.В.-С.М.; б/ бібліо-
теку та книжки, належні Союзу визволення України; в

3/ П.Я.Оренштейн приймає помешкання, належне Посольству
У.Н.Р. в Німеччині на Курфюрстен штр.№83.

4/ П.Я.Оренштейн зобов'язується: а/ прийняти книжки Культур-
но-Просвітнього Відділу бувш.Військово-Санітарної Місії на ко-
місію; б/ бібліотеку Союзу Визволення України на охорону, та
мусить по першому жаданню видати бібліотеку та книжки ліквіда-
торам Союзу Визволення України.

5/ Передача та прийом майна переводиться по окремим відом-
ствам надписом представника Посольства У.Н.Р. в Німеччині, та
паном Я.Оренштейном.

6/ п.Я.Оренштейн зобов'язується повернути Посольству у.Н.Р
в Німеччині платню за помешкання на Курфюрстенштрассе № 83 за

*Угода про передачу Я. Оренштайну приміщення Посольства УНР
в Берліні. 1920 р. (Центральний державний архів вищих органів
влади та управління України, м. Київ)*

Серпень та Вересень 6.року /1920/ в розмірі 500 марок /...
500 марок/.

7/ п.Я.Оренштейн зобов'язується вести українське видавництво від імені Посольства У.Н.Р. в Німеччині під назвою "Українське Видавництво"/Ukrainischer Verlag /

8/ п.Я.Оренштейн зобов'язується точно виконувати пункти контрактів, зложених між Посольством У.Н.Р. в Німеччині та п.Доктором Гайльборном і перебирає разом всі правові і зобов'язання по винайняттю цього помешкання між ним а п.Д-ром Гайльборном.

Уповноважений Посольства:

Радник Посольства

П р и л о г а: 1/ Контракт від 10/IV-20 /в копіях/
2/ Контракт від 7/VIII - 20.

Угода про передачу Я. Оренштайну приміщення Посольства УНР в Берліні. 1920 р. (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ)

Гайльборном, і перебирає разом усі правові і законні зобов'язання по винайняттю цього помешкання між ним і п. д-ром Гайльборном»⁶⁵.

Отже, видавцеві передали приміщення дипломатичної установи та якусь частину власності військово-санітарної місії СВУ для потреб українського видавництва.

Зауважмо: на деяких своїх друках Оренштайн ще 1918 р. вказував «Українська накладня» (щоправда, без відомого згодом логотипа видавництва), ще не реєструючи свого нового (після коломийської «Галицької накладні») видавничого підприємства в Німеччині. У 1930-х видавець стверджував, що «Українська накладня» почала свою діяльність 1917-го, а роком пізніше — у Києві⁶⁶. Крім цього, про початок офіційного (sic!) видавничого літопису Оренштайна в Німеччині можна стверджувати лише на підставі того, що «Українську накладню» зареєстрували в Берліні в торговому реєстрі 15 вересня 1920 р. Це рішення опублікували в додатку до головного торгового реєстру до «Німецького імперського бюлетеня і Пруського королівського бюлетеня» 23 вересня 1920 р. з приміткою «щодо Українського видавництва», яким, згідно з цими офіційними записами, керували Оренштайн та Самуель Тауб: «Засади діяльності підприємства: видання і продаж книжок і друків різного виду, особливо в Україні. З цією комерційною метою товариство уповноважене на створення таких самих або подібних підприємств, або перебирати на себе їх представництво»⁶⁷.

Така, сказати б, «реєстраційна формула» повторювала відому відозву, яку видавець у вересні 1920 р. розіслав українським установам і діячам Галичини та Європи, адже саме ця Оренштайнова я, планувала займатися не лише українською видавничою справою, а й розпродажем творів українського письменства, мистецтва, музики і загалом усієї україніки, хоч де б вона з'явилася у світі:

«Маємо собі за честь подати до ласкавої відомости, що ми в Берліні заснували стоваришення під фірмою: «УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ» С[товаришення]. з О[бмеженою]. П[орукою].

Стоваришення буде займатися з одного боку накладною українською справою — з другого ж вестиме розпродажу українських творів письменства, мистецтва й музики — і загалом усіх Україніка, які де тільки появилися у світі.

Це підприємство постало під натиском українських культурних кол та наслідком потреби й необхідности, щоб, нарешті, і продукти українського

⁶⁵ Про ліквідацію військово-санітарної місії для справ полонених і передачу її справ посольству, 1920—1921 рр., ф. 3619, оп. 1, спр. 17, арк. 66, 66(зв.), ЦДАВОВУ України.

⁶⁶ Лист Якова Оренштайна до Зенона Кузеля з автобіографічними даними [25.04.1931 р.] Рукопис, на бланку, арк. 1, ф. 258, оп. 1, спр. 764, п. X, арк. 1, ВР ЛННБ НАНУ.

⁶⁷ Покликаємося на відповідь від 18 грудня 2013 р. працівниці *Таємного державного архіву пруської культурної спадщини у Берліні* П. Пуппель, №100703/13—2.2, арк. 1, 2 (на бланку). Зберігається в архіві автора.

духа стали відомі в Німеччині і Осередній Європі та щоб їх можна було
набути на книжковому ринку.

Провід товариства спочиває в досвідних і відповідальних фахових
руках»⁶⁸.

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ Т.З.О.П. БЕРЛІН
UKRAINISCHER VERLAG G.M.B.H. BERLIN

FERNSTRECHER: AMT LUTZOW NUMMER 7163
GIRO-KONTO: DRESDNER BANK, DEPOSITEN-
KASSE A und DEUTSCHE BANK, DEPOSITENKASSE A

I/Ad
A/2114

BERLIN W62, am/ вересні 19
KURFORSTENSTR. 87

П. Т.

Маємо собі за честь подати до ласкавої відомості, що
ми в Берліні заснували стоварешення під фірмою:

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ Т.З.О.П.

Стоварешення буде займатися з одного боку накладною
українською справою - з другого ж вестиме розпродажу україн-
ських творів письменства, мистецтва й музики - і загалом усіх
українік які де тільки появилися у світі.

Це підприємство повстало під натиском українських куль-
турних кол та наслідком потреби й необхідности, щоб, нарешті,
і продукти українського духа стали відомі в Німеччині і Ос-
редній Європі та щоб їх можна було набути на книжковому рин-
ку.

Провід товариства спочиває в досвідних і відповідальних
фахових руках.

Просимо світлу Редакцію подати це до відома своїх чи-
тачів в редакційній частині Вашого органу, а нам прислати ціну
і услівя анонсів.

З високим поваженням

Український Верлаг
G. m. b. H.
Berlin W 62
Kurforstenstr. 87 T. 1. Lut. 100

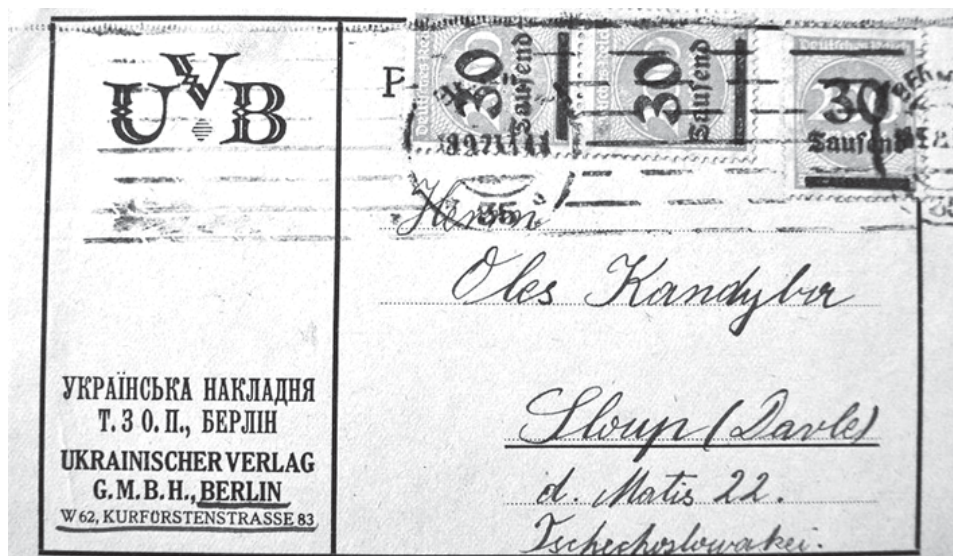
Шпер

Оголошення про початок діяльності видавництва «Українська
накладня». 1920 р. (Львівська національна наукова бібліотека
ім. В. Стефаника НАН України)

⁶⁸ Українська накладня. С[товаришення]. з О[обмеженою]. П[орукою]. [Вересень
1920 р.] Машинопис (на бланку), ф. 11, оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 89, ВР ЛННБ
НАНУ.

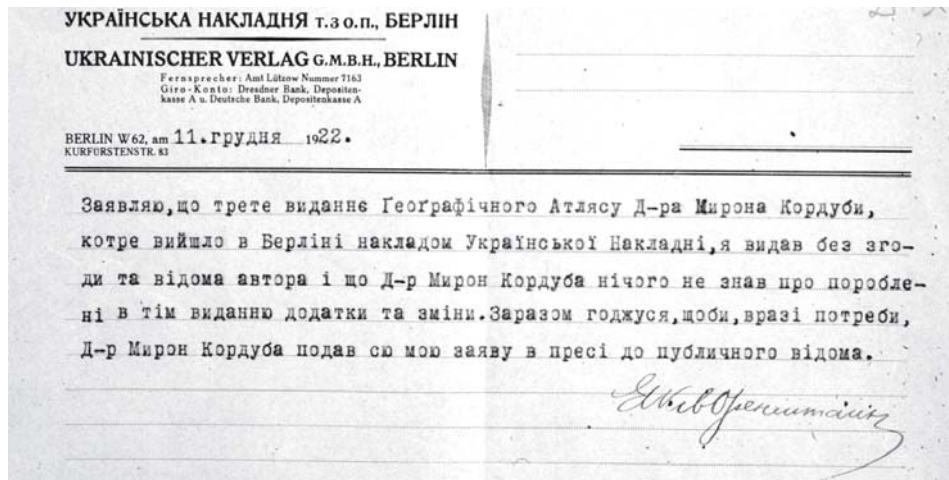
Зауважмо, що взірці видавничих знаків «Української накладні» 1920-го малювали відомі українські митці Микола Самокиш та Володимир Січинський⁶⁹.

Незважаючи на те, що Оренштайн володів значними запасами українських книжок, надрукованих у Німеччині й призначених для

Конверт та поштова картка видавництва «Українська накладня». 1920-ті рр. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України; Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України, м. Київ)

⁶⁹ Кательог виставки знаків українських видавництв. Склав В. Січинський, Прага 1926, с. 24, № 86, 88.

Повідомлення Я. Оренштайна про додаткове видання праці М. Кордуби. 1922 р. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України)

перевезення в Україну, з огляду на тодішні митні перешкоди він не міг практично реалізувати таку акцію. До того ж советський уряд мав у Берліні власне, підконтрольне, видавництво і чинив усілякі перешкоди іншим видавцям щодо недопуску їхніх друків на терен Советської України. Йшлося тут головню про діяльність спільного українсько-американського видавництва «Космос», яке видавало книжки з поміткою «Харків — Берлін — Нью-Йорк» і, звісно, не погоджувалося б на поширення Оренштайнових друків на українських теренах⁷⁰.

Надто шкодили видавцев і поголоски, які поширювали в Берліні в 1920-х роках співробітники польських органів держбезпеки, що Оренштайн, «напередодні [Першої світової] війни скромний антиквар у Коломиї, розбагатів на війні і доробився величезної фортуни [і тепер] заснував у Берліні на спілку з якимось Супруном, колишнім фінансовим агентом [Симона] Петлюри і Щепаловим велику видавничу фірму українських творів красного письменства та історії»⁷¹.

Факт, що голова Фінансової агентури УНР Григорій Супрун мав спорадичні контакти з видавцем підтверджують сучасні дослідження, які документально виказують Супруна як скоробагачка⁷², однак не підтверджують артикульовану тогочасними польськими розвідниками тезу

⁷⁰ Іван Монолатій, «Український джентльмен західньо-європейського покрою і жидівської національності»: штрихи до етнополітичного портрета видавця Якова Оренштайна, с. 175.

⁷¹ Там само, с. 172.

⁷² Павло Гай-Нижник, «Супруніада»: уряд Директорії проти Фінансової агентури УНР в Німеччині (1919–1921 рр.), «Київська старовина», Київ, 2010, № 1, с. 68.

Берлін, 29-го вересня 1920 р.
До Посольства У.Н.Р. в Берліні. 3

Отримавши підтвердження з книжкою одержання Вашого повідомлення, що телеграфу від Українського Уряду в справі виступу книжкової України. Мусю однак зазначити, що я не розумію, на якій діловій основі маю і, по думці уряду, відбуватися всяка книжковий і як увільняє собі Уряд франкофільський і франкофільський. Мої книжкові запаси об'ємом близько 40 тисяч книг вартістю в мільйони марок (німецьких). Крім Українського Національного Уряду маю свої видавництва - найбільше і найважливіше зі всіх українських видавництв світа - зробили доступним для українського народу, та, крім національних і політичних мотивів, це діло буде мати надзвичайно велике значення з того огляду, що, як мене інформувало, мої книжки надаються дуже добре як компенсаційний предмет при обміні на літографію і продукти. З другого боку я маю великий інтерес в тому, щоб мої книжки продали, бо це зможе вийти мені великі дані мої видавництва і видавництва, яка хвилює питання принципів. Тому я радю готовий піти на засідання з Вами Уряду і ситати йому помічати у цій ділі.

Однак, маю видавництва - це приватне підприємство фінансоване приватними банками, яке ніколи не подало, ані не діставало ніяких підмог ані позичок ні від Уряду, ні від податкових партій або груп, а тому воно може, як кожен приватне підприємство, закінчувати і виконувати тільки ті свої торговельні діла, опріяті на виразних і певних умовах. На того преведення висилки буде вимагати значних коштів, пов'язаних з опалювання і транспортом, які треба буде зараз платити. Тому, на жаль погано, ця справа висилки книжок мусить бути основною відміреною. За два тижні були в переписі і пошлі, щоби Уряд делегував одного свого представника і як переісворів обоє і самі готові за зворотом

Лист Я. Орешитайна до Посольства УНР в Берліні. 1920 р.
(Центральний державний архів вищих органів влади
та управління України, м. Київ)

вешіть підоросі поїзати на газеті Українськ дит істични пер
сверів.
В травні цього року в істервал був від Посольства також
історичну діє Україн в справі переселенні кшисок. Тоді
не працював ні коштів ні труди і їздив сам до Проску
рота. На поам ціля моя тодішня поїздка була задня
тодішньої ситуації: цимом безупинна, а крім історич,
як український видавець, був тоді шимований польським
владом і на перебував увсе час під безпечного вираїти
освідчення свободи. Задня того на випадок мої поам
краща була необхідна інтервенція перед польським
урядом, яка забезпечила би мені свободу рухів і без
печенства моїї особи.
Перше саме і пишу одночасно до папа Митрополіта
Закарпатських Справ Я. Ніковського.
З поштом
Яків Орешитайн в.р.
З Київськ з г. Київ. В.с. Яковова Я-ту
4/11-19.
и. Тарнів. Зісланий Справ. М.Н.С. Штепцанко

Лист Я. Орешитайна до Посольства УНР в Берліні. 1920 р.
(Центральний державний архів вищих органів влади
та управління України, м. Київ)

про «Українську накладню» як такий собі спільний бізнес-проект власне видавця та окремих діячів української еміграції у Німеччині.

Тому-то в листі до Посольства УНР у Берліні 29 вересня 1920 р. Оренштайн пояснював засади функціонування свого підприємства й озвучував запитання до урядових кіл української еміграції, які його хвилювали:

«...підтверджую з подякою одержання Вашого повідомлення про телеграму від Українського Уряду в справі висилки книжок на Україну. Мушу, одначе, завважити, що я не розумію, на якій діловій основі, мала б, по думці уряду, відбуватися висилка книжок і як уявляє собі Уряд фінансовий бік трансакції. Мої книжкові запаси обіймають біля 40 вагонів вартости 15 мільйонів марок (німецьких). Коли Український Національний Уряд хоче моє видавництво — найбільше і найважніше зі всіх українських видавництв світа — зробити доступним для українського народу, то, крім національних і політичних мотивів, це діло буде мати надзвичайно велике значення з того огляду, що, як мене інформувало, мої книжки надаються дуже добре як компенсаційний предмет при обміні на хліборобські продукти. З другого боку, я маю великий інтерес в цім, щоби книжки продати, бо це уможливить мені вести далі мою видавничу діяльність, яка хвилево почасти припинилася. Тому я радо готов піти назустріч планам Уряду і стати йому помічником у цім ділі.

Одначе моє видавництво — це приватне підприємство, фінансоване приватними банками, яке ніколи не жадало ані діставало ніяких підмог ані позичок ні від Уряду, ні від від поодиноких партій або груп, а тому воно може, як кожне купецьке підприємство, заключувати і виконувати тільки торговельні діла, оперті на виразних і ясних умовах. До того переведення висилки буде вимагати значних коштів, получених з опаківкою і транспортом, які треба буде зараз платити. Тому, на мій погляд, ціла справа висилки книжок мусить бути основно обмірковано. Задля того було б корисно і потрібно, щоби Уряд делегував сюди одного свого представника для переговорів, або я сам готов за зворотом коштів подорожі поїхати на зазив Уряду для устних переговорів на випадок мого покликання була б необхідна інтервенція перед польським урядом, яка забезпечила би мені свободу рухів і безпеченства моєї особи»⁷³.

Ясна річ, що такі Оренштайнові наголоси в цій важливій справі хвилювали українські еміграційні кола. Зокрема після цього листа до Посольства УНР у Берліні секретар його інформаційного відділу Володимир Левицький 18 жовтня звернувся до МЗС УНР. Покликаючись на телеграму від уряду УНР, яку підписав Андрій Лівіцький, він, підтверджуючи наміри уряду підготувати транспорт для перевезення книжок в Україну, зауважував:

⁷³ Листування з петлюрівським міністерством закордонних справ про надіслання консульського диплому, закупку книжок, медикаментів, 1920 р., ф. 3619, оп. 2, spr. 5, арк. 2, 2 (зв.), ЦДАВОВУ України.

«Майже всі запаси українських книжок в Німеччині знаходяться в руках відомого українського наладчика Якова Оренштейна. У нього має бути зараз біля 40 вагонів готових книжок вартости 15 мільйонів німецьких марок. П[ан] Оренштейн є тої думки, що задля наладження книжкової справи потрібне устне порозуміння з представниками Українського Уряду, і готов сам поїхати до місця побуту уряду задля переговорів під умовою, що буде йому забезпечена особиста свобода і безпеченство під час переїзду через польську територію. В цій справі доручаємо копію листа п. Оренштейна до Посольства, в якій він викладав докладніше свої погляди. З нашого боку зазначаємо, що вважаємо теж найуспішнішим шляхом для наладження перевозу книжок особисті переговори представників Уряду з п. Оренштейном, і прохаємо від себе поробити всі заходи, щоби п. Оренштейну була дана можливість без нараження його особи на небезпеку виїхати для переговорів до місця побуту Уряду»⁷⁴.

Скоріш за все Оренштайнові пропозиції та реагування на них уряду УНР на вигнанні мали практичний розв'язок. Адже, як повідомляв «Інформаційний бюлетень дипломатичного відділу посольства УНР № 2» від 4 листопада 1920 р., «відомий український видавець, власник “Української накладні” п. Яків Оренштайн виїхав з Берліну через Варшаву на Україну, щоб налагодити транспорт книжок з Німеччини до України»⁷⁵.

Брак достовірних відомостей про приїзд видавця до тогочасного осідку українського уряду в Тарнові, а також до Варшави не дає змоги повною мірою реконструювати цей сюжет його подорожей у бізнес-справах. Тогочасний тижневик «Син України», перше число якого з'явилося друком 7 серпня 1920 р. у Варшаві, дописом очевидця Визвольних змагань вкотре наголошував на силі масової комунікації у боротьбі за волю України, мовби змальовуючи ті невідрадні обставини, а водночас стратегічні завдання для праці видавців і читачів їхніх друків: «[...] малюнок телеграфічних стовбів з дротом, по якому алегорично ніби ідуть по всьому білому світу вісти. А нижче намальовано хреста з іменами похованих. А які ж то вісти, — про кого і про що. [...] перед моїми очима, перед моїм розумом встає вся Україна, вкрита подертим дротом і хрестами... Гинуть тисячами найкращі сини української землі — в складі постійних куренів, полків і в складі повстаничих відділів, гинуть, здобуваючи собі право на вільне, самостійне життя, а дріт мовчить про це. Українці мруть у цій боротьбі, як українці, а дріт, як що й цілим зостався, то — волею подій — мовчить про це. Самі сусіди не знають або й не бажають знати: хто вони, ці українці, коли, що і ким забиті. Дріт мовчить...

⁷⁴ Лист посольства УНР в Німеччині до МЗС УНР про організацію перевезення українських книжок в Україну. [18.10.1920 р.], [у:] *Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922). Документи і матеріали*, с. 325–326 (№ 235).

⁷⁵ З інформаційного бюлетеня № 2 дипломатичного відділу посольства УНР в Німеччині про діяльність посольства та життя української еміграції. [04.11.1920 р.] [у:] *Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922). Документи і матеріали*, с. 335 (№ 238).

Посольство
Української Народної Республіки
в Німеччині
Р 2154
Берлін 18 грудня 1920 р.

Міжшлях Замурдонних Справ
Української Народної Республіки.

Українське Посольство в Берліні одержало певною мі-
рою всі Зряди, підписані Міністром Я. М. Висурким, в спра-
ві підготовки транспортних ліній на Україну. В цих спра-
ві маємо за несе покласти до відома що слідує:

Маємо всі дані українськими лініями в Німеччині на-
ходячись в руках відомого українського нарядника Якова
Оренштайна. У нього має бути зараз біля 40 вагонів го-
тових ліній вартості в мільйонів німецьких марок.
П. Оренштайн і той думки, що за для належних ліній по-
ві справи потрібне устне порозуміння з представни-
ками Українського Уряду і готує сам покласти до місяць
почати уряди для переговорів, під умовою, що буде ідентично
зобов'язана абсолютна свобода і безпеченство під час пере-
їзду через польські території. В цих справах фігуру-
ють істотно істота п. Оренштайна до Посольства, в які-
х він майже докладає свої погляди. З нашого боку за-
значаємо, що вважати мене найдоцільнішим шляхом
їм намісником пророзу ліній абсолютні переговори пред-
ставників Уряду з п. Оренштайном і протакмо від себе
порозуміння всі дані, щоб п. Оренштайну була дана мож-
ливість без наратення його свободи на небезпечу виїзти
їм перог верт до місяць побути Урядом.

Інформативний Відомі Посольства У. Н. Р.
Секретарь (підпис) Волод. Левіцький,
Зеридіналом згідно: В. А. Вішкова Д-шу
7/11-20 р. Загальних Справ. У. Н. Р. Інформатив.
п. Торнів.

Повідомлення Посольства УНР в Берліні про Я. Оренштайна
для МЗС УНР. 1920 р. (Центральний державний архів
вищих органів влади та управління України, м. Київ)

Хочеться більше чути про цю боротьбу. Хочеться, щоб і вся Європа мала в своїх руках як найбільше даних про те... Чую, що денедє наші вояки окладають нариси, описи боїв, свої спогади, але я боюся, що всі вони можуть загинути, як загинуло вже багато цікавого матеріялу про славні діла наших людей – українців на Україні. [...] Треба б такий літературний матеріял збирати, і пекучий матеріял пускати до друку негайно, а решту складати для опублікування в недалекій будучині»⁷⁶.

Однак запланована поїздка видавця до Києва так і не вдалася. Як свідчив Оренштайн для польської поліції у середині 1920-х, «через зміну на фронті, книжки не міг доставити до Києва, а [повинен був] користати з побуту у ближчій Східній Галичині... [очікуючи] подальших вказівок від українського уряду з Кам'янця-Подільського. Книжки призначені для Києва, знаходяться у Ляйпцігу і Відні»⁷⁷.

Як і коли повернувся видавець до Німеччини, невідомо, проте в лютому та березні 1921 р. він, вкотре з Берліна, надсилає кореспонденцію до О. Барвінського⁷⁸.

І знову ж таки вже традиційно Оренштайн шукає ринків збуту своєї продукції. А з огляду на фіаско з транспортуванням своїх друків в Україну 1920 р. ця ідея видавалася видавцеві дуже привабливою. Тут у пригоді стала угода, яку він та представники Посольства УНР у Берліні (Володимир Левицький і Антон Коваленко) підписали ще 15 жовтня 1920 р. В документі йшлося про передачу у власність видавця всіх книжок військово-санітарної місії, яка вже не існувала (вона до тих пір містилася у приміщенні, яке передали Оренштайнові для його видавництва), на суму 14 тисяч німецьких марок⁷⁹. Далі в «*Акті передачі посольством УНР в Німеччині видавцеві Я. Оренштайну українських книжок*» містилася чітка вказівка, що він «зобов'язується вислати до Канади Товариству “Просвіти” українських книжок, замовлених цим Товариством у Військово-Санітарній Місії, на суму нетто 14 000 (чотирнадцять тисяч) марок»⁸⁰.

Враховуючи цю обставину, стає зрозумілою Оренштайнова поїздка до Північної Америки – у Канаду і США, адже видавець прагнув практично демонструвати своє прихильне ставлення до українців і, безумовно, як крупний підприємець, який насамперед керувався матеріальною

⁷⁶ Букшований, *De Mortuis*, «Син України. Тижневик Українського Козацтва», Рік I, ч. I, Варшава, 7 серпня 1920 р., с. 5.

⁷⁷ Іван Монолатій, «Український джентльмен західньо-європейського покрою і жидівської національності»: штрихи до етнополітичного портрета видавця Якова Оренштайна, с. 174.

⁷⁸ Лист Якова Оренштайна до Олександра Барвінського. [03.02., 26.03. 1920 р.] Рукопис (на бланку), ф. 11, оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 95, 97, ВР ЛННБ НАНУ.

⁷⁹ Про ліквідацію військово-санітарної місії для справ полонених і передачу її справ посольству, 1920–1921 рр., ф. 3619, оп. 1, спр. 17, арк. 131, ЦДАВОВУ України.

⁸⁰ Там само.

ПОСОЛЬСТВО
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
В НІМЕЧЧИНІ

№.....

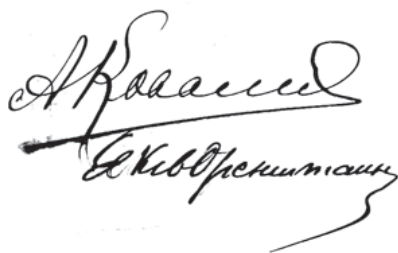
Берлін 15-го жовтня 1920.

А К Т.

1920 року, 15-го жовтня, ми, нижчепідписані, представники Посольства Володимір Левицький і Антон Коваленко з одного боку і п.Яків Оренштейн з другого боку склали цей акт в слідуєчому:

1/ Посольство передає у власність пана Оренштейна всі книжки бвшої Військово-Санітарної Місії, які були передані йому Посольством на Комісію, а також одну пишучу машинку "Ідеал" з німецьким шрифтом - разом за суму ЧОТИНАДЦЯТЬ ТИСЯЧ /14.000/ марок.

2/ Яків Оренштейн з'обов'язується вислати до Канади Товариству "Просвіта" Українських книжок, замовлених цим Товариством у Військово-Санітарній Місії, на суму нетто 14.000 /ЧОТИРНАДЦЯТЬ ТИСЯЧ/ марок.

Яків Оренштейн

*Угода про передачу Я. Оренштайну видань
військово-санітарної місії. 1920 р. (Центральний державний архів
вищих органів влади та управління України, м. Київ)*

зацікавленістю, він намагався налагодити свою працю не лише в Німеччині. Згадуючи про це кілька років поспіль, він твердив: «я дозволив собі виїхати до Канади і США, де є багато українців, серед яких мої книжки мали перед війною значний збут, тому я навіть мав головний склад у Вінніпезі (Канада). Я хотів відновити там свої контакти»⁸¹.

Про Оренштайнові плани поїхати до Нового Світу свідчить й тогочасне повідомлення представника українського уряду в Берліні Євгена Левицького від 4 лютого 1921 р.: «З кінцем лютого виїжджає до Америки відомий видавець Оренштейн (з Коломиї, тепер власник Украї[нської] накладні в Берліні) і виявив охоту полагодити і наші національні припоручення Уряду, що подаю до відома, бо можна-б з услуг нам відданого і порядного чоловіка скористати, тим більше, що Оренштейн їде за діпломатичним паспортом»⁸².

Щоправда, до Північної Америки видавець вибрався не раніше кінця березня 1921 р. і, як свідчить його берлінська кореспонденція, міг перебувати там до початку червня⁸³. Підтвердженням цього може бути лист Галини Чикаленко-Келлер до батька, Євгена Чикаленка, написаний 3 липня 1921 р. в Берліні: «Якби знаття, що матиму заробіток ще на цю зиму, я б не думала про Канаду... Оце приїхав Оренштейн, який туди їздив продавати книжки; каже, заробіток там добрий, хоч працюють з ранку до вечора, не по-європейському; але подорож до Вінніпегу туди й назад (самі білети) коштують більше 20 тис[яч] нім[ецьких] марок!»⁸⁴

А що така сума була досить значна в тогочасних обставинах, то Оренштайн міг використати кошти, призначені для оплати його книжок для канадської «*Просвіти*» або щонайправдоподібніше оплатити поїздку своєю кількомісячною платнею яко радника Посольства УНР у Берліні (відомо, наприклад, що Є. Чикаленко як радник дипломатичної установи отримував щомісяця п'ять тисяч німецьких марок)⁸⁵.

До Вінніпега, де видавець мав свій книжковий склад ще напередодні Великої війни, він поїхав 1921-го з надією на успішну книготоргівлю. **[Вінніпег, 1921].**

⁸¹ Лист Якова Оренштайна до станиславівського воеводства щодо його політичної реабілітації та видачу закордонного паспорта. [Не пізніше 28.12.1924 р.]. Машинопис, ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 23, ДАІФО.

⁸² Повідомлення представника уряду в Берліні Євгена Левицького уповноваженому для справ закордонних Костю Левицькому про становище воїнів УГА в таборах для інтернованих у Німеччині. [04.02.1921 р.], [у:] *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах*, Т. 4: Суспільно-політичні процеси. Національно-культурне відродження, укл. О. Карпенко, К. Мицан, Івано-Франківськ, 2008, с. 758 (№ 376).

⁸³ Лист Якова Оренштайна до Олександра Барвінського. [26.03., 08.06.1920 р.]. Рукопис (на бланку), ф. 11, оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 97, 96, ВР ЛННБ НАНУ.

⁸⁴ Євген Чикаленко, *Щоденник (1921)*, Київ 2015, с. 203.

⁸⁵ *Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922). Документи і матеріали*, с. 324–325 (№ 234).

[Вінніпег, 1921]

[«Довкола міста одна чорна рівнина; всюди зорано, масний, блискучий, темний як вугілля, ґрунт, глибоко розкиданий плугами. Станція широчезна, добре влаштована по всій лінії. Вона на європейський зразок, з дамськими кімнатами і швейцаром. Три агенти в справах переселенців з бляхами на грудях сортували прибуваючі, майже не кожним поїздом, товпи переселенців – європейців. Багато було видно білявих шведів і фіннів, британців з зосередженими виразами облич, говірливих ірландців і шотландців, замітних в товпі своїми великими статурами. Сімейні відокремлюються від самотніх. Жінки і діти своїми костюмами не видавали так різко своєї національності: за московськими поняттями вони всі були німкені. Тільки декілька жінок у ситцевих хустках і сорочках з білими пишними рукавами подібні на мамок або сільських бабів – це, виявилось, були слов'янки з Австрії і чешки з Богемії. [...] Зразу за вокзалом тягнуться emigrant sheds, повітки і сараї з нарами, де день або два переселенці безкоштовно можуть жити. Далі попри вулиці тягнуться ряд крамниць і підприємств тих, яких звать тут росіянами – євреїв, вихідців з... південних губерній [Росії]. Вони живуть тут коло самих воріт Манітоби – раю переселенців з усіх країн Європи. Вони лихварі і дрібні ремісники. З них тут багато кравців-полатайків, цирульників, годинникарів; є навіть антикварії... До 1920 року лише дехто з українців був власником халупи у Вінніпегу. Але з того часу щораз більш українців набували власні хати у Північному Вінніпегу... Тоді ж почали виникати і українські бізнеси. Це були переважно галантерейно-гастрономічні крамниці, які переважно відкривались на перехрестях вулиць у Північному Вінніпегу. Вони процвітали тоді, коли був бум, коли робітники працювали. Йдучи за кличем “Свій до свого”, українські поселенці йшли до крамаря-українця, сподіваючись, що він “не обшахрує” і “дасть на кредит”. [...] в тих роках, в парі з оживленням культурно-освітньої та громадсько-політичної діяльності канадських українців, загострились відносини між різними організаціями, товариствами і угрупованнями»⁸⁶].

У Вінніпезі Оренштайн головно працював в «Українській книгарні» на Мейн-стрит, 850. Однак його роботі постійно перешкождали якісь таємні агенти і працівники польських спецслужб. Як зізнавався видавець згодом, повернувшись до Берліна, «...звідти мені повідомляють, що якісь агенти польського консульства в Канаді ганяються по всій країні за інформацією, чи я там є, з другої сторони океану! Не проводжу антидержавну агітацію! [...]

⁸⁶ Петро Кравчук, *Українці в історії Вінніпегу*, Вінніпег 1974, с. 16–17, 104–105.

Для чого, яким правом і на якій підставі мене цькують, як якогось дикого звіра, в Польщі, в Німеччині, чи навіть у Канаді і в Америці?»⁸⁷

Наступним пунктом цієї видавничої мандрівки став Нью-Йорк. Скоріш за все, Оренштайн зупинився там у книгарні «Українського Народного Союзу» на Севенс-стрит, 30 або на тій же вулиці під числом 34 у приміщенні «Української книгарні» скоробагачка Василя Пуйди⁸⁸. [Нью-Йорк, 1921].

[Нью-Йорк, 1921]

[«На долині міста у східній частині, де насамперед поселилися українці, поляки і жиди, колись мешкали німці. [...] Доми в Нью Йорку на сході і на краях міста були ще низькі, найвище 5 поверхів. Елевейторів /ліфтів/ ще ніде не було, хіба в ліпших домах були шнурі, щоб спускати згори “гарбич” /сміття/ з 5-го поверху. Де такого не було, там часто можна було дістати по голові, бо “гарбич” викидали вікном на вулицю. [...] По всім Нью Йорку були сальони /корими/, майже на кожному розі вулиці. Це була благодать для менше маючих. За п’ять центів купив пива, а їсти міг скільки хотів. [...] Сальоністи носилися як аристократи, всі з більшими животами і в веселім настрою. Наших сальоністів ще не було, а як було, то дуже мало, тут то там. [...] На кожній вулиці були дуже густо так звані “руско-польські” ресторани. Там також можна було децю відживитися. Велика миска капусти, з пів фунта волонини /яловичини/, хліба скільки хочеш, цілий бохонець покрайний лежав на столі. Все це за 15 центів. Навіть американські ресторани давали каву, булку-кайзерку /”рол”/ і два яйця за 10 центів. Собвеєм і елевейторами можна було їздити цілий день за нікля /п’ять центів/. Як було вліті гарячо спати, то спали на “фаєрскейпах” /запасних сходах на випадок пожежі/, або на траві де-небудь. Ніхто про напади злочинців не думав, їх не було. Було досить “гобовс” /бурлаків/, що постійної роботи не любили, або не могли дістати. Чіплялися залізниць і їхали від міста до міста... було з 10-ть grosерень і ресторанів, але всі ресторани були руско-польські. Хоча це були бизнеси українців з Галичини, але вони наслідували один одного і носили борщ, капусту гостям у великих мисках, звичайно з цигарою в зубах і великим пальцем у супі»⁸⁹].

⁸⁷ Листування з Міністерством внутрішніх справ про розслідування причини повернення в Коломию Оренштейна Якуба, власника української книгарні у Берліні, ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 23, 23 (зв.), ДАІФО.

⁸⁸ Мирон Сурмач, *Історія моєї «Сурми»*. Спогади книгаря, Нью Йорк 1982, с. 32.

⁸⁹ Там само, с. 21, 22, 32.

Як згадував Мирон Сурмач, на початку 1920-х багато літератури прибувало саме з Берліна, від Оренштайна, який приїхав до Нью-Йорка, попередньо відвідавши Канаду, де «продав багато книжок»⁹⁰, оскільки вивезені з України видання вичерпалися, а тому «...подумали про Америку, де є українці, що можуть купувати і читати книжки, які їм подобаються»⁹¹.

Саме тому Оренштайн і запропонував нью-йоркським «Свободі» та «Сурмі» свої видання, бо ж він «видавав багато різних книжок, вже було що продавати, лише не було досить грошей на більший закуп книжок нараз. [...] Книжки в той час люди купували, читали, вчилися, вірили, що Україна таки втримається незалежна, бо ще повстанські групи воювали за самостійність, а визначні українці, колишні урядники УНР опинилися поза межами України і підтримували людей на дусі. Наші діячі в Празі, Відні, Берліні майже всі писали свої спомини і по більшій часті видавали власним коштом. В тому часі на еміграції... засновані українські видавництва “Земля”, “Вернигора”, “Українська накладня”, а також “Українське Слово”.

[...] Часи були такі, що українські видавці в Європі почали тратити надію на скорий поворот в Україну і задумалися, що робити з книжками. В Берліні в той час були наші найбільші видавництва, а між ними... “Українська накладня” Я. Оренштайна»⁹².

Як згадували сучасники тих подій уже за рік, 1922-го, саме «українська книгарня при 7-й вулиці на Іст Сайд Нью Йорку робить квітучий бізнес, продаючи кращої якості книжки. [...] Перегляд книжок в українській книгарні доказує, що більша частина книжок походить з Відня, Праги і Липська, отже з міст, де валюта низька. Звідтам українські інтелігенти, що втекли з Києва, Львова та інших частин України, стараються не дати погаснути світлу української літератури й просвіти»⁹³.

Однак побіч таких нібито сприятливих умов (мабуть, тільки почасти для Оренштайна) листування тогочасних українських видавців показує реальний стан і можливості української книготоргівлі у США:

«Тут українська справа стоїть дуже кепсько. Справді людей з широкими культурними поглядами на справу — я ще не бачив. «Свобода» на жаль веде завзук сепаратну акцію, навіть не містить оповісток таких видавництв як ми, з тих причин, що вона теж видавала книжки, які ще не попродувала. [...] «Свобода» не мусить бути тільки для «Свободи». Жаден англійський й німецькій часопис не веде такої тактики, яку веде «Свобода» відносно книгарей і видавців.

⁹⁰ Там само, с. 59.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само, с. 52—53, 58.

⁹³ Там само, с. 55, 57.

Вигляди на діла дуже слабкі. Потрібна тут величезна праця, щоб підняти діло... Не бачу людей з ким би тут у N. York-у можна було б зговоритися. Ви знали декого з людей — але міні на жаль не дали рекомендацій, очевидно забули. Я ж тепер шукаю за солідними людьми, які могли б визначити, що тут можна зробити. Треба припинити всі дальші праці, викінчити тільки те, що я з Вами намітив. Пан Коновалець поставив мене в дуже тяжке становище тим, що дав чеки, які не оплачуються тут... Дивіться яке нечуване відношення. Я не сподівався. Чи може він сам не знав? Але в кожному разі перекажіть йому, що вийшло! Коли б я знав, що так вийде, так інакше би диспонував зі грошима ще в Берліні. Але тепер вже нічого не поробиш! Ех українці, українці. Дуже тяжко працювати! Тут поляки, москалі, литвини і т. д. роблять великі діла, а українці лише сваряться, навіть б'ються, підводять себе і трапляють взаємно довіря. Дуже не гарне враження. Книжка могла б іти, коли б були люди які б торгували серйозно. Коли б ставили діло фахово а не по українськи. Це шкода, пишу з жалем, але воно так. Кажу Вам тут нема с ким працювати, хоч праці могло б бути й багато. Працюйте ж над викінченням наших праць. Покажемо панам українцям — справжню українську культурність! Можливо що в провінції є більше сил, ніж я знайшов у Н. Йорку. Головне — єдність інтересів»⁹⁴.

Як бачимо, про відвідання цього американського міста головним героєм біографії нині відомо мало. Щоправда, з листування Г. Чикаленко-Келлер випливає, що, незважаючи на несприятливі зовнішні фактори у діяльності видавця, він «трохи свої фінанси підправив поїздкою до Америки»⁹⁵.

Про це вона висновувала влітку 1921 р., фактично одразу по поверненні в червні видавця до Берліна. А в період червня — грудня⁹⁶ Оренштайн теж міг займатися поїздками Німеччиною, однак у цьому сегменті його біографії теж маємо суттєві лакуни. Найімовірніше, що в німецькій столиці він працював і далі, займаючись промоцією власних видань та залучаючи до редакційної спільноти «Української накладні» вже відомих йому українських літераторів та громадських діячів. Проте слід констатувати, що період 1922—1924 років був не надто приємний для нього в сенсі міжлюдської комунікації, бо сучасники-українці тільки й знай ганили Оренштайна то за його ошадливість, то за невідповідність задекларованим видавничим принципам, то за низьку якість поліграфічного продукту тощо.

⁹⁴ Марія Баран, *Діяльність видавництва «Українське слово» у Берліні (за матеріалами листів Зенона Кузеля та Олександра Криги у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України)*, «Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника», вип. 1 (16), Львів 2008, с. 501.

⁹⁵ Євген Чикаленко, *Щоденник (1921)*, Київ 2015, с. 243.

⁹⁶ Лист Якова Оренштайна до Олександра Барвінського [08.06., 03.12.1920 р.]. Рукопис (на бланку), ф. 11, оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 96, 99, ВР ЛННБ НАНУ.

Зокрема з листів Сергія Єфремова до Євгена Чикаленка відомо про активну співпрацю видавця з українським національним і культурним середовищем: напровесні 1922 р. С. Єфремов отримав з Берліна книжки й листи, а також йому вдалося зв'язатися з Оренштайном (лист від 23 травня 1922 р.); він шкодував, що видавець так і не приїде до Києва: «На Оренштайна я теж великі й усякі покладав надії, і шкода, якщо він так і не приїде» (лист від 9 серпня 1922 р.); відомо, що В. Сімович, Є. Чикаленко та «наш друг Яков» запрошували С. Єфремова до Берліна (лист Г. Чикаленко-Келлер від 25 лютого 1923 р.); він журився: «Щось ніяких вісток од його [Я. Оренштайна] вже давно не маю і боюся, що й там тепер не до друку» (лист від 5 вересня 1923 р.)⁹⁷.

Іншу тональність мали оцінки Оренштайна, які давав йому Б. Лепкий у листах до О. Барвінського: «[...] Які тепер несолідні люде — то страх! Не знати, кому й вірити на світі. Кругом обманці й дурисвіті!..

З Яковом бакалав про «Спомини» ще давніше. Вказував на їх велику вартість та на наше мемуарне убожество. Він казав, що видрукує, але пізніше. Нині я з ним знов балакав, але він крутить. Казав, що сам до Пана Радника напише. Я з Яковом мало діла тепер маю. [...] За свої твори (2 томи) я дістав 3.000 марок. [...] він тепер має мільоновий об'єкт. Та хай йому і всім тим добродіям, що чужою кєрвавицею богатяться, а єсть їх гук!..» (лист від 10 червня 1922 р.);

«[...] З Ореншт[айном] я від року не маю діла. Не хотілося забездурно працювати, та й здоровля знищив я над його виданнями. Оден Шевченко (5 томів) кілька праці коштував! А два томи моїх писань, а 3 томи Марковички, а нове видання Аркаса! За те я дістав тисячу марок у місяць» (12 січня 1923 р.)⁹⁸.

Зауваження до видавця мав і визначний український історик Михайло Грушевський, який не афішував своєї книгарської діяльності. Зокрема в лютому 1923 р. в листі до видавця Юрія Тищенка він, прохаючи придбати у видавця ноти та листівки для своїх американських партнерів, так оцінював Оренштайнову діяльність: «Мені не хочеться замовляти просто від Оренштайна, тим більше, що я не маю високого мненія про його акуратність (його накладом виписано було від нас оден раз книгу, і так не заплатили, не зважаючи на пригадки, тому я не хочу посилати йому грошей наперед), тому прошу Вас, не відмовте потрудитись, замовити і вислати мені се, а заплачене в марках перерахуватимені в долярах»⁹⁹.

⁹⁷ *Євген Чикаленко — Сергій Єфремов. Листування 1903—1928 роки*, Київ 2010, с. 201, 208, 276 (прим. 9), 228.

⁹⁸ *Лист Б. Лепкого до О. Барвінського* [10.06.1922 р.; 12.01.1923 р.], [у:] *Журавлі повертаються...*, с. 198—199 (№ 113), 203 (№ 114).

⁹⁹ Ольга Мельник, *Щоденник Юрія Тищенко (Сірого) (1919—1924 роки)*, «Український археографічний щорічник: Збірник наукових праць», вип. 12, Київ 2007, с. 627, 669 (прим. 126).

Траплялися і випадки, коли Оренштайн без згоди автора видавав новий наклад певної книжки. Зокрема наприкінці 1922 р. видавець публічно визнав, що надрукував «*Географічний Атлас*» Мирона Кордуби, не повідомивши про це автора: «Заявляю, що третє видання Географічного Атласу Д-ра Мирона Кордуби, котре вийшло в Берліні накладом «Української накладні», я видав без згоди та відома автора і що Д-р Мирон Кордуба нічого не знав про пороблені в тім виданні додатки та зміни. Заразом годжуся, щоби, в разі потреби, Д-р Мирон Кордуба подав сю мою заяву в пресі до публичного відома»¹⁰⁰.

Однак до такого собі «демонізування» постаті Оренштайна найбільше спричинився відомий письменник і український політик Володимир Винниченко, який з лютого 1921 р. і до липня 1924 р. проживав під Берліном¹⁰¹. Адже майже чотирирічні поневіряння його, Винниченкової, «*Сонячної машини*» були наслідком не лише якогось зовнішнього спротиву в пошуках видавця, а й тривалого конфлікту поміж автором і, власне, Оренштайном як імовірним видавцем його нового твору (адже 1923-го «*Записки кирпатого Мефістофеля*» опублікувала саме «Українська накладня»). Передусім В. Винниченко з певного часу почав позиціонувати себе як основного фігуранта в малозрозумілій нині боротьбі окремих авторів проти Оренштайна. Зокрема 30 серпня 1924 р. він записав у «*Щоденнику*» таке: «Постановлено: вчинити проти Оренштайна громадську акцію за всі його підлі вчинки супроти авторів. Навіть тоді, коли він проти мене не зачне судового процесу»¹⁰².

Проти видавця В. Винниченко розпочав «широку» акцію, оскільки спробував заручитися підтримкою проти нього співробітників «Української накладні». Так, уже 3 вересня чільний діяч української

¹⁰⁰ Повідомлення Якова Оренштайна про видання ним «Географічного Атласу» Мирона Кордуби [11.12.1922 р.] Машинопис (на бланку), ф. 61 (Кордуба Мирон), оп. 1, спр. 180, арк. 2, ВР ЛННБ НАНУ.

¹⁰¹ Володимир Винниченко, *Щоденник*, Том другий: 1921—1925, ред. Г. Костюк, упор. О. Мотиль, Едмонтон — Нью-Йорк 1983, с. 17.

¹⁰² Там само, с. 401.

еміграції заявив перекладачеві Є. Левицькому, що «хоч би мав десять років сидіти в тюрмі, Оренштайн “Соняшної машини” не одержить. Але проти нього ведеться кампанія»¹⁰³.

А що новий твір В. Винниченка був і залишається знаковою подією в українському письменстві (першим українським науково-фантастичним та утопічним романом), то творець його не міг не тішитися однією з тогочасних видавничих рецензій, у якій стверджувалося: «... надзвичайна річ, сенсаційний на всю Європу роман, мусить наробити шуму. Коли Європа не зверне особливої уваги, то жаль за Європу, а не за річ»¹⁰⁴.

Для цього ображений автор часу не жалів: приміром, 10 вересня він виїхав з містечка Целлендорфа, де проживав, до Берліна з приводу публікації «Сонячної машини», щоправда, констатуючи: «Справа з Оренштайном не така проста. Замінити “Соняшну машину” на “Країну обітовану” трудно, на суді виявиться зміна. Два виходи: або друкувати у Фонді і в Оренштайна разом (коли на це погодяться обидва видавництва), або ж саботувати Оренштайна, принципово згодившись виконувати договір. А річ віддати РУХ’ові або большевикам»¹⁰⁵.

У хронології цих суперечок важливе місце посідає 22 вересня, коли В. Винниченко отримав відповідь од Євгена Вирового. У ній стверджувалося про «фінансову недоцільність» «паралельного видання» твору. Власне вже письменник і політик дивується громадській організації, а не Оренштайнові, який «згоджується мати менший прибуток, експлуататор і капіталіст, а громадська організація не погоджується. Пікантно»¹⁰⁶.

Та вже 14 грудня вибухнув новий конфлікт з Оренштайном. Винниченкова згода не вимагати від видавця гонорару В. Сімовичеві за редагування тексту дала привід думати, що письменник зацікавлений, щоб книжку видавав саме той. А що саме автор запропонував «доглядати» за виданням, то видавець, за словами В. Винниченка, «почав поводитись нахабно, спираючись на контракт. “Наперед хай автор дасть рукопис, а тоді будемо балакати”. На це я [В. Винниченко] категорично попросив [Євгена] Левицького запропонувати повернути договір. Оренштайн згоджується вернути договір при умові: за три дні повернути йому гроші 257 долярів плюс процент, — всього 300 долярів, себто, 40% річних. Процент суто лихварський. Розрахунок: за три дні я не зможу здобути таких грошей і тоді цілковито буду в його руках. Я згодився»¹⁰⁷.

А враховуючи те, що В. Винниченко в ці дні ще й кидав курити («випробування сили волі», «не для кидання курити, а просто зробити

¹⁰³ Там само, с. 403.

¹⁰⁴ Там само, с. 401.

¹⁰⁵ Там само, с. 407.

¹⁰⁶ Там само, с. 413.

¹⁰⁷ Там само, с. 458.

експеримент над своєю волею»), що, зрештою письменникові не вдалося («припинив некуріння. Почуття розбитости, хворости») ¹⁰⁸, більш-менш зрозумілою є його позиція щодо Оренштайн, яку він записав 16 грудня: «Остаточний кінець з Оренштайном. Лихварський процент лишається. Цей суб'єкт [Я. Оренштайн], очевидно, гороїжитья зі мною. Ультимативно: за три дні мушу вернути йому гроші. (Бажання не забути всі пакості цього типа і колись пригадати їх)» ¹⁰⁹.

Правда, на здивування В. Винниченка, Оренштайн, як той записав, «засоромився»: замість 50 доларів відсотків узяв лише 35, а договір — повернув. Це дозволило письменникові занотувати: «“Соняшна машина” вільна» ¹¹⁰. Але ця історія ще не закінчилася: нині відомий пізніший запис у «Щоденку» В. Винниченка, який свідчить, по-перше, про складність постаті автора, його, сказати б, психічного образу, і, по-друге, ситуації в середовищі української еміграції довкола видання цього без перебільшення знаменитого твору: «Як бути з виданням “Соняшної машини”, якщо американці не згодяться на допомогу? Знову до Держвидаву? Чи до Оренштайна?» ¹¹¹

Зауважмо: роман вийшов друком тільки 1928-го одразу у двох видавництвах — Державному видавництві України і в кооперативному видавництві «Рух» з дальшим перевиданням 1930 року.

Мабуть, важко сьогодні уявити собі Оренштайнові думки щодо багатоголося оцінок його діяльності. Адже він мусив дивитися на ці «звинувачення» насамперед як видавець: на авторів, яких видавав, редакторів і перекладачів, з якими співпрацював, на книжки, які друкував власним коштом, врешті, на еміграційне життя у повоєнній Європі у всій його складності й простоті, й надалі тримаючи пальму першості в українському видавничому русі поза межами материкової України. Вказуючи на труднощі, які переживали українські виробництва, роботу яких він перейняв на себе, у листі до В. Сімовича видавець писав: «Як біда, то до Жида» (19 травня 1924 р.) ¹¹².

Немає доказів того, що видавець, час до часу маючи певний прибуток від продажу своєї продукції, розкошував у своєму повсякденному житті, живучи в помешканні, що його свого часу надало Посольство УНР у Берліні для потреб «Української накладні». Про те, що обставини еміграційного життя були складні, свідчить лист Оренштайна до В. Сімовича від 26 жовтня 1923 р.: «Ваш лист я одержав учора, і читаючи його ніби сидів у Празі за

¹⁰⁸ Там само, с. 459, 460.

¹⁰⁹ Там само, с. 459—460.

¹¹⁰ Там само, с. 461.

¹¹¹ Володимир Винниченко, *Щоденник*, Том третій: 1926—1928, Київ — Едмонтон — Нью-Йорк 2010, с. 82.

¹¹² Євген Пшеничний, *Яків Оренштайн і його книговидавнича діяльність*, с. 164.

Заходом
УКРАЇНСЬКОЇ НАКЛАДНІ

виходить

„Бібліотека українських і чужих романів“.

Досі появилися ось які твори:

1. **СВИДНИЦЬКИЙ АНАТОЛЬ: Люборацькі**, сімейна хроніка, стор. 303, 8°.
2. **КОБИЛЯНСЬКА ОЛЬГА: Царівна**, повість, стор. 432, 8°.
3. **МАЙРІНК ГУСТАВ: Голем**, із німецького переклад Володимир Левицький, стор. 286, 8°.
4. **КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ АНТІН: Рубають ліс**, повість, стор. 379, 8°.
5. **ФРАНКО ІВАН: Захар Беркут**, образ громадського життя Карпатської Русі в XIII. віці, з передмовою й під редакцією Василя Вернivolі, стор. 245, 8°.
6. **ТОЛСТОЙ ЛЕВ: Відродження**, роман у двох томах (трьох частинах), переклав Василь Сімович, з портретом Л. Толстого, стор. 289+378, 8°.
7. **КОБИЛЯНСЬКА ОЛЬГА: Земля**, повість, стор. 445, 8°.
8. **ЯЦКІВ МИХАЙЛО: Танець тіней**, роман із рідного побуту, в трьох частинах, стор. 469, 8°.
9. **НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ ІВАН: Причепи**, повість, стор. 356, 8°.
10. **КЕЛЕРМАН БЕРНГАРД: Тунель**, роман, з дозволу автора переклада Дора Сімовичева, під редакцією і з переднім словом Василя Вернivolі, стор. 460, 8°.
11. **ФРАНКО ІВАН: Перехресні стежки**, з портретом автора, з переднім словом Василя Вернivolі, стор. 477, 8°.
12. **НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ ІВАН: Хмари**, повість, з передмовою Василя Вернivolі, стор. XI+477.
13. **ФРАНКО ІВАН: Основи суспільности**, повість, із переднім словом Василя Вернivolі, стор. 304, 8°.
14. **НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, ІВАН: Кайдашева сім'я**, повість, повне видання, з передмовою Василя Вернivolі, з портретом Нечуя, стор. 234, 8°.
15. **ВИННИЧЕНКО ВОЛОДИМИР: Записки Кирпатого Мефістофеля**, роман, стор. 314, 8°.

Крім того, друкуються або готуються до друку повісті П. Келлера (Син Агари, Зима), Кнута Гамсуна (Редактор Лінге), Рабіндраната Тагора (Дім і світ) і інші.

шинкою і склянкою пива, на жаль лише у фантазії. Тут ми можемо дістати лише шмат маргарини. Наші життєві потреби спадають щодня, а турботи зростають щогодини»¹¹³.

Про важку ситуацію видавця у цей час згадував й Б. Лепкий у листі до О. Барвінського в січні 1926 р.: «Колись тут я був в Оренштайна і балакав з ним про «Спомини». Кажу, скандал, що не видають їх. Видам, відповідає, але най «Просвіта» і товариство імени Шевченка обов'язуються взяти 1500 примірників по 10 ам[ериканських]. центів за 4 аркуші друку. Гадаю собі, маючи 1500 передплатників, можна видрукувати самому. Але все-таки передаю ту розмову, як не для чого чужого, так для характеристики наших видавничих відносин. Крім історичних романів нічого не хочуть друкувати і Оренштайн все нарікає на великі втрати. На всім він тратив і тратить. Не знаю, як ще він не збанкрутував»¹¹⁴.

Хто з рідних видавця поділяв з ним у Німеччині такі труднощі приватного життя достеменно не відомо, але, як згадувала Марія

Ясеницька побут у свого стрия В. Сімовича в Берліні, «Якова Оренштайна й його родину я знала, бо декілька разів він запрошав нас до себе в гостину. Вони всі говорили дуже доброю українською мовою, особливо молодша донька Адельця, яка скінчила українську гімназію в Коломиї»¹¹⁵.

¹¹³ Там само, с. 163.

¹¹⁴ Лист Б. Лепкого до О. Барвінського [12.01.1926 р.], [у:] Журавлі повертаються..., с. 222 (№ 119).

¹¹⁵ Василь Сімович, *Праці у двох томах*, Том I: Мовознавство, упор., передм. Л. Ткач, Чернівці 2005, с. 437.

Про непрості обставини життя у Німеччині свідчить й лист Йосифа Оренштайна до Олега Кандиби (Ольжича), написаний у вересні 1923 р.:

«Любий Олеге!

Вибач прошу, що я Тобі так довго не відписував, але у нас тепер такі напружені відносини, що всі мов в непритомности живуть. Ти знаєш се мабуть від п[ана]. [Юрія] Тищенко.

Але як Тобі поводить ся, любий Олеге? Ти вже мабуть зжив ся з Чехами. Чи учиш ся в школі? От найліпше напиши мені як Тобі поводить ся, і чи маєш які відомости з України. Я тимчасом ще учусь в школі. В місяці марті скінчу її, і може поїду в Ляйпціг до книгарської школи.

А тепер, любий Олеге, стискаю Твою руку й желаю Тобі всього доброго. Сердешні поздоровлення й уклони для Твоїх пп[анів] Родичів засилає Йосиф Оренштайн.

П. С. Вибач прошу ще раз за мовчання, й за ортографію, бо я ж трохи знімчив ся»¹¹⁶.

Крім цього, як свідчить Оренштайнове листування, на межі 1923—1924 років він на короткий час призупинив видання українських книжок: «Межи

Берлін, дня 18. 3. 23.
Любий Олеге!
Вибач прошу, що я Тобі так довго не відписував, але у нас тепер такі напружені відносини, що всі мов в непритомности живуть. Ти знаєш се мабуть від п[ана]. Тищенко.
Але як Тобі поводить ся, любий Олеге? Ти вже мабуть зжив ся з Чехами. Чи учиш ся в школі? От найліпше напиши мені як Тобі поводить ся, і чи маєш які відомости з України. Я тимчасом ще учусь в школі. В місяці марті скінчу її, і може поїду в Ляйпціг до книгарської школи.
А тепер, любий Олеге, стискаю Твою руку й желаю Тобі всього доброго. Сердешні поздоровлення й уклони для Твоїх пп[анів] Родичів засилає Йосиф Оренштайн.
П. С. Вибач прошу ще раз за мовчання, й за ортографію, бо я ж трохи знімчив ся.

Поштова картка Й. Оренштайна до О. Ольжича. 1923 р.
(Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України, м. Київ)

¹¹⁶ Оренштайн Йосип. Листівка до О. Ольжича [18.09.1923 р.], Рукопис, ф. 196 (О. Ольжич), од. зб. 610, арк. 1, 1 (зв.), відділ рукописних фондів і текстології, Інститут літератури ім. Тараса Шевченка НАН України.

часом я нічого не видаю. Будуть лише окремі книжечки [про] Коцюбинського, а тепер доведеться попрацювати над Єфремовим»¹¹⁷.

Ось лист до С. Єфремова 17 березня 1923 р. з Берліна:

«Дорогий Пане Єфремов!

У цій хвилі дістав я в повнім порядку посилку Вашого манускрипту, за що Вам дякую щиро. Усі Ваші бажання будуть докладно виконані.

Відносно ілюстрацій, то мушу Вам написати, що видання цього тому без ілюстрацій, то є неможливе, бо як то буде виглядати, наколи другий том буде ілюстрований, а перший ні. Ілюструвати і перший том є річ цілком легка і для того прошу написати мені яких ілюстрацій хотіли би Ви до першого тому, а я їх підшукаю. Ілюстрацій, котрих Ви думаєте, що ми тут не дістанемо, то прошу конечно прислати нам, бо як бачу, то до нас доходить все в порядку, і дозвольте Вашу замітку в «Од автора» відносно ілюстр[ацій]. змінити.

Ваші монографії [про] Коцюбинського ще не брошуровані і як будуть готові, то зараз вишлю Вам.

В справі грошей, то як Ви знаєте трудно відци переказати туди гроші, але я маю там поважну суму грошей в американських долях у Книгарні Українського Червоного Хреста в Києві і в Харькові, і прошу порозумітися там з ними і зажадати грошей тільки, кільки Ви собі бажаєте, а пізніше порухуємося»¹¹⁸.

Вже у квітні 1923 р. Оренштайн отримав другу частину рукопису С. Єфремова «*Історія українського письменства*» і передав увесь текст синові Йосифу для пошуку ілюстративного матеріалу та відповідної коректи¹¹⁹. Тож підтверджувалися пропозиції Оренштайна-сина, які він висловив ще в березневому листі: «Дорогий милий друже!

В справі видання вашої «Історії» можете все, що треба і що я в силі зробити, мені доручати: зроблю з охотою особливою і пильною. Отже чи коректа чи підшукування ілюстрацій чи щось инше — все зроблю. Що до ілюстрацій до I-го тому, то я також думаю, що не годиться його сіро випускати — отже треба зробити, що можна»¹²⁰.

¹¹⁷ Євген Пшеничний, *Яків Оренштайн і його книговидавнича діяльність*, с. 163.

¹¹⁸ Лист [Я. Оренштайна та Ю. Оренштайна] Єфремову С. О. щодо друку його рукопису [17.03.1923 р.] Машинопис, рукопис (на бланку), ф. 257 [Колекція документів вчених України, репресованих у 30-х — 40-х та 50-х рр. XX ст.], оп. 5, спр. 149, арк. 1, Інститут архівознавства, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України (далі — ІА НБУВ НАНУ).

¹¹⁹ Лист [Я. Оренштайна] Єфремову С. О. про друк його праць з історії українського письменства [21.04.1923 р.] Машинопис (на бланку), ф. 257, оп. 5, спр. 14, арк. 1, ІА НБУВ НАНУ.

¹²⁰ Лист [Я. Оренштайна та Ю. Оренштайна] Єфремову С. О. щодо друку його рукопису [17.03.1923 р.], Машинопис, рукопис (на бланку), там само, спр. 149, арк. 1, 1 (зв.), ІА НБУВ НАНУ.

Одночасно Оренштайн-батько повідомляв, що «Повстанців» Валер'яна Підмогильного не зміг надрукувати у своєму видавництві, оскільки рукопис вже надрукував місячник «Нова Україна»¹²¹.

Новий 1924-й приніс видавцеві поліпшення фінансової ситуації, а тому він явив світові двотомну «Історію українського письменства» С. Єфремова. Зокрема у квітні 1924 р. видавець повідомляв про друк останніх аркушів другого тому цього дослідження, а в травні — що вже закінчив його друк, а також надрукував тритомник творів Марка Вовчка. Одночасно Оренштайн просив С. Єфремова надіслати йому рукопис монографії вченого про І. Карпенка-Карого¹²², адже раніше вже вийшла друком розвідка про М. Коцюбинського.

Цими видавничими «новинками» Оренштайн фактично завершував свій активний видавничий чин та мандрівки 1917—1924 років. Найбільшим успіхом тут стали співпраця з київськими видавничими колами, до кінця не

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ т. з. о. п., БЕРЛІН

UKRAINISCHER VERLAG G. M. V. H., BERLIN

Fernsprecher: Amt Lützow Nummer 7163
Postcheckkonto Berlin 100159

BERLIN W 62, am 13. травня 1924.
KURFÜRSTENSTR. 83

Справу 74/4
Одмова 1/11 1924.
2

Дорогий Пане Єфремов !

Від Укр. Черв. Хреста одержав я повідомлення, що Вам виплачено переказаних ам. дол. 50, —. Це є для мене дуже приємно.

Історія Писменства вже цілком видрукована, тепер в переплетні і за який тиждень піде вже в світ. Розуміється, що зараз спробую переслати Вам її, але чи вдасться, — побачимо.

Тепер кінчу друкувати, Марко Вовчок. Це видання з новими матеріалами буде для Вас дуже цікаве. Спробую вислати Вам і це.

В справі Вашої монографії, Карпенко Карий, то прошу так вислати мені ласкаво.

Також буду Вас дуже просити вислати мені ноти. Сподіюся, що найдете певний шлях, яким перешлете їх сюди.

Напишіть ласкаво як Вам поводить ся і що робите.

Здоровля Вас щиро

Ваш

С. Єфремов

30083 SD

Повідомлення Я. Оренштайна С. Єфремову
про видання його праць. 1924 р. (Національна бібліотека України
ім. В. Вернадського НАН України, м. Київ)

¹²¹ Лист [Я. Оренштайна] Єфремову С. О. про друк його праць з історії українського письменства [21.04.1923 р.], там само, спр. 14, арк. 1 (зв.), ІА НБУВ НАНУ.

¹²² Лист [Я. Оренштайна] Єфремову С. О. про друк його праць з історії українського письменства [13.05.1924 р.] Машинопис (на бланку), там само, арк. 2, ІА НБУВ НАНУ.

реалізовані спроби реалізації партнерства його приватної видавничої фірми з урядами України, реєстрація нового видавництва «Українська накладня», а також поїздка до Північної Америки, не кажучи вже про активну діяльність у Берліні та Лейпцизі. Одночасно ця доба в Оренштайновій біографії відкривала нові обрії, щоправда, вже не видавничого або мандрівного туризму, а радше ностальгійного, пов'язаного з далеким од Берліна містом над Прутом.

**ОПОВІДЬ ШОСТА:
БІОГРАФІЧНОГО БУНТУ**
*«Накладовець у Берліні
просить про політичну реабілітацію...»*

Оренштайнові спроби повернутися в Галичину
Як Польська держава обґрунтовувала «зраду» видавця
Аргументи і контраргументи його «антидержавної діяльності»
Контакти з польськими та українськими колами
Участь у промоції ідеї Українського університету в Польщі
Поїздки до Варшави, Станиславова, Коломиї, Львова

Коломия, 1920

Станиславів, 1920

Львів, 1924

Станиславів, 1924

*Дилема «свої» / «чужі»
на постімперському просторі*

*Подвійна ідентифікація
як асиміляційний запобіжник
для практики антисемітизму?*

*Український університет у Польщі
як приватна справа політика*

*Західноукраїнський різнобічний
трикутник як пастка
міжнаціональних взаємин*

Традиційний погляд на будь-яку біографію в її статичних формах (хронологічній, джерельній) як наслідок аналізу чималого біографічного матеріалу та ефект «зустрічі» біографа з героєм його оповіді (в усіх можливих площинах) лише актуалізує потребу використання нових, інтеракційних, моделей життєписання. А що біографічні й автобіографічні матеріали, як зібрав дослідник, будуть вагомим інструментом (ре)конструювання життєвих доль протагоніста й суб'єктивних інтерпретацій суспільної дійсності, то на довгій стежині конкретних біографічних пошуків виникатиме фігура оповідача-демаскатора, такого собі викривача. Саме вона (ре)презентуватиме процес «біографічного бунту», внаслідок чого й змалюватиметься біографічний портрет протагоніста. Головною ідеєю такого підходу є показ головного героя таким, «яким він був насправді», а отже, так, творитиметься нова полеміка і текст оповіді про досліджувану особистість. Такий підхід оповідача вноситиме елементи своєрідного діалогу і героя, і оповідача з іншими біографічними образами протагоніста, відомими натепер, показуватиме напружені й одчайдушні суперечки про біографію в риторичному вимірі — з аргументаціями усіх сторін імовірного конфлікту інтересів.

А використання фігури наратора-демаскатора в такому біографічному пошукові ламатиме вже усталений уклад його життєпису, творячи його символічну парадигму. Її зміст неминуче пов'язаний з особою дослідника, який тут мусить уступити місце справжньому героєві біографії, котрий обстоюватиме свої інтереси вже «своєю» мовою. Такий триб речей, звісно, порушуватиме біографічний діалог з читачем, однак демаскатор працюватиме тільки «для нього», нав'язуючи йому більш-менш справжню і близьку до правди версію біографії.

Біографічний бунт Оренштайна своїми витоками сягає межі кінця 1910-х — початку 1920-х років — доби падіння Габсбурзької монархії, проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, відновлення Польської держави (Другої Речі Посполитої), українсько-польської війни 1918—1919 рр. й у підсумку — поразки визвольних змагань галицьких українців і приходу на терени Галичини польської адміністрації. Ці та інші фактори докорінно змінили систему міжетнічних взаємин у досліджуваному хронотопі.

Дилема «свої» / «чужі» на постімперському просторі

Завершення Модерної доби та її трансформація у новітні часи, характерні розвитком націоналістичних ідей і потужними вибухами упередженості щодо «чужинців», засвідчили процеси етнічної гомогенізації. В Галичині етнічно неоднорідне населення, яке внаслідок падіння імперії Габсбургів — держави сегментарного типу зі значною етнополітичною спадщиною, нерідко змінюючи своє місце проживання, поступово «просіювалося», сортувалося і нарешті етнічно «вирівнювалося» відповідно до нових політичних реалій і державних кордонів міжвоєнного періоду. За певних обставин перекомпонування геополітичного простору за лініями етнічного розмежування і прагнення титульних груп до домінування стимулювало процес міграції представників тих народів, які з нещодавно панівних перетворилися на національні меншини. Завдяки особливостям міжетнічних взаємин у Галичині та відповідним етнополітичним орієнтаціям населення в період модернізації імперії Габсбургів, а згодом на постімперському просторі викристалізувалася етнічна структура менталітетів, представники яких сформували своєрідну етнокультуру. Вона виходила за умовні географічні контури досліджуваного регіону і показувала, що політичне, соціальне і конфесійне співжиття етнічних спільнот позначилося на всіх ділянках суспільного розвитку. А що передвоєнна Галичина була прикладом «контактної зони» етнічних спільнот «провінції» Габсбургів і малою моделлю європейського етнополітичного поля, то досліджувана територія була ще й своєрідним механізмом соціального конструювання кордонів між етносоціальними групами, для яких етнічний фактор та політичний контекст відіграли визначальну роль.

Після 1918 р. і впродовж цілого міжвоєнн'я галицьке суспільство було етнічно структуроване, з чітко маркованими кордонами між різними етнокультурними групами. Незважаючи на очевидну близькість між українцями і поляками (зокрема конфесійну, хоча українці — греко-католики, а поляки — римо-католики; культурно-мовну — єдине слов'янське походження), різниці в етносоціальному статусі поляків і українців ЗУНР і Другої Речі Посполитої створювали напругу в міжетнічних взаєминах. До того ж в умовах нестабільного економічного та суспільно-політичного життя в 1918—1920 рр. спілкування пересічних громадян, представників етнічних спільнот регіону, з очільниками влади (австрійської імперської, української революційної, польської окупаційної) викликало в масовій свідомості в основному негативні, аніж позитивні емоції. Згодом, за обставин українсько-польського протистояння і відновлення Речі Посполитої, це сприяло відповідному домінуванню польської національної групи в бюрократичному апараті регіону, що в свою чергу зумовило накопичення деструктивної енергії, яка руйнувала традиції міжнаціональних відносин, закладених у попередній історичний період.

Міжнаціональні відносини на постімперському просторі в 1918—1920-ті рр. розгорталися на тлі конфліктної, несприятливої для конструктивного міжнаціонального діалогу в Галичині суспільно-політичної атмосфери. Визначальними для неї були позиція неучасті галицького єврейства як коригувальний фактор міжетнічних взаємин і політична індиферентність галицьких німців. У першому випадку впродовж тривалого часу євреї регіону

обмежували свою суб'єктність в політичних процесах позицією неучасті. Галицьке єврейство виявляло активність у захисті етнотрупових прав з часу припинення Великої війни і в добу ЗУНР. Виступаючи на захист етнічних і громадянських прав, єврейська спільнота артикулювала своє прагнення до толерантного міжетнічного співіснування. З іншого боку – німецька діаспора і зокрема її інституції виявилися наймаргінальнішими суб'єктами етнополітичних процесів. А що її політична ініціатива була запізнана й обмежена лише економічними прагненнями, то вона визначалася стійкою політичною аморфністю. Не протиставляючись новим державним утворенням у регіоні (ЗУНР, Друга Річ Посполита), німці намагалися зберегти власну етнічну самобутність. Пізніше німецька спільнота маніфестувала назовні «ми»-почуття, сприяючи наявності міжетнічної соціокультурної дистанції і виокремлюючи стратегію і тактику захисту її національних інтересів. Ідентифікуючи себе з територіями, що лежали поза межами Галичини, євреї та німці поставили під сумнів принцип етнодержавотворення, який пізніше став підґрунтям «націоналізації» держав європейського континенту. Вже в міжвоєнний період стало більше груп, чиї уподобання і лояльності виходили за усталені межі районів їхнього проживання. Вони сигналізували про те, що етнічні спільноти входили в національну добу, коли формувалися такі соціальні простори, кордони яких не збігалися з кордонами новостворених національних держав.

Саме в цей час супроти видавця нова, польська, адміністрація Галичини розпочала викривальну, на переконання її чиновників, акцію щодо обґрунтування Оренштайнової «зради» Польської держави та його «антидержавної» діяльності. З огляду на ці обставини поїздки видавця до Коломиї, Станиславова і Львова на початку 1920-х вже не були для нього таким собі «ностальгійним» чи навіть «видавничим» туризмом, а радше безуспішними спробами «політичної реабілітації» свого доброго імені в Галичині, які у підсумку зробили Оренштайна вигнанцем з його рідного краю.

Проукраїнська позиція видавця у 1918–1920-х роках не пройшла повз увагу польських можновладців. Адаже враховуючи поїздки Оренштайна територією відновленої Польської республіки, зокрема з Берліна до Тарнова і Варшави 1920-го, така активність спричинилася до того, що компетентні органи новопосталої держави розслідували «політичну діяльність» видавця.

Напроресні 1920 р. Оренштайн знову опинився у Коломиї (десь після 6 березня, коли він ще був у Берліні¹), щоб з'ясувати долю своєї власності (кам'яниць, друкарні та книгарні), що залишилася тут ще з часів Великої війни. Цим разом він виклопотав для себе в магістраті два документи – «Свідоцтво моральності» (2 квітня 1920 р.) і «Сертифікат

¹ Лист Якова Оренштайна до Олександра Барвінського [06.03.1920 р.] Рукопис (на бланку), ф. 11, оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 85, ВР ЛННБ НАНУ.

належності до міської громади» (6 квітня 1920 р.). У першому з них, який підписав урядовий комісар Коломиї І. Патковський, вказувалося: «Зі сторони магістрату міста Коломиї підтверджується, що пан Яків Оренштайн, син Саула і Альте Міріям Оренштайнів, народжений 1875 року у Коломиї, провадить моральне життя. Це свідоцтво слугуватиме документом для поїздок»².

А що цього виявилось замало для підтвердження його належності до коломийської громади, кілька днів потому видавцеві надали ще один документ, у якому, згідно з підписами представників урядового комісара Коломиї Кольбушовського, службовця магістрату Ганцера та якогось представника комісаріату поліції, стверджувалося: «Пан Яків Оренштайн, купець, народжений у Коломиї 25 лютого 1875 р., жонатий, у гміні міста Коломиї посідає право приналежності»³.

Очевидно, Оренштайн був у Коломиї не лише впродовж квітня – травня, а й у червні 1920 р. (шоправда, 2 травня видавець надіслав зі своєї берлінської адреси листа⁴, а отже був на початку місяця у Німеччині), даючи пояснення новій владі щодо своєї тривалої відсутності й намагаючись переконати польських урядників у своїй лояльності новій владі. **[Коломия, 1920].**

[Коломия, 1920]

*[«... За Польщі місто значно змаліло. [...] Та не зважаючи на те, характер міста був українським. На всіх вулицях міста виднілися двомовні написи, що мали вимову в нашу користь, бо показувало, що ми в місті, якщо не господарі, то принаймні спів господарі на рівних правах. На вулицях гомоніла головно українська мова, бо ж місто лежало в центрі української території, щодня напливали з околиць люди за всякими ділами до міста, а вживали вони тільки української мови і купці були змушені розмовляти з ними їхньою рідною мовою. [...] В ринку були тільки дві українські крамниці: склад “Народньої Торгівлі” ... і ще одна, її загально називали “залізний склеп”, власником її був свідомий українець... З українських назов вулиць пригадую собі вулиці Українську, Тараса Шевченка і Маркіяна Шашкевича»]*⁵.

² Свідоцтво моральності Я. Оренштайна, видане коломийським магістратом [17.05.1920 р.]. Машинописна копія, ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 2, ДАІФО.

³ Сертифікат приналежності Я. Оренштайна до міської громади, видане коломийським магістратом. [17.05.1920 р.]. Машинописна копія, ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 2 (зв.), ДАІФО.

⁴ Лист Якова Оренштайна до Олександра Барвінського [02.05.1920 р.] Рукопис (на бланку), ф. 11, оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 91, ВР ЛННБ НАНУ.

⁵ Ярослав Шипайло, «Народній дім» – осередок культурного і громадського життя в Коломиї, [у:] «Над Прутом у лізі...», с. 10, 11, 12.

26

Odpis wierzytelny.

Świadectwo moralności! Ze strony Magistratu miasta Kołomyi poświadczam się niniejszem, że p. Jakob Orenstein, syn Saula i Alty Mariem Orensteinow, urodzony w roku 1875, w Kołomyi, prowadzi pod każdym względem moralne życie.- /: Świadectwo niniejsze służy jako dokument podróży:/.- Kołomyja, dnia 2. kwietnia 1920.- Rządowy Komisarz miasta: I. Patkowski m.p. /: L. S. :/.- Należyteść w kwocie 6. Kor. za św. potrąco do L: 901. Kołomyja, dnia 2/4 1920.- Podpis nieczytelny m.p. /: L. S. :/.

Doświadczam zgodność powyższego odpisu z okazałym mi pierwopisem na dwie korony estemplewanym niniejszem stwierdzam.

W Kołomyi, dnia siedemnastego maja roku tysiąc dziewięćsetnego dwudziestego.

Nal. stempl. wid. 1. kor.
Piszczono gotówką do poz.
spisu 228/20.-

«Свідощтво моральності» Я. Орендштайна. 1920 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)

O d p i s w i e r z y t e l n y .

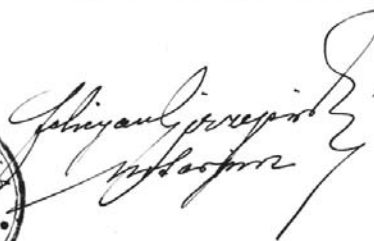
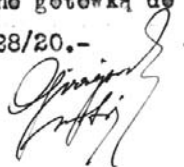
R z e c z P o s p o l i t a P o l s k a. Magistrat krol. wolnego
miasta Kołomyi. L: prot.głównego: 4157 /920.
----- L: prot. cert.przyn:466

C e r t y f i k a t p r z y n a l e ż n o ś c i m e c a ̄ k t e r e g o p o -
świadcza się, że: Pan J a k o b O r e n s t e i n zatrudnienie:
kupiec uredzony w: Kołomyi, 25/2 1875 stan: żonaty w gminie miasta
Kołomyi posiada prawo przynależności.- Magistrat krol. wolnego mia-
sta.- Kołomyja, dnia 6. kwietnia 1920.- m.ż.owy komisarz miasta: Kól-
buszowski m.p. /: pieczęć :/ Magistrat Kołomyja.- Ganszer m.p. /: pę-
częć :/ Komisaryat Policji miasta Kołomyi.- U. R. m. l. 2731/911.-
Należyteść w kwocie 10.Ker. za cert. przyn. potrano do L: 925. Koło-
myja, dnia 6/IV. 1920.- Podpis nieczytelny m.p. /: L. S. :/.

Dostęwną zgodność powyższego odpisu z okazanym mi pierwopisem
na dwie korony estemplewanym niniejszem stwierdzam.-----

W Kołomyi, dnia siedemnastego maja roku tysiąc dziewięćsetnego
dwudziestego.-----

Nal. stempl. wid. l. ker.
uiszczone gotówką ze poz.
spisu 228/20.-

«Сертифікат належності до міської громади» Я. Орендштайна. 1920 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)

Зокрема 28 червня у коломийському старостві видавець зустрівся з місцевими чиновниками. Про цю подію маємо безпосередні свідчення сторін:

«На виклик [староства] з'явився Яків Оренштайн, 45-ти років, Мойсеевого визнання, власник книгарні у Коломиї, досі не караний, який на запитання відповів таке:

З Коломиї я виїхав у 1917 році за кордони Австрії до Німеччини, де друкував на підставі угоди з українським наддніпрянським урядом українські книжки (твори Шевченка, шкільні книжки, повісті і т. д.). Час від часу я приїжджав до Коломиї на декілька тижнів, щоб відвідати родину. В період 1 листопада 1918 р. — 24 травня 1919 р. з цією метою я кілька тижнів був у своєї родини в Коломиї (моя родина складається з дружини і трійко дітей, віком 14—19 років). В [тогочасному] громадському житті я не брав жодної участі — з тутешнім українським урядом не міг порозумітися, а тому на кожному кроці я висловлював своє незадоволення ним. З Коломиї виїхав напередодні румунської окупації, десь перед 20 травня 1919 р. через Станиславів, Угорщину до Берліна для продовження моєї видавничої діяльності. У Берліні я перебував до останнього часу. Наприкінці травня 1920 р. я отримав доручення від теперішнього українського уряду щодо перевезення до Києва п'яти вагонів замовлених готових українських книжок. Однак унаслідок змін на фронті ці книжки я не зміг доставити до Києва, а користуючись перебуванням у близькій Східній Галичині, приїхав відвідати мою родину в Коломиї. Тепер тут я очікую на дальші доручення українського уряду з Кам'янця-Подільського. Книжки, призначені для Києва, лежать тепер у Лейпцигу та Києві. Я належу до Коломиї і є громадянином Речі Посполитої польської. У травні 1919 р. виїхав з Галичини на підставі

перепустки, яку видав мені уряд Західноукраїнської Народної Республіки, котру, однак, я загубив. З Німеччини до Польщі я приїхав без паспорта на підставі лише продовженої дії посвідчення міністерства закордонних справ і телеграми [уряду УНР]. З часу мого побуту в Німеччині не маю жодних документів, оскільки такі були мені не потрібні. У політичному житті я ніколи не брав участі, адже я – людина заможна (маю у Коломиї дві кам'яниці, друкарню і готівку), не погоджувався з програмою більшовиків та й самих більшовиків боюся»⁶.

Влітку 1920 р. видавець і далі перебував у Галичині. Нині відомо про спеціальне доручення коломийського староства відділку поліції про спостереження за Оренштайном: 19 липня поліціянти повідомляли, що видавець ще 8 липня виїхав з Коломиї до Станиславова до свого швагра Якова Моллера (насправді – Махлера), а тому «коли Оренштайн повернеться до Коломиї, того ніхто не може повідомити»⁷.

[Станиславів, 1920].

[Станиславів, 1920]

[«...місто виглядало зовсім інакше... Кириличні вивіски зникли. Замість них з'явилися написи і назви вулиць польською, а з офіційних установ споглядав польський орел. Настрій у громаді був дуже пригнічений, майже всі чоловіки були безробітними. Поляки звільнили

⁶ Протокол у справі Я. Оренштайна [28.06.1920 р.]. Машинописна копія, ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 21, ДАІФО.

⁷ Повідомлення коломийського відділку державної поліції для староства у Коломиї про Я. Оренштайна [19.07.1920 р.]. Рукопис, ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 6, ДАІФО.

всіх, хто працював серед [їхніх] ворогів, українців. Насамперед звільнили багатьох ремісників...»⁸

«У ці перші повоєнні місяці скрута з продуктами харчування ставала дедалі більшою. [...] Місто було повністю розграбоване. [...] Жахливі новини надходили зусбіч. Польські органи влади евакуювалися. [...] залізниця припинила рух. Багато днів ми потерпали від думки, що росіяни теж дістануться до Станиславова. [...] Росіян рішуче побороти не лише під Варшавою, їх відтіснили назад і в лісах між Станиславовом і Стриєм»⁹].

Однак перебування видавця у Станиславові було коротке: вже 15 липня 1920 р. він надіслав листа з Берліна¹⁰, а отже, ймовірно, перед тим уже був там день або два й не повернувся до Коломиї, зникнувши з поля зору функціонерів польської поліції.

Середмістя Коломиї. 1920-ті рр.

⁸ Ліллі Цеклер, *Станиславівські німці у «новій» державі*, [у:] *Моє місто: хрестоматія з історії Івано-Франківська*, с. 407.

⁹ Еразмус Цеклер, *Ви мусите жити! Теодор Цеклер як засновник найбільшої благодійної організації у Східній Європі*, пер. з нім. Г. Петросаняк, Івано-Франківськ 2013, с. 142, 149.

¹⁰ Лист Якова Оренштайна до Олександра Барвінського [02.05.1920 р.] Рукопис (на бланку), ф. 11, оп. 1, спр. 2031, п. 127, арк. 93, ВР ЛННБ НАНУ.

А що Оренштайн планував знову відвідати рідних у недалекому майбутньому, але тільки хвороба 1923 р. цього не дозволила¹¹, то польська поліція і далі розслідувала факти його ймовірної антидержавної діяльності. У лютому 1924 р. коломийський комісаріат поліції подав місцевому староству розлогий звіт про «антидержавну діяльність» видавця, немовби працюючи на «випередження» Оренштайновим планам повернутися до Коломиї:

«Яків Оренштайн, власник кам'яниці, друкарні і книгарні у Коломиї, який тепер проживає у Берліні, є крайнім ворогом [Польської] держави і польського народу. Після розвалу Австрії Оренштайн долучився до головних діячів самопроголошених українських урядів і вже в листопаді 1918 р. розпочав свою антидержавну діяльність. Він віддав свою друкарню для потреб української окружної військової команди, в якій видавали різні часописи і брошури антидержавного змісту, а потім поширювалися через його книгарню серед українського, єврейського та німецького населення, таким чином підбурюючи українців проти [Польської] держави і польського народу.

Будучи чільним діячем єврейського народу, в Коломиї він допомагав головному українському комендантові Теодорові Примаку та його помічникові, теж жорсткому ворогові поляків д-рові [Володимиру] Бемку. З першим з них він виїздив на антидержавні віча в навколишніх повітах, а також до Станиславова, Тернополя, а звідти в Україну, до Києва. У Києві, як тут відомо, приймали й вітали Оренштайна як українського посла. Оренштайн свідомо виступав як головний ворог [Польської] держави і польського народу, а тому його вітали не лише [українські] діячі, а й українці цілого тутешнього Покуття. Одночасно він був співробітником головного «окружного» коменданта Теодора Примака й українських кореспондентів і газетарів.

Після падіння самопроголошених українських урядів наприкінці травня 1919 р. Оренштайн виїхав з Коломиї до Відня, а звідти, буцімто за дорученням [Євгена] Петрушевича, переїхав до Берліна. Там він заснував друкарню, в якій видавалися українські брошури, зміст яких заперечував існування й розвиток Польської держави.

Оренштайн був і є головним антидержавним елементом, оскільки будучи власником кам'яниці, друкарні й книгарні в Коломиї, втік з Коломиї перед приходом польської влади, залишивши там дружину з дітьми. Зробив він це з огляду на загрозу безпеці його особі через злочини за допомогою брошур, [опублікованих] у Коломиї, поширення яких призвело до різних злодіянь і насильства з боку українців. Немало прислужився Оренштайн і до інтернування поляків на Косачеві, сотні яких померли від плямистого тифу та голоду, ще й живцем поховано не одну жертву. Знищення над

¹¹ Іван Монолатій, «Український джентльмен західньо-європейського покрою і жидівської національності»: штрихи до етнополітичного портрета видавця Якова Оренштайна, с. 179.

інтернованими особами відбувалося за наказом окружного коменданта Примака, який отримував усі відомості від головного діяча Оренштайна.

Оренштайн також був шпигуном австрійської розвідки, однак зраджував Австрію на користь Росії під час [Великої] війни, про що можна дізнатися з акта повітової команди державної поліції від 2 березня 1920 р. (№ 290, спостереження). Діяльність Оренштайна розслідувала також розвідка місцевого гарнізону 17 липня 1922 р. (№ 1030).

Усі ці факти є перешкодою до його повернення до [Польської] держави, бо як крайній ворог [Польської] держави і польського народу він надалі перебуває у тісному контакті з ворожими діячами за кордонами Польської держави, і якби йому дозволили повернутися, то тим самим дали б йому свободу для широкої ворожої діяльності не лише всередині [Польської] держави, а й також за кордоном. З огляду на теперішній комуністичний рух, а також повернення ворожих елементів з-за кордону, частина яких під різними приводами вже повернулася, а частина просить дозволити на таке повернення, треба було б відмовити Оренштайнові в його проханні щодо повернення до [Польської] держави.

Starostwo w Kołomyi. 18 11
L.305/Tajn. Kołomyja, dnia 21.sierpnia 1924.
Orenstein Jakób zamierzony
powrót do kraju.-
D o
Pana Prowadzącego metryki izraelskie
w Kołomyi.
Proszę o nadesłanie mi metryki urodzenia Jakóba Orensteina
Syna Saula i Alty Marjem z Gotlibów urodzinyego rzekomo w Kołomyi
25.lutego 1875.-
Starosta: *[Signature]*
Urząd metrykalny izr. w Kołomyi
Wes. dnia 22/8 1924 L. 742
[Signature]
Urząd metrykalny izr. w Kołomyi.
[Signature]
Starostwo w Kołomyja.
Podano 22/8 1924
L: 309/14 -
gr

Вимога коломийського староства надіслати свідоцтво
про народження Я. Оренштайна. 1924 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)

URZĄD METRYKALNY IZRAELICKI w KOŁOMYI.

L: 719/24

Gmina: i Powiat Kołomyja

13
19

Świadectwo urodzin

wydawane po myśl § 11. alin. 4. instr. do rozp. Minist. z 15. marca 1875. l. 12944.
Dz. ust. kr. 1876. Nr. 55.

Chcąc oddać polecenie Syn.
Kościół w Kołomyi
z 26. sierpnia 1924
z. 305/1924.

strony tutejszego Urzędu metrykalnego izraelickiego po-
twierdza się niniejszem, na podstawie księgi urodzin z roku 1875 tom III
stronica 213 liczba 57 ze dnia 25 go dwudziatego piątego
w miesiącu Adary 1875.
tysiąc pięćdziesiątego siedmiu i pięćdziesiątego piątego
urodził się w Kołomyi Jacek Orenszajn

syn Józefa Orenszajna
i jego ślubnej matronki Almy Mariam Orenszajn
z domu Chochleb w Kołomyi
i że dnia 28 go dwudziatego ósmego Adary
tysiąc pięćdziesiątego siedmiu i pięćdziesiątego piątego roku
został obrzezany przyczem dano mu imię Jacek.
Akuszerka Józefa Malwa Chuchelberg
była pomocną przy jego urodzeniu.
Obrzezanie dokonał

Kołomyja dnia 26. sierpnia 1924.

Z Urzędu metrykalnego izraelickiego.

Свідоцтво про народження Я. Оренштайна. 1924 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)

Оренштайн дійсно належить до гміни міста Коломиї, однак дотепер не просив про громадянство Польської держави, бо від 1919 р. і до цього часу перебуває у Берліні. За вищезгадані злочини його оголошували в розшук 1919 та 1920 рр. колишня служба розвідки при командуванні [коломийського] гарнізону, а також теперішній відділ польської жандармерії в Коломиї.

Підписаний бачив видані Оренштайном у Берліні 1920 р. брошури, зміст яких містив заклики до українців та євреїв проти Польської держави.

Інших конкретних фактів про злочини Оренштайна, котрі могли б бути підставою позбавлення польського громадянства, зібрати не вдалося через давно минулі події після падіння [урядів Західної] України.

Окрім Станіслава Стефанського, Францішека Бугаєвського і Станіслава Швеллера, кравця у Коломиї, ніхто не хоче бути безпосереднім свідком проти Оренштайна, та й ці особи просять про певні гарантії.

Керівник комісаріату [поліції] Гоцій»¹².

Згідно з цим звітом Оренштайнові ставили в докір п'ять правопорушень, яких він нібито припустився щодо новопосталої Польської республіки. Я спробую навести деякі контраргументи на користь видавця.

1. «...віддав свою друкарню для потреб української військової команди, в якій видавалися різні часописи і брошури антидержавного змісту».

Внаслідок воєнних дій Оренштайн перестав бути реальним власником друкарні. Поліграфічне підприємство під час російської окупації пограбували (див.: **Оповідь четверта: оцінювальна**), а з 1920 р. воно вже фігурувало як друкарня Аскольда Кисілевського¹³. Тому єдиною друкарнею, яка перейшла у відання окружної військової команди (ОВК), була друкарня А. Й. Мізевича під управою Фелікса Долінського — саме її назва зникає у перших числах грудня 1918 р.¹⁴ Як друкарня окружної військової команди під орудою О. Кузьми (початок грудня 1918 — квітень 1919 рр.) це підприємство виконувало замовлення коломийської філії Центрального інформаційного бюро при Директорії УНР. Цьому сприяло й технічне обладнання друкарні — наявність високого і плоского друку, що давало змогу видавати ілюстровані книжки, друкувати картографічну продукцію. Цікаво, що не на всіх виданнях друкарні вказувалося, хто нею управляє; на виданнях трапляються написи: «З друкарні ОВК» і/або «З друкарні ОВК під управою О. Кузьми»¹⁵. У квітні — травні 1919 р. цією ж друкарнею завідував Антон

¹² Звіт комісаріату державної поліції Коломиї-міста для староства в Коломиї про антидержавну діяльність Я. Оренштайна [29.02.1924 р.]. Машинопис, ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 9, 9 (зв.), 10, ДАІФО.

¹³ Микола Васильчук, *Українська видавнича справа в Коломиї (друга половина XIX—XX ст.)*, друге видання, Коломия 2012, с. 197.

¹⁴ Там само, с. 196.

¹⁵ Там само, с. 198.

Гринцишин, а під час польської окупації підприємство перейшло у відання Ф. Долінського¹⁶. Інших друкарень у період української державності 1918—1919 років у Коломиї не було¹⁷. Так само не виявлено жодних друків (часописів та окремих видань), зміст яких би зумисне пропагував насильство, роздмухував міжнаціональні суперечки тощо¹⁸. Натомість окремі оголошення (накази, розпорядження, повідомлення) коломиїської ОВК друкувалися не лише українською, а й паралельно — польською, німецькою та їдиш¹⁹.

Показовим залишається «*Урядове оповіщенє*» повітового комісара Івана Стрийського від 2 листопада 1918 р., яке вийшло у світ з друкарні ОВК. Зміст 14-ти пунктів цього документа увиразнює, сказати б, мейнстрим етнопатристичної політики новопосталої ЗУНР, а також визначає завдання місцевого самоврядування та правила поведінки містян:

Перебравши власть іменем Української Держави легальною дорогою по мысли Цісарського Маніфесту, назначив Український Військовий Секретаріят мене Управителем Староства в Коломиї.

Силою сеї власти розпоряджаю що слідує:

1) Що до національних відносин поручаю всім націям шанувати себе взаїмно і памятати, що нинішні всесвітні поступові кличі щирого братаня народів на основі самоозначеня заняли місце давного поганого шовінізму і безуспішних змагань до винародовлення та жажди гнету! Українці будуть на своїй землі уважати себе немов старшими братами других народів! Всякі обиди чужої нації як і виступи против Української Держави і власти будуть строго карані.

2) Що до публичного ладу і спокою заряджую безуслівне підчинене і послух новій власти, яка супротив палаючої анархії кругом нашої держави, має і так незвичайно тяжку задачу: зберігати лад і порядок для взаїмного добра нас всіх. Небудь захвату власти Українським Військовим Секретаріятом дня 1 падолиста 1918. — так безуслівно наставби розклад порядку. На разі на поручене військових властей забороняє ся без дозволу відбувати які небудь публичні збори чи маніфестації, як *рівнож невільно без дозволу на се видавати ані друкувати політичних відкликів чи проклямацій; всі співвинні, особливо управителі друкарень будуть за сі проступки строго карані* (курсив мій. — І. М.).

¹⁶ Там само, с. 199.

¹⁷ Там само, с. 58.

¹⁸ Іван Монолатій, *Коломия в часи Західноукраїнської Народної Республіки*, Коломия 2000, с. 39—40; Його ж. *Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) [на Коломиїщині]*, [у кн.:] «*Енциклопедія Коломиїщини*», ред. М. Савчук, Зшиток 6 (літери Е—Й), Коломия 2014, с. 108—120.

¹⁹ Див. окремі світлини цих друків: Іван Монолатій, *Цісарська Коломия*, с. 289—291; Його ж, *Місто без властивостей*, с. 213—222.

Урядове оповіщення.

Перебравши власть іменем Української Держави легальною дорогою по мисли Царського Маніфесту, назначив Український Військовий Секретаріат мене Управителем Староства в Коломиї.

Силою сеї власти розпоряджаю що слідує:

1) Що до національних відносин

поручаю всім нашім шанувати себе взаємно і пам'ятати, що нинішні всевітні поступові клічі широго братання народів на основі самоозначення заняли місце давного поганого шовінізму і безуспішних змагань до винародовленя та жажди гнети! Українці будуть на своїй землі уважати себе немов старшими братами других народів! Всікі обиди чужої наші як і виступи против Української Держави і власти будуть строго карані.

2) Що до публичного ладу і спокою

зарядкою безсліпне підчищення і послух новій власти, яка супротив палаючої анархії крутом нашої держави, має і так незвичайно тяжку задачу; зберігати лау і порядок для крайнього добра нас всіх. Небудь захвату власти Українським Військовим Секретаріатом дня 1. листопада 1918. — так безуспішно наставби розклад порядку. На разі на поручене військових властей забороняє ся без дозволу влабувати які небудь публичні збори чи маніфестації, як рівнож невідно без дозволу на се видавати які друковані політичних відкликів чи прокламацій; всі співанині, особливо управителі друкарень будуть за сі проступки строго карані.

3) Оружжя в приватнім посіданню як і всяке військово добро

приказую безпроваочно віддати найближшій військовій команді, бо затасне оружа чи військово добро буде як найстроїше каране так у того, хто его переховує, як і хто значенч не доміс власти! Хто повідомить о перехованім оружжю чи незанатім новою властною воєнним добрі, одержить відповідно високу нагороду грошеву.

4) Місія продажі алькоголю

мають бути отверті тільки в будень і не довше, чим до 6-ої год. вечером! Отвирас таких льокалів в неділі і свята поза 6-уї вечером, дальше уряджене прилюдних забавових виступів і т. п. без дозволу властей, буде каране грішним і навіть вьякненням дотичних льокалів. Нові того рода льокалі можуть бути відчинені тільки за дозволом властей.

5) Харчове прокормлене

є під окремою дбалою властною, а тому, що Схіана Галичина видала більше поживн, чим сама потребує, а тепер вилія замкнення, нема причини бооятись нестачі, і то тимменше, що в місті находять ся значні запаси. Тому всяка спекуляція на срідствах щоденної потреби, як поживна, світло, вилія, одяж, обува, біліє чи необхідні знарядя або матеріали, — злобути надмірний зарібок, або торгівля лаяцущикова, будуть карані доскужоючими карами таї конфіскацією товарів.

6) Всі реквізиції

з військово військових, — будуть по'змомі скоро застановлені.

7) Виконуване промислу і ремесла

Зависить від дозволу політичної власти, бо хоч бажаним є, щоби всякійбішня була всяка продукція, одначе, власти мусять мати перегляд, щоби неумілі люди не наркажали нікого на шкоду чи то партеням, чи то бааконтрольною продажею шкідливих річей, особливо поживн. Промисловане без дозволу буде строго каране.

8) Задля небезпечних хоріб

треба удержувати якнайбільшу чистоту, бо заразки всіх заразливих хоріб плодять ся в нечистоті! Користаючи з утяженого стану вивозу сміття і щитених збірників гною та кльовків, деякі мешканці запустили зовсім свої доми і подвір'я та заневищують публичні площі і дороги. Розпоряджаю отже на підставі порозуміння з військовою Властною, щоби в якнайкоротішій часі переведено вичищення подвір'я і кльоветів, та зачищено уживати домі і площ на смітникові, бо винні сего будуть карані високими карами або арештом.

9) Ширене непокоячих вісток, підбурюване против властей і суспільного ладу

буде строго каране, а УРЯДНИК И, які з нагоди переходу власти затаїли для себе державне добро, будуть карані за злочин спроневерення або крадіжки.

10) Дотеперішні закони і права горожанські приватно-правні

остають і на дальше в силі.

11) Подано до відома, що всі завдання власти і уряди урядують дальше; до уряду може кожний горожанин відноситись

в своїй рідній мові. Так само будуть і школи продовжати свою діяльність. Всікі амінні в урядах можуть бути зроблені лише на довірі властей зверхних.

12) З огляду, що на першіх місяцях мусять бути залагоджені всілякі справи, прошу всіх приватних інтересентів бути терпеливими зі своїми особистими справами, коли нові власти не зможуть їх ще так скоро залагодити.

13) Що до причинків, (військових підмог)

то з причини, що багато жовірів вернуло домів, мусять бути справлені призначі і аркуші платинчі, і тому виплата на короткій час одержана, — а відтак наступлять дальші відповідні заарядженя.

14) Дезертирів і урльопників

знавас ся, щоби задля загального добра і оборони рідної землі та своїх найближших, вертали якнайкорше під оруже до Коломиї; вони будуть служити лише в Коломиї без огляду на свої полки, а треба боронити ся перед небезпечною, що ворожі і неупорядковані війська можуть в переїзді з України на Мадярщину нападати на села, рабувати і убивати наших людей, коли не буде у нас порядку і війська.

Коломия 2. листопада 1918.

Повітовий Комісар-Управитель Староства Коломия

Др. І. Стрийский.

*Оголошення І. Стрийського про порядок місцевого самоврядування у Коломиї та повіті. 1918 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)*

3) Оружжя в приватній власності як і всяке військово добро приказую безпроводно віддати найближчій військовій команді, бо затаєне оружжя чи військово добро буде як найстрогийше каране так у того, хто его переховує, які і хто знаючи не доніс власті! Хто повідомить о перехованім оружжю чи незанятім новою властію воєнним добрі, одержить відповідно високу нагороду грошеву.

4) Місця продажі алкоголю мають бути отверті тільки в будень і не довше, чим до 6-ї год. вечером! Отвиране таких льокалів в неділі і свята поза 6-ї вечером, дальше уряджене прилюдних забавових виступів і т. п. без дозволу властей, буде каране грішми і навіть замкненем дотичних льокалів. Нові того рода льокалі можуть бути відчинені тільки за дозволом властей.

5) Харчове прокормлене є під окремою дбалою властію, а тому, що Східна Галичина видала більше поживи, чим сама потребує, а тепер вивіз замкнений, нема причини боятись недостачі, і то тимменьше, що в місті находять ся значні запаси. Тому всяка спекуляція торгівельна, щоби на средствах щоденної потреби, як пожива, світло, опал, одіж, обув, біле чи необхідні знаряди або матеріяли, — здобути надмірний зарібок, або торгівля ланцушкова, будуть карані доскулюючими карами тай конфіскаатою товарів.

6) Всі реквизиції з виїмкою військових, — будуть по змозі скоро застановлені.

7) Виконуване промислу і ремесла зависить від дозволу політичної власті, бо хоч бажаним є, щоби якнайбільша була всяка продукція, одначе, власті мусять мати перегляд, щоби неумілі люди не наражали нікого на шкоду чи то партаченем, чи то безконтрольною продажею шкідливих річий, особливо поживи. Промисловане без дозволу буде строго каране.

8) Задля небезпечних хоріб треба удержувати якнайбільшу чистоту, бо заразки всіх заразливих хоріб плодять ся в нечистоті! Користаючи з утяженого стану вивозу смітя і чищення збірників гною та кльоаків, деякі мешканці запустили зовсім свої доми і подвіря та занечищують публичні площі і дороги. Розпоряджаю отже на підставі порозуміння з військовою Властію, щоби в якнайскоротшім часі переведено вичищене подвір і кльоазетів, та залишено уживати доріг і площ на смітники, бо винні сего будуть карані високими карами або арештом.

9) Ширене непокоячих вісток, підбурюване против властей і суспільного ладу буде строго каране, а УРЯДНИКИ, які з нагоди переходу власті затаїли для себе державне добро, будуть карані за злочин споневірення або крадіжки.

10) Дотепершні закони і права горожанські приватно-правні остають і на дальше в силі.

11) Подаю до відома, що всі давнійші власті і уряди урядують дальше; до уряду може кождий горожанин відноситись в своїй рідній мові. Так само будуть і школи продовжати свою діяльність. Всякі зміни в урядах можуть бути зроблені лише на дозвіл властей зверхних.

12) Зі згляду, що на першій місци мусять бути залагоджені загальні справи, прощу всіх приватних інтересентів бути терпеливим зі своїм особистими справами, коли нові власти не зможуть їх ще так скоро залагодити.

13) Що до причинків, (війскових підмог) то з причини, що багато жовнірів вернуло домів, мусять бути справлені признаня і аркуші платичі, і тому виплата на короткий час здержана, — а відтак наступлять дальші відповідні зарядженя.

14) Дезертирів і урльоппників взиває ся, щоби задля загального добра і оборони рідної землі та своїх найблизших, вертали якнайскорше під оруже до Коломиї; вони будуть служити лише в Коломиї без огляду на свої полки, а треба боронити ся перед небезпекою, що ворожі і неупорядковані війська можуть в переїзді з України на Мадярщину нападати на села, рабувати і убивати наших людей, коли не буде у нас порядку і війська²⁰.

Натомість жодних доказів того, що саме Оренштайн стояв за діяльністю коломиїських друкарень доби ЗУНР, нині немає.

2. *«...виїздив на антидержавні віча в навколишніх повітах, а також до Станиславова, Тернополя, а звідти в Україну, до Києва. [...] був співробітником головного “окружного” коменданта Теодора Примака й українських кореспондентів й газетярів».*

Натеper немає ніяких доказів участі Оренштайна в проукраїнських маніфестаціях у Галичині напередодні і після проголошення ЗУНР, зокрема на Коломиїщині, або ж фактів його співпраці з комендантом коломиїської ОВК Т. Примаком. Зовсім не помічена громадська діяльність видавця в інституціях коломиїських поляків та євреїв — Польській і Жидівській Національних Радах, а також коломиїській *«Прибічній раді»* чи коломиїських *«Жидівському курені»* чи *«Курені помсти»*²¹. Вочевидь в умовах українсько-польської конфронтації він, як і решта його одноплемінників, сповідував нейтралітет. Невідомо також, чи підтримував Оренштайн постулати єврейсько-українського діалогу, які сформулював уродженець Чорткова, «уповноважений для справ жидівського населення Східної Галичини» в уряді ЗУНР Ізраель Вальдман²². І врешті в тогочасній періодиці — часописах *«Січовий голос»*, *«Покутський вісник»*, *«Громадський голос»*, *«Новини»*, *«Учительський голос»*, а також виданнях *«Запорожець»*, *«Січова зоря»*, *«Ключ до читання жидівського друку»* відсутні будь-які інформації про Оренштайнове посередництво українським журналістам.

²⁰ Іван Монолатій, *Цісарська Коломия*, с. 286–288.

²¹ Іван Монолатій, *Коломия в часи Західноукраїнської Народної Республіки*, с. 31–36.

²² Ізраель Вальдман, *Слово до жидів Східної Галичини*, «Діялоги», Єрусалим 1985, № 7–8, с. 67–68.

3. «...за дорученням [Євгена] Петрушевича переїхав до Берліна. Там він заснував друкарню, в якій видавалися українські брошури, зміст яких заперечував існування й розвиток Польської держави».

Це звинувачення також не має нічого спільного з дійсністю. Поза Коломиєю Оренштайн ніколи не мав власного поліграфічного підприємства, тим більше в Берліні. Всі книжки, почин яким дав видавець у Німеччині, друкувалися у друкарнях Берліна, Вецляра та Лейпцига (**див.: Оповідь п'ята: туристична**). Аналіз їхнього тематичного спрямування, жанрів, змісту та автури власне Оренштайнових видань у рамках «Української накладні» цілком відкидає надумані оскарження видавця у пропагуванні міжнародної ворожнечі та поширенні літератури, спрямованої проти поляків і Польщі.

Правдоподібно йшлося про заплановане видання «Синьо-жовта книга уряду УНР», яке мусило бути свідченням серйозності намірів видавця як відомого на той час фахівця з книговидавничої діяльності і, можливо, його проукраїнської позиції, з одного боку, і довіри еміграційного українського уряду, з другого. Інформація про такі плани сягає листопада 1920 р. Видання такої книжки представницького характеру запропонували здійснити саме Оренштайнові, про що відомо з листів А. Ніковського до С. Петлюри:

«Оренштайн погодився на друкування Синьо-Жовтої книги в трьох мовах. Подробиці обговорить з ним посол Василько. Манускрипт цими днями висилаємо. Зводна редакція буде доручена тепер Берлінському посольству; загальна і остаточна буде провадитись м[іністерст]вом (власне, мною). Мови С[иньо]-Ж[овтої] книжки – українська, французька, німецька»²³.

У запланованому виданні українською, французькою і німецькою мовами накладом тисяча примірників передбачалося подати історію українських визвольних змагань у 1917–1921 рр., схарактеризувати погляди провідників УНР на хід дальшої боротьби²⁴.

А новітні дослідження біографії Диктатора ЗУНР не підтверджують поширеної в документах 1920-х рр. версії про переїзд видавця до німецької столиці нібито на доручення Є. Петрушевича²⁵.

4. «Немало прислужився Оренштайн і до інтернування поляків на Косачеві, сотні яких померли від плямистого тифу та голоду, ще й живцем поховано не одну жертву. Знущання над інтернованими особами відбувалося за наказом окружного коменданта Примака, який отримував... відомості від... Оренштайна».

²³ Микола Горбатюк, *Листи Андрія Ніковського до Симона Петлюри (1920–1921 рр.)*, «Пам'ятки. Археографічний щорічник», Київ 2010, вип. 11, с. 85.

²⁴ Там само, с. 98, прим. 58.

²⁵ Олег Павлишин, *Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис*, Львів 2013.

Таке звичування польської сторони передбачало участь видавця у нібито військових злочинах під час українсько-польської війни 1918—1919 років. Ішлося тут про табір для інтернованих польських вояків і цивільних осіб, які потрапили в полон УГА, створений на коломийському передмісті Косачів²⁶. Після встановлення польської адміністрації на західноукраїнських землях косачівський табір потрапив під прискіпливу увагу її правоохонних органів, а сам «*Косачівський процес*» став доволі резонансним. На лаві підсудних опинився санітарний лікар коломийського військового округу Петро Петрушевич, якого польська преса голосливо прозвала «косачівським катом», оскільки саме він відповідав за медичний нагляд над табором для інтернованих поляків. Судовий процес над ним відбувся в лютому 1921 р., однак перед тим український медик просидів у Львівській тюрмі 18 місяців. «*Косачівський процес*», який став політичною розправою над уже колишніми службовцями ЗУНР, закінчився цілковитим виправданням П. Петрушевича судом присяжних²⁷. Адже, згідно із зізнаннями свідків, «положення в косачівських бараках не було ніяк таке жахливе, як про це писала польська преса. Воно представляло звичайну сторінку тодішнього воєнного лихоліття. [...] інтерновані й полонені польської армії були трактовані наскрізь гуманно, не було знущань і побоїв, харчування було задовільне... Всі свідки ствердили, що не було ніяких різниць між хворими українцями і поляками»²⁸.

Судовий процес засвідчив й інше: залучення до лікування й догляду за інтернованими поляками коломийських лікарів-євреїв при цілковитій відмові польських медиків від надання допомоги. І лише після втручання у справу коменданта округи Т. Примака, зокрема погроз про їхню відповідальність, лікарі-поляки погодилися опікуватися своїми одноплемінниками, щоправда, за умови фінансування з боку Польської військової організації²⁹.

До того ж, якщо стати на бік польських звинувачень, одним з відповідальних за функціонування косачівського табору був не Т. Примак (як це вказує польський дописувач в Оренштайновій справі), а саме військовий комендант Коломиї Степан Галібей. Саме його довший час звинувачували сучасники-поляки «за звірства над польськими полоненими», називаючи «винним за смерть понад трьох тисяч поляків у косачівському таборі від тифу та голоду». І це незважаючи на те, що після поразки українських Визвольних змагань він працював державним службовцем Польської держави — візитатором польського шкільництва на

²⁶ Іван Монолатій, *Коломия в часи Західноукраїнської Народної Республіки*, с. 33.

²⁷ Іван О. Максимчук, *Суд над д-ром Петрушевичем у Коломиї*, [у:] *Коломия й Коломийщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле*, Філядельфія 1988, с. 473, 474, 476.

²⁸ Там само, с. 475.

²⁹ Там само, с. 473—474.

Живеччині³⁰. Натомість про участь Оренштайна в цих псевдозлочинах немає жодних інформацій. Нині ж документально відомо, що в таборі на Косачеві впродовж 1918–1919 рр. померло 118 поляків, 55 росіян, по одному чехові та білорусу головно від епідемій дизентерії, черевного тифу та грипу «іспанки». Хворих з косачівського табору направляли до коломийських лікарень, зокрема «*Запасної епідемічної лічниці при ОВК в Коломиї*», відтак шлях більшості з них проліг до могил на військовому цвинтарі³¹.

До сьогодні історія цього табору для інтернованих осіб залишається цілковитою terra incognita як в історії Коломиї, так і українсько-польських взаємин, його функціонування оповите міфами та перекрученнями, а він залишається одним із стрижнів колективної пам'яті коломийців-поляків.

5. «*Оренштайн... був шпигуном австрійської розвідки, однак зраджував Австрію на користь Росії під час [Великої] війни*».

Звинувачення Оренштайна у шпигунстві — безпідставні, адже в документальних матеріалах російської контррозвідки 1916–1917 рр. будь-яких інформацій про його співпрацю зі спеціальними службами, немає. Приводом до таких оскаржень, найімовірніше, став факт ухилення Оренштайна від військового відбутку, про що йшлося у матеріалах служби розвідки 7-ї австрійської армії. Після встановлення польської адміністрації у Коломиї 1920 і 1922 рр. особою Оренштайна цікавилися службовці коломийського військового гарнізону та повітової команди державної поліції (див.: **Оповідь четверта: оцінювальна**).

На мою думку, всі ці звинувачення логічно «вписуються» у парадигму асиміляційних процесів, що відбувалися на початку міжвоєнної доби в Польщі. Їх прискорила Велика війна, а реалізація головних її постулатів стала можливою вже на постімперському просторі. Зокрема йшлося про постання нового негативного стереотипу, який утруднював євреям входження до польського суспільства — загального переконання про «зраду» євреями поляків, їхніх державотворчих устремлінь та підтримку першими ворогів новопосталої Польської республіки. В цьому контексті показовим явищем стало переконання, що саме євреї співпрацювали з ворожими до поляків силами ще за часів війни 1914–1918 років, надавали їм відомості шпигунського характеру або допомагали «ворогам» усіма можливими способами. Так, зокрема, євреїв звинувачували у співпраці з росіянами, підтримці визвольних змагань українців, репрезентуванні інтересів німців на окупованих територіях тощо. Ба більше, після відновлення власної

³⁰ «*Zastugi*» atamana Halibeja. *List Nauczycielki*, «Głos Ziemi Zywieckiej», Zywiec 1929, 28 listopada (nr. 108), s. 2;

Ярослав Полатайчук, *Галібей Степан*, [у кн.:] «*Енциклопедія Коломийщини*», ред. М. Васильчук, М. Савчук, Зшиток 4 (літери Г–Г), Коломия 2006, с. 24–25.

³¹ Іван Монолатій, *У таборі на Косачеві*, «Вісник Коломиї», Коломия 1995, 2 серпня, ч. 56(528), с. 5; Iwan Monolatiy, *Bezimiennie mogily polskie na cmentarzu kolomyjskiem*, «Semper Fidelis», Wrocław 1995, nr. 5 (28), s. 26.

№ 9912/24.

Okrenstein Jakob sprawozdanie
o jego antypaństwowej działalności

Do

Starostwa

Kołomyja dnia 19-III-1924.

Kołomyja

Przy wroście palacowego polecenia dowozi się
po przeprowadzonych dochodzeniach przez podpisanego
do następującego:

Jakob Okrenstein, właściciel kamienicy lińskiej
drukarni i księgarni w Kołomyji, tam obecnie w Berlinie,
jest skrajnym wrogiem Państwa i Korony Polskiej.

Wobec nieudania się do Okrensteina
do głównych działaczy samorządowych radom ukraiń-
skich i rozpoczął już w miesiącu listopadzie 1918 swoją
działalność antypaństwową, przez oddanie swojej
drukarni na rzecz Okropnej Komendy Wpiskowej
ukraińskiej, w której wydawano różne pisma i broszury
antypaństwowe, które następnie rozpowszechniał z jego
księgarni pomiędzy ludność ukraińską, udurowską i
mieśnicką, doprowadzając do podburzenia narodzi
ukraińskiego, przeciw państwu i Koronie Polskiej.
Był on pierwszym działaczem z pomiędzy
narodzi udurowskiego i stał na stałym i istniejącym
głównym komendantem ukraińskiej Federacji Ruzyma-
na, oraz tego oddziału wazarskiego wojska polskiego
Pana Demka w Kołomyji i z pierwszym wyjeżdżał tam
wkradając i prowadząc antypaństwowe obywatel-
skie w okolicznych powiatach, a także do Kamienicy
Palmowej w Stanbucie na Ukrainie i Kijowa.

Звіт коломийського комісаріату державної поліції
про антидержавну діяльність Я. Оренштайна. 1924 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)

W Życiu, jak tu wiadomo przyjmowano Okren-
steina i witalno jako ambasadora ukraińskiego.

Okrenstein występował jawnie jako przedstawiciel
Państwa Ukraińskiego Polskiego i rządy tyliki był wreszcie
witalny, nie tylko przez bractwa, lecz także przez naród
ukraiński całego tutej. Powiada -

Był on również pierwszym współpracownikiem
w sprawach antypaństwowych, głównego komenda-
nta Okrensteina Teodora Prijsmana, również korespon-
dentem i drukarzem bractw ukraińskich.

Po upadku samorządowych rządów ukra-
ińskich wyjechał Okrenstein z Kolonii w sierpniu
miesiąca 1919 r. do Niemiec a następnie do Berlina i tam
w połowie lutego 1920 r. przeniósł się do Berlina i tam
wówczas drukarnie, w której wydawał bractwa ukra-
ińskie którym starał się przekopac był i wzniesienie
się Państwa Polskiego

Nie sam żart wyobrazić może na dowód, że
Okrenstein był i jest głównym bractwem antypa-
ństwowym Państwa Polskiego, gdyż bez przerwy w
kolumnach ludzkiej bractwa i kolumnach w Kolonii,
wielu w Kolonii przed ukroczeniem władz Pols-
kich, postawiając sobie w dziełach i w bractwach wio-
dząc mi niebezpieczeństwo, jakiego spodziewać się,
że spotkać go może na rymu bractwach, papieżem
na komora bractwa w Kolonii, które przez niego
kolportowane, miały ten skutek, że dążył
się bractwa w Kolonii i w Kolonii, że strony ukraińskie,
przez polaków.

Nie ma to przypisać się Okrenstein do in-
teligencji polaków w Kolonii, z których setki
dążyły na tyfus i bractwa, nie jedne, jedne i jedne
rozkoszano.

Wielu się ma do inteligentów, roko-
dnie i jedne w rękach Okrensteina Okrensteina

Звіт коломийського комісаріату державної поліції
про антидержавну діяльність Я. Оренштайна. 1924 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)

komendanta Przyjmana, który otrzymywał wszelkie
wskazówki od głównego dyrektora Okręgowego.
Okręgowy był także szpicjem austriackim
przy "Hilfschaft Stelle", wradzał jednak austriackim
niez Rosji w czasach wojny, co można dowiedzieć z aktów
tut. Powiatowej Komendy Pol. Państw. z dnia 2. III. 1920.
L. 290 i wzywańca.

Okręgowy był mianowany także przez biuro
mniadawcze tut. Powiatu Gminy do L. 1030 z
dnia 17. lipca 1922r.

Pomysł nie jednak na przeszkodę jego powroci do
krajni, gdyż jako krajniemu mroq Państwa Staro Pol-
skiego, stoi w każdym razie w krótkim kontakcie z wo-
dziejmi, działającymi na granicy Państwa Polskiego i
gdzieby mi pozwoliło na powrót do krajni, leżącym
obokby mi wolna reka do pierwszej wojny świat-
ności, nie tylko wewnątrz krajni, lecz także na granicy.

Z uwagi na obecnym rządk komunistycznym
w krajni, oraz na powrót wojsk elementów migracji,
które pod komunią porządku reszta wojsk i reszta
stara się o pokolenie powroci, należałoby zatem
odmówić Okręgowemu powrót do krajni.

Okręgowy jest wprawdzie przywódcą do
główny miasta Krakowa, jednak do tego czasu nie
stara się o obywatelstwo Państwa Polskiego, gdyż
od roku 1919 do tego czasu przebywa w Berlinie.

Był oświadczony w roku 1919 i 1920 przez biuro
mniadawcze przy Powiatu Gminy, oraz przez
wobec czasu Eksportu Gminy pał-
skiej i Krakowa, na przeszkodę a imię zapobieg-
czym.

Ważnym się do podpisany był przyrad-
kowo w swoim wydawanie przez Okręgowy w Ber-
linie w roku 1920, których trzech osób ma imię wrod-
nicę, przez powołanie ich do wojny ukraińskiej i ru-
dowskiej przeciw Państwu Polskiemu, które były
imieniem.

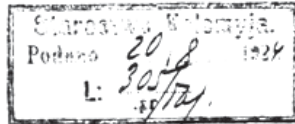
Звіт коломийського комісаріату державної поліції
про антидержавну діяльність Я. Оренштайна. 1924 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)

Більших фактів конкретних щодо вродивих
 змінів посприятих при Охрестіма, ніче мадуть
 спрвадіват покваніє до обывателства польського
 ібраі не робаю, с праваі ипту мнєго блізієго
 часі по упадкі иудайи.

Прир Стаістава Стефанієго, Франціска
 Бінгаієго і Стаістава Швеллера, кавра і Жалю-
 мур, мінт нієче быі свіадкієм јавным пресіє
 Охрестімаі, ~~про~~ иаправадієі прєна, в ревіє
 дускрєє.

Лєіаєр

Stabinski

пєлієніє до ієієіє і ієіє
 ієієіє

ієієіє
 ієіє ієієіє, ієієіє
 ієієіє, ієієіє

ієіє ієієіє ієіє
 ієієіє ієієіє. ієієіє
 ієієіє ієіє ієіє
 ієіє ієіє ієіє ієіє
 ієіє ієіє ієіє ієіє
 ієіє ієіє ієіє ієіє.

21/12/24

ієієіє ієіє ієіє ієіє
 ієіє ієіє ієіє ієіє
 ієіє ієіє ієіє ієіє

ієіє ієіє ієіє ієіє

ієіє ієіє ієіє ієіє
 ієіє ієіє ієіє ієіє
 ієіє ієіє ієіє ієіє
 ієіє ієіє ієіє ієіє
 ієіє ієіє ієіє ієіє
 ієіє ієіє ієіє ієіє
 ієіє ієіє ієіє ієіє

Звіт коломийського комісаріату державної поліції
 про антидержавну діяльність Я. Оренштайна. 1924 р.
 (Державний архів Івано-Франківської області)

державності 1918 р. поляки не надто поспішали визнавати євреїв особами польської національності, вважаючи їх «зрадниками» і «відступниками». Давалося взнаки й те, що поляки в досліджуваний період вже мали власну державу, а євреї — й надалі залишалися національною меншиною. Шляхом виходу з цієї ситуації була вимога лояльності до нової держави (читай — польської), що автоматично дорівнювало б асиміляції і/або виродженню єврейства. У «кращому» разі це означало балансування між політичним антисемітизмом та подвійною ідентичністю «поляко-єврея»/«єврее-поляка».

Подвійна ідентифікація як асиміляційний запобіжник для практики антисемітизму?

Єврейська ідентичність ніколи не дорівнювала простій сумі релігійних практик, культурних цінностей чи суспільних уподобань. У досліджуваному хронотопі вже не йшлося про єврейство як лише визначник релігії, звичаїв та мов (як це було, приміром, у ХІХ ст.) чи ж про єврейство як потребу вибору між належністю до того чи того народу, а про самоусвідомлення того, що можуть існувати, наприклад, поляки різних визнань. А той факт, що євреї у міжвоєнний період уже ідентифікували себе як націю — у власній свідомості та свідомості інших народів — змушував асимільованих євреїв однозначно окреслювати свою національну належність. Зокрема в документи асимільованих євреїв, які не були охрещені, вписували Мойсеєву релігію (юдаїзм), а їх, часто всупереч їхній волі, називали не просто поляками, а «поляками Мойсеєвого визнання». Подання в офіційних документах польської чи єврейської національності не завжди відповідало правдивому виборі особи. Така ситуація могла виникати або з опортунізму, або з потреби декларувати цей вибір там, де про однозначність національних почуттів не могло бути й мови. А що особи, які походили з асимільованих родин, однаковою мірою асимільовані, нерідко декларували різні національності, то вони опинялися перед дилемою співвідношення національної свідомості та асиміляції — чи такі євреї могли бути одночасно ще й поляками. Найчастіше подвійна ідентифікація проявлялася серед єврейських дітей, вихованих в єврейській культурі, однак у неортодоксальних родин, відкритих на контакти з польськомовним середовищем. Зокрема належність до кількох культур була притаманна Галичині, де буття одночасно євреем і поляком було цілком нормальним і зрозумілим. Були й інші випадки: коли окремі особи, які були на півдорозі між єврейством і польськістю, одночасно ідентифікували себе з німецькою культурою. Формула подвійної ідентифікації вкладалася у загальне правило «Бути євреем серед євреїв, австрійцем серед австрійців, поляком серед поляків», суть якого зводилася до охорони перед антисемітизмом цього виду асиміляції. Зазвичай такий стан подвійної ідентифікації неоднозначно сприймали не лише зацікавлені особи, а й оба суспільства — польське та єврейське. Їхні актори, власне, вимагали від членів «своїх» етнічних груп однозначності у цьому питанні, а щодо тих, хто не міг і/або не хотів виконати

цієї вимоги, використовували інструментарій внутрішньогрупової ізоляції. Для батьків, які могли бути такими «подвійними» чи навіть «потрійними» ідентифікаторами, було очевидним, що вже їхні діти мусять однозначно визначитися з таким вибором. Адже таке «нове» покоління в якийсь час починало шукати недвозначної відповіді на питання про свою національність та ідентичність. Щоправда, проблема була в тому, що єдиної відповіді на те, ким є такі особи, які одночасно відчували себе належними і неналежними до обох народів, не було. Найважче було обирати тим, у чиїх родинах паралельно культивувалися дві національні традиції: змішувалися тут два світи, дві культури, часом дві мови. Внаслідок цього виникали клопоти з власною ідентичністю – важко було вважати себе належним одночасно до польського і єврейського народів. А той факт, що такі особи мусили б зіткнутися двома одмінними традиціями, жодної з яких достеменно не знали, призвів до того, що вони не могли почуватися вільними в жодній із цих двох культур. Виховані таким чином особи і певною мірою підготовлені до такого собі «змішаного життя» залишалися поза суспільством – і польським, і єврейським. Внаслідок цього поляк і єврей одночасно зазвичай був тією особою, до якої з підозрою приглядалися і поляки, і євреї. Коли така особа була євреєм, то її польськість робилася якоюсь неправдоподібною, якщо ж євреєм – то така єврейськість тільки відштовхувала. Це зокрема призводило до дилеми, коли ці особи не могли відчувати себе повною мірою одночасно поляками і євреями, ба більше – ані поляками, ані євреями – того стану, коли не досить, щоб бути поляком, але замало, щоб бути євреєм.

С. Гольдельман згадував: «Яке становище жидівської людности в Польщі... шляхта до нас там відноситься з аристократичним панським презирством, міщанство і інтелігенція ненавидить нас, яко економічного конкурента, а пролетаріат, навіть соціалістично організований, дивиться на нас явно чи скритно підозріло. Правительство і бюрократія до нас нетерпимі до крайности, а найліпша частина соціалістичної чи вільнодумної інтелігенції, в тому числі і жидівського походження, але асимільована – тримається здалеку з особливою обережністю. Молодь виховується в традиційному презирстві до нас, а у військових антисемітизм виявляється в погромах, грабунках, знущаннях над безсильним і безборонним населенням жидівських кварталів, містечок, на залізницях і шляхах.

А економічно – всі верстви польського суспільства на чолі з урядовими чинниками – ведуть уперто політку тихого погрому – ізоляції жидівської людности від польського господарського тіла»³².

Зауважмо, що розслідування справи ймовірного повернення Оренштайна до Коломиї відбувалося ще в одній площині – зовнішньополітичній. Адже ще 20 вересня 1923 р. МЗС Польської республіки цікавило, чи Оренштайн «є польським громадянином і чи не

³² Соломон Гольдельман, *Листи жидівського соціал-демократа про Україну*, с. 76.

брав він участі в шпигунстві, розбої, актах терору чи інших діяннях на шкоду Польської держави»³³.

Це, мабуть, ще раз підтверджує «цікавість» польських відомств до особи видавця і той факт, що він планував свій приїзд до Польщі набагато раніше, аніж 1924-го. Тому з огляду на наслідок такого розслідування польське Генеральне консульство в Берліні 19 липня 1924 р. запитувало: «якщо Оренштайн є польським громадянином, то чи треба йому видавати візу для поїдки до Польщу?»³⁴

Вкотре встановлюючи особу Оренштайна, коломийське староство 21 серпня таємно звернулося до місцевого єврейського метрикального уряду з вимогою надати свідоцтво його народження, а вже наступного дня отримало такий документ (нині — третій і останній з відомих документів про народження та батьків Оренштайна)³⁵. «Підіграло» коломийському староству й місцеве поліційне відомство: 19 серпня його функціонери знову озвучили старі, «лютневі», звинувачення видавця в «антидержавній діяльності»³⁶. Проте така «активність» місцевих органів влади, як показують документи, виявилася запізнілою, оскільки вже на той час центральні органи управління у Варшаві погодилися на Оренштайнів візит, і поготів — ще й координували його. Свідчення цього — таємна шифрограма львівського воєводства до станіславівського воєводи від 20 серпня 1924 р. про приїзд видавця: «Внаслідок телеграфічного доручення міністерства внутрішніх справ... на запрошення професора [Романа] Смаль-Стоцького у зв'язку з його акцією прибув [до Варшави] з Берліна знаний український видавець Яків Оренштайн, який відправляється до Львова, Станіславова і Коломиї. Згадана особа за дорученням [Романа] Смаль-Стоцького з'ясовуватиме можливість заснування підприємства, головним завданням якого було б видання творів української літератури та політичного періодичного видання, яке б стояло на лояльних засадах щодо Польської держави. Оренштайнові зустрічі матимуть спостережний характер. Зі свого боку прошу пана воєводу надавати інформацію та висновки спостережень щодо особи Оренштайна»³⁷.

³³ Запит Генерального консульства Польської республіки у Берліні до староства у Коломиї про встановлення особи Я. Оренштайна [19.07.1924 р.]. Машинописна копія, ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 12, 14, ДАІФО.

³⁴ Там само.

³⁵ Іван Монолатій, *«Український джентльмен західньо-європейського покрою і жидівської національності»: штрихи до етнополітичного портрета видавця Якова Оренштайна*, с. 179–180.

³⁶ Звіт коломийського комісаріату державної поліції для староства у Коломиї про антидержавну діяльність Я. Оренштайна [19.08.1924 р.]. Рукопис, ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 15, 15 (зв.), 16, 16 (зв.), ДАІФО.

³⁷ Таємна шифрограма львівського воєводства до станіславівського воєводи про приїзд Я. Оренштайна. [20.08.1924 р.]. Рукопис, ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 1, ДАІФО.

Із донесень окружної команди державної поліції у Станиславові відомо, що Оренштайн прибув на територію Польщі 19 серпня 1924 р. на підставі закордонного паспорта і візи, які видав консульський відділ польського посольства в Берліні 2 серпня. Під час обов'язкової візової реєстрації у Варшаві адвокат видавця Лейзор Шорр повідомив керівника консульської служби Краснодубського, що «Яків Оренштайн приїхав до Польщі в дипломатичних справах, які після прибуття з Берліна, доручило йому міністерство внутрішніх справ»³⁸.

Невідомо, чи таких справ було справді багато, але вже сама поодинокі згадка про участь Оренштайна в «акції» Р. Смаль-Стоцького свідчить про те, що видавця розглядали як певну фігуру-медіатора на шахівниці нормалізації польсько-українських взаємин у 1920-х роках. Зокрема йшлося про «університетську акцію» — реалізацію ідеї створення українського університету в Польщі, комісію зі створення якого погодився очолити Р. Смаль-Стоцький³⁹, що свого часу був радником Посольства УНР у Німеччині.

Український університет у Польщі як приватна справа політика

Польсько-українська співпраця, започаткована Варшавською угодою 1920 р. і походом союзницьких військ на Київ, суттєво вплинула на погляди українського політикуму, представники якого пов'язували нормалізацію відносин представників двох народів з прометеїзмом. А що Галичина і Волинь, згідно з рішенням Ризького мирного договору 1921 р., відійшли до Польщі, то формування польсько-українського порозуміння відбувалося також і в руслі «університетської акції». Її витоки лежать у законі про «воєводську автономію» від 26 вересня 1922 р. Сеймова постанова передбачала відкриття Українського університету протягом двох найближчих років. Посередником між польським урядом і українцями був представник МЗС Польщі граф Станіслав Лось — позапартійний консерватор, прихильник польсько-українського примирення. Цей політик провів переговори з українськими науковими колами у Празі, Берліні, Львові і Лондоні. Кандидатуру голови комісії зі створення українського університету — Р. Смаль-Стоцького в липні 1924 р. висунув сенат Ягеллонського університету, а запрошення від імені польського уряду передав посол у Лондоні К. Скірмунт. 27–31 серпня 1924 р. Р. Смаль-Стоцький брав участь у нараді українських професорів у Празі, а 3 вересня підписав у Варшаві порозуміння, яке передбачало створення Українського університету в Кракові. 7 грудня 1924 р. він передав міністрові освіти Польщі Станіславові Грабському лист голови Наукового товариства

³⁸ Інформація окружної команди державної поліції у Станиславові президії Станиславівського воєводства про приїзд Я. Оренштайна до Коломиї та спостереження за його особою [27.08.1924 р.]. Машинопис, ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 8, ДАІФО.

³⁹ Володимир Комар, *Участь Романа Смаль-Стоцького в міжнародному прометеївському русі (1921–1939)*, [у:] «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», вип. 17, Львів 2008, с. 213–214.

Telefogram szifrowany
Województwo Lwowski - Wydział Prezydjalny
L. 502/kj.

Do
Pana Wojewody
w Stanisławowie.

Wskutek telegraficznego polecenia Min. Spr.
Wewn. komunikuję Panu Wojewodzie treści reskryptu
Min. Spr. Wewn. z 20/III. b.r. L. 1641. Służebnik
profesora Smalca ~~parostwa~~ Stoцьkiego w związku z jego
akcją przybył z Berlina znany wydawca ukraiński ^{skąd}
Jakób Wrenstejn i udaje się do Lwowa, Stanisła-
wowa i Kołomyj. Wymienionemu z ramienia
Smalca ~~parostwa~~ Stoцьkiego bada kwestję ewentualne-
go założenia przedsiębiorstwa, którego zadaniem
byłoby wydawnictwo dzieł ukraińskich przez
jedynczego organu politycznego stojącego lojal-
nie na stanowisku państwowym polskim.
Zebranie Wrenstejnie zająć stanowisko obserwato-
ryjne. Proszę Pana Wojewodę ze swojej strony
o udzielenie również o Wrenstejnie informacji
i spostrzeżeń poczynionych na tamt. terenie.

Za Wojewodę

Podzicki

Tajne.

WOJEWÓDZTWO STANISŁAWOWSKIE	
Podano	20/3 1924
L:	1530
Taj.zał.

Таємна шифрограма про наміри участі Я. Ореништайна
в «університетській акції» Р. Смаль-Стоцького. 1924 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)

ім. Шевченка Кирила Студинського, в якому було задекларовано лояльність українських учених до Польської держави. Зокрема в ньому говорилося: «... Збір наших учених складається виключно з одиниць, яких національні почування не можуть підлягати ніякому сумнівові, бо ж вони доказали їх працею всього свого життя, присвяченого розвитку національної науки і культури. Як у часі мирної доби, так і в часі великої світової війни. Також під час нещасної війни між поляками й українцями наші вчені були на становищі і без вагання сповнили свій національний обов'язок. Багато з них мусіло покинути рідний край і тепер перебуває на еміграції. [...] У глибокому пересвідченні, що добро й будучина українського народу лежить у вихованні його молоді на засадах християнської науки, на підвалинах правості і на ідеалах західньої демократичної цивілізації, наші вчені вірять, що ті принципи можуть бути здійснені в Річипосполитій Польській, де живе кількामільйоновий відлом українського народу і має свою долю зв'язану з долею тієї держави. Тому стаючи на становищі Польської державности, наші вчені заявляють готовість щирої і лояльної співпраці з урядом для добра держави й обох національностей»⁴⁰. Така декларація, оскільки це відбувалося тоді, коли вступили в дію так звані мовні закони «*Lex Grabski*», що передбачали двомовність українського шкільництва Галичини і Волині, викликала обурення української громадськості. Польська влада, незважаючи на це, використала факт подання декларації для заспокоєння Ліги Націй станом міжнаціональних відносин у Галичині. Відповіддю на дії польської влади був майже одностайний остракізм Р. Смаль-Стоцького від українських політиків Галичини: його звинуватили в національній зраді, він зіткнувся із загрозою фізичної розправи бойовиків Української військової організації (УВО). Професори Станіслав Рудницький і Кирило Студинський зреклися самого факту лояльності щодо польської влади, Р. Смаль-Стоцький усю провину взяв на себе. Політик визнав, що декларацію він подав як приватний акт, унаслідок чого він остаточно став об'єктом бойкоту з боку друзів і родичів. Через цей інцидент комісія, що працювала над створенням Українського університету, не завершила своєї роботи. Дослідник Українського університету В. Мудрий висноував: «Ціла університетська справа... виглядає дійсно на "гру в піжмурки". Українці не хотіли й думати про інший університет, як тільки про такий, який вони собі уявляли, а поляки з того собі сміялися і давали, чи пак хотіли давати українцям університет згідно зі своїм смаком як зарозумілі переможці. І тому усе те скінчилося нічим, а по українським боці то ще й трагічним епілогом»⁴¹.

Якою могла бути Оренштайнова місія у цих обставинах, точно не відомо. Однак у вересні того ж року видавець запевняв польську владу: «Якщо ж ідеться про мої політичні переконання, то я безумовно стою на ґрунті

⁴⁰ Василь Мудрий, *Український університет у Львові у рр. 1921–1925*, Нюрнберг 1948, с. 50.

⁴¹ Там само, с. 53.

розумного, доброзичливого і компромісного розв'язання усіх непорозумінь в питанні національних меншин, а навіть у міру моїх скромних сил і впливів докладаю зусиль, щоб справу [польсько-українського] порозуміння довести до результату»⁴².

Цілком імовірно, що видавець на доручення організаційної комісії планував відвідати три галицькі міста – Львів, Станиславів і Коломию, щоб з'ясувати можливості створення у недалекому майбутньому в одному з них Українського університету. Зокрема ідею заснування такого освітнього закладу в тодішньому Станиславові Оренштайн цілком міг підтримати, адже пояснював свою місію власне станиславівському воєводи. У цьому контексті, щоправда, надто радикально звучали думки Оренштайнового сучасника, одного з чільних представників української берлінської спільноти, історика Степана Томашівського: «Станиславів, Перемишль і Луцьк, маловартні або й цілком безцінні, як з науково-едукативного так і національно-культурного боку. За ними може промовляти тільки національний сантимент (етнографічна територія) і бажання ... мати найгірший університет»⁴³.

На підтвердження свого бачення цієї проблеми він цитує думки польських експертів: «В Станиславові не може жити й розвиватися український університет, може хіба вегетувати.

Перед університетом в Станиславові з'являються дві альтернативи: або буде там іти українська молодь з чисто шовіністичних оглядів, а тоді стане осідком воюючого українського націоналізму, або українська молодь буде його фактично бойкутувати, а підуть там тільки підпадки, недоучки, що бажають без праці одержати диплом, а тоді роля того університету буде схиблена. Українській молоді треба дати університет, в якому вона вчилася би зі замилюванням і з користю. А такий університет може існувати тільки тоді, коли матиме професорів, мужів науки, і відповідну культурну атмосферу. Єдиним відповідним місцем є Львів; там скупчується ціле політичне, наукове й культурне життя Східної Галичини. І тому правдивий університет може бути тільки у Львові»⁴⁴.

З матеріалів тогочасної преси видно й інше: якби польський сучасник С. Томашівського був українським націоналістом, то обрав би саме Станиславів, щоб «охоронити його від впливів польської культури, щоби в малім Станиславові створити з університету фортецю ненависти і шовінізму»⁴⁵.

⁴² Лист Якова Оренштайна до начальника коломийської команди державної поліції щодо його політичної реабілітації. [16.09.1924 р.] Машинопис, ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 24, 24 (зв.), ДАІФО.

⁴³ Стефан Томашівський, *Наука, громадянство і політика (Причинок до університетської дискусії)*, «Діло», Львів 1924, 11 жовтня, ч. 226, с. 3.

⁴⁴ Стефан Томашівський, Вказ. ст., «Діло», Львів 1924, 12 жовтня, ч. 227, с. 2.

⁴⁵ Там само.

До Коломиї Оренштайн приїхав 24 серпня поспішним потягом з Варшави, перед тим відвідавши Станиславів — для консультацій з місцевим воєводою, про що видавець згадував у грудні 1924 р.⁴⁶

Коломийське староство Оренштайн відвідав наступного дня — 25 серпня й у розмові з його керівником повідомив, що у Варшаві зустрічався з референтом МЗС С. Лосем і начальником відділу МВС Рутковським⁴⁷. Зауважмо, що коломийський староста попередньо в таємному повідомленні для станиславівського воєводства від 24 серпня зазначав, що «Оренштайн старається отримати дозвіл на отримання візи для приїздів до Польщі. [...] Враховуючи поведінку Оренштайна до цього часу, вважаю надання йому візи для приїзду до Польщі небажаним»⁴⁸.

Такою ж, сказати б, неприхильною була позиція коломийського староства щодо участі видавця в «університетській акції» Р. Смаль-Стоцького. Зокрема в черговому повідомленні про політичну діяльність Оренштайна від 26 серпня вказувалося, що «Оренштайн користується у Коломиї досить сумнівним авторитетом і вважається особою, яка не заслуговує на довіру. Тому я сумніваюся, чи його участь в акції професора [Романа] Смаль-Стоцького є потрібною і чи його діяльність може принести якусь користь Польській державі»⁴⁹.

У цій ситуації, коли видавця, з одного боку, органи влади та правопорядку постійно несправедливо звинувачували, не гребували надуманими фактами, контролювали кожен його крок, а з другого, з огляду на його авторитет та одночасно лояльність намагалися залучити до реалізації планів нормалізації польсько-українських взаємин, Оренштайнові поволі вривався терпець. Про це свідчив зокрема й коломийський староста, який повідомляв офіційний Станиславів, що видавець «нарікав, що в Коломиї невідомі йому особи поширювали поголоски про нібито його вороже ставлення до Польської держави і що він має намір розпочати кроки щодо своєї реабілітації»⁵⁰.

Для цього Оренштайн 16 вересня 1924 р. звернувся до начальника коломийської команди державної поліції щодо його політичної реабілітації:

⁴⁶ Лист Якова Оренштайна до станиславівського воєводи щодо його політичної реабілітації. [15.12.1924 р.]. Машинопис, ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 35, ДАІФО.

⁴⁷ Іван Монолатій, «Український джентльмен західньо-європейського покрою і жидівської національності»: штрихи до етнополітичного портрета видавця Якова Оренштайна, с. 182–183.

⁴⁸ Інформація староства у Коломиї президії Станиславівського воєводства про повернення Я. Оренштайна до Польщі [24.08.1924 р.]. Машинопис, ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 20, ДАІФО.

⁴⁹ Інформація староства у Коломиї президії Станиславівського воєводства про політичну діяльність Я. Оренштайна [26.08.1924 р.]. Машинопис, ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 22, ДАІФО.

⁵⁰ Там само.

«Славна командо!

Після тривалого перебування за кордоном, повернувшись, я з прикрістю переконався, що стосовно моєї особи створено формальну легенду політичних наклепів, метою яких було підірвати моє становище серед місцевої громадськості й унеможливити моє повернення, щоб було легше відібрати мою власність у Коломиї.

На мене донесли політичній і поліційній владі, що нібито саме тут, а зокрема за кордоном, я проводив ворожу Польській державі політику, підтримував тісні взаємини з [Євгеном] Петрушевичем і т. д.

Всі ці домисли я засуджую як брехню, мета якої — позбавити мене не тільки доброго імені, а й власності.

Я маю найбільшу ю українських літературних і наукових творів — за винятком будь-яких природознавчих праць і [видань] політичного змісту (тут підкреслено в ориґіналі. — *І. М.*). Саме тому я зустрічаюся з усім науковим світом, але тільки на ґрунті економічних та видавничих інтересів.

Якщо ж ідеться про мої політичні переконання, то я, безумовно, стою на ґрунті розумного, доброзичливого і компромісного розв'язання усіх непорозумінь в питанні національних меншин, а навіть у міру моїх скромних сил і впливів докладаю зусиль, щоб справу порозуміння довести до результату.

Для мене важлива повна політична реабілітація від польської влади. Для цього я звертаюся до компетентної політичної влади, щоб вона вислухала вельмишановних панів отця каноніка [Олександра] Русина, адвоката д-ра Аллегарда, директора гімназії [Прокопа] Мостовича, адвоката д-ра Шорра, директора банку [Захара] Скварка, Еліаша Циманда, Едварда Фрухтера — щодо моєї політичної поведінки як під час світової війни, так і тепер.

Прошу славному Команду після перевірки моїх доказів, якщо вона вважатиме за доцільне, раз і назавжди зняти з мене прокляття нелояльного громадянина польської держави»⁵¹.

Незважаючи на таку публічну заяву Оренштайна, польські органи правопорядку надалі стежили за ним. Зокрема повідомлялося, що після приїзду до Коломиї наприкінці серпня видавець зустрічався з діячами місцевої української інтелігенції — директором гімназії Прокопом Мостовичем, викладачами того ж навчального закладу — Богданом Левицьким і Михайлом Роздольським, директором українського кооперативу «*Покутський союз*» Захаром Скварком, суддею окружного суду і головою коломийської «*Просвіти*» Ромуальдом Думінім. Як повідомлялося, усіх цих осіб видавець знав ще з передвоєнних часів⁵².

⁵¹ Лист Якова Оренштайна до начальника коломийської команди державної поліції щодо його політичної реабілітації. [16.09.1924 р.] Машинопис, ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 24, 24 (зв.), 25, ДАІФО.

⁵² Інформація староства у Коломиї президії Станиславівського воєводства про політичну діяльність Я. Оренштайна [15.09.1924 р.]. Машинопис, ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 23, ДАІФО.

Ś w i e t n a K o m e n d o !

re dłuższym pobycie za granicą wrociwszy do kraju stwierdziłem z przykrością , że co do mej osoby utworzyła się formalna legenda politycznych oszczerstw, które miały na celu podkopać moje stanowisko wśród miejscowego społeczeństwa i uniemożliwić mi powrót do kraju ,by tem łatwiej zagarnąć mój majątek w Kołomyi .-

Zadenuncjowano mnie mianowicie do Władz politycznych i policyjnych, jakobym tak tu w kraju, a zwłaszcza za granicą uprawiał politykę wrogą Państwu Polskiemu , bym utrzymywał ściśle stosunki z Petruszewiczem i t.p.-

Wszystkie te insynuacje piętnuję jako kłamstwa oszczercze , obliczone na pozbawienie mnie nietylko dobrego imienia, ale i majątku .-

Ja mam największą nakładnię ukraińskich tworców literackich i naukowych - z wykluczeniem jakichkolwiek dzieł natury i treści politycznej . Z tej racji stykam się z całym światem naukowym - ale tylko na platformie gospodarczej , interesów nakładowych .-

O ile się rozchodzi o moje polityczne przekonania , to stoje bezwzględnie na gruncie rozsądnego , życzliwego i ugodowego załatwienia wszelkich nieporozumień w kwestji narodowych mniejszości - a nawet w miarę skromnych moich sił i wpływów, dokładam starań , by dzieło ugody do skutku przyprowadzić .-

Zależy mi na pełnej rehabilitacji politycznej u
Władz

*Лист Я. Оренишайна до начальника коломийської команди державної поліції. 1924 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)*

polskich . Dla tego zwracam się do kompetentnej Władzy policyjnej , by raczyła przesłuchać Wpp. ks.kanon.Ru- sina ,Mecenasa Dra Allerhanda , Dyrektora Gimn.Mosto- wicza , Adwokata Dra.Schorra , Dyrektora banku Skwarke, Eliasza Ziemanda, Edwarda Fruchtera- na moje polityczne zachowanie się tak podczas wojny światowej jako też do ostatnich czasów .-

Raczy Świetna Komenda po przeprowadzeniu uprosze- nych przezemnie dochodzeń zarządzić co uzna za wskaza- ne,by raz na zawsze zdjętą została ze mnie klątwa nie- lojalnego obywatela Państwa Polskiego .-

Jakob Orenszajn
Powiatowa Komenda Policji Państwowej
w KOŁOMYI.

Weszło: dnia *16/9* 192*4*

152/4/24

zał. *1 kł.*

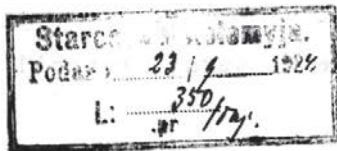
Do
Prezjum Starostwa

Kołomyi.

Przedkładam do wiadomości z prośbą o wydanie
właściwych rozkazów.

Kołomyi 19/9. 1924.

W. Orenszajn

Лист Я. Оренштайна до начальника коломийської команди
державної поліції. 1924 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)

А що метою Оренштайна буди відновлення роботи коломийських книгарні і випозичальні книжок, налагодження книгообміну, забезпечення українськими виданнями теренів Галичини, то чимало зусиль до інформування галицьких українців про наміри перенести своє берлінське видавництво до Галичини він доклав восени 1924-го. Та найбільше зацікавлення польської поліції викликала поїздка Оренштайна до Львова, де він зустрівся з українськими видавцями та інтелігенцією. Саме від успіху цієї подорожі залежала дальша реалізація Оренштайнових видавничих планів у Галичині⁵³. [Львів, 1924].

[Львів, 1924]

[«...Довгий час місто було “табором”, місцем розташування командування австрійської армії, редакції німецької польової газети, купи військовиків, збірним пунктом імператорського і королівського персоналу, “офіцерською годівницею”. Була в ньому військова поліція, “явка для розвідників і вістових”, австрійське і німецьке командування, залізниця, були шпиталі, епідемії і повно військових кореспондентів. Тут хазяйнувала війна, хазяйнували супутні явища, прикри, бо тривалі. Після розвалу за це місто боролися поляки, українці, тут у листопаді стався погром. Та й сьогодні Лемберг, наче “табір”.

Головну вулицю названо колись вулицею Карла-Людвіга через лояльність до панівного дому. Нині вона носить назву Вулиці легіонів. Ідеться про польські легіони. Колись тут була корсо австрійських офіцерів. Тепер по ній прогулюються офіцери польські. Тут завжди лунає німецька, польська, українська мови. Нині розмовляють польською, німецькою та українською. Біля театру, що його обтікає кінцем вулиця, люди говорять ідишем. У цьому місці завжди говорять ідишем. І, очевидно, ніколи не перейдуть на іншу мову.

Цій багатомовності протистоїть поновлена і певним чином закріплена молодістю польська національна свідомість – але ще не вистояна. Молоді та малі нації чутливі. Великі часом теж. Однаковість може бути силою, але національна і мовна різноманітність завжди криє в собі силу. В цьому розумінні Львів – це багатство Польської держави. Львів – то строката пляма на сході Європи, там, куди ще довго не добереться розмаїття. Місто – то строката пляма: червоно-біла, синьо-жовта і трішки чорно-жовта. Не знаю, чи комусь це може завадити.

⁵³ Іван Монолатій, *Львівська подорож Якова Оренштайна 1924 року: невдала спроба реалізації українського проекту*, «І», ч. 51: Гебрейський Львів, Львів 2008, с. 228–235.

Ця строкатість не кричить, не засліплю, не притягує загальної уваги, вона не задля самої себе... Багатомовна забарвленість міста Львова рано-вранці напівсонна, напівбадьора. Це ніби перші молодощі строкатості. Молоді селянки з кошиками їдуть головною вулицею на возі, пахне сіно. Катеринник музичить якусь народну пісню. Солома та січка труситься на бруківку. Жінки, що заходять до кондитерської, вдягнуті в останні паризькі туалети, сукні, які вже допоминаються того, щоб бути "творіннями". У провулку вибивають килими.

Адам Міцкевич, великий польський поет, стоїть посеред вулиці. Пішки патрулюють євреї в сукманах, це торгова варта. Якийсь чоловік, перекинувши через праве плече торбу, кричить із мелодичною плаксивістю: "Продаю, купую!" Це аж ніяк не заважає бряжчати кривою шаблею, дзенькати музикальними острогами ставному, вельми войовничому кавалерійському офіцерові. Він дзенькає, бряжчить, з принадою мужністю привертає до себе увагу цією хмаркою музики війни. Проте людина він не агресивна — і має наче не вбивчу шаблю на боці, а просту парасолю, так продирається він крізь тісний натовп гендлярів, які перебирають язиками світову політику, долучаючи торгівлю, — і те, і те одночасно. Така демократична тут армія. Я бачив одного поручника з багатьма військовими нагородами і строкатими стрічками на грудях. У руці він ніс банку повидла. Його дружина торгувала на базарі. Це занурення у вічнолюдське, в особисте, в домашнє завмирає з войовничими хмарками брязкоту острог і блиску орденів. Місто демократизується, спрощується, вилюдноє, і ті властивості, здається, пов'язані з його космополітичними нахилами. Тенденція до розширення завжди збігається з волею до природної доцільності. Різномірне не здатне бути святковим. Навіть сакральне набуває тут рис народного. Великі, старі церкви, забувши своє призначення, ідуть в народ. А народ побожний. Біля великої синагоги процвітає вуличний гендель. Гендлярі підпирають плечима її стіни. Перед порталом церкви горбляться жебраки. Якби любий Бог прийшов до Лемберга, то йшов би пішки вулицею Легіонів⁵⁴.

До Львова Оренштайн виїхав з Коломиї ввечері 2 вересня 1924 р. о 23-й годині поспішним потягом. Услід за ним з наміром з'ясувати належність передвоєнної друкарні наступного дня об 11-й годин до Львова виїхав друкар

⁵⁴ Joseph Roth, *Lemberg, die Stadt*, [in:] Joseph Roth Werke, Zweiter Band: Das journalistische Werk 1924–1928, Herausgegeben und mit einem Nachwort von Klaus Westermann, Köln 1990, S. 286–288; Йозеф Рот, *Мандрівка по Галичині. Лемберг, місто*, пер. з нім. І. Андрущенка, «І», ч. 6: Європейський вимір України, Львів 1995.

А. Кисілевський⁵⁵. Для стеження за обома фігурантами цієї поїздки — Оренштайном і Кисілевським коломиїські поліціанти повідомили своїм станиславівським колегам опис особи другого з них: «[Зріст] низький, шкіра засмагла, обличчя кругле, вуса англійські, вбрання попелясте, вбраний у гумовий плащ, років приблизно 44»⁵⁶.

Можливо, така прискіплива увага до А. Кисілевського пояснювалася ще й тим, що той у часи ЗУНРу співпрацював з українськими військовиками. Про це згадував відомий громадський діяч, організатор сокільсько-січового руху, чотар УСС Іван Боберський: «Дня 10-го лютого 1919, понеділок, Коломия.

Подали мені друкарні, де можна забрати для війська черенки. [...] Закликали з друкарні Кисілевського, малого чоловіка з острим носом. Він попровадив мене і мого знавця Адольфа Гольденцайтля до друкарні жида Бравнера. Чоловік середнього віку з приємним, розумним лицем. Боронився і не хотів дати ніяких черенок. [...] Відти повів нас Кисілевський до друкарні пані Мізевичевої»⁵⁷.

Одночасно поліціанти-коломиїці просили працівників львівського управління політичної поліції почати стежити за Оренштайном власне у Львові. Тут він, як вони повідомляли згодом, зупинився в готелі «*Народна гостиниця*», упродовж 3–4 вересня зустрівся з деякими видавцями та представниками української преси щодо його планів перенесення «*Української накладні*» в Галичину. Керівник львівської експозитури політичної поліції Кайдан зазначав, що Оренштайн озвучив таку ідею саме тому, що він «має у Берліні дуже багато виданих книжок, які з огляду на митні перешкоди не може збувати як у Галичині, так і Росії (ймовірно, тут мова йде про Підсоветську Україну. — І. М.), а також через те, що советський уряд, маючи в Берліні власне видавництво “Космос”, інші книжки на територію советської України не допускає. Оренштайн, не маючи іншого ринку збуту для своїх друків, якими заробив собі казкове багатство, намагається перенести свою видавничу фірму, а також книжки, які він уже видав на територію Східної Малопольщі»⁵⁸.

Як зауважувалося, літературними керівниками такої видавничої фірми мали бути професори Богдан Лепкий і Степан Томашівський, які таким

⁵⁵ Іван Монолатій, *Львівська подорож Якова Оренштайна 1924 року: невдала спроба реалізації українського проєкту*, с. 229–230.

⁵⁶ Телефонограма коломиїської експозитури до окружного управління політичної поліції у Станиславові про спостереження за Я. Оренштайном. [03.09.1924 р.]. Машинопис, ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 14, ДАІФО.

⁵⁷ Іван Боберський, *Щоденник. 1918–1919 рр. (Уривки)*, [у:] *Коломия й Коломиїщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле*, том II, Філядельфія — Коломия 2008, с. 277, 278.

⁵⁸ Інформація львівської експозитури до окружної команди державної поліції у Станиславові про спостереження за Я. Оренштайном. [14.10.1924 р.]. Машинописна копія, ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 18, 20, ДАІФО.

O d p i s .
T e l e f o n o g r a m !

14

Do
Okr. Urzędu Policji Politycznej

w

S t a n i s ł a w o w i e .

Orenstein wyjechał dnia 2. bm. o godz. 23. do Lwowa do " Narodnej Hostynny ci". -

Wynik obserwacji przedłożę dodatkowo.

Dziś tj. 3. bm. o godz. 11-tej wyjeżdża za nim drukarz Kisielewski celem dalszego potraktowania w sprawie drukarni. -

Opis osoby: Kisielewskiego:

Niski, smagła cera, twarz okrągła, włosy angielski, ubranie popielate, ubrany w płaszcz gumowy, lat około 44. -

Ekspozytura Kołomyja.

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

Okręgowa Komenda Policji Państwowej w Stanisławowie. -

L. 3763/24/V. -

Stanisławów, dnia 3. września 1924. -

Orenstein Jakób - obserwacja.

P r e z y d j u m W o j e w ó d z t w a

w

S t a n i s ł a w o w i e .

Przedkładam do wiadomości z doniesieniem, że o wyjeździe Orensteina do Lwowa, jakoteż jego misji zawiadomiłem Okr-urz. Pol. Politycznej we Lwowie z prośbą o rozpostarcie nad nim nader oględnej obserwacji. -

O wszelkich uzyskanych wynikach doniosę. -

W. z. Okręgowego Komendanta:

Hendrychowski 7/6 mp

/: Dr. Hendrychowski Podinsp. P. P.:/

Телефонограма про поїздки до Львова видавців А. Кисілевського та Я. Орендштайна та стеження за ними. 1924 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)

чином хотіли повернутися додому і за чиею порадою Оренштайн розпочав кроки щодо перенесення свого видавництва з Німеччини в Галичину⁵⁹.

Такі плани, проте, не мали успіху: щонайменше до березня 1925 р. Оренштайнова справа була під пильним оком польських органів правопорядку та самоврядування⁶⁰. Та й сам видавець мусив постійно апелювати до них у справі своєї «політичної реабілітації», щоправда, вже з Берліна.

Відомі нині два листи видавця до станиславівського воєводи, датовані груднем 1924 р., повною мірою розкривають зміст тогочасних звинувачень на адресу Оренштайна. А той факт, що проти цього місцевого польського високопосадовця ще 1922-го намагалися вчинити замах бойовики Української військової організації (УВО), бо він, за спогадами діячів українського підпілля, «...невигідний є жидам і українцям»⁶¹, ще раз розкриває причини офіційної мовчанки органів влади щодо видавця-єврея. **[Станиславів, 1924].**

[Станиславів, 1924]

*[«...В 20-х роках ХХ ст. починається бурхливий розвиток Станиславова в промисловій та господарській галузі. [...] Показником розвинутого культурного життя міста, що завмерло під час війни, стала діяльність значної кількості культурних товариств та інституцій господарчого, професійного, спортивного та інших спрямувань. Міська періодика була представлена п'ятьма тижневиками та місячниками. Працювало вісім книгарень та кілька культурно-просвітницьких організацій. За кількістю навчальних закладів місто Станиславів посідав одне з чільних місць серед аналогічних міст Другої Речі Посполитої. Однак стосувалося це, як правило, польського шкільництва. У місті працювали 14 громадських шкіл, 4 публічні гімназії, 4 приватні гімназії, греко-католицька духовна семінарія, дві учительські семінарії, школа торгівлі, дві професійні школи і низка перекваліфікаційних шкіл. Місто мало цінну бібліотеку ім. Смагловського, в якій налічувалося 8 тисяч томів... З ініціативи магістрату було започатковано організацію Покутського музею. Цей культурний і науковий заклад, разом із бібліотекою, планували об'єднати у єдиний культурний заклад, що обслуговував би все Покуття»]*⁶².

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Інформація староства у Коломії президії Станиславівського воєводства про скаргу Я. Оренштайна [31.03.1925 р.]. Машинопис, ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 29, ДАІФО.

⁶¹ Див.: Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації, Збірник II: Початки УВО в Галичині. Зібрав, упорядкував і зредагував Зиновій Книш, Торонто [б. р.], с. 146.

⁶² Мартин Струмінський, *Промисловий розвиток Станиславова у 1920-х роках*, [у:] *Моє місто: хрестоматія з історії Івано-Франківська*, с. 521–522.

Зокрема в першому з листів Оренштайна йшлося про потребу його «політичної реабілітації»:

«Ясновельможний і достойний пане воєводо!

У серпні ц. р. [1924 р. — І. М.] Ви люб'язно мене вислухали. Під час розмови Ви згадали, що коломийська влада, польське посольство і його військовий аташе в Берліні стверджують, що я залишаюся у тісній співпраці з [Євгеном] Петрушевичем і насилаю до Польщі більшовиків. Ці та подібні висловлювання, гідні щирості і відвертості, ґрунтуються на нез'ясованій до кінця вірі, що підлеглі державні органи надали стислу і правдиву інформацію щодо моєї особи.

Це нищівне звинувачення з уст високопосадовця і державного достойника змусило мене до: а) інтенсивного вивчення і остаточного визначення причин, на підставі яких видають такі тяжкі звинувачення і з якого джерела вони випливають; б) припинення запланованого ведення бізнесу на території Східної Малопольщі аж до повного з'ясування моєї особистої справи.

Дозволю собі подати результати моїх досліджень:

Я вніс до староства в Коломиї прохання дозволити керувати моєю книгарнею довірений особі. Перед розглядом цієї заяви по суті староство звернулося з проханням до державної поліції щодо розслідування стосовно моєї особи, яке задовольнили. Однак цього референтові не вистачило, а тому я знову скерував запит до тієї ж поліції і отримав таку відповідь:

През.: 21/3 1923, № 2650, До староства у Коломиї.

«Постерунковий [Пйотр] Голька повідомляє, що Яків Оренштайн виїхав з Польщі до Німеччини як таємний агент для інформування про діяльність Польської держави у внутрішній та зовнішній політиці. З політичного огляду він підозрюється у шпигунстві, тому що за українських часів видавав українські брошури з організаційною метою (тут і далі курсив і підкреслення в оригіналі. — І. М.) та брав участь в агітації разом з комендантом [Теодором] Примаком; згодом, після розпаду українських військ, збирав різні агітаційні відомості аж до 1920 року, під час наступу більшовицьких військ виїхав до Німеччини, щоб надати відомості іноземній державі».

Тоді староство надіслало цей акт разом з рапортом постерункового Гольки із запитанням до польського посольства в Берліні, яке навіть не потрудилося з'ясувати цю справу чи отримати будь-яку загальну інформацію, обмежившись сумлінним копіюванням рапорту пана Гольки, і надіслало цю копію як власну відповідь до староства в Коломиї.

Так донесення постерункового державної поліції Гольки в Коломиї стало державним документом, з якого вся влада почерпнула матеріал проти мене.

Це узгоджується з реальним станом справи. Нижче від моєї гідності вдаватися в аналіз цього Голькового документа; також я не маю наміру обговорювати зміст цього памфлету. Той пан Голька, очевидно, в неймовірній

спосіб перевищив свої службові повноваження, подавши своїй владі безсоромні свідчення, які почерпнуто з найбрудніших джерел людської підлоти. Весь рапорт Гольки, від першого до останнього слова, є злісною брехнею і злодійським наклепом.

Тому я категорично заявляю, що ніколи безпосередньо чи опосередковано не видавав і не фінансував ані газет, ані журналів, ані брошур, ані книжок політичного змісту. Крім того, ніколи ані з Петрушевичем, ані з його урядом, ані його партіями не співпрацював. І, нарешті, ані прямо, ані опосередковано, ніколи нічого не мав і не маю спільного з більшовиками.

Я не політик, тільки підприємець, якого цікавить економічний зиск, а тому залишався в економічних стосунках з урядом [Симона] Петлюри. Ці мої твердження охоче підтвердять члени уряду Петлюри, до яких уряд Польщі ставиться з довірою.

Пане воєводо! Уповаючи на Ваше почуття справедливості, в чому я глибоко переконаний, смію просити про суворе з'ясування цього інциденту. Адже розслідування покаже, що всі обтяжливі звинувачення проти мене є ганебною справою негідників і підступних індивідів; це розслідування мусить подати приклад, який би їх відлякував, і що це не мине безкарно — задля невинних людей з бездоганною репутацією, проти яких підступно зводять наклепи, безпідставно звинувачують та принижують їхню людську гідність.

Прошу прийняти запевнення моєї глибокої поваги і правдивої пошани, в чому підписуюся»⁶³.

Як бачимо в цьому документі, разом з відомими звинуваченнями та контраргументами проти них, Оренштайн цитує донесення коломийського постерункового Пйотра Гольки, датоване березнем 1923 р. Ймовірно, це була така собі приватна «гра на випередження», адже коломийська влада намагалася за будь-яку ціну використати всі можливі докази нібито зради видавця проти Польської республіки і не допустити його остаточного повернення до Коломиї.

Взагалі вже сама по собі біографія цього польського правоохоронця цікава. Цей майбутній «провізоричний постерунковий» народився 19 лютого 1887 р. на Познанщині (с. Опатув, повіт Кемпно), закінчив шість класів народної школи. Польською володів слабо, значно краще німецькою. За якийсь час опанував фах будівельника. На військовій службі був у 1907—1909 рр., а під час Великої війни — у 24-му німецькому полку піхоти як капрал на російському і сербському фронтах. З 15 травня 1920 р. вже працював у польській державній поліції, з 1 серпня 1920 р. — у коломийській

⁶³ Лист Якова Оренштайна до станиславівського воєводи щодо його політичної реабілітації. [15.12.1924 р.]. Машинопис, ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 35—35 (зв.), ДАІФО.

команді державної поліції, звідки його 18 жовтня 1920 р. перевели до тюрми в Товмачику на Коломийщині. Однак пройшовши 27 липня 1920 р. курси підвищення кваліфікації в окружній школі політичної поліції у Коломиї з «добрим поступом», він 7 червня 1921 р. подав прохання про перенесення до познанської окружної команди державної поліції⁶⁴.

Мабуть, приватний конфлікт між видавцем і П. Голькою відбувся впродовж лютого 1919 – травня 1920 років, коли Оренштайн улаштував своє стале житло, яке йому, пригадаймо, надало Посольство УНР у Німеччині. У такому разі стає зрозумілим саме цей сюжет у багатоплановій боротьбі польської влади з видавцем у 1923–1924 роках і використання його, сказати б, приватного, персонального складника. «Вихід» назовні міжособистісного конфлікту був тільки на руку коломиїській владі, що його вона вміло використала, додаючи до такої собі антології Оренштайнові «злочини», яких він нібито припустився саме в Берліні.

У другому листі видавця до станіславівського воєводи, зміст якого повторював перший у частині звинувачень Оренштайна поліціантом П. Голькою, знову ж таки йшлося про «політичну реабілітацію» видавця та видачу йому закордонного паспорта. Пригадаймо, що видавець ще 28 червня 1920 р. твердив про втрату документів, потрібних для закордонних поїздок, а тому видача йому нового паспорта була вкрай потрібна. Про подібну справу згадував Оренштайнів сучасник, один із чільних діячів УВО: «[...] у зв'язку з виїздом до Берліна став знову актуальним мій пашпорт, що в міжчасі втратив важність. [...] державний пашпорт давав більше свободи рухів. І крім цього не замикав дороги повороту до краю. Єдина невигода (окрім оплат) була та, що він полегшував завдання польської розвідки; бо ж треба було голоситися в консуляті й подавати свою адресу, рід заняття, тощо. Але, мій Боже, чи ж польська розвідка діставала відомості тільки з консулярних станиць?! [...] як-не-як пашпорт давав змогу свobodного руху з держави до держави, отже давав кращі можливості праці, а в даному випадку полегшував провадити боротьбу з ворожою державою»⁶⁵.

Ось як про «свій» випадок написав Оренштайн:

«Високе воєводство!

Перед війною я був власником книгарні (антикваріату) і друкарні в Коломиї та видавав невеликими тиражами наукові книжки з української літератури. Коли ж вибухнула світова війна, а москалі ввійшли до Коломиї, через це мене вивезли до Росії як цивільного в'язня, а мою книгарню у Коломиї

⁶⁴ Постерунковий Голька Пйотр, ф. 68 (Станіславівське воєводське управління державної поліції, м. Станіславів), оп. 1, спр. 833, арк. 1–41, ДАІФО.

⁶⁵ В[олодимир]. Мартинець, *Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму*, [Б. м.] 1949, с. 219.

знищили. Коли пізніше царський уряд впав, а Україна оголосила самостійність, тоді в порозумінні з тодішнім президентом [Володимиром] Винниченком, а згодом отаманом Петлюрою я заснував у Києві більшу ю для українських наукових (тут і далі підкреслення в оригіналі. — І. М.) видань. Під час українських урядів у Східній Малопольщі в 1918–1919 роках ніякою політикою я не займався; одного разу я приїхав у приватній справі з Києва до Коломиї, бо мені повідомили, що в Коломиї українці зайняли мою друкарню, за яку після їхнього відступу я мусив судитися з колишнім українським міністром Більнінським, про що свідчать акти окружного суду в Коломиї I 257/2 (тут і далі курсивом виділено місця в документі, дописані від руки. — І. М.).

Коли більшовики вигнали [Симона] Петлюру з Києва, вони зайняли і знищили все моє видавництво разом із запасами книжок. Я, ними цілком знищений, перенісся до Берліна, де заснував більшу українську ю і видавав твори українською мовою, тільки наукові, як свідчить мій каталог під 1/. З того часу я перебуваю у Берліні. З політикою не маю і не мав ніколи нічого спільного, бо завжди дбав про свої економічні інтереси. 1920 року я отримав від тодішнього пана польського посла в Берліні, пана графа Шебекі рекомендаційний лист, на підставі якого відвідав свою родину в Коломиї. Цей лист зберігається у польському посольстві в Берліні. Я залишаюся в контакті тільки з чільними політиками уряду Петлюри.

1923 року я хотів виїхати з Берліна до Коломиї, де маю власність, частину книгарні, друкарню, там і могили моїх рідних. За сприяння пана професора д-ра [Романа Смаль] Стоцького я без будь-яких перешкод отримав паспорт і візу. Однак тоді важка хвороба зірвала мій виїзд до Коломиї.

Коли після одужання 1924 року я зажадав у польському консульстві в Берліні продовження дії паспорта, зіткнувся з відмовою, ба більше, консульство цілком незаконно затримало мій продовжений старий паспорт без жодних пояснень. Таку ж позицію зайняло староство в Коломиї, до якого я належу як громадянин Польської держави.

За кілька місяців до цього з приводу запланованого відкриття Українського університету в Польщі, через з акцію д-ра Стоцького, високе міністерство (департамент преси) покликало мене до Польщі. Я був готовий узяти довірену мені місію, бо як лояльний громадянин Польської держави і відомий видавець книжок охоче доклав би всіх зусиль, щоб обидва народи доброзичливо об'єдналися в культурній та господарчій праці. За дорученням високого міністерства польське консульство в Берліні видало мені службовий паспорт, на підставі якого я відвідав Варшаву, Львів, Станиславів і Коломию. Мене вразило те, що за кожним моїм кроком стежили таємні агенти поліції.

Цю загадку пояснив мені ясновельможний пан станиславівський воевода Юристовський, який під час розмови розтлумачив мені, що коломийська політична влада, польське посольство в Берліні та його

військовий аташе звинувачують мене в інтригах з [Євгеном] Петрушевичем, що я насилаю на Польщу більшовиків та інші злочинні потвори.

Звісно, що така заява з такого компетентного місця подіяла на мене як грім серед ясного неба, і раптом я зрозумів, чому впродовж багатьох років мене не впускають до моєї вітчизни, трактують мене вигнанцем поза законом і чому навіть тепер, незважаючи на певну довіру, за кожним моїм кроком постійно стежать. Само собою зрозуміло, що після таких заяв я відмовився від дальших дій і «цілковито» повернувся до Берліна.

Я дозволив собі коротко подати свій особистий та підприємницький життєпис від передвоєнних часів до сьогодні, щоб підтвердити, що будь-які підозри про якісь махінації чи з більшовиками, чи з Петрушевичем є не тільки обманом, а й логічним абсурдом, продиктованим сліпою ненавистю і жадобою помсти. Як це? Я мушу бути поблажливим до більшовиків, які цілковито знищили мене в Києві і дотепер унеможливають експорт моїх книжок в Україну? Я мушу привезти їх до Польщі, аби позбутися останнього поля збуту для моїх видавництв, яким є Східна Малопольща? Чи ж я маю кокетувати з урядом Петрушевича, з чиеї пащі мусив з допомогою польських судів вирвати левову частку моєї власності, друкарню?

У разі потреби я подам достовірні свідчення членів колишнього уряду Петлюри, колишнього польського союзника, що між мною і прибічниками Петрушевича були і є ворожі стосунки. З другого боку, я не міг ні на мить припустити, щоб слова воеводи, високого достойника держави, були сказані на вітер, без якої-небудь підстави, принаймні, здавалося б, законної.

Я розпочав вивчати джерела: коломийське староство і державна поліція надали мені загальні відомості, а в консульстві в Берліні я не отримав узагалі жодних пояснень. Випадково з'ясувалося, що мій адвокат під час процесу за крамницю і отримання дозволу для заступника на ведення справ моєї книгарні, наштовхнувся на акт коломийського староства, доданий до актів процесу С III 70/24. З цих актів випливає таке: напередодні врегулювання мого прохання щодо заступника коломийське староство звернулося до державної поліції із запитом щодо моєї особи. Розслідування закінчилося позитивно, однак не переконало референта, який зажадав нових пояснень. На це 21 березня 1923 р. він отримав такий рапорт за №2650: «До староства в Коломиї. Постерунковий [Пйотр] Голька повідомляє, що Яків Оренштайн виїхав з Польщі до Німеччини як таємний агент для інформування про діяльність Польської держави у внутрішній та зовнішній політиці. З політичного огляду він підозрюється у шпигунстві, тому що за українських часів видавав українські брошури з організаційною метою та брав участь в агітації разом з комендантом [Теодором] Примаком; згодом, після розпаду

українських військ, він збирав різні агітаційні відомості аж до 1920 року, під час наступу більшовицьких військ виїхав до Німеччини, щоб надати відомості іноземній державі».

Тому вся моя підприємницька Голгофа, російська неволя і нищення мого майна — все це у фантазії постерункового поліції перетворюється на шпигунську акцію таємного агента. Ця поліційна вигадка йде як запит до консульства в Берліні, яке навіть не докладає зусиль, щоб там, на місці, провести якесь розслідування щодо тих ганебних обвинувачень, але з надзвичайним стоїцизмом готує копію з рапорту Гольки і надсилає її до Коломиї як свою власну думку, посилаючись на того ж коломийського постерункового Гольку. А тому ані берлінське посольство, ані його військовий аташе, ані коломийське староство, а Голька-тут, Голька-там — це джерело осуду, це та таємна міць, яка стала поперек дороги мого життя і замикає мені ворота додому. Це той чарівник, який мене, жертву більшовиків, перетворив на їхнього агента, а з аполітичного накладовця і видавця наукової літератури зробив небезпечним агітатором і шпигуном. Я глибоко переконаний, що пан Голька жодної книжки, яку я видав, не брав до рук і не навів жодного факту на підтвердження цього ганебного обвинувачення. Стосовно вищесказаних аргументів нижче від моєї гідності вступати в полеміку з якимось Голькою, який вочевидь перевищив свої повноваження, щоб вигаданим рапортом ввести в оману своїх зверхників, а мене зганьбити.

Але й тут не кінець. Три роки тому я дозволив собі виїхати до Канади і США, де живе багато українців, серед яких мої книжки мали перед війною значний збут, тому я навіть мав головний склад у Вінніпезі (Канада). Я хотів відновити там свої контакти. Раптом звідти мені повідомляють, що якісь агенти польського консульства в Канаді ганяються по всій країні за інформацією, чи я там перебуваю, з другого боку океану! Я не проводжу антидержавну агітацію! Це вже межує з фарсом, якби ж не було ознакою просто хворобливого психозу щодо моєї особи. Чи ж мені не можна шукати для мого товару ринок збуту, коли мене вигнали більшовики, а Польща, моя Вітчизна, трактує мене злодієм, проти якого відшукують і штучно створюють якісь уявні факти?! Для чого, яким правом і на якій підставі мене цькують, як якогось дикого звіра, в Польщі, в Німеччині чи навіть у Канаді і в Америці?

Чи тому, що я як єврей видаю українську літературу, такі, як Голька, чи інші платні агенти мають безкарно бризкати на мене болотом, кидати на мене необґрунтований наклеп і ганьбу, яка вмить пускається за мною по цілому світі як публікація про розшук? Чи ми живемо в демократичній правовій Республіці Польській, чи ж, як за царських часів, під всевладним батогом безвідповідальної поліції та її агентів? Чому дотепер ніде в цілій Польщі проти мене не видали ніякого кримінального подання до будь-якого суду чи прокуратури? То це і є найпромовистішим доказом безпідставності тих огидних і потворних рапортів. Ще раз підкреслюю: я не є політиком, а

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ Т.З О.П., БЕРЛІН
UKRAINISCHER VERLAG G.M.B.H, BERLIN

FERNSPRECHER: AMT LÜTZOW NUMMER 7163
GIRO-KONTO: DRESDNER BANK, DEPOSITEN-
KASSE A und DEUTSCHE BANK, DEPOSITENKASSE A

BERLIN W62, am
KURFÜRSTENSTR. 83

15 XII 1934

Jaśnie Wielmożny i Dostojny Panie Wojewodo !

W sierpniu br. był JWPan łaskaw udzielić mnie posłuchania. W toku rozmowy wspomniał JWPan, że kołomyjskie Władze, Poselstwo Polskie i jego wojskowy attache w Berlinie twierdzą, iż ja z Petruszewiczem pozostaję w ścisłej współpracy i nasyłam na Polskę bolszewików. Te i podobne enuncjacje, wypowiedziane wówczas z uznania godną szczerością i otwartością, miały swe oparcie w niekwestjonowanej przeze mnie dobrej wierze, że podwładne organy Pańskie dostarczały ścisłych i z prawdą zgodnych informacji odnośnie do mej osoby.

To drugodające oskarżenie z ust tak wysoko postawionego Dostojnika Państwowego zniewoliło mnie a/ do intensywnego zbadania i ostatecznego ustalenia podstaw, na jakie opierają się te ciężkie zarzuty i z jakiego płyną źródła b/ wstrzymania planowanej przezemnie akcji gospodarczej na terenie wschodniej Małopolski aż do zupełnego wyświetlenia mej osobistej sprawy.

Pozwalam sobie przedstawić wynik moich badań : Do Starostwa w Kołomyi wniosłem prośbę o zezwolenie na prowadzenie mej księgarni w Kołomyi przez zastępczynię u- kwalifikowaną. Przed merytorycznym załatwieniem tej prośby zwróciło się Starostwo do Policji Państwowej o wywiad co do mej osoby, który wypadł korzystnie. Ale ponoś to referentowi nie wystarczyło, wskutek czego ponowne skierował zapytanie do tejsze policji i otrzymał następującą odpowiedź:

Praes: 21/3 1923 L: 2650. Do Starostwa w Kołomyi. "Posterunkowy Holka donosi, że Jakób Orenstein wyjechał z Polski do Niemiec jako tajny agent w celu udzielenia informacji o działalności Państwa Polskiego na zewnątrz i wewnątrz. Pod względem politycznym podejrzany jest o szpiegstwo ponieważ za czasów ukraińskich wydawał broszury ukraińskie dla celów organizacyjnych i brał udział w

Лист Я. Орендштайна до станиславівського воєводи. 1924 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)

agitacji wraz z Komendantem Prymakiem; następnie po rozpadnięciu się wojsk ukraińskich zbierał wszystkie informacje agitacyjne aż do r.1920 gdzie przy nastąpieniu wojsk bolszewickich wyjechał do Niemiec aby udzielić obcemu państwu wiadomości .-

Wobec tego Starostwo wysłało cały ten akt wraz z raportem posterunkowego Holki z zapytaniem do Poselstwa Polskiego w Berlinie, które nie zadało sobie nawet trudu całą tę rzecz w ogóle zbadać albo zasięgnąć bodaj powierzchownych informacji . Ograniczyło się do wiernego i sumiennego skopjowania raportu p.Holki i wysłało tę kopię jako własną odpowiedź do Starostwa w Kołomyi .-

W ten sposób raport Holki posterunkowego PP.w Kołomyi stał się dokumentem państwowym, z którego wszystkie Władze czerpały materiał przeciw mnie .-

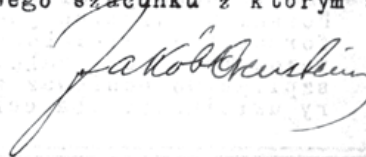
To jest zgodny z prawdą stan rzeczy . Jest stanowczo niezgodny z moją godnością wdać się w analizę tego Holka-dokumentu; nie wypada też mnie dyskutować nad treścią takiego pamfletu . Ten pan Holka oczywiednie w sposób rażący nadużył swego urzędu, przedkładając służbowo swojej Władzy przełożonej bezwstydnym raportem zawierającym z gruntu fałszywe twierdzenia, naderpnięte z najbrudniejszych źródeł ludzkiej podłości . Cały raport Holki jest od pierwszego do ostatniego słowa złośliwym kłamstwem i zbrodniczym oszczerstwem .-

Niniejszem oświadczam kategorycznie, że nigdy ani gazet ani czasopism, ani broszur, ani książek o treści politycznej ani bezpośrednio, ani też pośrednio nie wydawałem ani też finansowałem . Dalej, że nigdy ani z Petruszewiczem, ani jego rządem, ani jego partjami nie pozostawałem i nie stoję w jakiegokolwiek styczności . I wreszcie, że ani wprost ani też pośrednio, nigdy nic nie miałem i nie mam do czynienia z bolszewikami .-

Nie jestem politykiem, tylko wyłącznie przemysłowcem, który tylko gospodarcze interesa prowadzi i jako taki pozostawałem tylko z rządem Petlury w stosunkach gospodarczych . Te moje zapodania stwierdzą chętnie członkowie rządu Petlury, do których Rząd Polski odnosi się z pewnym zaufaniem .-

Panie Wojewodo ! Polegając na Pańskim poczuciu sprawiedliwości, o którym jestem głęboko przekonany proszę o surowe zbadanie tego incydentu. Sledztwo wykaze, że wszelkie obciążające mnie obwiniania są dziełem haniebnym niegodnych i podstępnych indywiduów; sledztwo to powinno stworzyć przykład odstraszający, że nie uchodzi i nie wolno bezkarnie na ludzi niewinnych i nieposzlakowanych w sposób skrytobójczy rzucić bezpodstawne kalumnje i godzić śmiertelnie w ich cześć obywatelską .-

Proszę przy tej sposobności przyjąć zapewnienia mojego wysokiego poważania i prawdziwego szacunku z którym się reśli

Лист Я. Орендштайна до станиславівського воєводи. 1924 р.
(Державний архів Івано-Франківської області)

тільки підприємцем. Якщо як польський громадянин Мойсеевого визнання я обрав собі видання наукових творів українською мовою джерелом прибутку, то зробив це тільки для того, що сподівався на серйозний дохід, виконуючи при цьому етичну й культурну функцію. Це моя мета і стимул моєї довголітньої чесною, явної та ретельної праці; якщо ж її хтось трактує по-іншому, той припускається морального злочину проти мене.

Як вільний громадянин [Польської] держави я не можу і далі спокійно терпіти це безправ'я. Тому звертаюся до високого воєводства з сердечним проханням, аби зволило провести невідкладне розслідування порушеної вище справи, всіх зібраних проти мене доказів, якщо щось подібне існує, з чого, без сумніву, з'ясується, що, окрім буйної фантазії постерункового та агентів, стосовно моєї особи не існує ніяких обґрунтованих доказів. На підставі цього прошу польське консульство в Берліні без подальших перешкод видати мені паспорт для виїзду до Польщі та інших країн, куди йдуть книжки мого накладу та видавництва.

Я глибоко переконаний, що високе воєводство прихильно сприйме моє прохання і поверне мені всі належні громадянські права»⁶⁶.

На мою думку, зміст цього документа, крім актуалізації «біографічного бунту» Оренштайна, зайвий раз персоніфікує проблему самоідентифікації видавця, адже нині немає достатніх доказів, що він однозначно відчував себе поляком, а його національні почуття виключали відданість окремим елементам юдейської традиції. Йшлося тут, очевидно про стан подвійної ідентифікації саме тих етнофорів, котрі мислили себе на пограниччю двох різних культур і традицій, а тому активно шукали в собі якнайбільше єврейськості чи якнайбільше польськості. Однак це не була повноцінна міжетнічна інтеграція, оскільки «нові-старі» етнофори досліджуваного хронотопу ще не стали активними учасниками економічного, соціального, громадянського, культурного й духовного життя « нової » країни (Польської республіки) за якусь одну мить. А от факт, що політична інтеграція мусила б полягати у створенні системи громадянської рівності між етнічними спільнотами в межах однієї й тієї самої держави, прикро дисонував з принципами обов'язкового в цьому випадку взаємного компромісу і/або взаємного пристосування.

Західноукраїнський різнобічний трикутник як пастка міжнаціональних взаємин

Історію українського та єврейського народів важко звести до тотожних процесів чи єдиного знаменника, і все ж у досліджувану добу в них була спільна проблема — бездержавність (формулювання І. Погребинської та М. Гона). Вирішальну роль для коригування міжетнічних взаємин у західноукраїнському

⁶⁶ Лист Якова Оренштайна до Станиславівського воєводства щодо його політичної реабілітації та видачу закордонного паспорта [не пізніше 28.12.1924 р.]. Машинопис, ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 21—24, 24 (зв.), ДАІФО.

регіоні в міжвоєнний період відігравав статус націй: поляки виступали носіями державної нації, українці — територіальної, а євреї — екстериторіальної. Ця різностатусна тріада обумовила факт існування тут різнобічного трикутника міжетнічної взаємодії.

На східних теренах Польської республіки кількість поляків постійно зростала: від менше ніж 30 % усіх мешканців на початку 1920-х років (приблизно 3 млн осіб), до понад 35 % наприкінці 1930-х років (понад 4 млн осіб). Більше як половина всіх поляків були селяни, які на західноукраїнських землях заселяли обшир від Львова до Тернополя. До них після 1921 р. додалися й військові осадники, які були репрезентантами державної ініціативи підтримки і шанування частини вояків, котрі боролися, наражаючи своє життя на небезпеку, за незалежність « нової » Польщі. З другого боку, осадництво стало символом небезпеки для українців і одним з різновидів українсько-польського конфлікту, включно до Другої світової війни. Незалежно від соціальної структури польського населення для українців поляк був уособленням пана, шляхтича. Цей стереотип відповідав багатьом землевласникам, які охоче вбиралися в шати апостолів західної цивілізації на Сході, гарантів громадського порядку й охоронців польськості. Однак її справжню тональність визначали польська інтелігенція та службовці-поляки, які в Галичині домінували ще до 1918 р., а тому були будівничими державного апарату й забезпечували суспільну, економічну, цивілізаційну й культурну інтеграцію північно-східних земель до новопосталої держави. Важливою стратою було й містянство, яке виконувало функцію середнього класу, модернізуючи й вестернізуючи країну. Нові галузі економіки (моторизація, електрифікація), нові форми культурного життя (кіно), повсякдення (проведення вільного часу в кав'ярнях, дарування зрізаних квітів і т. д.), туризму, спорту (від тенісу і веслування до боксу) не лише створювали місця праці, а й притягали в досліджуваний регіон нових прибульців — пропагандистів сучасності й користувачів благами цивілізації, зокрема водою з крана, газетою до ранкової кави і радіотрансляцією. Разом з інтелігенцією такий середній клас поєднував виробників сучасної на той час продукції й надавачів соціальних послуг зі споживачами — публічними і приватними службовцями, військовиками, вчителями, залізничниками й заможними аграріями. До цих груп слід додати й кількатисячну групу польських найманих працівників — у нафтогазовій, деревообробній, будівельній, транспортній галузях. Саме ці чинники створювали динамічний образ поляка східних теренів (т. зв. « поляка кресового ») — особи, яка не тільки належить до панівної групи, а й перебуває в авангарді модернізації Польської республіки.

Незважаючи на факт внутрішнього поділу українців (приблизно 4,3 млн осіб), назовні вони маніфестували етнічну солідарність та ефективність функціонування як національної спільноти. Вона надалі була аграрна: вісім з десяти українців утримували свої родини з рільництва, причому лише половина господарств могла прогодувати родину власника. Після Великої війни обмежені можливості т. зв. « зарібкової еміграції » і труднощі у здобутті роботи безпосередньо у місцевості проживання призвели до зростання

конфліктів усередині українського села і радикалізації соціальних і політичних вимог українців-селян і українців-робітників. Не краща була ситуація з інтелігенцією. Вивчені коштом великих обмежень і труднощів, діти українських селян, дрібних торговців, ремісників і, почасти, незаможних душпастирів не мали жодних шансів на більш-менш успішну кар'єру й професійне зростання в державних структурах Польської республіки. Така ж ситуація очікувала українців у закладах освіти, самоврядування чи приватному секторі. Як правило, українців новопосталої Польщі чекала доля безробітних або праця в українських громадських, культурних і кооперативних інституціях. Значні труднощі переживала українська господарка, адже бізнес українців не володів достатнім капіталом, який би дозволяв інвестувати в новітні галузі економіки, а тому був приречений на малоприбуткову кооперацію з дрібними рільниками і рекламування виробів народних промислів. До цього додавалися, з одного боку, гіркота поразки національно-визвольних змагань, утрата західноукраїнської державності, а з другого — тріумф поляків у війні 1918–1919 рр., заходи польської інтелігенції й осадників, спрямовані на зміцнення польського панування у Галичині. Це, зокрема, пояснює факт, що для більшості українців поляки і Польща були «чужими» з власною релігією, мовною і культурною традицією, історичною пам'яттю — усім тим, що формувало численні міфологеми, закиди та упередженість. Внаслідок цього українські та польські політичні еліти активно поборювали одна одну, сповідуючи гасла національного і геополітичного інтересів. Навколо таких еліт концентрувалися активісти для проведення агітації, створення організаційних структур, проведення виборчих кампаній та різноманітних акцій — від поширення листівок до диверсійних та терористичних актів. Та все ж таки більшість мешканців Галичини незалежно від своєї самоідентифікації зосереджувалася на проблемах повсякденного життя, аніж включалася у політичні перегони. Коли ж інколи доходило до відкритого конфлікту — більшість етнофорів старалася уникати однозначної відповіді, на чиєму вони боці. Однак були й події, що призводили до загальної мобілізації і солідарності мільйонів українців — військова пацифікація українських сіл 1930 р. чи страта бойовиків УВО Василя Біласа і Дмитра Данилишина 1932 р.

Свідченням того, що міжвоєнний світ у його західноукраїнському вимірі неможливо однозначно «вписати» в перспективу сучасного народу, зокрема за наявності його етнокультурних та етноконфесійних відмінностей, була єврейська спільнота. Євреї становили приблизно десять відсотків мешканців східних земель новопосталої Польської держави (з мільйона осіб). Зокрема галицькі євреї, зберігаючи традиційну модель життя та звичаїв, як правило, були відкриті на інтеграцію у польську культуру й мовне середовище, а почасти й німецьку мову. А що це уможлиблювало обшир польсько-єврейських контактів у суспільному, культурному й товариському житті, то часто асиміляторські процеси призводили до ідентифікації з польськістю (інколи при збереженні Мойсеєвої релігії). Паралельно з'явилися симптоми зростання польсько-єврейських конфліктів: антиєврейську агітацію розпочали ендеки, гасла боротьби проти «єврейського лихварства»

використали людовці, а в листопаді 1918 р. дійшло до погрому у Львові. Той факт, що поза вишами (т. зв. «лавкове гетто») польсько-єврейські взаємини в міжвоєнний період не були найгірші, не применшував проблем, які існували, адже стосунки поляків та євреїв залишалися напруженими. Передусім — у царині шкільництва, яке стало вдалим інструментом примусу єврейських дітей і молоді до польської мови. Оскільки після Травневого перевороту євреї були готові на тривалі компроміси з польською владою, яка в обмін на лояльність обіцяла не чіпати внутрішню автономію єврейських спільнот, ефектом цього стала формальна нормалізація взаємин і одночасна ізоляція єврейства. Головним фактором, який безпосередньо впливав на повсякденне життя євреїв, була трагічна економічна ситуація: тогочасні модернізаційні процеси заклали вибухівку уповільненої дії в підґрунтя єврейської господарки. Зокрема оптова торгівля, дешевий фабричний одяг і взуття, галантерейні товари, а також сучасні торговельні фірми виштовхували з ринку традиційний дрібний промисел євреїв. Навіть ринок послуг, який пропонував широкі можливості різних способів комунікації (від поїздок, відпочинку та розваг до відвідання гастрономічних крамниць), зводив нанівець світ дрібнотоварної торгівлі і посередництва євреїв між сільськими і міськими ринками, який ще напередодні Великої війни панував у досліджуваному хронотопі. Все це призвело до появи явища дешевої і малокваліфікованої єврейської робочої сили. Якщо до 1929 р. якось удавалося регулювати (щоправда, не завжди успішно для єврейської спільноти) ці процеси, то з початком Великої кризи сотні тисяч євреїв потрапили в пастку жебрацтва і безнадії. А каталізаторами цього стали політичні й економічні процеси в тогочасній Європі, які сприяли усталенню конфліктного характеру українців та євреїв. При цьому ані перші, ані другі не виявляли готовності до боротьби з кривдою, якої зазнавали в міжвоєнній Польщі — того історичного явища, що нині позначають як життя «із кривдою на самоті» (формулювання М. Гона).

Отже, будь-які спроби поділу мешканців східних теренів посталої 1918 р. відновленої Польської республіки на підставі сучасних критеріїв етнічних історії, соціології й політології наштовхуватимуться на оманливість суб'єктивізму сучасних репрезентантів тих національних історіографій (української, польської, ізраїльської), чиї прабатьки були безпосередніми акторами політичного процесу, а також на різноманіття геополітичної риторики й етнічних стереотипів. Поза цим міжнаціональні взаємини на західноукраїнських землях у 1918—1939 рр. просто не могли уникнути націоналістичної перспективи картини світу, що її малювали як офіційна влада, так і опозиційні до неї сили, інколи — військового й терористичного запілля. Внаслідок цього саме «національне самоусвідомлення» й «націоналізація» стали альфою і омегою того, що, іноді надто лаконічно, дослідники називають розвитком сучасної національної свідомості. Тому її можна вважати «хрестоматійним» поясненням причини трагедій народів пограниччя у кривавому ХХ сторіччі. Ймовірно, західноукраїнський різнобічний трикутник був тим гордієвим вузлом, розрубавши який одним махом, відкрили скриню Пандори.

А що вже в березні 1925 р. для коломийської влади «справа Оренштайна» стала «приватним конфліктом», до того ж Станиславівське воєводство не вбачало потреби нею займатися (йшлося про судовий процес між видавцем і якимось Менделем Фрідманом у коломийському повітовому суді щодо власності першого)⁶⁷, то зрозуміло, чому саме 1924-й став роком потрясінь і поразок видавця, бо вже пізньої осені він фактично з нічим повернувся до німецької столиці. Чи він і надалі шукав шляхів розв'язання своїх видавничих проблем, а точніше розв'язання майнових суперечок, невідомо. А от що Оренштайн і далі залишався важливою фігурою на тривимірній українсько-польсько-єврейській шахівниці, про це свідчили його спроби стати більш-менш значущим актором (звісно, не першого чи другого плану), *штайгеріади*.

⁶⁷ Іван Монолатій, «Український джентльмен західньо-європейського покрою і жидівської національності»: *штрихи до етнополітичного портрета видавця Якова Оренштайна*, с. 182–183.

ОПОВІДЬ СЬОМА: ДЕТЕКТИВНА

*«Не була це перша жидівська спроба
вплинути на УВО...»*

Повернення Оренштайна до Німеччини
Його ангажування у справу «польського Дрейфуса» – Станіслава Штайгера
Спроби втручання польської поліції в активність видавця
на задвірках судового процесу
Оренштайн – посередник між єврейськими організаціями США та УВО
«Берлінська» зустріч Оренштайна з Євгеном Коновальцем
та його найближчим оточенням
Оренштайнові заперечення його знайомства з фігурантами штайгеріади

Львів, 1924

Берлін, 1925

*Українсько-єврейські взаємини:
(не)минучість напруженості
в умовах втручання третьої сили*

*Етнічний тероризм
як інструмент міжгрупової
взаємодії*

*Польсько-єврейська угода 1925 року
як камінь спотикання
у взаєминах українців та євреїв
у «новій» Польщі*

Зазвичай у біографіях, які крок за кроком простежують заплутаний життєпис свого головного героя, покликаючись на конкретні факти, певної миті мусить з'явитися постать детектива. Ця фігура й стає другим повноцінним героєм біографії, адже наратор-детектив мусить розшукувати свідків подій, розмовляти з мешканцями місцевості, в якій міг перебувати його протагоніст. Саме тому біограф-детектив і трактує життя свого героя як загадку чи серію загадок, що їх треба розв'язати; часто-густо він опиняється перед неминучістю того, що більшість з них так і залишиться без відповіді. Для цього оповідач може не дотримуватися якоїсь «генеральної» лінії чи йти лише за конкретними датами, пам'ятаючи про певну гіпотетичність віднайдених фактів та аргументів.

Оскільки активність видавця на східних теренах новопосталої Польської республіки у другій половині 1924 р. завершилася для нього фактично фіаско його різнопланових ініціатив, на початку зими він повернувся до Німеччини. Щоправда, він і далі не полишав надій на зміну тональності «нової» влади щодо його особи, а тому цікавився «галицькими справами». Далося взнаки й упереджене ставлення поляків у 1923–1924 рр. до галицьких євреїв, яке поставило під сумнів лояльність останніх до нової влади як політичної сили.

Станіслав Штайгер

Найімовірніше, що одним з проявів цього була позиція польської влади щодо етнічних акторів, одним з репрезентантів яких і був Оренштайн. Зосібна, у цих обставинах він став одним з багатьох нині майже не відомих акторів закулісся в театрі українсько-єврейських суперечностей. Якщо їхнім провісником стала *штайгеріада*¹ – суд над євреєм Станіславом Штайгером, який опинився на лаві підсудних за обвинувачення в замаху на президента

¹ Максим Гон, *Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939)*, Рівне 2005, с. 12; Володимир Меламед, *Справа Станіслава Штайгера*, «І», ч. 51: Гебрейський Львів, Львів 2008, с. 215–227.

Польщі Станіслава Войцеховського, 5 вересня 1924 р. яке насправді здійснив член УВО², то для видавця це було, сказати б, рівняння з багатьма невідомими. Його розв'язання тільки почасти дозволяє зрозуміти місце і роль Оренштайна в надзвичайно заплутаному спектрі українсько-польсько-єврейських взаємин міжвоєнної доби.

Українсько-єврейські взаємини: (не)минучість напруженості в умовах втручання третьої сили

В 1920–1923 рр. українсько-єврейські взаємини не оминули напруженості. Втручання третьої сили — поляків — зруйнувало доволі сприятливу мить для коригування двосторонніх відносин. Вирішальну роль відіграв статус двох народів: євреї виступали носіями ідеалів екстериторіальної нації, українці — державної (згодом — територіальної). Це обумовило контакт, але не цілковите порозуміння двох спільнот: перші мріяли про рівноправ'я та відродження свого національного вогнища, другі — вимагали беззастережної підтримки ідеї побудови власної держави.

Вектором політичного курсу українців залишалася державницька позиція. Натомість більшість східногалицьких євреїв виявилася не готовою стати на захист як української, так і польської державності. Часткове зближення двох таборів, незважаючи на зростання невдоволення позицією євреїв серед певних кіл української громадськості, окреслилося лише 1922 р. Єврейсько-українські взаємини зазнали вагомих випробувань 1922 р., коли було оголошено вибори до сейму і сенату, спрямовані на утвердження влади Польщі у Східній Галичині. Саме тому для євреїв дилема 1922-го означала передусім визначення свого ставлення до проблеми політико-правового статусу Східної Галичини, а одночасно й орієнтацію на користь української чи польської державності. А що це викликало тривалі вагання серед єврейських політичних кіл, відмова єврейських партій підтримати бойкот виборів, який проводили українці, значно ускладнила українсько-єврейський діалог. Постанови різних українських партійних сил — *«Української Національної Ради»*, *«Української міжпартійної Ради»*, *«Ширшого народного комітету Української трудової партії»* та інших про бойкот виборів обумовили патову ситуацію для східногалицького єврейства. Оскільки національна та громадянська дискримінація євреїв потребувала негайного розв'язання їхнього національного питання, український провід вимагав від євреїв підтримки його позиції. Це спричинило розбіжності в поглядах єврейського електорату, а тому євреям Східної Галичини не вдалося сформувати єдиного національного фронту. Так, зокрема, *«Сіоністська партія Східної Галичини»* виступала за участь у виборах під гаслами захисту національних інтересів, а *«Поалей-Ціон»* пропонував бойкот виборів під стягом класової солідарності з українським пролетаріатом. Незважаючи на це, всі партії євреїв взяли участь у виборах

² 9 квітня 2015 р. Верховна Рада України ухвалила закон *«Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті»*, в якому вказано перелік організацій, які визнаються такими, що боролись за незалежність України, серед них є і Українська військова організація. — Авт.

1922 р. Переважна більшість євреїв у Східній Галичині голосувала за блок національних угруповань — «Об'єднаний комітет національно-єврейських партій». Голосування переважної більшості євреїв за власних кандидатів змінили акценти у взаєминах українців та євреїв: відмова від проголошення заяв про державно-правовий статус Східної Галичини під час виборів 1922 р. пом'якшувала його тональність. Умовою дальшого українсько-єврейського порозуміння був принцип самостійного політичного курсу східногалицьких послів-євреїв у сеймі та сенаті. Зокрема наприкінці 1922 р. у Варшаві утворився «Союз єврейських послів Східної Малопольщі», а євреї — прихильники української державності — тоді ж об'єдналися у складі «Західноукраїнського Товариства Ліги Націй». Незважаючи на це, співпраця українців та євреїв у виборчих кампаніях, яка тривала й після виборів 1922 р., не поширювалася на Східну Галичину. Внаслідок цього напередодні ухвали Ради Амбасадорів між українською й єврейською спільнотами зростав дисонанс, усталенню якого сприяла й відмінна тактика двох націй у 1921—1922 рр. (у час, коли польська влада проводила перепис населення і вибори до законодавчих органів).

Такими, на думку сучасних дослідників, були ті основні фактори, що зумовили стрімке загострення українсько-єврейських взаємин у Галичині у 1920-х роках³.

Незважаючи на той факт, що вже 8 вересня того ж року УВО взяла відповідальність за замах на президента Польщі на себе і висловила жаль з приводу арештування єврейського студента-правника, який використали як привід для антисемітської агітації, знадобилося понад рік (грудень 1925 р.), щоб суд виправдав невинного⁴. Ось заява, подана до львівського часопису «*Chwila*»:

«Вельмишановний пане редактор!

Атентат, виконаний дня 5.IX. у Львові при вул. Коперника, зорганізувала побіч всяких ще інших Українська Військова Організація і виконала його через своїх членів Українців. Член УВО, котрий кинув петарду, відразу зорієнтувався, що через нещасливий випадок не принесла вона бажаного наслідку. Тоді постановив він покінчити своє діло револьвером і тому також залишився ще кілька хвиль на місці. Не зміг вже одначе виконати свого наміру і мимо своєї волі уратував собі в той спосіб життя. Бо підчас коли він він в міжчасі стояв на місці, інші в справу не замішані, начали утікати. В тому як раз моменті арештувала польська поліція зовсім не причасного в томі атентаті Штайгера, жидівської народности, члена сіоністичної організації. Фактичний же виконавець через нікого не затриманий, подався

³ Див.: Ірина Погребинська, Максим Гон, *Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці (до проблеми українсько-єврейських взаємин)*, Київ 1997, с. 57—78; Максим Гон, *Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935—1939)*, с. 10—15.

⁴ Максим Гон, *Діалектика державності в українсько-єврейських взаєминах у Галичині 1918—1939 рр.*, «Україна Модерна», ч. 7, Київ — Львів 2002, с. 105.

спокійно взад і зараз знаходиться поза всякою небезпекою. Подаючи повисший фактичний стан до відома, уповажнюємо Вас до пороблення відповідних заходів так супроти польської влади, як і публичної опінії в ціли усправедливлення і увільнення Штайгера як теж ціли схоронення жидівської суспільности і Сіоністичної партії перед нагінкою, організованою з тої причини польським громадянством. Залишаю Вам повну свободу у виборі доцільних способів поступування, не виключаючи оголошення того письма в пресі. Рівночасно висказуємо жаль, що акція УВО мимовільно нанесла поважні шкоди зовсім невинній особі жидівської народности, та що стала причиною поновної нагінки з польського боку на Сіоністичну партію і жидівське громадянство. Надіємось, що научене тими гіркими досвідами жидівське громадянство здержиться в будучности в участі в польських торжествах на наших землях, котрі те торжества, як обидливі для автохтонного українського населення ніколи не будуть нами толеровані.

Постій, дня 8 вересня 1924 р.

Верховна Револуційна Рада Української Військової Організації»⁵.

[Львів, 1924]

[Львів, 1924]

[«Тут (на вулиці Легіонів. — І. М.) зустрінеш жваві зосереджені вирази обличчя, блукаючі погляди, нашорошені вуха — таких собі гендлярів, перекупників, спекулянтів. Вони стоять там цілими юрбами, галасливими натовпами, а то і як весь полк. Ця вулиця — суцільний жах. Вона йде в наступ єдиним чорним ринком. Хто нею пройдеться — зрозуміє, що таке безприбуткова торгівля, непродуктивна праця та що означають неприязні слова про паразитів і дармоїдів. Ніхто з тих, хто бажає цьому народу (єврейському. — І. М.) добра, не намагатиметься щось замовчувати. Те, що до такого допустили, свідчить, у якому скрутному, злиденному, небезпечному для себе й оточення економічному становищі перебувають євреї.

... Позаду міського театру закінчується добра бруківка ошатної вулиці Легіону з її елегантними крамницями, пам'ятниками, автомобілями, електричними дуговими лампами, готелями. Починаються болота. Мої черевики обліплює глина. Це — єврейське гето з пульсуючим натовпом гендлярів, од дрібних до найдрібніших, роззяв і паразитів. На Краківській площі багато дерев'яних яток. Праворуч імпазантний побілений будинок із великими напівкруглими вікнами. [...] А навпроти — перші руїни. Поруч із одноповерховою цегляною будівлею стоїть обвалений будинок. Чи то вогонь, чи якесь інше лихо знищило його, залишивши тільки червоні мури.

⁵ Після атентату, «Національна думка», Прага 1924, № IV—VI, с. 24—25.

... Помічаю завзяту симпатію цих людей (українців. — І. М.) до всього німецького та Німеччини. Проте жахлива, тупа, цілком тваринна ненависть до поляків так і вибрижує з багатьох. Прості люди, так мені здається, відчувають радше відчуженість до поляків. А от освічені сприймають себе пригнобленою нацією; вони намагаються пробудити патріотичні почуття культурним шляхом. [...] Ця відкрита і водночас таємна війна, у будь-якому разі гріша за війну ірландців із англійцями, оскільки тут неможливо просторово розмежувати країни та народи; вони ніби злилися воєдино.

Зараз тут у школах сидять українці, євреї, білоруси та бозна-хто ще. Їхні народи розірвані. Їм не дають розвиватися так, як вони бажають. А тоді все йде не так. Вони замикаються в собі, їхні душі палають. Ще й уперті, дуже вперті. ... Я знаю, як навчають "історії": манію величчя комбінують із незнанням. Я знаю, як навчають "свободи": з ненавистю до сусіда. [...] Державний патріотизм, якого вимагають західні та східні уряди від своїх мас, від своїх підданих — це варварство. Держави сьогодення — це випадкові, ледве чи доцільні утворення. [...] І ось вони (поляки. — І. М.) мають свою державу, і вона отруює їхню народовість. Кордон намагається поквитатися з ними. Це виявилось понад їхні сили. Це нагадає революціонера, котрий, прийшовши до влади, стає тираном.

Так у Лембергу живуть поруч три народи: поляки, панівні, обачні, життєрадісні, власники; євреї, такі різні, тихі та відчужені, недовірливі, метушливі, пробуджені до життя; українці, непомітні, мовчазні, стримані, запальні, підступні, меланхолійні, суміш змовників і бунтівників»⁶].

Незважаючи на заяву УВО (оскільки довелося б публічно визнати існування українського терористичного підпілля), після короткого розслідування С. Штайгер постав перед Надзвичайним трибуналом (що розглядав політичні і кримінальні справи, які підпадали під категорію смертної кари), який розпочав роботу 15 вересня 1924 р., а завершив уже за два дні, затримавши головного фігуранта у в'язниці аж до 17 грудня 1925 р.⁷ А зважаючи на юдофобство польської інтелігенції Львова, «Штайгер засвітив... надію зірвати польсько-жидівські переговори, піднявши... польську прилюдну думку і підбехтавши вулицю ненавистю до жидів»⁸.

⁶ Ян Пауль Гінріхс, *Lemberg — Lwow — Львів. Фатальне місто*, пер. з нідерл. Я. Довгополий, Київ 2010, с. 58, 59, 60, 62.

⁷ Володимир Меламед, *Справа Станіслава Штайгера*, с. 215, 216.

⁸ Зиновій Книш, *Два процеси. Як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році*, Торонто [б. р.], с. 10.

З іншого боку, за висловом сучасників-українців, ця справа була «подвійно невідповідною» для поляків, адже це «за одним махом відкидало б нагоду розправитися з жидами і відгрівало б у закордонній політиці польсько-український спір, що його поляки всіма силами намагалися представити перед міжнародною opinio як уже коли не остаточно полагоджений, то на найкращій дорозі до повної згоди»⁹.

Справа С. Штайгера ускладнювалася міжнаціональними відносинами, політичною і соціальною нестабільністю на західноукраїнських землях, зокрема намаганнями пов'язати її з комуністичним рухом або єврейською змовою. Тому проти судової машини на своєрідний двобій стали євреї не лише в тогочасній Польщі, а й цілій Європі. Ось як це описував сучасник: «Поки... поволі, але невпинно оберталися колеса в машинерії судового слідства, жида у Львові заметушилися. Та й не тільки в самому Львові, навіть за межами Польщі ще раз потвердилася стара правда, що хто вдарив одного жида, зачепив собі всіх. [...] не було жида у Львові, від найбагатшого банкира, до найбіднішого «ганделеса», що скуповував шмати та всяке старе дрантя по хатах, щоб не думав над способами, як визволити свого одноплемінника з тюрми»¹⁰.

Ті обставини, що львівська кримінальна поліція за якийсь час повернулася до версії українських націоналістів (перед тим зійшовши на манівці «Процесу Корнгабера, Єгера, Глязермана, Дверницького і Микитина»), а польські політичні кола розпочали кампанію проти євреїв, обвинувачуючи їх у сепаратизмі і в антипольській політиці, призвели до повторних слухань у справі С. Штайгера у жовтні 1925 р. До судового процесу залучили нові факти, докази і свідчення, а лідери єврейської спільноти почали говорити про причетність до справи УВО¹¹, історики якої так оцінювали *штайгеріяду*: «Чи сподівався інж. Федір Яцура, майструючи бомбу в підвалі своєї лябораторії, яким ланцюгом вибухів пролунає вона в світі? Найперше арештовано Станіслава Штайгера... наглий суд над Штайгером — в усій малій і великій жидівській пресі всіх континентів ішла безплатна реклама для Української Військової Організації та й для всієї справи нерозв'язаної польсько-українських відносин, а посередньо для визвольної боротьби цілого українського народу»¹².

Згодом причетність до цієї справи військово-терористичної організації українців довели (про що УВО заявляла від самого початку¹³), а єврейські ЗМІ опублікували коротку версію цієї історії: «...член Української військової

⁹ Там само.

¹⁰ Там само, с. 18, 19.

¹¹ Володимир Меламед, *Справа Станіслава Штайгера*, с. 220.

¹² Зиновій Книш, *Два процеси. Як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році*, с. 37.

¹³ Зиновій Книш, *На повні вітрила! (Українська Військова Організація в 1924—1926 роках)*, Торонто 1970, с. 163.

Теofil Ольшанський

велике значення, вістка про нього рознесеться широко в світі і це буде голосним протестом українського народу проти неправної польської державности на наших землях.

Трохи не підскочив я з радощів, що така велика честь упала на мене — з сотень і тисячів бойовиків УВО вибрала мене.

— За скоро радієте, — продовжував Головінський, — послухайте до кінця найперше. Після того, як кинете бомбу — не втікайте, стійте на місці. Втеча і так вам нічого не допоможе, бо або вибух бомби вб'є вас разом з іншими, або звернете на себе увагу в той спосіб і вас зараз же зловлять. Якщо залишитеся живі — поліція вас арештує. В слідстві маєте заявити, що ви член Української Військової Організації і кинули бомбу з її наказу на голову ворожої держави, що насильно і безправно окупувала українські землі, з чим український нарід не погодився і ніколи не погодиться. Добре собі те запам'ятайте, вивчіть напам'ять, щоб не наплести яких небелиць. З того вийде велика справа в суді і ми це використаємо політично. [...] Уважайте ж, що по вашій поведінці світ судитиме не тільки вас одного, — тут ідеться про честь і славу цілої УВО, покажіть себе гідним її бойовиком»¹⁴.

Як бачимо, йшлося про використання УВО етнічного територізму — проти визначеного керівництвом цієї військово-терористичної організації політика-не-українця високого рангу.

¹⁴ Володимир Меламед, *Справа Станіслава Штайгера*, с. 220.

¹⁵ *Розповідь Теофіля Ольшанського*, [у:] *Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації*, Збірник І. Зібрав, упорядкував і зредагував Зиновій Книш, Торонто [б. р.], с. 49—50.

Етнічний тероризм як інструмент міжгрупової взаємодії

Міжетнічний інтеракціонізм етнонаціональних спільнот на західноукраїнських землях транзитивного періоду означений низкою політичних суперечностей і конфліктів. Останні в умовах реакції політичних акторів та етнічних лідерів на ту, що існує/уявну кривду або внаслідок їхнього небажання змін у статус-кво фокусували увагу на конкуренції ідеологій «своїх» і «чужих». Передумовами етнополітичних суперечностей та конфліктів у досліджуваному хронотопі були протиставлення одних суб'єктів міжетнічної взаємодії прагненням других, яке виявлялося в діалектиці (взаємо)заперечення «вони»-устремлень. Ініціативи етнічних груп, спрямовані на зміну/збереження суспільних реалій, свідчили як про їхню відмову від взаємодії на засадах «правил гри» чи, навпаки, їхній захист, так і про намір запобігти досягненню визнаних наслідків конкурентною стороною. Визначальними факторами етнополітичного конфлікту на західноукраїнських землях були, по-перше, усвідомлення різностатусними групами різниць у перспективі реалізації своїх ціннісних можливостей і, по-друге, політична ідентифікація етнофорів на засадах етнічності.

Визначальним каталізатором етнополітичних конфліктів, які відбулися в 1920–1930-х роках на західноукраїнських землях, стали суперечності групових інтересів та умов адаптації «чужих» в етнополітичний організм держави. А тому можливості політичної системи задовольнити ціннісні очікування політичної участі тих етнофорів і етнічних політичних акторів, претендентів на елітні позиції, які намагалися зайняти вищий щабель у владній ієрархії, залежали від частоти змінюваності інкамбентів. Унаслідок особливостей етнополітики держави й діяльності етнічних суб'єктів конкуренція чи безпосередня боротьба етнічних груп за владу стали складниками поліпредметних/структурних конфліктів. Оскільки усталенню атмосфери етнополітичних конфліктів сприяло переплетення пріоритетів етнонацій, кожна з них керувалася цілями, які відповідали їхнім інтересам без урахування прагнень «чужих». А що будь-який груповий інтерес є запереченням аналогічних домагань інших етнонаціональних спільнот, то природа етнічного конфлікту, найімовірніше, крилася в самому дискурсі етнонаціоналізму. Своім відправним пунктом останній визначав інтереси «своїх», а тому, спираючись на парадигму нонконформістської ознаки націоналізму, етнополітичний конфлікт на західноукраїнських землях можна трактувати як «політичну доктрину відмови» «чужих». При цьому за ознакою статусу суб'єктів, які брали в ньому участь, його ми класифікуємо як зіткнення між не- (поляки – євреї) та рівноправними (українці – євреї) групами. Всі конфлікти за оволодіння владою як найдефіцитнішим ресурсом набирали маніфестаційної форми внаслідок значущості завдань, які намагалися реалізувати їхні безпосередні учасники – держава, з одного боку, етнофори й політичні актори, з другого.

У досліджуваному хронотопі застосування суб'єктами етнополітичних процесів етнічного насильства й терору щодо «чужих» стали одними з форм у арсеналі дій учасників міжетнічного суперництва й конфліктів. Його психологічний варіант застосовували для створення атмосфери обструкції

етнофорів з числа супротивної сторони, їх ультимативного переконання в імперативі виконання висунутих до них домагань, власне — спонукання/примушування до дій, які б задовольнили інтереси їхніх авторів. Тому-то етнічні почуття ставали предметом маніпулювання «етнічними антрепренерами», зацікавленими в мобілізації своєї групи на політичну боротьбу заради цілей, які вони ж і сформували. Дійовим, але невиправданим інструментом поглиблення етнополітичних суперечностей і виникнення/продовження конфлікту стала практика політичного тероризму й використання насильства як засобу політичної боротьби. Воно сприяло посиленню конфліктності взаємовідносин між учасниками політичного процесу, а використання примусу/насильства в більшості випадків призводило до загострення конфліктів і конфронтації їхніх учасників. Оскільки тероризм, за своєю сутністю будучи складним соціально-політичним явищем, яке акумулювало в собі етнополітичні суперечності, що досягли в суспільстві конфліктного рівня, об'єкт терористичних посягань зазвичай мав двоякий характер. З одного боку, він включав безпосередню жертву терориста або цінності, які він мусив зруйнувати; з другого — спільний об'єкт, яким були елементи конституційного ладу (територіальна цілісність, політичний устрій держави і т. д.). Тому взаємодії, в основі яких лежав примус, глибоко конфліктні за своєю суттю, і в типових випадках вони були співмірні із загрозою застосування чи застосуванням сили. А що ідейною основою етнічного тероризму є етнонаціоналізм, який, сказати б, виступає з ним у тандемі із сепаратизмом, то можна припустити таке. По-перше, суб'єкти політичного терору в досліджуваному хронотопі як каталізатор етнополітичного конфлікту використали тероризм етнічний. По-друге, в контексті етноконфліктної взаємодії на західноукраїнських землях етнічний тероризм виконував захисну функцію (аналогічну до т. зв. «охоронного націоналізму») національно-визвольної боротьби галицьких українців і мав індивідуальну форму.

Натомість, незважаючи на доручення очільних діячів УВО, Т. Ольшанський не залишився на місці замаху, врятувавшись утечею¹⁶, а там схопили саме С. Штайгера. Зосібна 12 жовтня 1925 р. він свідчив про те, що тоді трапилося: «Стоячи там (на розі вулиць Коперніка і Леґіонів), я помітив когось, хто кинув загорнутий у газету пакунок у бік проїжджаючого президентського екіпажу. Після того, як я зрозумів, що це бомба, я побіг до найближчої брами, інші люди теж утікали. Будучи всередині, я почув жіночий голос: «Він побіг до брами, він був у світлому плащі». Я подумав, що вони могли говорити про мене. Я зняв капелюха і вийшов на вулицю. Там я і був арештований»¹⁷.

А що за два дні після замаху на очільника Польської республіки Т. Ольшанський утік зі Львова, а за три тижні нелегально залишив Польщу,

¹⁶ Там само, с. 53.

¹⁷ Володимир Меламед, *Справа Станіслава Штайгера*, с. 219–220.

перейшовши польсько-німецький кордон у Битомі¹⁸, міністр внутрішніх справ Пруссії Карл-Вільгельм Северінг 22 жовтня 1925 р. заявив про відкриття справи на бойовика УВО. Преса повідомляла, що в Німеччині Т. Ольшанський «визнав своє членство в УВО і прийняв звинувачення у спробі убивства президента Польщі 5 вересня 1924 року»¹⁹.

Оскільки судовий процес над С. Штайгером і далі тривав, член УВО мусив ще раз підтвердити свої зізнання у листопаді того ж року, добровільно зголосившись до берлінської поліції за згодою лідерів УВО²⁰. «Ольшанський признається перед берлінською поліцією, що це він виконав атестат на президента Войцеховського та що підозріння в тому інших осіб, а між ними й обвинуваченого Штайгера, безосновні. Мотив цього індивідуального признання — не допустити до засуду невинної людини»²¹.

Як повідомляла «*Chwila*», рапорт із зізнаннями Т. Ольшанського надіслали до прусського МВС, яке невідкладно мало передати ці свідчення до львівського суду²². Одночасно єврейські політичні кола, використовуючи зв'язки з українським урядом у Відні, сконтактувалися з Начальним Командантом УВО. Зосібна Євген Коновалець підтвердив відповідальність українців за напад Т. Ольшанського, однак з цього приводу УВО не зробила жодної офіційної заяви, очевидно, зберігаючи статус-кво. Натомість, як свідчили єврейські ЗМІ, колишній Диктатор ЗУНР Євген Петрушевич нібито відповів на запитання про причетність бойовика УВО до замаху на С. Войцеховського так: «Чи Ольшанський скоїв замах, чи ні — це також наше питання. Ми знаємо те, що знаєте ви, а саме, що Ольшанський признався до вини. Ми вважаємо, що за даних обставин Штайгер не має бути засуджений. Щодо справи Ольшанського, ми маємо чекати на результати подальшого розслідування»²³.

Інтрига полягала в тому, що українські політики відразу ж заявили, що ніякого інтерв'ю Є. Петрушевича не було. Львівське «*Діло*» надрукувало текст спростування Романа Перфецького:

«Інтерв'ю з президентом д-ром Євгеном Петрушевичем і зо мною, подане в «Моменті» і в «Хвілі» та інших часописах, являється видумкою та містифікацією, а відносно моєї особи ярким перекрученням моєї розмови, яку я 25 жовтня (1925 р. — І. М.) мав з кореспондентом «Істер Прес Сервіс», а не варшавського «Моменту».

¹⁸ Розповідь Теофіля Ольшанського, с. 54—56; Володимир Меламед, *Справа Станіслава Штайгера*, с. 220.

¹⁹ Володимир Меламед, *Вказ. пр.*, с. 220.

²⁰ Там само, с. 220—221.

²¹ Зиновій Книш, *Два процеси. Як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році*, с. 80.

²² Володимир Меламед, *Справа Станіслава Штайгера*, с. 220—221.

²³ Там само, с. 221.

Стверджую, що при тій розмові президент д-р Євген Петрушевич зовсім не був присутній, цього кореспондента не знає, не бачив, не мав з ним ніколи ніякої розмови.

Моя розмова з кореспондентом «Істер Прес Сервіс» торкалася правного положення української національної території під Польщею, Румунією і Чехословаччиною, відносин, серед яких опинилося українське населення, головню в Румунії і в Польщі, та відпору того населення. При тому вказав я на протести наших політичних чинників, заяви українських політичних партій та деякі активістичні виступи. В зв'язку з тим запитав мене під кінець розмови згаданий кореспондент, чи атентатчиком на президента Войцеховського може бути українець, а не жид Штайгер. На те я відповів коротко, однак не в той спосіб, вложений мені опісля в уста кореспондентом, що про цю справу знаю тільки те, що подано в часописах, і тому я не в спроможності дати докладнішої відповіді на це питання, а в засуд Штайгера, супроти стану процесу, не вірю.

Берлін, 1 листопада 1925.

Д-р Роман Перфецький»²⁴.

Зауважмо, що такий розвиток подій можна пояснювати й тим, що саме в цей час УВО активно засуджувала радянофільство Є. Петрушевича, а 1925-го – група його прихильників на чолі з колишнім засновником розвідки УВО Осипом Думіним спробувала розколоти організацію Є. Коновальця, утворивши своєрідний «клон» підпільної військової структури – «Західньо-Українську Національно-Револьюційну Організацію» (ЗУНРО)²⁵. Ймовірно, тактика таких взаємозаперечень була наслідком безкомпромісного поборювання двох українських військово-терористичних угруповань.

Ускладнення перебігу *штайгеріади* 1925 р. зумовлювалося й тим, що окремі польські кола намагалися виставити євреїв у разі нації-терористів, ворогів польської державності. Разом з тим, захищаючи підсудного (фактично всіх східногалицьких євреїв), адвокати підсудного були ладні вказати на безпосереднього виконавця замаху. Для цього вони залучили у процес С. Штайгера як свідків Натана Ранда та Ізраеля Вальдмана. Ці особи дали свідчення віденській поліції, адже «віденські-бо жиди не хотіли лишитися позаду своїх львівських та варшавських побратимів, вони теж нагострили нюх, давай і собі докинути копійку до справи. Кинулися поміж доволі чисельною на той час українською еміграцією в Відні, чи не впадуть на слід якоїсь сенсації»²⁶.

²⁴ Містифікація. На маргінесі Штайгеріади. Спростування д-ра Перфецького, «Діло», Львів 1925, 5 листопада, ч. 248, с. 4.

²⁵ Олег Павлишин, *Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис*, с. 339–342.

²⁶ Зиновій Книш, *Два процеси. Як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році*, с. 50.

Перший з них свого часу служив в УГА, його військовий суд звинувачував у казнокрадстві, за що він відсидів кілька місяців у тюрмі, а вже після поразки визвольних змагань українців опинився у Відні. Власне Н. Ранд стверджував, що С. Штайгер — жертва української таємної організації, а не польських поліції та судочинства, покликаючись нібито на розмову у Відні з українцем Іваном Процем. Щоправда останній 26 листопада 1925 р. заперечив це, надіславши з Берліна до львівського «Діла» спростування²⁷.

Тим часом І. Вальдман намагався переконати провідників УВО публічно визнати факт організації та проведення теракту²⁸. Для цього він за посередництва Юліана Бачинського зустрівся у липні 1925 р. в Берліні з Є. Коновальцем у присутності свого брата Мойсея²⁹: «Багато говорили вони про цілість українсько-жидівських взаємин на тлі післявоєнної ситуації, бо й полк. Коновалець знав про прихильну поставу д-ра Вальдмана до визвольної української боротьби. Само собою, була теж мова про атестат на Станіслава Войцеховського, це ж бо була головна причина, чому д-р Вальдман шукав розмови з полк. Євгеном Коновальцем. Тоді-то полк. Коновалець мав заявити д-рові Вальдманові, що виконавець атестату, член Української Військової Організації є вже за границею, а саме тут у Берліні, і що Українська Військова Організація давно вже виконала свій моральний обов'язок висилкою листів до «Хвілі» в тій справі, а не її це вина, що польська судова влада з метою політичних поррахунків з жидами не хоче тому йняти віри»³⁰.

Під час цієї зустрічі І. Вальдман, покликаючись на пропаганду УВО, запропонував провести за кордоном судовий процес щодо замаху на польського президента. На його думку, «на такий процес з'їхалися б кореспонденти всієї світової преси, про те вже мусіли б подбати жиди, заінтересовані в тому, щоб скинути зо своїх плечей підозріння революційних прийомів боротьби супроти Польщі і звільнити від засуду невинного Штайгера»³¹.

А що така думка нібито зацікавила Є. Коновальця, то він погодився на цю пропозицію за таких умов: перша: порозуміння з членами «Революційного комітету» (якого насправді ніколи в УВО не було) в краї, без чого він не міг би нічого почати; друга: визначення держави, в якій би найдоцільніше — з політичних міркувань — можна було провести такий

²⁷ З судової салі. *Процес Штайгера. Сорок перший день розправи*, «Діло», Львів 1925, 9 грудня, ч. 275, с. 4.

²⁸ Максим Гон, *Ізраель Вальдман*, [у:] *Західноукраїнська Народна Республіка 1918—1923. Уряди. Постаті*, гол. ред. Я. Ісаєвич; упор. М. Литвин, І. Патер, І. Соляр, Львів 2009, с. 78.

²⁹ Зиновій Книш, *Два процеси. Як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році*, с. 54 (тут помилково вказана дата зустрічі — липень 1924 р., а не 1925 р.).

³⁰ Там само, с. 54—55.

³¹ Там само, с. 55.

процес; третя: єврейська сторона мусила б профінансувати цей процес, а після його завершення ще й оплатити виконавцеві замаху виїзд спочатку до Англії, а звідти до Канади³².

Власне кажучи, вже сама згадка про якийсь «*Револьюційний комітет*» ставила для істориків УВО під сумнів правдоподібність свідчень І. Вальдмана про розмову з Є. Коновальцем³³. Однак можна припустити, що він просто переплутав Начальну команду УВО з Колегією ЗУНРО³⁴, адже будучи колишнім Уповноваженим Диктатора ЗУНР «для справ жидівського населення Східної Галичини»³⁵, він міг, хоч не явно, й надалі підтримувати політичні взаємини з Є. Петрушевичем.

Цей сюжет імовірної єврейсько-української військово-політичної співпраці, зміст якого був відомий лише утаємниченим, мабуть, і надалі залишався б непоміченим діячами УВО, якби одного дня в судовій залі у Львові не з'явився єврейський фінансист і адвокат Оссія Вассер: «Був він за своїми справами в Берліні і завдяки рекомендаційному листові якогось впливового німця мав нагоду говорити з легатійним радником німецького міністерства закордонних справ Соbermanом чи Собельсоном... Цей-то

Карл Собельсон

Соberman сказав Вассерові, що справником атестату є Теофіль Ольшанський. По нього на границю виїжджали ніби-то аж два визначні українці з Берліна. Не тільки сам Ольшанський мав до того признатися, але й потвердив це Начальний Комендант Української Військової Організації, полковник Євген Коновалець, що мешкає у Берліні. Соberman наче б то запропонував д-рові Вассерові побачення з полк. Коновальцем, але Вассер відмовився, на те буцім-то не дозволило йому його положення»³⁶.

Найімовірніше, йшлося про німецько-російського дипломата, революціонера та інтригана Карла Бернгардовича Собельсона (псевдонім «*Парабелум*»), відомого в

³² Там само, с. 55–56.

³³ Там само, с. 55, прим. 26.

³⁴ Зиновій Книш, *ЗУНРО. Західньо-Українська Національно-Револьюційна Організація. Історично-політичний нарис*, Торонто 1974, с. 23,

³⁵ Максим Гон, *Ізраель Вальдман*, с. 77.

³⁶ Зиновій Книш, *Два процеси. Як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році*, с. 56–57.

історії комуністичного руху як Карл Радек³⁷. Той факт, що період 1924–1927 років тепер є великою «білою плямою» у біографії К. Радека, дає підстави вважати, що він був не тільки помітною фігурою у більшовицьких планах щодо реалізації постулатів світової революції у Німеччині, а й стосовно українського підпілля у Берліні й зокрема Є. Коновальця. Хтозна чи це не була одна з перших спроб Москви ввести свого таємного агента в УВО (який, мабуть, був добре знайомий з керівництвом цієї організації)? Доказом цього могли бути: його етнічне та соціальне походження (зі службовців – син поштмейстера і вчительки), рівень освіти (гімназія, університет), досконале володіння німецькою мовою, рівень політичної компетенції, а також схильність до авантюризму. З одного боку, близьке знайомство з представниками тогочасної німецької еліти та включеність у східноєвропейські проблеми (Росія, Польща, Литва, Україна) могли стати тими визначальними чинниками, уможливили подання його радником МЗС

³⁷ Карл Собельсон – журналіст і політик, який пройшов еволюцію від соціал-демократа до комуніста-троцькіста, народився 31 жовтня 1885 р. у Львові в єврейській родині. З 1904 р. був членом «Соціал-демократичної партії Польщі і Литви». До Німеччини емігрував 1907 р., а вже за рік став дописувачем соціал-демократичної преси, спеціалізуючись на темах міжнародної політики. 1912-го через внутрішньопартійні чвари його виключили з лав «Соціалістичної партії Німеччини». Напередодні Великої війни виїхав до Швейцарії, де зустрівся з лідером російських більшовиків В. Ульяновим (Леніним), а згодом був його довіреною особою в поїздах до Німеччини і Швеції. В Стокгольмі перейняв на себе керівництво Закордонним бюро більшовицької партії, а потому був секретарем з питань Німеччини у виконкомі «Комінтерну». Після Жовтневого перевороту в Росії працював у Народному комісаріаті закордонних справ, у 1917–1918 рр. був членом російської делегації на мирних переговорах у Брест-Литовську. Після Листопадової 1918 р. революції у Німеччині нелегально опинився у Берліні, де працював над створенням структур «Комуністичної партії Німеччини». 12 лютого 1919 р. його заарештували за звинуваченням в участі в Січневому повстанні 1919 р., спрямованому на встановлення советської республіки в Німеччині. За деякими відомостями для захисту життя саме 1919-го советська Росія надала йому «заднім числом» статус дипломатичного представника, т. зв. «*Посла України*». Незважаючи на цей крок офіційної Москви, він залишався у в'язниці, однак отримав дозвіл там працювати. Ця праця полягала в зустрічах з відомими німецькими політиками, журналістами й інтелектуалами, зокрема з єврейським промисловцем і майбутнім міністром закордонних справ (у 1922 р.) Вальтером Ратенау. Після звільнення у січні 1920 р. повернувся в Москву, а у квітні 1922 р. був одним з ініціаторів укладення Раппальського мирного договору. До Німеччини він потрапив знову 1923-го для підготовки комуністичного повстання у Гамбурзі. Після поразки «німецького Жовтня» 1924 р. його виключили з виконкому Комінтерну, а 1927-го – з більшовицької партії. Як і решта тогочасних комуністичних діячів, врешті він став жертвою червоного терору: 1936 р. його заарештували, а 1937-го засудили на десятирічне ув'язнення, однак помер він у советському трудовому таборі за нез'ясованих обставин, імовірно, 1939 р. (Див.: Hildegard Kochanek, *Radek (eigtl. Sobelsohn), Karl Bernhardowitsch*, [In:] *Neue Deutsche Biographie*, Hrsgs. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Bd. 21, Berlin 2003, S. 89).

Німеччини, який намагався налагодити контакти єврейських фінансових кіл з Є. Коновальцем. З другого боку, цей ніби непомітний фігурант *штайгеріади* за позитивного рішення Є. Коновальця стати на бік єврейських перемовників міг стати таким собі агентом усередині УВО вже в середині 1920-х рр.

Такі закулісні ігри врешті обурили лідера УВО, який 13 листопада 1925 р. оприлюднив свою заяву:

«Хвальна Радакціє!

Прошу не відмовити мені помістити в Вашій шановній часописі слідкуючої моєї заяви.

Зовсім випадково попали мені в руки деякі жидівсько-польські часописи, в яких, серед цілого ряду відомостей у зв'язку з відбуваючимся тепер процесом Штайгера, вичитав я — на моє велике здивування — всякого рода «сенсаційні ревелаяції також і про мою особу.

Стверджую тому, що згадані відомості, оскільки вони зачіпають мою особу, — поминаючи їх у великій мірі провокаційний характер — являються неправдивими.

Прошу прийняти вислови моєї глибокої пошани,

Дня 13 XI 1925.

Євген Коновалець»³⁸.

Як бачимо, ця, вже друга, спроба єврейських політичних кіл безпосередньо вплинути на українське націоналістичне підпілля зазнала краху. Незважаючи на цю поразку, «Жиди побоювалися, що засуд Штайгера викличе репресії супроти жидівської суспільності в Польщі, а може дійде до погромів ... вони шукали контакту до Української Військової Організації, щоб спонукати її публічно проголосити своє відношення до атестату й виявити назвище атентатника та від тяжити тим Штайгера у львівському процесі»³⁹.

Тому новим, уже третім, учасником єврейсько-українських перемовин *штайгеріади* став саме Оренштайн, саме через те, що він особисто добре знав, з одного боку, діячів української військової еміграції, а з другого — користувався довірою в єврейських політичних колах. Як повідомляли своїх львівських колег службовці політичної поліції у Станиславові восени 1925 р., «з початком арешту [Станіслава] Штайгера дуже цікавився тією справою Яків Оренштайн, власник української книгарні в Берліні, який перебуває у стосунках з еміграційним урядом [Євгена] Петрушевича. Перед початком процесу Оренштайн мав особисто у Львові і пропонувати свою допомогу, хоча рекомендовано йому утриматися від цього»⁴⁰.

³⁸ Лист до Редакції, «Діло», Львів 1925, 20 листопада, ч. 261, с. 4.

³⁹ Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації, Збірник I, с. 37, прим. 9.

⁴⁰ Інформація воеводського коменданта державної поліції у Станиславові про зацікавлення Я. Оренштайна процесом С. Штайгера [07.11.1925 р.], Машинопис, ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 36, ДАІФО.

KOMENDANT WOJEWODZKI POLICJI PAŃSTWOWEJ W STANISŁAWOWIE.-

36

L.9141/V/25.-

Stanisławów, dnia 7. listopada 1925 r.-

Proces Steigera - informacje.-

O d p i s!

Do

Okręgowego Urzędu Policji Politycznej

w e L w o w i e.-

W związku z odbywającym się we Lwowie procesem Steigera odnośnie do notatek dziennikarskich iż sprawca zamachu ma być rzekomo Olszański, otrzymał tut. Urząd poufne informacje następującej treści:

Już w pierwszych początkach po aresztowaniu Steigera interesował się silnie tą sprawą Jakób Orenstein właściciel ukr. księgarni w Berlinie, który stoi w związku z emigracyjnym rządem Petruszewicza. Przed rozpoczęciem procesu miał być Orenstein osobiście we Lwowie i ofiarować swą pomoc lecz wówczas kazano mu z takową się wstrzymać.-

Po rozszerzeniu wieści, że sprawca zamachu jest niejaki Olszański krążyły początkowo pogłoski, że akta sprawy przyznania się Olszańskiego do zamachu zaginęły, lecz Orenstein zaprzecza temu i twierdzi, że akta te znajdują się u szefa berlińskiej policji polit. Dra Millera o czym sam Orenstein rzekomo się przekonywał.-

Obecnie ma Orenstein pozostawać w ścisłym kontakcie w obrocie Steigera. Drem Landauem adwokatem z Przemysła.

Częściowe informacje odnośnie osoby Orensteina przesłałem tamt. Urzędowi pismem L.8703/V/25 z dnia 30. października b.r.

W.z. Komendanta Wojewódzkiego P.P.:

/ - /

/:Sztaba, nadkom. P.P.:/

269/4
289/4

WOJEWÓDZKI URZĄD POLICJI PAŃSTWOWEJ W STANISŁAWOWIE
Podano 11/11 1925
L: 3857

Розпущений до wiadomości
A. A.

Інформації станіславівської поліції
про зацікавлення Я. Оренштайна процесом С. Штайгера
(Державний архів Івано-Франківської області)

Komendant Wojewódzki Policji Państwowej w Stanisławowie. --

L: 9870/V/25. -

Stanisławów, dnia 25. listopada 1925. -

Proces Steigera - informacje.

Do

Okręgowego Urzędu Policji Politycznej

we

Lwowie.

W ślad za tut. pismem z dnia 7. listopada br- L: 9141/V/25. podaję z obowiązkowi służbowego do wiadomości, otrzymane tu niesprawdzone na razie informacje dotyczące procesu Steigera. -

Mianowicie: celem osłabienia zeznań świadka Ledlowej, która w zaprzysiężonych zeznaniach miała zeznać iż świadka Pasternakównę nie zna, zamierza obrońca Dr. Landau przeprowadzić dowód iż obie panie tj. Ledłowa i Pasternakówna znajdują się z dawniejszych czasów, przy czym chce się posłużyć aktami procesu /: prawdopodobnie karnego:/ który miał być prowadzony przez Sąd Okręgowy w Stanisławowie, a w którym figurowały obie panie. Ledłową zastępował wówczas Dr. Rittermann adwokat w Stanisławowie. Odnosne pisemne dowody ma rzekomo Dr. Landau już w swoim posiadaniu. -

W.z. Komendanta Wojew. P.P.:

/-/podpis. -

/: Sztaba, nadkom. P.P.:/

-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-o-

Komendant Wojewódzki Policji Państwowej w Stanisławowie. -

L/ 9870/V/25. -

Stanisławów, dnia 25. listopada 1925. -

Proces Steigera - informacje. -

Do

ŚCIŚLE TAJNE!

/: wedle rozdzielnika :/

Przedkładam do wiadomości w ślad za pismem z dnia 7. listopada br

L: 9141/V/25. -

Otrzymują:

W.z. Komendanta Wojew. P.P.:

W. II. Wojew. Stanisławów,

W. V. Gł. K. P. P. Warszawa.

/: Sztaba, nadkom. P.P.:/

37571/4
Województwo Stanisławowskie
Wydział Bezpieczeństwa Publicznego
Weszło dnia 27. LIST. 1925
L: B. P. 1003 zał. 1

Інформації станіславівської поліції
про зацікавлення Я. Орендштайна процесом С. Штайгера
(Державний архів Івано-Франківської області)

З огляду на це важливим фактом залишається те, що, очевидно, напередодні початку другого судового засідання у справі С. Штайгера (12 жовтня 1925 р.) у Берліні відбулася зустріч Оренштайна з Є. Коновальцем та його найближчими співробітниками. [Берлін, 1925].

[Берлін, 1925]

[«Після визвольних змагань 1917–1921 років якась частина української військово-політичної еміграції поселилися теж і в Німеччині. По більших німецьких містах зібралися різні своїм числом українські групи, одначе, за винятком Берліну і Мюнхену, ані своєю кількістю, ані політичними впливами ніколи не дійшли до більшого значення. В Берліні, наприклад, число українців довгий час не перевищало двох сотень. Правда, немало українців з походження можна було знайти по всяких московських і козацьких організаціях як малоросів.

Характеристичною рисою української еміграції в Німеччині було, що вона мала певну кількість товариств і організацій. Деякі з них мали ділові підстави до існування, але більшість з них, це були хвилеві твори, що поставали або під впливом хвилевої спонуки чи завдяки одній чи і більше рухливих амбітних одиниць, здебільше студентів. [...] В найважливішому, берлінському, осередкові переважали західні українці, не тільки числом, але й активністю. Це були головно люди з оточення колишнього Президента Західної України д-ра Євгена Петрушевича, які потім згуртувалися довкола Начальної Команди УВО.

Берлінський осередок оформився початково в організації “Українська Громада”. Постала вона десь у 1921 році. [...] В розумінні українців і німців вона була загальним репрезентативним центром українського життя в Німеччині, влаштовувала різні національні українські культурні і політичні імпрези і свята. Якийсь час переважними впливами в ній втішались гетьманці. [...] Окрему поважну роль відігравав в Німеччині “Союз Українських Старшин” (“Ферайн дер Українішен Офіціре”). Під тою назвою, між іншим, маскувалася Начальна Команда УВО. Головою тої організації, від часу переїзду до Німеччини аж до своєї смерті, був полковник Євген Коновалець, а його заступником – полковник Гнат Зеленівський, бувший ад’ютант гетьмана П. Скоропадського. “Союз Українських Старшин” приміщувався спершу в Шльос Бельвю в Берліні, а потім в українськім домі при Мекленбургіше Штрассе, ч. 73. Дійсними його членами могли бути тільки військові старшини, іншим військовикам уможливлено туди вступ як допоміжним членам. Союз тримав добрий зв’язок з німецькими ветеранськими організаціями, а раз на рік влаштовував великий традиційний баль. Це була відома в Берліні карнавалова подія, на ті балі приходило багато старших і молодих

німецьких старшин, з яких пізніше не один став штабовим офіцером чи генералом або зайняв високі пости в німецькій військовій ієрархії. Тим можна собі пояснити, що УВО, а пізніше ОУН, завжди мали непогані контакти з німецькими військовими колами. [...] по цілій Німеччині свідомими націоналістами себе почували тільки одиниці. Але їх більшало з кожним днем. Найперше сформувалося сильне ядро з-поміж тих, що мали відношення до “Української Військової Організації”]⁴¹.

Це сталося лише тому, що, як зауважували історики УВО, Оренштайн «— це був український патріот, не хотів залишатися під польською окупацією, разом з Українською Галицькою Армією перейшов Збруч і потім вийшов на еміграцію до Німеччини»⁴².

Трохи більше розповів про це особистий секретар Є. Коновальця (з 1931 р.) Михайло Селешко. Зокрема він у присутності Омеляна Сеника і Сидора Чучмана був свідком такої зустрічі видавця з лідером УВО у «Романському кафе в Берліні»⁴³.

Михайло Селешко

Місце зустрічі обрали, мабуть, не випадково, бо воно було чудовим прикриттям для зустрічей такого штибу й цілком органічним з огляду на стиль життя Є. Коновальця. Про нього так писав Олег Кандиба (Ольжич): «Небезпека й ризико, вічний спокій, Берлін — Рим — Париж — Відень — Лозанна, ніде сталого місця осідку. ... Готелі, каварні, парки, зустрічі з ближчими співробітниками, провідниками країв і теренів, зв'язковими і кур'єрами. Конференції в окремих справах з одним, другим, третім складо учасниками. [...] Побачення з чужинцями, завжди уважними, дуже цікавими і ще більше обережними. Часом товариство пари друзів — найближчих співробітників...»⁴⁴

⁴¹ Д. М. Бурім, *Українська еміграція в Німеччині міжвоєнного періоду в мемуарах сучасників: спогади Михайла Селешка в фондах Архіву ОУН в Києві*, «Історичний архів. Наукові студії», Миколаїв 2014, вип. 13, с. 180–182, 183.

⁴² Зиновій Книш, *Два процеси. Як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році*, с. 58.

⁴³ Срібна сурма. *Статті й матеріяли до діяння Української Військової Організації*, Збірник I, с. 37, прим. 9.

⁴⁴ Д. Кардаш, *Евген Коновалець*, Прага 1941, с. 17–18.

Silva-Ubersichtsplan
von der
Stadt Berlin
und ihren 20 Verwaltungsbezirken
auf Grund des Gesetzes vom 24 April 1920.
Berücksichtigung der Erweiterung vom 1. April 1928.

Verlag Carl Preussner & Co. K. G. Berlin, W. 90

Verlag Carl Preussner & Co. K. G. Berlin, W. 90

Завсідниками цього знаменитого кафе були Бертольд Брехт, Франц Верфель, Сільвія фон Гарден, Альфред Деблін, Ірмгард Койн, Еріх-Марія Ремарк, Ернст Толлер, Рудольф Штайнер, Стефан Цвайг та інші представники берлінської богеми. Цей заклад змалював його сучасник Еріх Кестнер:

«Романське кафе» — це зала очікування талантів. Тут є люди, які впродовж двадцяти років день за днем чекають на талант. Вони володіють, якщо нічим іншим, то принаймні мистецтвом очікування в дивовижній мірі. [...] Кожен знає кожного. Привітно вітається або — інший метод — тільки мимохідь, щоб не відволікти мозок від складання віршів і мислення. Сідає від одного стола до другого; по-перше, щоб розказати плітки, а іноді по-друге, щоб пояснити офіціантові, який приймає замовлення, що сидить тут мимоходом. Безуспішно бере в борг. Читає гори газет. [...] Очікує. Так гає час. Для цього потрібна жіноча стать. Вона є, і навіть дивовижно гарненькі екземпляри. Оскільки нова об'єктивність ще не повністю покінчила з романтикою в дівочих грудях, *«Романське»* отримує свою частку. Гімназистки, студентки, майстрині художніх промислів, доньки «з хорошої сім'ї», гарні душі і маленькі втікачі трапляються в юрбі. Вони сидять біля ідеалу і зникають у благоговінні. Крім них, є також ті дами, які, як відомо, живуть з кохання. Вони поєднують корисне з приємним; мабуть, вони сприймають свою професію також як мистецтво і вважають стосунки з митцями абсолютно неприйнятними. Крім того, сюди ходять також митці,

Є. Коновалець та його співробітники. Париж, 1929 р.

які вже мають ім'я. Чому вони це роблять? Можливо, через стару погану звичку. Але є і патологічні випадки: успішні митці, які вважають його (з горнятком кави не надто дорого купленим задоволенням) місцем для того, щоб подивитися на натовп невдах і безперспективних і себе, успішного, показати. Наче хвиля захоплення проходить залом, коли туди заходить щасливчик. І той, з ким він привітається, той почувається освяченим... Чи можна після такого опису створити собі приблизне уявлення про «Романське», якщо ще додати, що його ще називають також «Рахманським», і що, крім описаних типів, там ще сиділи артисти, танцювальні музиканти, боксери і негри?»⁴⁵

В такому, сказати б, колориті й відбулися нові перемовини. Оренштайн, імовірно, запізнившись, прийшов на кілька хвилин пізніше, заявивши, що «не приходять з власної ініціативи, тільки на прохання організації американських жидів, що просили його посередничити в тій справі. Жиди пропонували: 1. щоб УВО видала від себе публічну декларацію, що це її член і з її доручення виконав атентат на Войцеховського, 2. щоб таку саму декларацію склав від себе цей же атентатчик. 3. за те жиди гварантують йому переїзд і поселення в Америці, а Українській Військовій Організації обіцяють відплатитися відповідною грошовою допомогою. Полковник Коновалець на ті пропозиції не погодився»⁴⁶.

«Романське» кафе у Берліні. 1920-ті рр.

⁴⁵ Erich Kästner, *Das Rendezvous der Künstler*, «Neue Leipziger Zeitung», 26. April 1928.

⁴⁶ *Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації*, Збірник I, с. 37, прим. 9.

Крім цілком очевидних причин такої етнополітичної поведінки, цікавими реконструкторами мотивацій фігурантів цієї зустрічі є характеристики приватних і публічних якостей, які оприлюднили їхні сучасники. Найперше про Є. Коновальця вони стверджували, що «хоч висунений на пост провідника з військово-диктаторськими повно властями, все ж це був не автократ і залюблений у собі его-центрич-мегаломан ...а — як це не буде звучати парадоксально — демократ із крові й кости, що шанував чужі погляди й рахувався з ними, людина скромна, що могла критично дивитися не тільки на інших, але й на себе.

[...] Полковник не належав до тих провідників-демагогів, що залюбки маніфестуються перед юрбою подертими штанами й дірваними черевиками, мовляв, дивіться що ми за чесні, многостраждальні ідеалісти. Престиж і добро організації вимагали, а засоби її цілком на це дозволяли, щоб її провідник був забезпечений і не журився матеріяльними справами. Розуміється, не переливалося йому через вінця, але ні він, ні інші не потребували за нього соромитися перед чужинцями, з якими мав постійно діло⁴⁷.

Крім Є. Коновальця, другою особою в УВО був О. Сенік, який радше послуговувався псевдонімами «Урбан», «Грибівський», «Кащук», «Біляк», а передусім — «Канцлер»:

«Кличка «Канцлер» найкраще відповідала йому. Не було це прізвище, а титул чи функція. Становище Урбана в організації цілком відповідало становищу державного канцлера, отої другої особи в державі. Бо мав він найширші компетенції й відповідальність, до всього втручався, встрявав до всіх рефератів, виконував усе, що вважав за потрібне, і латав усі діри.

[...] Але Канцлера не тільки любили; його й боялися... Це була людина, що вміла сказати правду ввічі кому б то не було, що не любила дипломатичного «завивання в папірці» та була нещадна, коли він бачив несправедливість, недбальство, брехню або підступ. Тоді він ставав грізним: тоді він навіть фізично мінявся: його усміхнене, миле лице приймало строгу, камінну, бліду маску,

Омелян Сенік

⁴⁷ В[олодимир]. Мартинець, *Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму*, с. 183, 184.

тільки з очей ішли блиски, а голос звучав глибоким басом...

[...] Канцлер належав до типу людей, що про них говорять — «бестія кута на чотири ноги». Ще людина не почала говорити, а він уже знав, що скаже й «що в ній сидить». Щодо демагогів, обманців, розвідників і провокаторів було в нього спеціально загострене відчуття...»⁴⁸

Про ще одного учасника зустрічі в «Романському кафе» С. Чучмана сучасник залишив такі рядки: «Хоч Чучман був розумною, працьовитою, солідною, чесною, доброю, навіть добродушною людиною, все ж не належав від до тих, що його — як то кажуть — можна любити. [...] Чучман був до певної міри “оком і вухом” Коновальця... Він виявляв аж дивну не так незацікавленість, як скорше несприймальність нового руху, просто неспроможність вчутися і вжитися в нього, і не раз було враження, що та людина, яка поготів жила в націоналістичному оточенні, яка була складовою частиною його та віддано працювала для націоналізму, була неначе зовсім чужою цьому націоналізмові, і що також вона споглядає на націоналізм як на щось, що поза нею, щось, мовляв, їй байдуже»⁴⁹.

Загадкою залишається відсутність на цій зустрічі в певний час третьої в ієрархії УВО особи — Ріхарда (Ріко) Ярого, який «у своїх зв'язках з чужинцями ... мусів виявляти багато зручності й орієнтаційного хисту. Він знав, коли послужитися підступом, то знову, коли вжити легкої демагогії, або щось “підфарбувати”, чи покористуватися просто вигадкою»⁵⁰.

⁴⁸ Там само, с. 185, 186, 187.

⁴⁹ Там само, с. 189, 190.

⁵⁰ Там само, с. 189.

Сидір Чучман

Ріхард (Ріко) Ярий

Отже, ця зустріч теж закінчилася фактично нічим. Натомість перша особа УВО була схильна «проголосити офіційно в пресі, що атентат виконала Українська Військова організація, бо це й так було відоме і про те широко писалося в пресі. Він (Є. Коновалець. — І. М.) відмовився виявити назвище атентатчика і зокрема не згодився на відплатну фінансову підтримку»⁵¹.

Адже в умовах активізації антисемітських настроїв у тогочасному польському суспільстві Начальна команда УВО, взявши на себе замах на польського президента, не лише свідомо наражала себе на таку собі «непопулярність», а реально провокувала й без того упереджене ставлення єврейства до українського націоналістичного руху⁵². Тут не допоміг Оренштайнів авторитет в українських еміграційних колах, навіть його свідчення власне про виконавця замаху, бойовика УВО Т. Ольшанського, докази чого, за зізнаннями видавця, зберігалися у керівника берлінської політичної поліції Мюллера, а не зникли безслідно⁵³. До того ж той факт, що «коли Оренштайн відійшов з нічим, велася ще якийсь час розмова на ту тему і з неї виходило, що не була це перша жидівська спроба вплинути в тому напрямі на УВО, приходили до полк. Коновальця перед тим ще й інші відпоручники жидівських організацій з таким проханням»⁵⁴, мовби підтверджував тезу, яку згодом артикулювали теоретики українського націоналізму: «Українство в своїй масі трактує жидів як чинник активно ворожий визволенню, а значна частина жидів і собі розцінює це визволення як “погромний рух” і, льогічно, боїться його позитивної реалізації. А наслідком того витворюється ситуація повної заплутаности понять, тенденцій, намірів і відношень, коли таку важливу проблему розрішують лише чуттям, коли не хочуть заглянути в майбутнє...»⁵⁵

Разом з цим Оренштайнові спроби брати участь у *штайгеріаді* й далі фіксували польські органи правопорядку: 25 листопада їхні очільники знову повідомляли з грифом «цілком таємно» офіційний Львів про це, додаючи попередні інформації від 7 листопада 1925 р.⁵⁶ Поліційні ігри за лаштунками

⁵¹ *Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації*, Збірник I, с. 37, прим. 9.

⁵² Володимир В'ятрович, *Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі Катастрофи*, Львів 2006, с. 45–46.

⁵³ Інформація воєводського коменданта державної поліції у Станиславові про зацікавлення Я. Оренштайна процесом С. Штайгера [07.11.1925 р.], Машинопис, ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 36, ДАІФО.

⁵⁴ *Срібна сурма. Статті й матеріали до діяння Української Військової Організації*, Збірник I, с. 37, прим. 9.

⁵⁵ М[икола]. Сціборський, *Український націоналізм і жидівство*, «Розбудова нації», Прага 1930, № 11–12 (35–36), с. 269.

⁵⁶ Інформація воєводського коменданта державної поліції у Станиславові про процес С. Штайгера та участь у ньому деяких свідків [25.11.1925 р.], Машинопис, ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 36, ДАІФО.

львівського процесу С. Штайгера проти видавця, а також позиція єврейських політичних кіл — наслідок провалу перемовин Оренштайна з очільниками УВО, — були не на користь видавцеві.

Все це і, мабуть, ще щось більше призвело до того, що українська сторона вклала у формулу «Український жид Яків Оренштайн відпекується»⁵⁷. Вже 29 листопада «Діло» умістило заяву видавця: «Прошу ласкаво помістити в Вашім ціннім часописі слідуєче спростування.

В жидівському варшавському часописі «Найер Райнт» з дня 23 листопада, ч. 270, поміщено заяву д-ра Ізраеля Вальдмана з Відня, в котрій в'яжеться моє ім'я зо справою Ольшанського. Я заявляю рішуче, що не стою і не стояв ніколи в жоднім відношенні до цієї справи і п. Ольшанського ніколи не бачив на очі і не мав з ним жодних розмов. Не розмовляв я теж ніколи з д-ром Ізраїлем Вальдманом і не бачив його.

З високою пошаною Яків Оренштайн»⁵⁸.

Зауважмо: в Оренштайновій заяві не згадується ані УВО, ані Є. Коновалець чи інші діячі цієї організації, а лише Т. Ольшанський (основний «винуватець» пропозицій єврейських кіл) та І. Вальдман (один із трьох відомих нині медіаторів запланованого, але не реалізованого єврейсько-українського порозуміння). Більшою мірою така декларативна заява видавця була наслідком хитросплетінь єврейсько-польсько-українських взаємин середини 1920-х років, а тому Оренштайн і члени УВО, які перебували на той час у Берліні, цілком ймовірно могли бачитися і/або співпрацювати далі.

На такі міркування наштовхує інформація безпосередніх творців УВО про видання її періодичного видання «Сурма» в Німеччині. Оскільки українських друкарень тоді не було в жодній європейській країні, а українські черенки й матриці були в чужих друкарнях, та ще й у мінімальній кількості, виникла нагальна потреба в пошуку відповідного поліграфічного підприємства. І поки діячі УВО відшукали друкарню Грефе⁵⁹ (Gräfe Drukerie) в далекому (з технічних і конспіративних причин) від Берліна Білефельді, виходові у світ окремих зшитків «Сурми» міг сприяти саме Оренштайн (імовірно, у 1927–1929 рр.), який мав відповідні професійні зв'язки і непогано знав можливості німецьких поліграфістів. Як згадував редактор «Сурми» В. Мартинець, «куди більше клопоту ніж редагування “Сурми” справляло видрукування числа. Уявіть собі друкарського складача-німця, що не розуміє ні слова по-українському, що не тільки не вміє читати по-українському, але не знає значення поодиноких літер; і що йому дають

⁵⁷ Зиновій Книш, *Два процеси. Як наслідок діяльності Української Військової Організації в 1924 році*, с. 45.

⁵⁸ *Лист до Редакції*, «Діло», Львів 1925, 29 листопада, ч. 268, с. 4.

⁵⁹ В[олодимир]. Мартинець, *Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму*, с. 197.

Ідея без діл є мертва! З хати до хати! З рук до рук!

ГУРМА

Орган Української Військової Організації

Ч. 1

СІЧЕНЬ

1927

З Новим Роком!

Вісім літ минає, як український стрілець голодний і босий з крісом у руці ставив під мурами княжого города Льва т. над срібнолентим Сяном відважно чоло польському найздику.

Вісім літ минає, як український січовий стрілець з молоденьким та ще недосвідченим галицьким новобранцем, оборонив золотоверхого Київа, перед червоною навалою з півночі.

Вісім літ минає, як гук гармат та торохкіт скорострільів творили одинокий акомпанімент до наших різдвяних колядок.

Замовкли гармати. По широких степах України поросли травою та припали снігом могили молодих борців за волю України. Пробуджену до життя Україну розшматовано на чотири частини. На схід від Збруча розсіявся червоний найздику, який під кличем пролетарського єднання намагається там вбивати всяку державницьку думку.

На зеленій Буковині й Бесарабії станув важкою стопою трусливий Румун, який гнетом та насильством старається збудувати велику Румунію.

На південних збочах синіх Карпат розсіявся недавно ще й сам поневолений славянський брат, який зі солодкими словами славянського братерства на устах подає не нависному Полякові та Румуніві руку до гноблення всього, що українське.

На захід від Збруча розпановився Лях, який огнем та мечем намагається на чисто українських землях, на цьому українському Пемонті, будувати й закріплювати польську державність.

Замовкли гармати, замовк торохкіт скорострільів. На українських землях запанував сум

та неволя. Лиш денеді попри церковну колядку, чи українську думку, почувється стрілецька пісня: «Ой, не тішся, Ляше, що по Збручу то ваше».

І мимо тих невідрадних відносин та загальної зневіри, найшлися на галицькій землі ще й такі, що не хотіли й не хочуть погодитися зі станом неволі, який запанував на українських землях. Це ті, що своєю кров'ю значили дорогу по широких степах України, які бачили свою власну державу й боролися за неї.

І шість літ минає, як на румовищах власної Української Держави, серед тої великої руїни, дигнулася Українська Військова Організація. Може й числом невелика, а за те духом і завзяттям сильна громада, яка плекаючи стрілецькі традиції Української Армії, поставила собі за ціль, розбудити національну свідомість, розбити невірницькі кайдани та збудувати свою власну державу.

І шість літ минає від часу, як Українська Військова Організація, створена в галицькому підземеллі, розпочала нову, довгу й затишну боротьбу з ляхським найздику. Замовкли вправді гармати, але боротьба піднята на галицьких землях ще не покінчилася. Стогін гатованих польськими поліцейниками, скрегіт зубів запроторених в тюрми наших борців, склик «Хай живе Україна» ідучих на смерть, часті стріли й замах на наших найбільших шкідників, це ця терниста дорога, по якій приходиться ступати нам в нашій дальшій визвольній боротьбі.

Шість літ довгої і затишної боротьби, великі жертви в людях нас не зломали; глибока віра в успіх праці й тверда надія, що власними силами й власним мечем викуємо волю,

передавайте в рук до рук, з хати до хати!
Ховайте „СУРМУ“ перед ляхами, бо це нелегальний орган!

Ціну 20 сот.
Просітьсь складати в краю на
„Політичних В'язнів“

СУРМА

Орган
Української Військової Організації.

ч. 4 (31)

К В І Т Е Н ь.

1930

Слабодухам.

Чого спинились ви серед шляху борби
Невже пунтик той, що вибився із сил?
Чого склонились ви немов раби
І свій прапор до низу похилили?

Ви тремтите? Така страшна вам смерть?

Ви стогнете від втоми і болю?
Не жаль вам стільки трудів, стільки жертв?..

Вперед! Назад немає вороття...
За вами шлях, повний могил.

Революційна праця поміж військом.

У кожній державі військо являється головною опорою існуючого державного ладу а тому революційна праця в війську вдаряє по самих основах цього ладу. Коли раніш революції могли переводитися без участі війська і навіть проти війська — то тепер, при сучаснім розвою техніки озброєння, жадна революція не може мати успіху без того, щоб військо, хочби частина його, не брало в ній активну участь, виступаючи по боці революціонерів.

Недавні революції відбулися будь при участі війська будь при його нейтральності. Російська революція 1917 р. вдалася тому, що вибухла під знамені світової війни, коли майже ціле населення було озброєне, коли фактично армія злилася із населенням. Большевицький жовтневий переворот був переведений озброєними матросами та «червоногвардійцями» при нейтралітеті решти армії.

Фашистівській «похід на Рим» вдался тому, що озброєним загонам фашистів не стала на перешкоді регулярна армія. «Куп-дета» (переворот) Пилсудського рішила перемога прихильної йому частини армії над другою — противною. Можна навести більше подібних прикладів.

Українська національна революція проти окупантів буде мати успіх лише при умові участі війська чи при такім стані війська, який не дозволить йому боротися проти українських революційних загонів. Першого чекати тяжко — бо чужі національні війська не будуть бятися за українську справу, а українських частин у ворожих арміях або не маємо або коли вони й існують, то розміщені звичайно на чужих теренах (на пр. в СРСР українські частини віділаються до Москви та Сибіру, а звідси по українських містах складаються із москалів, сибіряків, тощо). Тому мусимо рахуватися необхідністю формувати українське військо в самім процесі революційної боротьби, яку розпочнуть українські повстанчі загони. Але це не значить це, що не маємо вести працю поміж чужим військом, розташованим на наших землях. Ми не можемо вправді розраховувати на допомогу цього війська, але зате деморалізуючи

його всіми можливими засобами мусимо довести його до такого стану, при котрому воно виявить **найменший опір** нашим революційним виступам.

Тут нема що балакати про моральність або аморальність цих засобів. Треба пам'ятати, що одна капля крові українського революціонера для нас мусить бути дорожньою, ніж ціла мораль світа. Тому, що не можемо приєднати цих **чужих нам вояків** пропагандою ворожої або в данім випадку, чужої їм української національної ідеї — тому в наших інтересах є підтримувати у ворожих казармах де перебувають не українські частини, навіть пропаганду анархізму, комунізму, толстовства, пацифізму, тощо, бо воно ослаблює духа армії та руйнує її боєздатність.

Зокрема на пропаганду братерства наш повинні ми звернути велику увагу. Чужий вояк мусить бути переконаний, що **боротьба не ведеться проти нього особисто і що він збереже своє життя і свою свободу** — наколи не буде виступати проти наших революційних змагань.

Ця тактика не є ніякою новістю; треба пам'ятати, що Німеччина надзвичайно підорвала боєздатність російської армії підчас світової війни, перепустивши через свій фронт большевизм; Леніна, Троцького та інших і взагалі потуранням, а то й помічю большевизму.

Зовсім иншу тактику треба застосувати супроти українських частин у ворожій армії або супроти поодиноких українців, які виконують службу в чужому війську на наших землях. Між ними треба, навпаки, пропагувати національну ідею, вказувати безастанно на його притягнене положення й на його обовязки перед Українською Нацією. Треба переконувати, що кожний українець має служити в чужому війську на те, щоб використати цю службу в інтересах Української Нації: чи то для **придбання військового знання**, яке придасться йому при творенню української армії, чи то для **руйнування ворожої**.

Кожний вояк-українець повинен добиватися як найбільших впливів в своїй частині, поєднати-

складати український часопис. Те саме було з «Сурмою». Вона була нелегальним органом; в жадній державі не можна було дістати дозволу на його видавання. [...] Тому треба було створити вигляд, що “Сурма” виходить у... краю. А вже зовсім не було бажане прозраджувати, що вона виходить у Німеччині. І не тільки тому, щоб не дати змоги ворогам зайвий раз сісти на свого пропагандивного “німецького коника”, мовляв, українська справа це німецька інтрига, але й з огляду на те, що Начальна Команда УВО була на терені Німеччини...»⁶⁰

І все ж, незважаючи на місце і роль Оренштайна в різносюжетному процесі С. Штайгера, йому так і не судилося переконати і перших, і других у якихось перспективах єврейсько-польського порозуміння у цьому питанні. Натомість у цей час важливості набуло інше багатопланове порозуміння, що вплинуло на завершення *штайгеріади* — польсько-єврейське, реалізоване у формі угоди «*Кола Жидівського*» з урядом Польщі 4 липня 1925 р.

Польсько-єврейська угода 1925 року як камінь спотикання у взаєминах українців та євреїв у «новій» Польщі

Польсько-єврейська угода була зумовлена патовою ситуацією, в якій опинилися євреї. Вона окреслена, з одного боку, морально-психологічною атмосферою в умовах процесу С. Штайгера та реаліями становища євреїв у Польщі загалом, з другого — кризою алії 1924–1926 рр., що проявилася у масовій рееміграції євреїв. До того ж судовий процес над С. Штайгером поставив під сумнів лояльність євреїв до польської влади як політичної сили. А що замах на С. Войцеховського використали як привід для антисемітської агітації, то захист С. Штайгера не тільки намагався довести його непричетність до теракту, а й вказати на справжніх організаторів замаху. Обидва сфокусовані ракурси потребували нормалізувати взаємини з урядом Польщі. Провідники єврейських партій намагались реалізувати ці завдання в той час, коли українська громадськість сповна відчула на собі дискримінаційну практику з боку нового сюзерена краю, а отже, особливо болісно реагувала на польсько-єврейське зближення. *Штайгеріада*, на думку українських політиків, була тим рубіконом, коли відбувся перехід єврейства на позицію беззастережного угодовства до польської влади.

Підписане 4 липня 1925 р. порозуміння між урядом Владислава Грабського та представниками «*Кола Жидівського*» мало врегулювати польсько-єврейські взаємини. Хоча генеза цього етнополітичного акта досі до кінця не з'ясована, планувалося, що таке порозуміння буде спробою нейтралізації закидів єврейської опозиції польському урядові щодо непропорційно високого оподаткування євреїв коштами економічної реформи, частиною заходів щодо членства «нової» Польщі в Лізі Націй, а також частиною широкої урядової програми, спрямованої на пошук порозуміння з національними меншинами. Головними перемовниками з боку польського уряду влітку 1925 р.

⁶⁰ Там само.

були Станіслав Грабський (міністр релігійних визнань і публічної просвіти, брат прем'єр-міністра) та Александер Скрзинський (міністр закордонних справ), з єврейського — Леон Райх, Озіаш Тон, Генрик Розмарін (галицькі сіоністи), за посередництва Альфреда Носсіґа й британського політика-єврея Люсьєна Вольфа. Обидві сторони потрапили під критику: єврейську критикувала фракція сіоністичної організації у Польщі «*Аль га-Мішмар*» («На сторожі»); урядову — частина ендеків. Одночасно єврейська сторона звинуватила уряд Польщі в тому, що він не хоче ухвалювати «*Велику угоду*» із 40-ка пунктів, а оголосив лише «*Малу угоду*» — з п'яти пунктів. Після відставки уряду С. Грабського «*Коло Жидівське*» перейшло в опозицію, а разом з цим остаточно провалилася ідея польсько-єврейської угоди. Тому ця ініціатива 1925-го й надалі залишилася єдиною, хоча й невдалою, спробою розв'язати єврейське питання на рівні польських урядів в 1918–1939 рр. Після *Травневого перевороту* прем'єр-міністр Казімеж Бартель 19 липня 1926 р. від імені санаційного табору пообіцяв, що надалі уряд не укладатиме жодних таємних пактів з єврейською спільнотою Польщі.

Поза цим заява єврейських парламентарів у липні 1925 р. шокувала українські державницькі сили. Їхня реакція була безкомпромісною: «*Український сеймовий клуб*» констатував, що «*Коло Жидівське*» вийшло поза межі оборони й зайняло до української нації ворожу позицію. Адже намагаючись здобути гарантії щодо задоволення культурних потреб євреїв, їхні представники в парламенті уклали угоду з урядом Польської Республіки, визнавши при цьому непорушність кордонів цієї країни і польських державних інтересів. Це приголомшило українців, які й далі домагалися права на національне самовизначення, а тому докори українців зводилися до спільного знаменника: євреї співпрацюють з поляками, які перекреслили державотворчі зусилля українців.

Саме тому остаточною стратегією захисту С. Штайгера, апробовану восени — на початку зими 1925 р. українці зрозуміли як наслідок польсько-єврейської угоди, спрямованої проти українців. З цього часу дії євреїв сприймалися як зрада спільних інтересів непольських народів⁶¹. Коментуючи закриття справи С. Штайгера, «*Діло*», яке фактично відображало погляд УВО, висновувало: «Політичні жидівські чинники і кермована ними оборона зробили все можливе, щоб біля випадково драматичної постаті Штайгера завести дивний танець. Вони поставили його в углі справи, оточили всякими страхітливими декораціями, згущуючи понурість події і вряди-годи доводячи трагедію до карикатури. З прикметною собі енергією та расовою завзятістю зроблено з тієї справи найважливішу проблему європейського континенту... Завдяки жидівським політичним чинникам справа Штайгера пучнявіла з дня на день, а разом з тим викликувано досить різкі настрої, не все згідні з інтересом обвинуваченого й інтересом жидівської нації. Крім того в цілій тій справі... проявлялася

⁶¹ Володимир Меламед, *Справа Станіслава Штайгера*, с. 225.

характерна риса жидівства: доземні поклони перед сильнішими й агресивність супроти тих, котрих уважають слабшими...»⁶²

Отже, Оренштайнова *штайрпіада* внаслідок об'єктивних і суб'єктивних чинників перетворилася на такий собі барометр випробування його лояльності і патріотизму не так супроти поляків і Польської республіки, а щодо українських еміграційних кіл. Очевидно, українська сторона перебільшувала можливості видавця у складному хитросплетінні очікувань безкомпромісної позиції УВО, офіційних кіл української еміграції, громадської думки в Галичині. З другого боку, польські правоохоронні органи й спеціальні служби у Станиславові та Львові «профілактично» і «заочно» працювали з видавцем, сказати б, «на випередження». Однак і це не забезпечило Оренштайнові повної політичної реабілітації щодо Польської держави, про яку він у цей час наполегливо просив, вже перебуваючи в Берліні.

У цій детективній оповіді ще багато невідомих сюжетів, розриття яких годі коли-небудь сподіватися, зокрема ставлення євреїв до УВО, і навпаки, адже ще 1924-го українські націоналістичні кола стверджували:

«Коли возьмемо під згляд час і місце атентату, яке не конче відповідне для зводження особистих чи хочби партійних поррахунків — то треба сказати, що замах мав безперечно національно-політичний підклад. І не важне в тім случаю це, чи дана одиниця, яка виконувала цей атентат, належала до якоїсь організації чи ні — важне тут те, що її вчинок являється явним протестом проти теперішнього політичного положення, як вислід тих всіх знущань та цього німого протесту загалу, який силою теперішніх обставин не може стати наразі явним.

Всякі терористичні акти треба вважати як продукт і симптом нездорових відносин і напнятої атмосфери, які часто стають причиною великих кровавих війн...»⁶³

⁶² М. Ч., *Кінець драми*, «Діло», Львів 1925, 22 грудня, ч. 285, с. 2.

⁶³ *Після атентату*, «Національна думка», Прага 1924, № IV–VI, с. 23–24.

ОПОВІДЬ ВОСЬМА: ПСИХОЛОГІЧНА

*«Оскільки Ви – єврейського походження,
Ви не підходите для професії,
яка пов'язана з культурою»*

Оренштайнові будні в Берліні: між українцями, росіянами і радянофілами
Як видавець став для берлінських росіян «книжковим мародером»
Оренштайн – ймовірний видавець першої української енциклопедії
Початки бізнесу Оренштайна-сина у Варшаві
Яків Оренштайн – член «Спілки німецьких книготорговців у Лейпцигу»
Оренштайнові надії на Берлінську олімпіаду.
Оренштайн-батько в «Єврейському списку»
Ліквідація «Української накладні». «Неарійськість» Оренштайна-сина
Переїзд Оренштайна-батька до Варшави
Доля будинку і майна «Української накладні»

Варшава, 1930

Берлін, 1936

Львів, 1939

Німецький фактор

українсько-єврейських взаємин

*Міжетнічна комунікативна
взаємодія на західноукраїнських
землях на початку Другої
світової війни*

Люди продовження оповіді про головного героя потребує не так подання фактів його життєпису, як розуміння їх подвійного, подекуди прихованого сенсу. З цього приводу наратор-психолог — це, мабуть, найсильніша фігура біографічної оповіді, адже вона символічно (де)конструє первісний смисл подій, натомість пропонуючи їх уявне (про)читання. Біографічна оповідь завжди мусить спиратися на психологічний аналіз: потребу використання концепції Людини, (ре)конструкції перебігу її життя з погляду самої біографії. Для цього інтерпретацію життєпису головного героя час від часу доповнює психологічна оповідь. Адже саме така біографія, уникаючи свідомого чи несвідомого фальшування й перекручування фактів, розповідатиме й про психологію міжетнічних взаємин. За її допомогою біограф-психолог визначатиме етнічні особливості психіки людини, її національного характеру, пам'яті, емоцій, соціалізації, фахової і політичної культури і т. д.

В Оренштайновому випадку, очевидно, йтиметься про спробу етнопсихологічної оповіді, різні сюжети якої «викидатимуть» біографа на драматичні рифи буремного життя його протагоніста наприкінці 1920-х — упродовж 1930-х років у Німеччині, перипетії «класичної» дихотомії «батьки»/«діти», переслідування з боку офіційної влади та фахових кіл, спроби врятувати «Українську накладню» від цілковитого знищення і забуття, особливості українсько-єврейських взаємин тощо.

Після невдалих спроб участі у процесі С. Штайгера, десь від межі 1925—1926 років і до перших 1930-х, видавець фактично замовкає. Оренштайнове «мовчання» було наслідком цілого набору обставин, які його оточували, а нерідко — й переслідували. Одним із зовнішніх факторів, який суттєво вплинув на дальше життя видавця у Німеччині, був економічний чинник. А той факт, що значно раніше, наприкінці 1923-го, у країні, яка пережила низку соціальних потрясінь та нещадну інфляцію, фінансово-економічні вигоди зникли, певною мірою пояснює ту атмосферу, в якій опинилися «чужі» в Берліні.

Яскравою ілюстрацією повсякденного життя німецької столиці є фільм 1927-го року «Берлін, симфонія великого міста» Вальтера Руттмана. Німецький соціолог масової культури Зігфрід Кракауер

характеризує його як вияв протидії «психологічному заціпленню: «Початкові кадри виводять місто на світанку. Прибуває нічний експрес, і вулиці, на яких іще не закипіло людське життя, здається справжнім занедбаним земним простором, де душа поневіряється між сном і активністю. Потім місто прокидається, чимраз дужче ворушиться. Юрби робітників тягнуться на заводи, оживають колеса, знімаються слухавки. В епізоді, присвяченому вранішнім годинам, миготять вітрини, відбуваються буденні вуличні події. Полудень: бідні, багаті й тварини у Зоологічному парку знову підсидують і тішаються, що можна на хвилинку перевести дух. Знову закипає робота, і яскраве полуденне сонце сяє над відкритими каварнями, повними люду, газетярами й жінкою, що з розпачу кидається в ріку. Життя своїм ритмом нагадує «американські гірки». Коли день згасає, колеса машин завмирають, надходить вечір, несучи відпочинок людам. Калейдоскоп кадрів демонструє різноманітні спортивні ігри, модне ревію, хлопців, які зустрічаються з дівчатами або квапляться на побачення. Останні кадри перетворюються на розважальну поїздку нічним Берліном, залитим сліпучими неоновими вогнями. Оркестр грає Бетговена: мерехтять ноги танцівниць; чаплінівські ноги топчуться на екрані; закохана пара, точніше, дві пари ніг прямують до найближчого готелю, і, нарешті, зривається справжня «вакханалія» ніг; змагання у танці, що триває цілих шість днів»¹.

Давалася взнаки й конкуренція між видавцями: Оренштайн ніби перебував у зачарованому трикутнику, в кутах якого височіли українські еміграційні видавництва, видавництва російської еміграції (власниками яких зазвичай були євреї), а також низка радянофільських інституцій друкованого слова. Все це створювало зовнішню і внутрішню нестабільність, коли одні видавництва ставали банкрутами, другі — підривалися на мінному полі обіцянок щодо перенесення діяльності до Советського Союзу і сприяння у пошуках ринків збуту книжкової продукції, а власники і працівники третіх — виїжджали далі, часто за океан, у пошуках кращої долі, залишаючи Берлін як чергову станцію на шляху до омріяної мети. Тому літературний критик Александер Бахрах не випадково так писав про німецьку столицю: «Дивне було це місто, неповторне, і заледве чи гофманове перо змогло б з достатньою переконливістю передати “недоладність” Берліна початку двадцятих років нашого віку. В ньому перемішалось чимало — ще не зарубцьована гіркота поразки, крах усіх донедавніх кумирів і те дивне — тоді ще, властиво, Європі не відоме — явище, яке вчені-фінансисти називають “інфляцією” і яке було не лише економічним чи соціальним, але значною мірою феноменом психологічним»².

¹ Зігфрід Кракауер, *Від Калігарі до Гітлера — психологічна історія німецького кіна*, пер. з нім. І. Андрущенко, Київ 2009, с. 219–220.

² Олег Будницький, Александра Полян, *Русско-еврейский Берлин 1920–1941*, Москва 2013, с. 5.

Крім того, що в досліджуваній період Берлін залишався одним з найвідоміших осередків українського еміграційного життя³, все ж таки «російська вулиця» у ньому була значно ширша й інституційно зріліша, створюючи об'єктивне підґрунтя для функціонування кількох десятків російських і російсько-єврейських видавництв. Їхня праця дала підстави твердити про російський видавничий бум 1921–1923 рр. як самостійний культурний феномен⁴.

Щоправда, обличчя «російського Берліна» сформували саме євреї-видавці, які, з одного боку, за визначенням лідера сіоністського руху Володимира (Зеева) Жаботинського, «від російської культури отримали багато цінного — навіть для нашого майбутнього, самостійного національного буття»⁵, а з другого, за словами авторів відомого берлінського збірника «*Росія і євреї*», «перетворенню легенди на правду сприяли почасти ті євреї, які голосно заявляли про генетичний зв'язок між більшовизмом та юдаїзмом, які голосно хвалилися широкими симпатіями єврейської маси до комісародержавія. Психологічна правда нашої відповідальності зобов'язує нас до того, щоб ми взяли на себе частину відповідальності за повалення більшовизму. [...] Лише цією боротьбою ми врятуємо єврейство»⁶.

Останнє міркування надзвичайно цікаве, адже може бути поясненням окремих сюжетів і Оренштайнової біографії цього періоду.

Активна участь євреїв у книжковій справі російського зарубіжжя спричинилася до того, що, наприклад, 1922 р. надрукували книжок російською більше, ніж німецькою; якщо на початку 1923 р. в Берліні налічували 38 російських видавництв, то вже наприкінці цього ж року — 86⁷. Оскільки до стабілізації німецької валюти видавничою справою (папір та друкарські роботи) було вигідно займатися, а вона була загалом дешева, ринок збуту був величезний — потенційними читачами були як російськомовні емігранти, так і німці, які цікавилися російською культурою. За підрахунками сучасних дослідників упродовж 1918–1924 років у Берліні побачили світ від 2100 до 2200 назв книжок російською мовою. І це було більше, ніж у Москві чи Петрограді за вказаний період⁸. Щоправда, вже наприкінці 1923 р., коли в Німеччині почали запроваджувати тверду валюту

³ Симон Наріжний, *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина перша*, Прага 1942, с. 12.

⁴ А. Б. Цфасман, «*Русский Берлин*» начала 1920-х годов: издательский бум, «Вестник Челябинского государственного университета», Челябинск 2008, № 34, с. 102, 106.

⁵ Леонид Юниверг, *Євреї-видавці «Русского Берліна»*, «Лехаим», май 2008, <http://www.lechaim.-ru/ARHIV/193/univerg.htm> Дата звертання: 31.07.2015 р.

⁶ Там само.

⁷ А. Б. Цфасман, «*Русский Берлин*» начала 1920-х годов: издательский бум, с. 103.

⁸ Олег Будницький, Александра Полян, *Русско-еврейский Берлин 1920–1941*, с. 153.

(що й стало початком кінця книжкового ренесансу російського зарубіжжя), меценати почали видихатися, професійні видавці закінчували свою одісею банкрутством, а друкарні мусили видавати лише календарі.

Промовистим є той факт, що коли російські видавничі фірми 1923-го наближалися до фінішу своєї професійної діяльності, то низка українських видавництв на початку 1923 р. організувала окрему книжкову виставку 13-ти видавництв з Берліна та поза ним: «Українська накладня», «Українське слово», «Українське видавництво в Катеринославі», «Ратай», «Українська студентська спілка», «Вукоспілка», «Космос», «Нова Україна», «Вільна Спілка», «УСДРП», «Знання – то сила», «Українське книгознавство», «Українська кустарна спілка»⁹. Правда, зваживши на видавничі потуги більшості з перелічених підприємств, найповажнішим (поза «Українською накладнею») видавництвом залишалося «Українське слово»: «Видавництво «Українське Слово», ввійшовши в постійні зносини з першорядними друкарями у Німеччині, що розпоряджають найгарнішими, найновішими технічними засобами, постановило виповнити ту величезну прогалину, яку витворили в українському культурному житті довголітня світова війна, опісля революція та всі лихоліття чужої окупації, що знищили майже зовсім довоєнні українські придбання друкованого слова.

Маючи на увазі надзвичайно тяжке теперішнє політичне і матеріальне становище українського громадянства на всіх територіях, де живе український народ, Видавництво «Українське Слово» старається дати читачеві книжку, якаб у гарному зверхньому вигляді та при найменшому об'ємі дала як найбільше матеріялу, а тим самим під оглядом дешевости зробити її доступною і найбільш доступною українському громадянину»¹⁰.

Конкуренцію берлінським українським видавництвам складав радянськфільський «Космос» (Харків – Берлін – Нью-Йорк – Вінніпег), створений на зразок партійного видавничого кооперативу для мінімізації витрат на друк¹¹, що у своїх книжкових виданнях вмщував відозви такого змісту: «Україно-американське видавниче товариство з обмеженою порукою “Космос” видає літературу з поля: 1. соціальних наук, 2. красного письменства, 3. школи й самоосвіти, 4. індустриальної техніки, 5. сільського господарства.

“Космос” є одиноким в Європі українським видавництвом, зорганізованим без допомоги рідних і чужих капіталістів пролетарями України, Галичини, Сполучених Держав Америки, Канади і Далекого Сходу.

⁹ Микола Тимошик, *Історія видавничої справи*, Видання друге, виправлене, Київ 2007, с. 379–380.

¹⁰ Тарас Шевченко, *Повісти. Том II: Наймичка, Варнак, Близнята*, під редакцією Богдана Лепкого, Берлін 1922, обкладинка.

¹¹ Валентина Молоткіна, *Особливості організаційного становлення та функціонування партійних видавництв в УСРР в 1920-ті роки*, «Етнічна історія народів Європи», Київ 2013, вип. 39, с. 18.

“Космос” має розвинути у потужну зброю визволення українського пролетаріату спід влади світової буржуазії.

“Космос” виконає своє завдання тільки тоді, коли свідоме українське робітництво подасть йому масову допомогу»¹², «перебігаючи дорогу» багатьом українським видавництвам у Берліні. Адже, крім нібито шляхетних ідей пропагувати українську книжку для людини праці, тут визирали амбітні плани советської пропаганди. Зокрема повоєнну Німеччину та передусім її столицю як важливу зону впливу розглядала влада країни Рад. А що для неї це була територія, на якій були «ворота» в західну цивілізацію, які в той час були відкриті для ідеологічного й культурного впливів, то активна діяльність «Космосу» супроти вже відомих у Берліні українських видавництв, підтримувана офіційними структурами підсоветської України, була таким собі експортуванням більшовицької культури. Такий «пролетарський» експорт полягав насамперед у поширенні чуток, що нібито советський уряд хоче дозволити ввезення до СРСР тих зарубіжних україномовних видань, які не міститимуть агітації проти більшовиків. Мабуть, це була абсолютна провокація: у країні Рад хотіли змусити українських видавців витратити величезні кошти на перевезення готової продукції, потім кордон закрити, а самих видавців — у кращому разі (не знищуючи фізично як класових ворогів) — пустити по світу з нічим.

Яків Оренштайн. 1930-ті рр.

До цих зовнішніх обставин, які опосередковано впливали на життя і працю Оренштайна в Німеччині у 1920-х роках, слід додати й місце проживання видавця у Берліні. Адже він і надалі мешкав у західній частині столиці, яка «тішилася» навалою емігрантів-росіян. Як згадував свого часу знаний советський актор І. Еренбург, «там були російські школи і церкви, російські бібліотеки і кабаре... російські мистецькі галереї, продовольчі крамниці. [...] Центральна частина західного Берліна повністю піддалася російській навалі. Кожен другий зустрічний говорив або російською, або німецькою, але з грубим російським акцентом»¹³.

¹² Див.: Джек Лондон, *Залізна п'ята*, переклав з англійської Остап Нитка. Друге, перероблене та Іваном Бабієм ілюстроване видання, Харків — Берлін — Нью-Йорк — Вінніпег 1923, с. 309.

¹³ Олег Будницький, Александра Полян, *Русско-еврейский Берлин 1920—1941*, с. 149.

Власне кажучи, ця «топографічна» прив'язка видавця до російського анклаву в західних дільницях Берліна, цього «міста у місті» (за визначенням А. Бахраха¹⁴), стала істиною в останній інстанції щодо зарахування його до нібито власників російських видавництв і друкарень у Берліні в 1918—1941 рр. Зокрема, покликаючись на відомості лише за 1924 р. (34 назви в каталозі видавництва), стверджувалося, що Оренштайнове підприємство (назва не вказана!) слід вважати фіктивним, адже місцем публікації книжок вказується «Коломия на річці Прут» у тогочасній Польщі, а видавця — «книжковим мародером»¹⁵. Мабуть, такими наклепами, які не мали нічого спільного з правдою, Оренштайнові сучасники-антисеміти боролися з «єврейським засиллям» у видавничій справі Берліна, щоправда, зараховуючи його до «російських» видавців.

Власне в таких координатах усамітненого життя у німецькій столиці й перебував Оренштайн, очевидно, рідко коли підтримуючи свої колишні контакти з Галичиною та українською спільнотою. Не принесли успіху намагання окремих громадських діячів Галичини заручитися його фінансовою підтримкою для видання першої у новітній історії України універсальної енциклопедії. Адже, як згадував сучасник видавця — Василь Микитчук, такі наміри були:

«Року 1927, під час обговорення однієї з моїх доповідей у Яблонові біля Коломиї, один селянин, реемігрант з Канади, спитав мене:

— Гей, пане! Ба, чи є в нас така книга, що в ній є все?

— Ви маєте на увазі, лексикон?

Селянин мовчав.

— Чи може, енциклопедію?

— Ні, ще нема, але я чув, що Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові ладить таку книгу до друку.

Моя відповідь була дана «для фасону». Не хотілося перед польськими поліцаями, що сиділи спереду, признатися, що такої потрібної книги в нас нема.

Саме це запитання селянина з Яблунова стимулювало мене зорганізувати справу видання «УЗЕ», довести створення енциклопедії до успішного кінця і започаткувати також інші видання, потрібні для зростання нашої культури.

В 1928 році я поїхав у справі енциклопедії до Львова, щоб поговорити з головою НТШ, проф. Кирилом Студинським. Мені здавалося, що, передавши йому побажання нашого молодого покоління, щоб нарешті з'явився український енциклопедичний словник ...

Мене брала досада, я бунтувався. Не може бути, щоб такий народ, як ми, не був спроможний виконати таке, зрештою невелике діло! Адже ми є

¹⁴ Там само, с. 5.

¹⁵ Gottfried Kratz, *Russische Verlage und Druckereien in Berlin 1918—1941*, [In:] *Chronik russischen Lebens in Deutschland, 1918—1941*, Berlin 1999, S. 508—569, № 149.

народом, що ще так недавно підняв прапори своєї самостійної держави! І я постановив тоді, що сам візьмуся за видання енциклопедії.

Успіх справи залежав насамперед від грошей. І перед моїми очима з'явився... Яків Оренштайн, поважний український видавець і багатий купець. [...] Звичайно, подумав я, Оренштайн може і повинен видати енциклопедію українською мовою. Але вслід за цією думкою прийшла інша, примусивши мене засоромитися. Адже такий крок означав цілковиту невіру у власні сили! І я вирішив удатися до Оренштайна тільки тоді, коли вичерпаю всі можливості і побачу, що сам нічого не вдію»¹⁶.

Крім того, що на початку 1930-х власник «Української накладні» й далі мешкав у чиншовому будинку на берлінській Курфюрстенштрассе (про що свідчить наявність інформації про нього та його доньку, студентку медицини Регіну в адресній книзі євреїв «Великого Берліна»¹⁷), його професійні справи стояли, сказати б, «на місці». Сюди ж додалися події приватного характеру — одвічна дилема «батьки — діти». Якщо донька Регіна була поряд з батьком і матір'ю, навчаючись на медичному факультеті Берлінського університету (на початку 1930-х років іноземців туди приймали без расових обмежень¹⁸), Аделя, ймовірно, була у Львові зі своїм чоловіком адвокатом, д-ром права Яковом Вільфом, то Йосиф — активно торував свій шлях у Варшаві. Ми тепер маємо обмаль вірогідних свідчень про це: «Яків Оренштайн з родиною жив, здається, тоді в Берліні. Як непересічно розумна й спостережлива людина він передбачив, на що заноситься. Ще задовго до цих історичних подій Я. Оренштайн вислав був свого сина до Варшави»¹⁹.

А що єдиний Оренштайнів син ще задовго до цього якийсь час мешкав у польській столиці, займаючись книготорговельною справою, нині цікавими є свідчення у листі до С. Єфремова, які він оприлюднив ще 1923-го: «Дорогий милий друже! [...] Не маю од Вас вістей про мій варшавський лист до Вас та до дітей, а також про посилку та гроші, що я був тоді вислав. Це мене непокоїть і зневірює що до дальших посилок і листів. Нуджуся тут (у Берліні. — І. М.) без міри і краю, марно пропадаю. Думаю, що мені одна рада в світі єсть — це прибігти до Вас і дітей і робити, що видніше і можна буде. Бо тут чоловік нідо чого. Цілую Вас щиро. Привіт і поклін і подяка Онисі Федорівні. Малих благословляю на все добре — думаю про них щодня і що години. Ваш серцем Юзеф»²⁰.

¹⁶ Василь Микитчук, *Як виникла «Українська Загальна Енциклопедія»*, «Сучасність», 1961, Ч. 4, с. 102–103.

¹⁷ *Jüdisches Adressbuch für Gross-Berlin*, Berlin, 1931, S. 304.

¹⁸ Омелян Тарнавський, *Студії у високих школах у Берліні*, «Діло», Львів 1936, 18 серпня, ч. 184, с. 7.

¹⁹ Л[ев] Биковський, *Яків Оренштайн*, «Наша Батьківщина», Нью-Йорк 25 травня 1963 р., № 23, с. 4.

²⁰ Лист [Я. Оренштайна та Й. Оренштайна] Єфремову С. О. щодо друку його рукопису [17.03.1923 р.], Машинопис (на бланку), рукопис, ф. 257, оп. 5, спр. 149, арк. 1 (зв.), ІА НБУВ НАНУ.

Початкові власної справи Йосифа передувала професійна освіта, яку він здобув упродовж другої половини 1920-х років у «Закладі навчання книготорговців» у Лейпцигу, книгарнях — Бернгардта Лібіша в Лейпцизі та іноземних мов у Берліні і, звісно, у батьківській «Українській накладні»²¹. Зокрема від 10 жовтня 1925 р. до 31 травня 1926-го він працював волонтером у книгарні Б. Лібіша²². Свої професійні навички Оренштайнів син міг удосконалювати й у львівській книгарні НТШ²³. Про це свідчить лист видавця до тогочасного голови товариства К. Студинського:

«Високоповажаний Пане Президенте!

Спираючись на Вашу добру зичливість, позволяю собі звернутися до Вас зі слідуною просьбою приватного характеру.

Я маю лише одного сина, котрого, зрозуміло, виховав для книгарства. Після закінчення загальних шкіл і книгарської школи у Липську, працював він довший час в одній німецькій книгарні, потім пробув один рік в Парижі і Лондоні, щоб вивчити основно ці мови, а тепер працює тут (у Берліні. — І. М.) в одній книгарні, яка веде на складі видання на чужих мовах.

Тому що я хорую від якогось часу, і чим далі то стан мого здоров'я погіршується, хоті́б би я притягнути сина до праці в Українській Накладні, щоб він міг заступити мене. Та до цюї праці не має він ще достаточного досвіду спеціально в українськiм книгарстві.

В Українській-же Накладні обмежується горизонт лише на книжки її видання, а діяльність обмежена теперішньою стагнацією. Для мене було б дуже важно, щоб син мій працював певний час у Вашій Книгарні, в ріднім краю, де він набув би певного досвіду.

Тому звертаюся до Вас Високоповажаний Пане Президенте з сердечною просьбою дозволити ласкаво, щоб мій син вольонтував безплатно у Вашій Книгарні 8—9 місяців, і то почавши від 1.IV. ц. р. (1928 р. — І. М.).

Мій син є дуже інтелігентна і пильна людина і принесе певно користи Вашій Книгарні з фахового боку»²⁴.

Згодом, на початку 1930-х, Йосиф оселився у варшавському середмісті, на вулиці Цельній, 8²⁵. **[Варшава, 1930].**

²¹ Інформація про книготоргівлю [Йосифа Оренштайна][Без дати], Машинопис (на бланку), Bestand 21765, Nr. F05234, Sächsisches Staatsarchiv Leipzig, арк. 35.

²² Інформація Бернгардта Лібіша про походження Йосифа Оренштайна в канцелярію Спілки німецьких книготорговців у Лейпцигу [28.10.1937 р.], Машинопис (на бланку), Bestand 21765, Nr. F05234, Sächsisches Staatsarchiv Leipzig, арк. 5.

²³ Олександр Колянчук, *Яків Оренштайн (1875—1944). Видатний український книговидавець єврейського походження*, с. 278.

²⁴ Прохання Якова Оренштайна до голови НТШ Кирила Студинського про працю його сина Йосифа у книгарні НТШ у Львові [09.01.1928 р.]. Машинопис (на бланку), ф. 309 (Наукове Товариство імені Шевченка у Львові), оп. 1, спр. 263 (Листи власників книжкових магазинів про пересилку книг, умови продажу та ін.), арк. 32, ЦДІАУЛ.

²⁵ Księgarnia naukowa Józef Orenstein, 1933 г., sygn. 2369 (Rejestr Handlowy (RHA XLI 193), запис № 193 за 1933 р., APW.

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ т. з о. п., БЕРЛІН
UKRAINISCHER VERLAG G·M·B·H, BERLIN

FERNSPRECHER: AMT LÜTZOW NUMMER 7163
GIRO-KONTO: DRESDNER BANK, DEPOSITEN-
KASSE A und DEUTSCHE BANK, DEPOSITENKASSE A

24
26/1- 228
BERLIN W62, am 9. I. 19 28.
KURFÜRSTENSTR. 83

Високоповажаний пане Президенте !

Спираючись на Вашу знану добру зичливість, позволяю собі звернутися до Вас зі слідуючою просьбою приватного характеру.

Я маю лише одного сина, котрого, зрозуміло, виховав для книгарства. Після покінчення загальних шкіл і книгарської школи у Липську, працював він довший час в одній німецькій книгарні, потім пробув один рік в Парижі і Лондоні, щоб вивчити основно ці мови, а тепер працює тут в одній книгарні, яка веде на складі видання на чужих мовах.

Тому що я хоробу від якогось часу, і чим далі то стан мого здоровля погіршується, хотів би я притягнути сина до праці в українській накладні, щоб він міг заступити мене. Та до цієї праці не має він ще достаточного досвіду спеціально в українській книгарстві.

В українській-же накладні огранічується горизонт лише на книжки її видання, а діяльність обмежена теперішньою стагнацією. Для мене було б дуже важко, щоб син мій працював певний час у Вашій книгарні, в ріднім краю, де він набув би певного досвіду.

Тому звертаюся до Вас Високоповажаний пане Президенте з сердечною просьбою дозволити ласкаво, щоб мій син вольонтував безплатно у Вашій книгарні 8-9 місяців, і то почавши від 1. ІV. ц. р.

Мій син є дуже інтелегентна і пильна людина і принесе певно користь Вашій книгарні з фахового боку.

Дякуючи Вам вже наперед за ласкаве сповнення моєї просьби, прошу о ласкаву відповідь і остаю

з правдивою поклоном і відданістю

Лист Я. Оренштайна до голови НТШ К. Студинського. 1928 р.
(Центральний державний історичний архів України у м. Львові)

№ 2181/33. , dnia 6 września 1933.

SĄD OKRĘGOWY
w Warszawie

Obeemca Fr. Janczocha Stawik się Jożef Orensztein
Sekretarz Sądu Okręgowego z Warszawy, Lelwa 8.

1) Wciągnąć do rejestru handlowego Wciągnięta do rejestru handlowego
Dział A.: 12-9
Numer firmy: Sobocka

Rubryka 1. Numer wciągnięcia: 1. — Stawający
jest sędziemu — sekretarzowi nieznany.

Rubryka 2. Firma i siedziba tejże: — Osobistość stawającego została stwierdzona przez przedstawienie paszportu
„Księgarnia Naukowa” w Warszawie, ul. Sw. Stanisława 132, zawięta od r. 1933 z wydanego przez Pana Raimunda Generalnego Kolaka w Berlinie, dn. 23 II 1932 nr 2601.

Rubryka 3. Właściciel firmy: wyjaśnił:
Jożef Orensztein
z Warszawy, Lelwa 8

— Rubryka 4. (Prokura): W celu wciągnięcia do rejestru handlowego oświadczam, iż od roku 1933 prowadzę pod firmą Księgarnia Naukowa, Jożef Orensztein przedsiębiorstwo

udzielona została prokura.

2. Ogłoszenie publiczne. Przedsiębiorstwo zaliczone zostało do kategorii III

3. Zawiadomić zgłaszającego. Prisłował.

dn. 8 IX 1933.
J. Mij...
ZAPŁACONO

Wzór R. H. Nr. 2
Druk. Dz. Pr. W. K. Warszawa Długa 52. 104-27.

Інформація варшавського окружного суду про «Наукову книгарню Юзефа Оренштайна» у Варшаві. 1933 р. (Державний архів, м. Варшава)

[Варшава, 1930]

[«Варшава протягом останнього півстоліття змінилася до невпізнання. Природно, що найбільші зміни відбулися в останнє десятиліття, коли вона як столиця незалежної держави почала рости і площею, і населенням. Однак уже напередодні війни Варшава з тихої і спокійної держави, що зберігала всі традиції і звичаї, зв'язані із селом тисячами родинних вузлів й взаємин, почала повільно змінюватися на подобу західноєвропейських міст зі щораз більшим космополітизмом.

Наша суспільність чудово демократизувалася, і нині мешканці Варшави значно менше відрізняються одне від одного. Ще п'ятдесят років тому нижчі верстви варшав'ян одягалися по-сільському і не називали титули одне одного в розмові між собою, але, як правило, зверталися до старших на "Ви", а до молоді – "Ти". [...] Сьогодні ми зазвичай не знаємо і нас загалом не цікавить, хто мешкає в тій же кам'яниці, що й ми. А ще якийсь півстоліття тому ми, коли навіть не підтримували між собою товариських стосунків, у будь-якому разі були знайомі за прізвищем, бачили, хто чим займається, а при зустрічі обмінювалися кивком чи парою люб'язних слів.

Найвідоміших варшав'ян кожен знав якщо не особисто, то принаймні з вигляду. Було у Варшаві також багато популярних

Вулиця Маршалковська у Варшаві. 1930-ті рр.

Вулиця Маршалковська у Варшаві. 1930-ті рр.

знаменитостей. [...] Були теж популярні й євреї. До таких належав Богу духа винний Ізидор Кафталъ, чоловік також популярної “Фелі”, про якого розповідали тисячі анекдотів, дуже часто досить пікантних. [...] Та ці й інші популярні типи Варшави поступово зникали»²⁶.

Свою книгарню «*Księgarnia Naukowa Józef Orenstein*», яка стояла на варшавській вулиці Маршалковській, 132, Йосиф заснував 12 вересня 1932 р. (запам’ятаймо день і місяць — вони ще виринуть в Оренштайновому життєписі!). Про це згадував Л. Биковський: «Тут він (Й. Оренштайн. — І. М.) відкрив книгарню на Маршалковській вулиці й провадив її деякий час сам»²⁷.

Відомо, що книгарня співпрацювала з «*Українською накладнею*», берлінським видавництвом російської еміграції «*Петрополіс*», а також знаними варшавськими видавничими фірмами — «*Густава-Адольфа Гебетнера*» та «*Августа-Роберта Вольфа*» (головним редактором якої у цей час був футурист Александер Ват) і «*Міхала Аркта*» (чию діяльність після смерті засновника 1916 р. продовжили сини Зигмунт і Станіслав-Ян). У «*Науковій книгарні Юзефа Оренштайна*» у 1930-х роках можна було

²⁶ Edmund Znatowicz, *Nowa Warszawa; Przed pięćdziesięciu laty (wspomnienia starego warszawiaka)*, «Tygodnik Ilustrowany», Warszawa 1930, 13 grudnia, nr 50, s. 10.

²⁷ Л[ев] Биковський, *Яків Оренштайн*, «Наша Батьківщина», Нью-Йорк 25 травня 1963 р., № 23, с. 4.

Ankunftsbogen für Sortimentbetriebe

Zur Prüfung der Aufnahme von Anzeigen über Geschäftseröffnungen oder Übernahme von Vertretungen in das Börseblatt und der späteren Aufnahme der betr. Firma in das Adressbuch des Deutschen Buchhandels.

Wir bitten, recht deutlich zu schreiben, vor allem die Eigennamen.

Fragen:	Antworten:
1. Wortlaut der Firma, Sitz und nähere Adresse: (Unpersönlichen nicht in das Handelsregister eingetragenen Firmen ist der Name des Inhabers beizufügen.)	Księgarnia Naukowa Józef Orenstein Warszawa, Marszałkowska 132.
2. Gründungszeit der Firma:	12. September 1932.
3. Name des Inhaber(s): " " Geschäftsf. (bei G. m. b. H. oder Gen. m. b. H.): " " Direktors (bei A. G.): " " Direktoren	Józef Orenstein
4. Firma des Leipziger Kommissionärs:	Koehler & Volckmar A.-G. ^{Abt.} <u>Ausland</u> , Leipzig
5. Hat der Inhaber oder verantwortliche(n) Geschäftsleiter eine buchhändlerische Ausbildung genossen und bei wem?	Buchhändler-Lehranstalt, Leipzig Bernh. Liebisch, Leipzig Ukrainischer Verlag G. m. b. H., Berlin Fremdsprachen-Buchh. A. -, Berlin
6. Befindet sich der Firmainhaber oder verantwortliche(n) Geschäftsleiter noch in abhängiger Stellung und bei wem?	Nein
7. Ist Eintragung in das Handelsregister a) erfolgt und für welchen Betrieb? b) beantragt und für welchen Betrieb?	Eintragung am 12. IX. 32. für Buchhandlung erfolgt.
8. Welche Art von Gewerbebetrieb ist bei der Behörde angemeldet? (Sortimentsbuchhandlung, Antiquariat, Kunst-, Landkarten-, Musikalienhandlung, Reisebuchhandlung, Buch- und Zeitschriftenhandel)	Sortiments-Buchhandlung und Zeitschriften-Vertrieb
9. Besteht der Hauptbetrieb des Geschäfts im Buchhandel oder worin?	Buchhandel
10. Ist die Firma bereit, sich (evtl. auch unter Leistung von Garantien, wie Konventionalstrafe u. dgl.) auf Einhaltung der Verkehrs- und Verkaufsordnung zu verpflichten?	Ja

983, 77

Інформація про «Наукову книгарню Юзеф Оренштайн» у Варшаві.
1930-ті рр. (Саксонський державний архів, м. Лейпциг)

KSIĘGARNIA NAUKOWA

W A R S Z A W A
MARSZAŁKOWSKA 132
TELEFON Nr. 291.68.
KONTO P. K. O. 27.960.

HURTOWNIA
DLA KSIĘGARZY

WARSZAWA, dnia 4. Juni 1935 r.

■
KSIĄŻKI I CZASOPISMA:
POLSKIE FRANCUSKIE
ROSYJSKIE ANGIELSKIE
UKRAIŃSKIE NIEMIECKIE

An den
Börsenverein der Deutschen Buchhändler
Leipzig

2
7.11.1935 003488
1935/8/1

●
PRENUMERATA CZASOPISM
● SZYSTKICH KRAJÓW
EUROPY I AMERYKI

Ihre Zeichen:
Adressbuch-Kommission
XII 907/8 8/Pa.

■
ZAMÓWIENIA WYKONUJEMY
W DNIU ICH OTRZYMANIA

Wir bestätigen dankend den Empfang Ihres w.Schreibens vom 30.IV.d.J. und bedauern erst heute darauf zurückkommen zu können, da unser Herr Orenstein verreist war.

■
NA ŻĄDANIE PRZESYŁAMY
NOWOŚCI DO PRZEJRZENIA

In der Anlage übersenden wir Ihnen den Verpflichtungsschein mit unserer Unterschrift versehen, sowie den Fragebogen für den Adressbucheintrag. Die Anzeige für das Börsenblatt wird Ihnen die Firma Koehler & Voelckmar A.-G.& Co.Abt.A. übermitteln.

Mit vorzüglicher Hochachtung

Księgarnia Naukowa

Józef Orenstein

Лист Й. Оренштайна до «Спільки німецьких книготорговців у Лейпцигу». 1935 р. (Саксонський державний архів, м. Лейпциг)

замовити друковану продукцію польською, українською, російською, німецькою, французькою та англійською мовами²⁸. Вітрина книгарні, як згадували сучасники, «рясніла обкладинками американських, англійських і французьких часописів»²⁹.

До роботи у своїй книгарні Йосиф залучив українців, призначивши керівником книгарні свого знайомого, відомого українського журналіста, члена літературної групи «Ми» (до якої належали Євген Маланюк, Андрій Крижанівський, Наталя Лівицька-Холодна) і редактора однойменного варшавського журналу, перекладача-шевченкознавця Івана Дубицького (який після Другої світової війни опинився у США)³⁰: «Вибір керівника книгарні був влучний. [...] Ів[ан] Дубицький і провадив польську книгарню Ю. Оренштайна в Варшаві. Він дібрав собі персонал мішаного польсько-українського складу. В тому числі була й пані Л. К., емігрантка з Центральної України, абсолювентка французького Інституту й студентка університету в Варшаві. [...] Працювавши тоді в Публічній Бібліотеці, я (Л. Биковський. — І. М.) потребував додаткового заробітку. Тому то запропонував пані Л. К. заснувати при книгарні відділ українських книжок. Вона, порадившись з І. Дубицьким, погодилась і я став, в поза урядові години провадити той відділ. Справа з продажем українських книжок спочатку йшла не дуже зле, бо книгарня була, на той час, одним з українських осередків у Варшаві. Біля неї увесь час крутилася переважно українська молодь. Цьому сприяли не тільки зовнішні обставини, але й особиста вдача вродливої та рухливої пані Л. К.»³¹

Не відмовлявся Йосиф і від співпраці зі своїми одновірцями. Зокрема спогади про влаштування на роботу до Оренштайнової книгарні у Варшаві наприкінці серпня 1936 р. залишив уродженець Стрия, член КПЗУ, польський прозаїк, драматург і журналіст Юліан Стрийковський (справжнє ім'я і прізвище — Песах Старк). Рятуючись втечею із Західної України, де

²⁸ Інформація про книготоргівлю [Йосифа Оренштайна] [Без дати], Машинопис (на бланку), Bestand 21765, Nr. F05234, Sächsisches Staatsarchiv Leipzig, арк. 37.

²⁹ Julian Strykowski, *Od szewca do księgarza*, «Stolica», Warszawa 1960, 24 kwietnia, nr. 17, s. 21.

³⁰ Див.: *Повне видання творів Тараса Шевченка*. Том XV: Шевченко в чужих мовах, за редакцією Романа Смаль-Стоцького, Варшава: Український Науковий Інститут, 1938 (Іван Дубицький, Роман Смаль-Стоцький, *Шевченко в англійській мові*, с. 9–35; Роман Смаль-Стоцький, Іван Дубицький, *Шевченко в німецькій мові*, с. 66–87; Іван Дубицький, *Шевченко у французькій мові*, с. 167–185; Іван Дубицький, *Відгуки про Шевченка в мовах голяндській, еспанській, португальській, каталонській, фінській, естонській та інших*, с. 445–452); Наталя Лівицька-Холодна, *Видавництво «Варяг»*, «Сучасність», 1980, Ч. 11, с. 8, 11, 13; Іван Дубицький, *Рівень — високий, характер — законсервативний (Листи до редакції)*, «Сучасність», 1969, Ч. 6, с. 124.

³¹ Л[ев] Биковський, *Яків Оренштайн*, «Наша Батьківщина», Нью-Йорк 25 травня 1963 р., № 23, с. 4.

його переслідувала поліція за комуністичну діяльність, він опинився у Варшаві:

«Як я отримав цю працю, варто розповісти. Я мав зайнятися відділом перекладів як керівник видавництва, а насилу я став продавцем. Анонс я прочитав у якійсь газеті у Варшаві, коли був ще у Львові. Я написав прохання й отримав позитивну відповідь. Моє щастя не знало меж, зокрема й через те, що після виходу з львівського ув'язнення поліція шукала мене, щоб посадити до Берези-Картузької. Тому я міг поїхати до Варшави, де поліція мене не розшукувала, й там переховуватися, не реєструючись скільки вдасться. До праці я мав приступити наприкінці серпня. Наразі був початок липня. У Львові було небезпечно залишатися, тому я переховувався в Яремчому в знайомих... У моєму львівському помешканні нікого не було, а воно простояло замкнутим три місяці.

Безпосередньо з Яремчого, не затримуючись у Львові, я приїхав до Варшави. Гроші на поїздку я позичив у рахунок першої зарплати. З потяга з валізкою в руках я попрямував до «*Наукової Книгарні*». Її власник, пан Оренштайн, хоча й був тоді заклопотаний, гречно мене привітав. Він витягнув з шухляди три листи з моєю львівською адресою, що повернулися з написом «адресата немає». Зміст цих слів був для мене смертельний. Пан Оренштайн відкликав свою пропозицію. Я був спустошений. Це був для мене вирок.

У листі були перелічені причини, але мене це вже не обходило. Що робити? Повертатися до Львова? Залишатися у Варшаві? Без грошей? Без жодних знайомих? Оренштайн запропонував мені гроші, щоб повернутися додому. Сказав, що йому прикро.

— Ах так! Ти огидний визискувачу!

Я хотів використати бодай якийсь аргумент з царини класової боротьби, але, подібно до біблійного осла Валаама, сказав щось інше. До Львова, зрозуміло, я не міг повернутися. Він подивився на мене, ніби здогадуючись про причину цього. Нічого не сказав, а я використав цю тишу і додав, що готовий працювати у нього, виконуючи будь-які доручення, навіть за найменшу оплату. Знову настала тиша, і нарешті, було поставлене питання: «Скільки?»

— «Сто злотих на місяць», — прозвучала моя відповідь.

Пропозицію було прийнято, і ніколи більше я не відчував такого сильного зрушення. То було щастя! Я відчував себе врятованим! Спочатку я працював продавцем, торгуючи шкільними підручниками наприкінці серпня — на початку вересня, а потім став спеціалістом від медичних книжок. Ще досі час до часу я зустрічаю у Варшаві лікарів, які мене пам'ятають, коли я приносив їм польські й зарубіжні публікації з медицини...

Але завжди, коли приходив вересень, пан Оренштайн «випозичав» мене, щоб я допомагав продавати шкільні підручники. [...] Я завжди пам'ятаю

його із симпатією, бо якби не він, то що б я тоді робив у великому і чужому місті? »³²

Цікаві спостереження за особою Йосифа Оренштайна — особистісного характеру — залишив і відомий голландський книготорговець Й. Гінсберг. У березні 1935 р. він, зокрема, писав до голови Спілки німецьких книготорговців у Лейпцизі:

«Після відвідин Лейпцизького ярмарку я здійснив подорож до Польщі і перебував у Варшаві, де я впродовж кількох днів мав нагоду оглянути більшість значних книгарень. На вул. Маршалковській, 132 мені впала в очі книгарня, що називається «*Księgarnia Naukowa*», власником якої є пан Оренштайн. Ця книгарня справила на мене враження німецької книгарні у великому місті, а тим більше, що я, ввійшовши, помітив, що книгарня повністю німецькоорієнтована, має в продажі здебільшого тільки німецькі книжки і таким чином поширює найцінніші блага німецької культури за кордоном.

Я зацікавився не тільки крамницею, а і власником, який є всебічно освіченим книготорговцем, що володіє іноземними мовами. На моє здивування він мені розповів, що має великі труднощі з тим, щоб бути внесеним у «*Адресну книгу німецької книготоргівлі*» і таким чином мати прямий контакт з німецьким видавництвом, що мало б велике значення для його фірми. [Її] власник є польським громадянином. Він — не дилетант, а здобув добру освіту в найкращих німецьких фірмах.

З вищенаведених причин я б просив Вас пана Оренштайна, який є не тільки тямущим книготорговцем, а й чудовою людиною, також в інтересах німецької книготоргівлі та видавництва, внести в «*Адресну книгу німецької книготоргівлі*».

З повагою, Й. Гінсберг»³³.

Отже, той факт, що Йосиф відкрив книгарню саме у Варшаві, а не в Берліні, Лейпцизі, Львові чи, скажімо, врешті в родинному місті — Коломиї, було свідченням не лише його амбітних ділових інтересів, а й певною мірою асиміляційних процесів усередині тогочасного єврейства. Адже переважна більшість асимільованих євреїв того часу вважала себе польськими патріотами — «поляками єврейського походження». Щоправда, досить часто це був такий собі «безрефлексійний» патріотизм. Асиміляція Йосифа, очевидно, не була цілковитою — вихований на перехресті єврейсько-християнських цінностей, він міг зараховувати себе головню до двох народів у його житті — єврейського і польського. І лише інколи, за потреби реалізації

³² Julian Strykowski, *Od szewca do księgarza*, «Stolica», Warszawa 1960, 24 kwietnia, nr. 17, s. 21.

³³ Конфіденційний лист університетського книготорговця та антиквара Й. Гінсберга у Лейдені до голови Спілки німецьких книготорговців у Лейпцигу [18.03.1935 р.], Машинописна копія, Bestand 21765, Nr. F05234, Sächsisches Staatsarchiv Leipzig, арк. 26.

Leiden, den 18.3.35

UNIV. BOEKHANDEL en ANTIQUARIAAT
J. GINSBERG
TELEF. 2666 = LEIDEN

19. MRZ. 1935
XI 907/A

An den
Vorstand des
Börsenvereins der Deutschen Buchhändler
zu Leipzig

Vertraulich

1268 * 19. MRZ 1935

Nach dem Besuch der Leipziger Messe machte ich eine Reise nach Polen und hielt mich u.a. in Warschau auf, wo ich während einiger Tage Gelegenheit hatte, mir die meisten Buchhandlungen von Bedeutung anzusehen. Auf der Marszalkowska 132 fiel mir eine Buchhandlung, genannt Księgarnia Naukowa auf, deren Inhaber ein Herr Ornstein ist. Diese Buchhandlung machte auf mich den Eindruck einer deutschen Grosstadt-buchhandlung, und dies um so mehr, da ich, nachdem ich eingetreten war, bemerkte, dass die Buchhandlung vollständig deutsch orientiert ist, meistens nur deutsche Bücher führt und somit die wertvollsten Güter deutscher Kultur im Ausland verbreitet.

Ich habe mich nicht nur für das Geschäft, sondern auch für den Inhaber interessiert, der ein vielseitig gebildeter, sprachkundiger Buchhändler ist. Zu meinem Erstaunen erzählte er mir, dass er grosse Schwierigkeiten hätte, in das Adressbuch des Deutschen Buchhandels aufgenommen zu werden und so mit dem deutschen Verlag in direkte Verbindung zu treten, was von grosser Bedeutung für sein Geschäft wäre. Der Inhaber ist polnischer Staatsbürger. Er ist kein Laie, sondern er hat in ersten deutschen Häusern eine gute Ausbildung genossen.

Aus oben angeführten Gründen würde ich Sie höflichst bitten, Herrn Ornstein, der nicht nur ein tüchtiger Buchhändler, sondern auch ein vortrefflicher Mensch ist, auch im Interesse des deutschen Buchhandels und Verlages in das Adressbuch des Deutschen Buchhandels aufzunehmen.

Mit vorzüglicher Hochachtung

J. Ginsberg
Leiden (Holland)

Лист Й. Гінсберга до «Спілки німецьких книготорговців у Лейпцигу». 1935 р. (Саксонський державний архів, м. Лейпциг)

та успіху бізнес-інтересів — до українського. Так він уособлював, сказати б, уявну парадигму «двох з половиною асиміляцій», у якій головні ролі виконували навзаєм єврейство й польськість, а другорядну, почасти штучну, — українськість. Крім цього, Йосиф був фактично десь «між» цими народами, лише частково декларуючи приналежність до єврейства, не розриваючи кардинально нитки юдейської традиції, будучи радше типовим «єврее-поляком».

А що біографію як текст можна читати як пограниччя — між тим, що унікальне і неповторне в життєписі протагоніста, і тим, що віддзеркалює типові, універсальні процеси глобального розвитку, то психологічну її оповідь визначають і особливості політичних режимів та ідеологій, що панують у досліджуваному хронотопі. Крім цього, оскільки метою кожної біографії є більш чи менш вдала спроба з(розуміння) її головного героя, «жертви історії, безвладні групи, які були переможені, мають лише незначний шанс, щоб про них згадували»³⁴.

Тож у цій частині життєпису прихід до влади в Німеччині націонал-соціалістів 1933-го і перетворення її на диктаторську державу з потужним апаратом насильства³⁵ безпосередньо визначили психологізм Оренштайнової біографії. Націонал-соціалістичний бюрократичний апарат уперемішку зі страхом, який засіяв гітлерівський режим, хай навіть в індивідуальному вимірі, завдав найбільшого приниження єврееві-видавцю і став початком його трагічного кінця, як і мільйонів інших синів і дочок Мойсеєвого народу на європейському континенті.

Зауважмо: здійснення цієї політики потребувало якогось часу, тому в переслідуванні євреїв у Німеччині був присутнім сильний ефект реалізму та раціональності, який сповідували націонал-соціалісти. Його тональність передавали коментарі тогочасної української преси: «Найбільш знаменитою рисою нинішньої антисемітської кампанії у Німеччині, це її — так мовити офіційний — оборонний, а не наступальний характер. ... Антисемітську пропаганду вели гітлерівці ще перед своїм приходом до влади і вони теж ніколи не крилися, що антисемітизм є нерозривно зв'язаний з їх ідеологією. [...] жиди фігурували як негативний чинник в ідеології гітлеризму, а це у свою чергу не могло настроювати захоплююче жидів до Гітлера та націонал-соціалістичного руху»³⁶.

Одночасно німецький фактор став вагомим компонентом конфліктності українсько-єврейських взаємин другої половини 1930-х років. Значну роль тут відігравали ідеологія та пропаганда як комунікативні інструменти міжетнічної конфліктної взаємодії.

³⁴ Норберт Еліас, *Про німців*, пер. з нім. О. Кислюка, Київ 2010, с. 293.

³⁵ Курт Зонтгаймер, *Як нацизм прийшов до влади*, пер. з нім., Київ 2008, с. 267–276.

³⁶ *Гітлер і Жиди. З приводу одноденного господарського бойкоту жидів у Німеччині*, «Діло», Львів 1933, 6 квітня, ч. 86, с. 1.

Німецький фактор українсько-єврейських взаємин: фатальна реальність вульгарно-наступального шовінізму і/або надія на відродження державності поневоленої нації?

Вагомим компонентом конфліктності українсько-єврейських взаємин другої половини 1930-х років був німецький фактор. Його, як стверджують дослідники, визначила тріада тенденцій — спроба української сторони з'ясувати причини наступу, що розгортався у Німеччині супроти євреїв; нерозуміння глибини конфлікту, що стрімко зростав у Німеччині з часу приходу до влади А. Гітлера; дискусія на сторінках друкованих ЗМІ.

Підтвердженням першої тенденції була теза про негативну роль єврейського бізнесу в Німеччині, зв'язок євреїв як з комунізмом, так і лобювання його антиподу — капіталізму. Друга тенденція увиразнюється політичною аберацією українських політиків Західної України суспільно-політичними процесами в Німеччині: неможливістю усвідомлення значною частиною західноукраїнської громадськості ненависті НСДАП до євреїв, зокрема трактуванням боротьби нацизму з євреями як «оборонної» акції «молодого німецького націоналізму» (бойкот єврейських закладів торгівлі 1 квітня 1933 р.). Дискусія на сторінках української преси, що є свідченням третьої тенденції, свідчила про балансування між ентузіазмом і стриманістю в оцінках квітневого виступу 1933-го А. Гітлера, яке перейшло у вичікувальну позицію українського табору, переважно антикомуністичного характеру. Сюди ж додавався прийом «німої» констатації, який використовували українські часописи першої половини 1930-х рр., фактично уникаючи будь-яких коментарів у висвітленні долі євреївства у країнах європейського континенту, в яких різко зростали ксенофобія та антисемітизм, симпатизуючи гітлерівській Німеччині.

Ба більше, після 2 квітня 1933 р., коли львівське «Діло» поінформувало громадськість про промову А. Гітлера, виголошену перед іноземними журналістами в Берліні, під заголовком «Сенсаційна заява Гітлера в українській справі», несподівана поява нового союзника скривдженої та поневоленої нації супроводжувалася поступовою популяризацією пронімецьких настроїв у середовищі українства. Вже влітку 1933 р. польські слідчі органи в Галичині констатували зростання пронімецьких симпатій серед студентів та випускників гімназій. Наслідком цього були антиєврейські настрої української молоді, яка дедалі частіше зверталася до подій у Німеччині. Реалізації таких симпатій сприяла, з одного боку, інформаційна, матеріальна і моральна підтримка окремих інституцій української еміграції у Німеччині та ОУН, а з другого — пропаганда німецьких урядових кіл. У таких контактах головною була теза про те, що визволення України може настати тільки з допомогою Німеччини. Так, зокрема «Луцька угода» 1935 р., яка була ініціативою бізнесових структур українців «Сільський господар», «Українбанк») та німців «Кредит-Луцьк», встановила таку домовленість: надані українським організаціям кошти спрямовувалися на послаблення тих польсько-українських інституцій, які виявили лояльність до Польської республіки, підтримку бойової діяльності ОУН та вишкіл її інструкторів.

Сподівання на німецьку допомогу і споглядання за ймовірним союзником супроводжувалися радикалізацією настроїв частини галицьких українців щодо

євреїв. В атмосфері українсько-єврейської конкуренції й етносоціального суперництва восени 1933 р. відбулася низка антиєврейських виступів (зокрема, руйнування майна євреїв у селах Східної Галичини). Сюди додавалися й динамічно чимраз більші симпатії до Берліна німців, що проживали на західноукраїнських землях і сприймали ідеологію гітлеризму. Важливим критерієм, який визначав ставлення євреїв до закордонної політики Польщі, стали її контакти з Німеччиною. Факт діалогу з Берліном викликав занепокоєння серед євреїв, адже складниками зовнішньополітичного курсу Варшави, окрім цього, стали денонсація Малого Версальського трактату та пошук країни для еміграції євреїв з Польщі. Наприкінці 1930-х років завершилася «герметизація українців та євреїв у лоні власних національних інтересів» (М. Гон). Взаємне розмежування двох націй одна від одної усталювалося завдяки надіям певних українських сил на допомогу Німеччини. Ці настрої, що стали, за визначенням сучасних дослідників, даниною бездержавності українців, не знаходили розуміння єврейської громадськості. А що обидві нації вели власний рахунок кривд і злочинів, які вчинили тоталітарні режими супроти їхніх побратимів, обидві сторони виявляли розуміння біди іншої. Але жодна з них не продемонструвала готовності збагнути трагедію іншого народу разом із власною. Українці вбачали епіцентр ворожої їм політики в Москві, а євреї безспідставно ідентифікували його з Берліном³⁷.

Тому навіть і ймовірні спроби Оренштайна вкотре відновити професійні контакти з галицькими українцями наштовхувалися б на їхні пронимецькі симпатії. До того ж наявність боргів львівської «*Просвіти*» перед видавцем була ще одним не надто сприятливим чинником єврейської-української взаємодії. А що наприкінці 1920-х років українське Товариство було винне Оренштайнові десятки тисяч доларів, а оскільки борги не сплачувалися щонайменше вісім років³⁸, видавець висував «*Просвіті*» банкрутські рахунки і в примусовому порядку почав стягати відсотки від прибутків з будинку матірнього Товариства у Львові³⁹. За спогадами сучасників, ця ситуація була наслідком того, що «хотіла «*Просвіта*» пустити в український світ якнайбільше друкованого слова і закупила чомусь у відомого жидівського видавця Оренштайна українських книжок за велитенські суми на дуже тяжких умовах. Цей невмісний інтерес не тільки що підірвав тверді матеріяльні основи «*Просвіти*», але ще й до того стримав продукцію нової української літератури. Читальні напихалися давнішою довоєнною літературою, що

³⁷ Див.: Максим Гон, *Із кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939)*, с. 113–138.

³⁸ Василь Микитчук, *Як виникла «Українська Загальна Енциклопедія»*, «Сучасність», 1961, Ч. 4, с. 103.

³⁹ Василь Горинь, *Михайло Галущинський – громадський діяч і організатор «Просвіти»*, «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», Львів 2010, вип. 19, с. 450.

вже в післявоєнної генерації не в цілості знаходила смак... її («Просвіту». – І. М.) вже тягнуло до землі велитенське задовження, зтягнене на книжки Оренштайна»⁴⁰.

Інше розуміння цієї сторінки взаємин видавця з найвідомішим українським Товариством ХХ ст. знаходимо в сучасних істориків: «У 1923 р. «Просвіта», не маючи змоги розгорнути широку видавничу діяльність, уклала договір про випуск української літератури з видавцем-євреєм Яковом Оренштайном, який після 1919 р. перебрався зі своїм видавництвом «Українська накладня» з Коломиї у Берлін. За цей договір товариство нещадно критикували українські радикали, комуністи, знущалися поляки. «Просвіта» стала основним продавцем книжок «Української накладні» по всій Західній Україні»⁴¹.

Однак Оренштайнове життя у Німеччині в цей час не було безхмарне: рятуючи «Українську накладню» від остаточного зникнення з професійного обрїю, незважаючи на чимраз більший тоді антисемітизм, у травні 1934-го вдалося прилучитися до «Спілки німецьких книготорговців у Лейпцигу»⁴². Ще якийсь рік він, як і 79 берлінських євреїв – видавців, книготорговців, власників книгарень, належав до цієї спеціалізованої інституції Третього Рейху, перебуваючи вже на півдорозі до цілковитого знищення (остаточна ліквідація етнічного бізнесу осіб «неарійського походження» відбулася впродовж 1937 р.) доброго імені єврейських книжників Берліна⁴³.

Криза Оренштайнового бізнесу була відчутна, а нацистські переслідування вже стали реальністю (після проголошення у вересні 1935 р. на з'їзді НСДАП «Нюрнберзьких расових законів»). Далось знаки й повідомлення компетентних органів: «В ході виключення неарійських особистостей із книготорговельних підприємств буде потрібним також Ваш вихід зі Спілки німецьких книготорговців найближчим часом. Проте для того, щоб надати Вам можливість самостійно планувати, ми вказуємо Вам цим спочатку на ці заплановані заходи і просимо Вас повідомити нам, до якого найкоротшого терміну Ви можете почати ліквідацію Вашого

⁴⁰ Х., «Просвіта», «Свобода», Джерзі Ситі 1939, 27 червня, ч. 147, с. 2.

⁴¹ Жанна Ковба, *Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»*, вид. третє, випр. і доп., Київ 2009, с. 31.

⁴² Посвідчення члена Спілки німецьких книготорговців у Лейпцигу (категорія «В» № 11460), видане власникові видавництва «Українська накладня» у Берліні Якову Оренштайнові [15.05.1934], Друк, рукопис, арк. 1, 1(зв.) (ненум., на бланку), R9361(Sammlung Berlin Document Center)-V/8796(Orenstein, Jacob. Geschäftsführer der Fa. Ukrainischer Verlag GmbH., Berlin. Volljude. Buchhandlung und Verlag), Das Bundesarchiv (далі – BACh).

⁴³ Конфіденційна інформація Спілки німецьких книготорговців у Лейпцигу до відділу книготоргівлі у Берліні в «єврейському питанні» [15.02.1937 р.], Машинопис, арк. 1, 1 (зв.), 2, 2 (зв.), 3, 3 (зв.) (ненум., на бланку), R9361-V/8796, BACh.

Auszug aus der ersten Verordnung zur Durchführung des Reichskulturkammergesetzes vom 1. II. 1933 RGBl. Cl. I Nr. 123

§ 4. Wer bei der Erzeugung, der Wiedergabe, der geistigen oder technischen Verarbeitung, der Verbreitung, der Erhaltung, dem Absatz oder der Vermittlung des Absatzes von Kulturgut mitwirkt, muß Mitglied der Einzelkammer sein, die für seine Tätigkeit zuständig ist.

Verbreitung ist auch die Erzeugung und der Absatz technischer Verbreitungsmittel.

§ 15, 1. Durch Zugehörigkeit zu einem in die Kammer aufgenommenen Fachverband erwerben dessen Mitglieder die mittelbare Mitgliedschaft zur Einzel- und zur Reichskulturkammer.

Dieser Ausweis ist Eigentum der Reichsschrifttumskammer und auf Anfordern jederzeit zurückzugeben.

Die Reichskulturkammer

Reichsschrifttumskammer

Berlin

Ausweis B *11460*

Jacob Brenstein

Börsenverein der Deutschen Buchhändler Leipzig, Deutsches Buchhändlerhaus Fachverband B der Reichsschrifttumskammer

Mitgliedskarte Nr. *11460*

für *Jacob Brenstein*
Johäffelpfefer der Firma
Ukrainischer Verlag
G. m. b. H.
Ort *Berlin*

Der durch das beigelegte Bild mit Unterschrift gekennzeichnete Inhaber dieses Ausweises ist berechtigt, den

Verlag zu betreiben.

Jacob Brenstein
Der Vorsitzende

Leipzig, den 15. Mai 1934

Eichtbild

Eigenhändige Unterschrift:

Jacob Brenstein

Посвідчення Я. Орештайна як члена «Спілки німецьких книготорговців у Лейпцигу». 1934 р.
(Федеральний архів Німеччини, м. Берлін)

Herrn

Jacob O r e n s t e i n
Geschäftsf. d.Fa. Ukrainischer
Verlag G.m.b.H.

B e r l i n W 62

Kurfürstenstr. 83

16 Kb. d 27.11.35.

Sekretariat.

Ausschaltung nichtarischer Persönlichkeiten aus dem Buchhandel.

Im Zuge der Ausschaltung nichtarischer Persönlichkeiten aus buchhändlerischen Betrieben wird auch Ihr Austritt aus dem Bund Reichsdeutscher Buchhändler in nächster Zeit notwendig sein. Um Ihnen jedoch die Möglichkeit einer selbständigen Disposition zu verschaffen, weisen wir Sie hierdurch zunächst auf diese nahe bevorstehende Maßnahme hin und bitten Sie, uns mitzuteilen, bis zu welchem kürzesten Termin Sie die Liquidation Ihres Unternehmens vornehmen können.

Gegen diese Aufforderung haben Sie gemäß § 18 der Ersten Durchführungsverordnung zum Reichskulturkammergesetz (RGBl. 1933, I S. 797) die Möglichkeit, Einspruch zu erheben; der Einspruch ist in diesem Fall beim Sonderbeauftragten des Herrn Reichsministers für Volksaufklärung und Propaganda, Staatskommissar Hinkel, einzulegen und uns zur Weiterleitung auf den Dienstweg über die Reichsschrifttumskammer einzusenden.

Die Terminangabe für die Liquidation Ihrer Firma bzw. Ihren Einspruch zur Weiterleitung erwarten wir bis zum 15. Dezember 1935.

Die Geschäftsstelle

i. A. D. Schlemminger

16 Kb.
d
27.11.35.

По відомлення про виключення осіб неарійського походження з книготорівлі. 1935 р. (Федеральний архів Німеччини, м. Берлін)

Вічний жид з Коломиї / 325

підприємства. [...] Повідомлення про термін ліквідації Вашої фірми або Ваш протест проти її проведення ми очікуємо до 15 грудня 1935 р.»⁴⁴

З огляду на таку нацистську політику в царині книговидавничої і книготорговельної справи на початку грудня видавець повідомляв Спілку німецьких книготорговців у Лейпцизі: «Т[овариство]. з о[бмеженою]. в[ідповідальністю]. «Українська накладня» є іноземним видавництвом, власником якого є громадянин Польщі. Я не продаю і не видаю жодної (тут і далі підкреслив Оренштайн. – І. М.) літератури німецькою мовою, як також і в перекладі. Я не маю стосунку до німецької книжки. Всі мої видання є тільки українською мовою і не продаються в Німеччині, а лише за кордоном.

На Ваше бажання я готовий повністю припинити видавничу діяльність у Німеччині і не продавати ніяких книжок у Німеччині, таким чином обмежуючись лише експортом залишків. Унаслідок теперішнього критичного становища в українській книготоргівлі моє видавництво неліквідне. Швидке припинення діяльності було б рівнозначним знищенню підприємства. В будь-якому разі я вирішив закрити моє підприємство, проте це займе кілька років.

Прошу Вашого дозволу виключити мою фірму зі списку продавців книжок.

З глибокою повагою, Яків Оренштайн»⁴⁵.

У своїй кореспонденції видавець, як бачимо, сповідував принцип «ділового порозуміння», бо, як зауважували фахівці, «кожний купець мусить бути в постійних зносинах зі своїми постачальниками й одбірочами, або як у торгівлі кажуть, зі своїми торговельними приятелями. [...] Зміст торговельного письма повинен бути короткий, але й ясний та зрозумілий, щоб у ньому не було ніяких слів, щоб їх можна зрозуміти сяк або так, а то й не зрозуміти, бо з того можуть постати неприємні наслідки, а то і страти в маєтку»⁴⁶.

Натомість у відповіді на Оренштайнового листа чиновник головного відомства книготоргівлі Третього Рейху неоднозначно вказував: «...оскільки Ви – єврейського походження, я вважаю, що Ви не підходите для професії, яка пов'язана з культурою. На жаль, я змушений, згідно із §10 першого розпорядження на виконання Закону про імперську палату культури від 01.11.1933 р. (RGB1.1933 I S.797), виключити Вас зі Спілки німецьких книготорговців і при цьому з Імперського відомства у справах

⁴⁴ Лист секретаріату Спілки німецьких книготорговців до Якова Оренштайна про виключення осіб неарійської національності зі списку книготорговців у Німеччині [27.11.1935 р.], Машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361-V/8796, BACh.

⁴⁵ Прохання Якова Оренштайна до Спілки німецьких книготорговців у Лейпцигу про виключення «Української накладні» зі списку книготорговельних фірм [05.12.1935 р.], Машинопис, арк. 1 (ненум., на бланку), R9361-V/8796, BACh.

⁴⁶ Михайло Кульчицький, *Кореспонденція. Курс лекцій, читаних у Празькій кооперативній школі в 1923/24 р.*, Прага 1924, с. 3.

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ Т.З.О.П., БЕРЛІН
UKRAINISCHER VERLAG G.M.B.H., BERLIN

FERNSPRECHER: AMT LÜTZOW NUMMER 7163
GIRO-KONTO: DRESDNER BANK, DEPOSITEN-
KASSE A und DEUTSCHE BANK, DEPOSITENKASSE A

Mitglieder- u. Firmen-Abt.	
Eing.	6. DEZ. 1935
mit	Anlagen
Erledigt	

Fa

BERLIN W62, am 5. 12. 1935
KURFÜRSTENSTR. 83

Bund Reichsdeutscher Buchhändler

Leipzig

Betrifft Ihr Gef. Schreiben vom 27. v. M.
Zeichen: 16 K8. d.

Der ukrainische Verlag G.m.b.H. ist ein ausländischer Verlag im Besitze eines polnischen Staatsbürgers.

Es wird gar keine Literatur in deutscher Sprache vertrieben oder verlegt, auch nicht in Übersetzungen. Wir stehen zum deutschen Buch in keinen Beziehungen.

Alle Verlagswerke sind nur in ukrainischer Sprache und werden nicht in Deutschland, sondern ausschliesslich im Auslande vertrieben.

Auf Ihren Wunsch sind wir bereit die verlegerische Tätigkeit in Deutschland ganz einzustellen und auch kein Buch in Deutschland zu verkaufen, so dass wir uns nur auf den Export der Bestände beschränken werden.

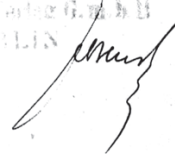
Durch die derzeit kritischen Verhältnisse im ukrainischen Buchhandel ist unser Verlag nicht liquid. Eine rapide Liquidation käme einer Vernichtung des Unternehmens gleich.

Zu einer normalen Auflösung unseres Unternehmens sind wir jedenfalls entschlossen; sie nimmt aber einige Jahre in Anspruch.

Wir bitten Sie unsere Firma von der Liste der Sortimenter gef. streichen zu lassen.

Hochachtungsvoll

Ukrainischer Verlag G.m.b.H.
BERLIN

16 K8.
d
27.11.35.

Прохання Я. Орендштайна до «Спілки німецьких книготорговців у Лейпцигу» про виключення «Української накладні» зі списку книготоргівельних фірм. 1935 р. (Федеральний архів Німеччини, м. Берлін)

книгодрукування. Я прошу Вас негайно відіслати Ваш членський квиток в канцелярію Спілки німецьких книготорговців (Лейпциг Ц.1, Геріхтсвег, 26). Як Вам уже повідомила Спілка німецьких книготорговців, Вам буде надана можливість ліквідувати Вашу фірму або передати її у власність відповідних арійських осіб. Вас уже просили зробити щодо цього свої пропозиції. Оскільки Ви досі не виконали цю вимогу галузевого об'єднання, то я мушу ще раз просити Вас негайно поінформувати мене про Ваші наміри»⁴⁷.

Цей документ, особливо його початковий фрагмент про невідповідність етнічного походження щодо активності єврея-видавця у царині культури, я вважаю взірцем культурного геноциду (культуроциду) нацистської влади щодо Оренштайна. Адже йшлося тут про заборону його професійної діяльності, а також встановлення суворого контролю над функціонуванням підприємства, послаблення окремого індивіда так, щоб він був безборонним перед його ймовірною фізичною екстермінацією. А що центральним пунктом таких атак була інтелігенція, яка зазвичай гарантувала етнічне лідерство й організовувала опір нацифікації, культууроцид означав заборону послуговуватися «своєю» мовою. В Оренштайновому випадку такою була саме українська. Так само цей випадок можна трактувати як персоналізований приклад культурного імперіалізму, послуговування яким призвело до маргіналізації, а почасти — й знищення культурних символів, що їх продукував Оренштайн за допомогою друкованого слова. В підсумку це призвело до того, що культурний імперіалізм нацистів інструменталізував механізми натиску і примусу щодо визначених страт, а за деякий час — знищив непритаманні йому форми «чужої», неарійської, культури.

Внаслідок такої агресивної риторики офіційних нацистських установ, яка озвучила акцію, спрямовану на примусову ліквідацію *«Української накладні»*, в січні 1936 р. видавець спробував щось пояснити очільникові імперського відомства у справах книгодрукування:

«Після Вашого листа від 31.12.1935 р. я одразу відіслав свій членський квиток до Спілки німецьких книготорговців до Лейпцига. Своім листом від 04.12.1935 р. (тут помилка — правильна дата — 5 грудня. — І. М.) я надав достатньо інформації вищеназваній спілці про теперішній стан видавництва — припинення його діяльності.

Для роз'яснення я дозволю собі спочатку зауважити, що [*«Українська накладня»*] — велике видавництво, яке я заснував у 1919—1920 рр. з державною допомогою в Берліні після захоплення України більшовиками, щоб після звільнення України від більшовицької окупації перенести його до Києва. Я привіз до Німеччини документально підтверджені великі суми грошей і надрукував сотні книжок і нот великими накладками зокрема у фірмах *«Spätmmer & Röder»* у Лейпцизі, *«Schafes Druckereien»* у Вецлярі та ін. Багато цієї друкованої продукції я ще зберігаю на складі, щоб з часом перевезти її в Україну.

⁴⁷ Лист Спілки німецьких книготорговців до Якова Оренштайна [31.12.1935 р.], Машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361-V/8796, BACh.

3

31. Dezember 1935.

B/B Tgb.Nr.

Herrn Jakob Orenstein,
Beschf. d. Ukrainischen Verlag
F. v. b. H.,
Berlin W 62,
Kurfürstenstrasse 83.

Da Sie jüdischer Abstammung sind, halte ich Sie nicht für geeignet, in einem kulturvermittelnden Beruf tätig zu sein. Ich sehe mich daher zu meinem Bedauern genötigt, Sie gemäss § 10 der Ersten Verordnung zur Durchführung des Reichskulturkammer-Gesetzes vom 1.11.33 (RGBl.1933 I S.797) aus dem Bund Reichsdeutscher Buchhändler und damit aus der Reichsschrifttumskammer auszuschliessen.

Ich ersuche Sie, Ihren Mitgliedsausweis unverzüglich an die Geschäftsstelle des Bundes Reichsdeutscher Buchhändler, Leipzig C.1, Gerichtsweg 26, zurückzusenden.

Wie Ihnen der Bund Reichsdeutscher Buchhändler bereits mitteilte, wird Ihnen Gelegenheit gegeben, Ihre Firma zu liquidieren oder in den Besitz geeigneter arischer Persönlichkeiten zu überführen. Sie wurden bereits aufgefordert, hierüber nähere Vorschläge zu machen. Da Sie dieser Aufforderung des Fachverbandes bisher nicht nachgekommen sind, muss ich Sie hierdurch nochmals ersuchen, mich unverzüglich von Ihren Absichten in Kenntnis zu setzen.

Im Auftrage :

Wismar

*Лист «Спілки німецьких книготорговців у Лейпцигу»
до Я. Оренштайна. 1935 р.
(Федеральний архів Німеччини, м. Берлін)*

Всі без винятку видання є тільки українською національною літературою та музикою і лише українською мовою. Я жодним чином (тут і далі підкреслив Оренштайн. — І. М.) не перетинаюся з німецькою культурою, німецькою книготоргівлею і німецькими читачами. Я проживаю в Німеччині, тому що змушений до цього через наявність товарів на складах. У Німеччині я [ці видання] нікому не продаю, а тільки експортую за кордон зарубіжним українцям. На теперішній час немає покупця і взагалі арійського представника на моє видавництво. Через брак покупців іншими загальноприйнятими способами я не можу терміново продати запаси книжок.

Залишається тільки шлях знищення. Я не можу ухвалити таке рішення і знищити високі духовні та великі матеріальні цінності нації. Я вирішив перенести підприємство за кордон, однак це в разі потреби нормально розпустити підприємство займе деякий час. Тому мої наміри такі:

1) У зв'язку з олімпіадою я очікую тут авторитетних українців із закордону і членів нашого попереднього уряду. Можливо, мені вдасться знайти серед цих панів покупців на ціле видавництво для закордону.

2) Після олімпіади я вирушу за кордон, щоб постаратися збути по можливості великі партії товару за дешевими цінами.

3) Особливо я докладатиму зусиль, щоб перевести ціле видавництво в якусь столицю за кордоном.

Я сподіваюся, що зможу владнати цю справу щонайбільше за два — три роки.

У цей період я — на Ваше бажання — не видаватиму і не продаватиму в Німеччині друковану продукцію. В цьому випадку прошу мені дозволити продаж моїх книжок за кордон як експортерів.

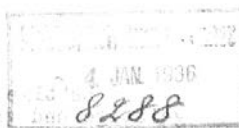
Щодо подальшої усної інформації — я до Ваших послуг.

З глибокою повагою, Яків Оренштайн»⁴⁸.

⁴⁸ Лист Якова Оренштайна до президента Імперського відомства у справах книгодрукування у Берліні про наміри перенесення «Української накладні» за кордон і пропозиції щодо продажу її продукції [03.01.1936 р.], Машинопис, арк. 1, 1 (зв.), (ненум., на бланку), R9361-V/8796, BACh.

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ Т.З.О.П., БЕРЛІН
UKRAINISCHER VERLAG G·M·B·H, BERLIN

FERNSPRECHER: AMT LUTZOW NUMMER 7165
GIRO-KONTO: DRESDNER BANK, DEPOSITEN-
KASSE A und DEUTSCHE BANK, DEPOSITENKASSE A

BERLIN W62, am 3. Januar 19 36
KURFÜRSTENSTR. 83

An den

Herrn Präsidenten der Reichsschrifttumskammer,

Berlin.

Zeichen E/B.

Auf Ihr gefl. Schreiben vom 31.12.35 habe ich sofort meinen Mitgliedsausweis an den Bund Reichsdeutscher Buchhändler in Leipzig zurückgesandt.

Mit meinem Schreiben vom 5.12.35 habe ich dem obigen Fachverband die derzeitige Liquidationslage meines Verlages genügend mitgeteilt.

Zur gefl. Aufklärung erlaube ich mir zunächst höflichst zu bemerken, dass dieser grosse Verlag in den Jahren 1919 und 1920 nach der Ermächtigung der Ukraine durch die Bolschewiken, mit staatlicher Hilfe in Berlin gegründet wurde, um ihn nach der Befreiung der Ukraine von der Bolschewiken-Okkupation nach Kiew zu übertragen. Wir haben nachweisbar grosse Beträge nach Deutschland gebracht und besonders bei den Firmen Spanner & Röder in Leipzig, Schafes Druckereien in Wetzlar u.a. Hunderte Bücher und Notenbände in grösseren Auflagen drucken lassen. Wir halten einen grossen Teil dieser Verlagszeugnisse noch auf Lager um sie zur gegebenen Zeit in die Ukraine zu überführen.

Sämtliche Verlagswerke sind reinste ukrainische Nationalliteratur und Musik und nur in ukrainischer Sprache. Wir haben mit der deutschen Kultur, mit dem deutschen Buchhandel und mit dem deutschen Publikum nicht die mindeste Berührung.

Wir domicilieren in Deutschland weil wir durch die Lagerbestände gebunden dazu gezwungen sind. In Deutschland wird nichts abgesetzt. Wir exportieren nur ins Ausland an die Auslands-Ukrainer.

Einen Käufer und überhaupt einen arischen Abnehmer auf diesen Verlag giebt es derzeit nicht. Auf anderen üblichen Wegen können die Vorräte aus Mangel an Käufern - nicht abgestossen werden.

*Лист Я. Орешитайна про наміри перенесення «Української накладні» за кордон і пропозиції щодо продажу її продукції .1936 р.
(Федеральний архів Німеччини, м. Берлін)*

Es bliebe nur der Weg der Vernichtung. Den Entschluss höchste geistige und grosse materielle Werte einer Nation zu vernichten, könnte ich nicht fassen. Zu einer Übertragung des Unternehmens ins Ausland evtl. zu einer normalen Auflösung des Unternehmens bin ich entschlossen. Sie nimmt aber einige Jahre in Anspruch.

Meine Absichten :

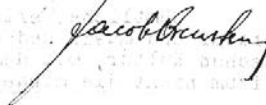
- 1.) Gelegentlich der Olympiade erwarte ich hier massgebende Auslands-Ukrainer, und Mitglieder unserer früheren Regierung. Vielleicht gelingt es mir unter diesen Herren Abnehmer auf den ganzen Verlag fürs Ausland zu finden.
- 2.) Nach der Olympiade begeben sich ins Ausland um mich zu bemühen möglichst grosse Posten zu billigen Preisen abzustossen.
- 3.) Besonders werde ich mich anstrengen den ganzen Verlag in eine Auslands-Hauptstadt zu überführen.

Diese Transaktion hoffe ich höchstens in 2 - 3 Jahren durchführen zu können.

Während dieses Zeitraumes werden wir - auf Ihren Wunsch - in Deutschland gar keine Druckschriften verlegen oder vertreiben und in diesem Falle bitten wir uns zu gestatten, dass wir als Exporteure unsere Bücher ins Ausland verkaufen.

Zu weiteren wichtigen mündlichen Informationen stehe ich auf Wunsch gerne zu Diensten.

Hochachtungsvoll

*Лист Я. Орендтайна про наміри перенесення «Української накладні» за кордон і пропозиції щодо продажу її продукції .1936 р.
(Федеральний архів Німеччини, м. Берлін)*

Отже, повідомляючи про брак можливих покупців видавництва, та ще й арійського походження, видавець підкреслював значущість наявної друкованої продукції, неможливість її термінового продажу, а також неприйнятність знищення запасів книжок, а також пропонував для промоції свого видавництва в колах зарубіжних українців використати Берлінську олімпіаду. [Берлін, 1936].

[Берлін, 1936]

[«Столиця Німеччини уявляє собою небувалий вигляд. Тисячі прапорів прикрашують вулиці міста і творять різнобарвний ліс. Доми губляться в повені зелених гірлянд, зроблених з дубового листя. Всі чужинці є гостями Берліна і справді можуть почуватись як у себе вдома. Всі поліцейські, обслуга трамваїв, автобусів, залізниць, кельнери й інші перейшли спеціальні курси чужих мов, так що кожен чужинець зможе порозумітись в Берліні своєю рідною мовою. Навіть китайці, японці, перси, турки та інші мешканці Азії й Африки найдуть тут своїх провідників, що розуміють їхню мову. На вулицях

міста сотки мешканців. Всі вистави купаються в повені ярих електричних ламп, бо берлінська електривня признала купцям величезні полегші за додаткове освітлення крамничних вистав у часі Олімпіади. [...] Від кількох днів є в Берліні непевна погода з дощами і зливами. [...] Одначе німецькі спортовці не тратять віри у своє щастя...⁴⁹

Олімпійська гарячка не покидає Берлін ні на мент. Берлінська поліція здала взірцево іспит з кермування вуличного руху. Тисячі авт переїздять раз у раз у своїх напрямх, не задержуючись на місці ні хвилину. Із перонів надземної і підземної залізницї викидають спеціально побудовані підойми тисячі глядачів відразу на стадіон. [...] Для ілюстрації гарячкового руху в Берліні слід відмітити, що до Берліна приїхало приблизно 2.000 надзвичайних поїздів. В місті приготували 240 тисяч приватних кватир і 25 тисяч ліжок у ріжних готелях і пансіонах. Берлінські ресторани приготували страви до смаку своїх гостей. Ріжні національности можуть дістати свої улюблені страви⁵⁰ »].

А що з вулиць і з книгарень зникли всі антиеврейські плакати, брошури і книжки, а часописам заборонили друкувати тексти расистського чи антисемітського спрямування, то антисемітизм нацистів здавався гостям Берлінської Олімпіади міфом. Тому це збігалося з тим піднесенням, що опанувало західних українців у їхній пронімецькій орієнтації: «Популярність берлінської Олімпіади не впливає з рекламних трюків. Її причини куди глибші, а сама Олімпіада в Німеччині найкраще з усіх переведених досі олімпійських змагань відтворює настрій давніх грецьких олімпійських ігрищ. Німці, не забуваючи про те, що ігрища є теж важним чинником міжнародної

⁴⁹ Вісти з Олімпіади, «Діло», Львів 1936, 2 серпня, ч. 172, с. 5–6.

⁵⁰ Вісти з Олімпіади, «Діло», Львів 1936, 4 серпня, ч. 173, с. 5.

пропаганди, в першу чергу звернули увагу на те, щоб олімпійські ігрища в нічому не затрачували характеру гігантної спортової імпрези. [...] Цьогорічна Олімпіада заповідається імпазантно, хоч жиди й різні «людові фронти» доложили чимало зусиль, щоби збойкотувати Олімпіаду в гітлерівській Німеччині. Як знаємо, деякі змагуни (між іншими теж деякі польські жиди) відмовились від участі в Олімпіаді, зате багато держав вислало сильно заступлені репрезентації. [...] Українці на Олімпіаді є в ролі по сторонніх глядачів, бо участь в Ігрищах беруть тільки державні народи. Українські змагуни виступають на Олімпіаді, як американці, румуни... і ні в олімпійським селі, ні на стадіоні не маятимуть жовто-блакитні прапори. Все ж таки українські спортсмени не сміюють зраджуватися ніякими перепонами, але працювати далі над піднесенням рівня українського спорту, щоб тоді, коли мотиме брати участь в ігрищах, не були ми посміховищем на останніх місцях, але ревелаяцією, щоб український спорт був на устах у всіх»⁵¹.

А що гітлерівська Олімпіада допровадила ідеологію аматорства з її ідеалістичними викривленнями та надмірно врочистими церемоніями до гротескної довершеності⁵², вона показала, яким серйозним механізмом впливу в сучасному світі може бути масовий спорт. Оскільки в цих спортивних змаганнях брали участь країни з різною соціальною та етнічними структурами й політичними режимами, а ЗМІ інформували великі групи людей про хід найважливіших міжнародних змагань, ці змагання стали зручним механізмом національної, ідеологічної та іншої пропаганди. До того ж використання масового спорту як реального політичного інструменту полягало, по-перше, у створенні національного почуття ідентифікації та національного престижу, і, по-друге, масовий спорт можна було розглядати як політичний засіб визнання або невизнання певних націй.

Щоправда, досі невідомо, чи запланована Оренштайном акція під час міжнародних спортивних змагань відбулася, а якщо й так, то чи стала вона успішною та результативною у фінансовому й зовнішньополітичному вимірах. «З приводу XI Олімпійських Ігрищ у Берліні, передало Українське Студентське Товариство «Зарево» в Берліні меморіал в імені студентських організацій в Америці, Канаді й Далекому Сході, німецькому канцлерові А. Гітлерові, дипломатичним представництвом у Берліні, міжнароднім олімпійським властям, поодиноким національним дружинам та міжнародній пресі. Хоч українська молодь, як недержавна, не бере участі в цьогорічній Олімпіаді, шле молоді незалежних держав світу палкий привіт і вислів сподівання, що на наступних Олімпійських Ігрищах пролунають слова олімпійської присяги і українських змагунів, спільно стануть найкращі в молоді до шляхотного змагу за лавровий вінець олімпійської перемоги, а на

⁵¹ Р. С., *Спорт. Гомін Олімпійського дзвону*, «Діло», Львів 1936, 1 серпня, ч. 171, с. 8.

⁵² Ганс Ульрих Гумбрехт, *Похвала спортивній красі*, пер. з англ., Київ 2012, с. 115–116.

олімпійських щоглах між прапорами молоді державних народів замає український жовто-блакитний прапор. «Нас української молоді, нема на XI Олімпійських ігрищах в Берліні, — читаємо в кінцевім уступі меморіялу, — але духом ми з Вами, олімпійські борці! Ми усіма вражіннями, які повезеш, Олімпійська Молоде, з оцих Ігрищ у свої країни — повези й це наше слово молоді нації не зломаної, вичеркуваної при всіх нагодах із кола культурного світу, але серцем і душею прив'язаної до ідеалів цього світу — молоді повної віри у своє право й у своє майбутнє!»⁵³

Вочевидь Оренштайнові наміри реклами свого видавництва та його друків серед зарубіжних українців під час Берлінської олімпіади так і залишилися намірами.

Як свідчать документи, справа примусової ліквідації Оренштайнового видавництва, яке запланували чиновники нацистського органу книготоргівлі, явно затягувалася. Так, у січні 1937 р. видавець повідомив керівника відомства книготоргівлі, що він передав у власність невідомого тепер кредитора з Польщі книжки і про те, що він більше не займатиметься книготоргівлею, а лише ліквідацією підприємства: «На жаль, мені не вдалося знайти покупця на моє видавництво. Перенесення [«Української накладні»] за кордон також наштовхується на різноманітні труднощі. З огляду на це я зважився на часткову ліквідацію. З моїм основним кредитором, який живе в Польщі, я — за згоди земельного валютного управління в Берліні

⁵³ *Вісти з Олімпіади*, «Діло», Львів 1936, 11 серпня, ч. 179, с. 4.

від 03. 12. 1936 р. (№ 37690/53) — домовився, що той візьме раніше доставлені нам книжки в рахунок заборгованості на суму 70 тис. рейхсмарок. Ця справа тепер документально оформлюється, і у власність цього кредитора переходять ці книжки, які він поступово отримуватиме в домовлений термін. З моїм другим іноземним кредитором я надіюся досягти схожої домовленості. Після ухвалення угоди залишки товару буде беззастережно продано за будь-якою ціною.

Я більше не займаюся книготоргівлею, а присвячую себе тільки питанням ліквідації.

З глибокою повагою, Яків Оренштайн»⁵⁴.

Крім цього такого собі «добровільного самозречення», видавець і далі перебував під пильним оком нацистських структур. Уже в травні того ж року в підготовленій інформації «Яків Оренштайн, Берлін («Єврейський список» ІК 518/908 № 185)» для керівника Імперської палати культури зазначалося, «...в перебігу систематичного опрацювання усіх ще незавершених єврейських справ пересилаю Вам прикріплене наявне досье на Оренштайна. Звертаю Вашу увагу на лист Оренштайна, власника «Української накладні т. з. о. п. », від 3 січня 1936 р. Оренштайн повідомляє у цьому листі, що всі його без винятку видання є українською — здебільшого спрямовані проти більшовизму — національною і музичною літературою тільки українською мовою. Фірма майже нічого не продає в Німеччині, лише експортує за кордон і українцям за кордоном. Продажі

⁵⁴ Повідомлення Якова Оренштайна Президентові Імперського відомства у справах книгодрукування у Берліні про часткову ліквідацію «Української накладні» [19.01.1937 р.], Машинопис, арк. 1 (ненум., на бланку), R9361-V/8796, ВArch.

очевидно не дуже великі, Оренштайн зазначає далі у своєму листі, що він намагається перевести видавництво з Німеччини за кордон. При цьому втрата коштів не така значна... Проте слід було б обдумати, чи не дозволити Оренштайнові продаж українських і антибільшовицьких творів, оскільки взагалі не йдеться про німецьке надбання. Цей продаж слід контролювати»⁵⁵.

Впродовж 1937-го, особливо влітку, документи відділу книготоргівлі Імперського відомства у справах книгодрукування рясніють фактами щодо «усунення єврейського впливу – Яків Оренштайн» або «Єврейське питання. Яків Оренштайн». Зокрема чиновники цієї установи з'ясовували, чи продаж видавництва або його перенесення за кордон відбулося, з проханням вказати нового власника, якщо це відомо, і надіслати копію угоди купівлі-продажу (27 липня); нагадували, що з 19 січня 1937 р., коли Оренштайна виключили зі Спілки німецьких книготорговців, фірму треба було ліквідувати, а тому вимагали надати відомості про перебіг цієї справи (12 серпня)⁵⁶. До того ж 28

⁵⁶ Лист Імперського відомства у справах книготоргівлі до відділу книготоргівлі (земельне управління в Берліні) «Усунення єврейського впливу – Яків Оренштайн» [27.07.1937 р.], Машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361-V/8796, VArch.; Лист Президента Імперського відомства у справах книгодрукування до відділу книготоргівлі (земельне управління в Берліні) «Єврейське питання. Яків Оренштайн, Берлін» [12.08.1937], Машинописна копія, арк. 1 арк. (ненум.), R9361-V/8796, VArch.

⁵⁵ Інформація невстановленої особи про Якова Оренштайна – «Єврейський список» (ІК 518/908 № 185) для Президента Імперської палати культури у Берліні [28.05.1937 р.], Машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361-V/8796, VArch.

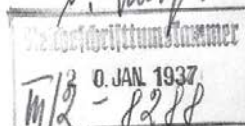
УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ Т.З.О.П., БЕРЛІН
UKRAINISCHER VERLAG G·M·B·H, BERLIN

FERNSPRECHER: AMT LÜTZOW NUMMER 7163
GIRO-KONTO: DRESDNER BANK, DEPOSITEN-
KASSE A und DEUTSCHE BANK, DEPOSITENKASSE A

BERLIN W62, am 19. Januar 1937
KURFÜRSTENSTR. 83

An den
Herrn Präsidenten der Reichsschrifttumskammer
B e r l i n .

III/2 8288
FA 5270
Betr. Ihr gefl. Schreiben v. 11. d. M.

Es ist mir leider nicht gelungen einen Käufer auf meinen Verlag zu finden. Auch die Verlegung nach dem Auslande stösst auf Schwierigkeiten verschiedener Art. Ich habe mich deshalb zu einer partiellen Liquidationsart entschlossen u. z.

Mit unserem in Polen wohnenden Hauptgläubiger habe ich - mit Zustimmung der Landesdevisenstelle Berlin vom 3. XII. 36 Gesch. No. 37690/53 - eine freundschaftliche Verständigung erreicht, dass er für seine Forderung über RM 70.000.- die uns seinerzeit gelieferten Bücher zurücknimmt. Diese Angelegenheit wird soeben grundbuchlich durchgeführt und diese Bücher übergehen ins Eigentum dieses Gläubigers, über die er successive in einer noch zu vereinbarenden Frist verfügen wird.

Mit unserem zweiten Auslandsgläubiger hoffe ich ein ähnliches Arrangement erreichen zu können.

Nach Durchführung dieser Transaktionen werden die verbleibenden Restbestände zu jedem Preis rücksichtslos abgestossen.

Buchhändlerisch bin ich nicht mehr tätig, und widme mich nur der Liquidationsfrage.

Zur gefl. Kenntnissnahme

Hochachtungsvoll

Jacob Kraus

Повідомлення Я. Орештайна про часткову ліквідацію «Української накладні». 1937 р. (Федеральний архів Німеччини, м. Берлін)

28. Mai 1937

An den
Herrn Präsidenten der Reichskulturkammer,
B e r l i n .

Betrifft: Jacob O r e n s t e i n , Berlin
(Judenliste IK 518/908 Nr. 185)

In Verfolg der systematischen Bearbeitung aller noch schweben -
den Judenangelegenheiten übermittle ich Ihnen beigefügt die hier
vorhandenen Vorgänge betr. Orenstein.

Ich verweise auf das Schreiben des Orenstein, Geschäftsführer
der Ukrainischen Verlags G.m.b.H., vom 3. Januar 1936.

Orenstein gibt in diesem Schreiben an, dass sämtliche Verlags-
werke reinste ukrainische - meist gegen den Bolschewismus ge-
richtete - Nationalliteratur und Musik in nur ukrainischer
Sprache sind. Die Firma setzt in Deutschland so gut wie nichts
ab, dagegen exportiert sie ins Ausland und an die Auslands-
ukrainer. Der Absatz dürfte allerdings nicht sehr gross sein,
Orenstein gibt in dem Schreiben weiter an, dass er sich bemüht,
den Verlag aus Deutschland ins Ausland zu verlegen. Der dadurch
entstehende Devisenverlust ist jedoch nicht so erheblich, dass
er bei der Entscheidung berücksichtigt werden müsste.

Dagegen dürfte zu erwägen sein, ob Orenstein der Vertrieb
ukrainischer und antibolschewistischer Werke nicht doch weiter
gestattet würde, da es sich hierbei um deutsches Kulturgut ja
gar nicht handelt. Dieser Verkauf müsste zwar überwacht werden.
Einen Termin habe ich noch nicht gesetzt.

In Auftrage

Anlagen u. Rückerbittung.

2. zurück zu III/Z

*Інформація про особу Я. Орендтайна («Єврейський список»). 1937 р.
(Федеральний архів Німеччини, м. Берлін)*

серпня повідомлялося, що «"Українська накладня" т. з. о. п.", Берлін, яка була заснована 1920-го (власник і директор Яків Оренштайн), з початку цього року припинила діяльність. Майно видавництва зберігається частково в квартирі пана Оренштайна, Берлін W62, Курфюрстенштрассе 83, але більша частина — у лейпцизькій транспортній фірмі "Scheider & Co". Майно належить кредиторам пана Оренштайна, які всі перебувають за кордоном — здебільшого в Польщі. Видавництво перебуває на стадії ліквідації; жодні поставки замовникам більше не здійснюють. Рекомендується, щоб відомство звернуло увагу гестапо на Оренштайна, оскільки може бути цікаво встановити, чим Оренштайн займатиметься після припинення видавничої діяльності»⁵⁷.

В дальших інформаціях вказувалося, що Оренштайн є боржником (12 тис. рейхсмарок, з них 7 тис. — у Польщі, а 5 тис. — в інших країнах), а тому суму боргу слід перенести з дозволу земельного податково-фінансового управління як іпотеку на будинок (Курфюрстенштрассе, 83), який належить видавцеві. Зокрема службовець книготорговельної фірми «Tiergarten-Buchhandlung Daur&Glauner» повідомляв, що «Яків Оренштайн, згідно з показаним паспортом, є громадянином Польщі і, за його свідченнями, не в стані продати свій бізнес... Під час переговорів Оренштайн посилається на свій лист від 19.01.1937 р., надісланий до Імперського відомства у справах книгодрукування. При огляді приміщень фірми я не помітив ані книжок, ані комерційної діяльності»⁵⁸.

Оскільки Оренштайнова справа, на думку офіційної влади, затягувалася, вони ще принаймні двічі відсилали повідомлення про «усунення єврейського впливу» видавця — 24 вересня і 22 жовтня 1937 р., фактично повторюючи зміст попередньої кореспонденції (від 15 вересня та 28 серпня відповідно)⁵⁹.

⁵⁷ Лист Імперського відомства у справах книготоргівлі до відділу книготоргівлі про Якова Оренштайна (з поміткою «Єврей») [28.08.1937 р.], Машинопис, арк. 1 (ненум., на бланку), R9361-V/8796, BArch.

⁵⁸ Лист представника фірми «Tiergarten-Buchhandlung Daur&Glauner» до Імперського відомства у справах книготоргівлі про Якова Оренштайна та видавництво «Українська накладня» [15.09.1937 р.], Машинопис, арк. 1 (ненум., на бланку), R9361-V/8796, BArch.

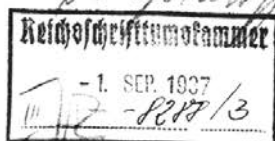
⁵⁹ Повідомлення Імперського відомства у справах книготоргівлі у Берліні для відділу книготоргівлі у Лейпцигу «Усунення єврейського впливу — Яків Оренштайн» [24.09.1937 р.], Машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361-V/8796, BArch.; Лист невідомої особи до Президента Імперської палати культури у Берліні «Усунення єврейського впливу — Яків Оренштайн» [22.10.1937 р.], Машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361-V/8796, BArch.

Reichsschrifttumskammer

Landesleitung Berlin

An die
Reichsschrifttumskammer,
Berlin W 8
Friedrichstr. 194/199.

Berlin W 85, den 28. August 1937
Biffingstraße 13

Ausgangsstelle: Gruppe Buchhandel
Betrifft: Jacob Orenstein, Berlin W 62,
Kurfürstenstr. 83.

Unser Zeichen: IV/Mü.
Ihre Zeichen: III Z - 8288/3
Schr. v. 12.8.37

Der Ukrainische Verlag G.m.b.H., Berlin W 62, Kurfürstenstr. 83, der 1920 gegründet wurde (Inhaber und Geschäftsführer Jacob Orenstein) hat seit Anfang dieses Jahres den Betrieb eingestellt. Die Bestände des Verlages lagern zum Teil in der Wohnung des Herrn Orenstein, Berlin W 62, Kurfürstenstr. 83, größtenteils aber bei der Leipziger Speditionsfirma Schneider & Co. Die Bestände gehören den Gläubigern des Herrn Orenstein, die sich sämtlich im Ausland - meistens in Polen - befinden.

Der Verlag befindet sich in Liquidation; irgendwelche Auslieferungen an Besteller erfolgen nicht mehr. Es würde sich jedoch empfehlen, wenn die Kammer die Geheime Staatspolizei auf Orenstein aufmerksam macht, da es nicht uninteressant sein dürfte, festzustellen, was Orenstein nach Unterbindung seiner verlegerischen Tätigkeit beruflich unternimmt.

JM?

Im Auftrage:

Höjner

Fernruf: 21 35 74 • Postfachkonto: Berlin 225 53

Es wird gebeten, unsere Zeichen in der Antwort anzugeben. Antwortschriften sind nicht an den einzelnen Beamten, sondern immer an die Geschäftsstelle zu richten.

Лист Імперського відомства у справах книготорівлі
про Я. Оренштайна (з поміткою «Єврей»). 1937 р.
(Федеральний архів Німеччини, м. Берлін)

Вічний жид з Коломиї / 341

M i t t e i l u n g
Landesleitung
der ~~Zweigstelle~~ B e r l i n
an die

Reichsschrifttumskammer, Gruppe Buchhandel, L e i p z i g .

Aktenzeichen: V/H.

Berlin, den 24. Sept. 1937

Betrifft: Ausschaltung des jüdischen Einflusses: Jakob Orenstein,
i. Fa. Ukrainischer Verlag G.m.b.H., Berlin W 62, Kurfürsten-
strasse 83.
Ihr Brief vom 27. Juli 1937, Aktenzeichen III/5270 2/Gk.

Im Nachtrag zu unserem Schreiben vom 10. Sept. 1937 geben wir Ihnen nunmehr den Bericht unseres zuständigen Bezirksobmanns bekannt:

"Jakob Orenstein ist laut vorgezeigtem Pass polnischer Staatsangehöriger und ist nach seinen Angaben garnicht in der Lage, sein Geschäft zu verkaufen, da auf demselben RM 120000.- Schulden ruhen und zwar : nach Polen RM 70000- und nach anderen Ländern RM 50000. Diese 120000 sollen mit Genehmigung des Landesfinanzamtes als Hypothek auf das Orenstein gehörende Haus Kurfürstenstr. 83 eingetragen sein. Orenstein verweist im Laufe der Unterredung auf ein von ihm am 19.1.1937 an die Reichsschrifttumskammer gerichtetes Schreiben. Bei Besichtigung der Geschäftsräume habe ich weder Bücher noch eine geschäftliche Arbeitstätigkeit bemerkt."

Im Auftrage

[Handwritten signature]

I/5270
2/Gk.
-7.1937

Повідомлення Імперського відомства у справах книготоргівлі
у Берліні «Усунення єврейського впливу — Яків Оренштайн». 1937 р.
(Федеральний архів Німеччини, м. Берлін)

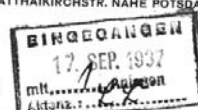
TIERGARTEN-BUCHHANDLUNG DAUR & GLAUNER • BERLIN W 35

WISSENSCHAFTLICHES SORTIMENT UND ANTIQUARIAT
FERNSPRECHER: B 1 KURFÜRST 1570 / J 9 HEERSTR. 2614
POSTSCHECK-KONTO: BERLIN 29172 / BANK-KONTO: DRESDNER BANK, DEP.-KASSE 52

B 15386
B 21936

TIRPITZUFER 44, DEN 15. 9. 1937.
ECKE MATTHÄIKIRCHSTR. NAHE POTSDAMER BRÜCKE

An die Reichsschrifttumskammer Landesleitung Berlin
Berlin W. 35. Bissingzeile 13.

Betrifft: Jakob Orenstein i. Fa. Ukrainischer Verlag Berlin W. 62.
Bezug: Schreiben v. 17. 8. 1937.

// Jakob Orenstein ist laut vorgezeigtem Pass polnischer Staatsangehöriger und ist nach seinen Angaben garnicht in der Lage, sein Geschäft zu verkaufen, da auf demselben R.M. 120000- Schulden ruhen und zwar nach Polen R.M. 70000 - und nach anderen Ländern R.M. 50000 -. Diese R.M. 120000 - sollen mit Genehmigung des Landesfinanzamts als Hypothek auf das Orenstein gehörende Haus Kurfürstenstr. 83 eingetragen sein. Orenstein verweist im Laufe der Unterredung auf ein von ihm am 19. 1. 1937 an die Reichsschrifttumskammer gerichtetes Schreiben. Bei Besichtigung der Geschäftsräume habe ich weder Bücher noch eine geschäftl. Arbeitstätigkeit bemerkt. //

Heil Hitler

Georg Daur

Bezirk Tiergarten

1 Anlage.

*Лист представника фірми «Tiergarten-Buchhandlung Daur&Glauner»
до Імперського відомства у справах книготоргівлі
про Я. Оренштайна. 1937 р. (Федеральний архів Німеччини, м. Берлін)*

Як бачимо, цілий 1937-й «Українська накладня» змагалася за своє існування, боролася з прикрими несподіванками, непевними чутками, невдалим заповзяттям, несприятливим часом, а найбільше — з переслідуванням власника, що не згоджувався на примусову ліквідацію його підприємства. А що борги Оренштайнові були чималі, він, уклавши угоди з кредиторами, вирішив сплатити все, що зможе, до останнього гроша. Щоправда, така запопадливість Оренштайна не минула непомітно: особою видавця зацікавилася гестапо (про такий намір йшлося у листі Імперського відомства у справах книготоргівлі від 28 серпня 1937 р.), чиновник якого у грудні 1937 р. повідомляв, що, згідно з результатами службового розслідування, «Єврей [Яків — дописано від руки. — І.М.] Оренштайн, народжений 25.02.1875 р. в Києві (тут помилка — має бути Коломиї) / Росія (теж помилка — має бути Австро-Угорщина. — І. М.), громадянин Польщі, не здійснює на цей час... жодної підприємницької діяльності»⁶⁰.

А що таємна державна поліція мала особливі повноваження, стояла над законом, її посадовці вважали себе борцями проти внутрішніх ворогів націонал-соціалізму, проти зрадників німецького народу, марксистів та євреїв⁶¹, то її офіцера, який стверджував, що Оренштайн є власником будинку на Курфюрстенштрассе, 83, хвилювало, що на ньому і далі була вивіска «Українське видавниче товариство». На цей лист гестапо відповідь надійшла 3 лютого 1938 р., в якій президент Імперської палати культури вимагав негайно зняти цю вивіску з Оренштайнового будинку⁶².

Така «активність» нацистських органів культури в боротьбі з вивіскою Оренштайнового видавництва, очевидно, не дала очікуваних результатів, а тому 18 лютого чиновник вищезгаданого відомства в листі до видавця наголошував: «Як мені повідомили, Ви більше не займаєтеся книготоргівлею, тому Ви не мусите бути членом нашого об'єднання, як Ви констатували у своєму листі від 19. 01. 1937 р. Проте на Вашому будинку все ще є вивіска “Українське видавниче товариство”, яка фактично більше не відповідає дійсності. Тому прошу Вас негайно зняти вивіску і до 28 лютого повідомити мені про це»⁶³.

⁶⁰ Лист офіцера гестапо Вайманна до Райхсміністра народного просвітництва і пропаганди в Берліні (Імперської палати культури) щодо «Української накладні» Я. Оренштайна [23.12.1937 р.], Машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361-V/8796, VArch.

⁶¹ Мартін Поллак, *Мрець у бункері. Історія мого батька*, пер. з нім. Н. Ваховська, Чернівці 2014, с. 106.

⁶² Лист Гінкеля до Президента Імперського відомства у справах книгодрукування у Берліні про Якова Оренштайна — «Єврейський список» (IK 518/0/522) [03.02.1938 р.], Машинопис, арк. 1, 1 (зв.) (ненум., на бланку), R9361-V/8796, VArch.

⁶³ Лист службовця Імперського відомства у справах книгодрукування у Лейпцигу Інде до Якова Оренштайна щодо зняття вивіски «Українське видавниче товариство» [18.02.1938 р.], Машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361-V/8796, VArch.

Abschrift.

Geheime Staatspolizei
Geheimes Staatspolizeiamt
B.-Nr. II P 1 - 2510/B

Berlin SW.11, den 23.Dez.1937.
Prinz-Albrecht-Str. 8.

Betr.: "Ukrainische Verlagsgesellschaft" - Jakob Oren-
stein, Berlin W.62.
Bezug: Schreiben vom 12.11.1937 - I K 518/6460 -

Der Jude ^{Handwritten: Orenstein} O r e n s t e i n, am 25.2.75 in Kiew/
Russland geboren, polnischer Staatsangehöriger, übt nach den
angestellten Ermittlungen augenblicklich überhaupt keine ge-
schäftliche Tätigkeit aus. Er ist Besitzer des Hauses Kur-
fürstenstrasse 83, an dem sich auch heute noch das Schild
"Ukrainische Verlagsgesellschaft" befindet.

(L.S.)

Im Auftrage
gez. Weimann.

An
den Herrn Reichsminister für Volksauf-
klärung und Propaganda (Reichskulturkammer),
Berlin.

Handwritten initials and number 2

*Лист офіцера гестапо до Райхсміністра народного просвітництва
і пропаганди в Берліні щодо «Української накладні» Я. Оренштайна.
1937 р. (Федеральний архів Німеччини, м. Берлін)*

18. Februar 1938

III Z - Ju.

Herrn
Jacob Orenstein,
Berlin W.62
Kurfürstenstr.83

FA 8288.

Sie üben, wie mir mitgeteilt wird, eine buchhändlerische Tätigkeit nicht mehr aus und Sie brauchen daher auch nicht mehr Mitglied meiner Kammer sein, wie Sie auch in Ihrem Schreiben vom 19.1.37 feststellten.

Dagegen haben Sie bisher immer noch das Schild "Ukrainische Verlagsgesellschaft" an Ihrem Hause angebracht, das nach dieser Sachlage den Tatsachen nicht mehr entspricht.

Ich ersuche Sie daher, das Schild sofort zu entfernen und mir bis zum 28. Februar 1938 hierüber zu berichten.

Im Auftrage:

D. an Abt. III Leipzig
z.d.A. Ju.

Лист службовця Імперського відомства у справах книгодрукування у Лейпцигу до Я. Оренштайна щодо зняття вивіски «Українське видавниче товариство». 1938 р.
(Федеральний архів Німеччини, м. Берлін)

UKRAÏNSKA NAKLADNJA T.30. P., BERLIN

UKRAINISCHER VERLAG G.M.B.H., BERLIN

Fernsprecher: B 5 Barbarossa 7163
Postcheckkonto Berlin 100199

BERLIN W 62, am 23 II 1938
KURFÜRSTENSTRASSE 83

RechtsöffnungsKammer
Berlin JU

4 Seiten FA 8288

Auf Ihre Verfügung vom 18 d.M. habe ich das Schild "Ukrainischer Verlag G.m.b.H." von meinem Hause entfernen lassen

Hofaufseher
Jacob Orenstein

RECEIVED

24. FEB. 1938

Повідомлення Я. Оренштайна для Імперського відомства у справах книгодрукування у Берліні про зняття вивіски «Українське видавниче товариство». 1938 р. (Федеральний архів Німеччини, м. Берлін)

346 / Іван Монолатій

І далі, як свідчать документи нацистських органів культури, «боротьба» з вівіскою «Української накладні» тривала. Запити саме такого змісту були 24 березня, 6 травня і 28 липня 1938 р.⁶⁴, хоча, як повідомляв видавець, вівіску він зняв ще 18 лютого⁶⁵.

Така ситуація для Оренштайна була підтвердженням того, що кам'яниця, в якій містилося його видавництво, звісно, не була його родинним домом, однак уже сама вівіска «Української накладні» говорила сама за себе, ким він, власне, тоді був. Адже Оренштайнова фірма, «вписана» у фізичну структуру помешкання, була певною мірою метафоричним утіленням пам'яті та ідентичності – головними підвалинами психологічної інтеграції. Тому боротьба з вівіскою Оренштайнового видавництва і в якусь мить перемога над ним доводили до логічної з погляду нацистів трансформації географії

907/8
8

Reichsdruckkammer 11702 Berlin W 8, den 14. Oktober 1937
Friedrichstraße 194/199
21 1 Jäger 3043/44

Gf/IIb - 079

An den
Börsenverein der deutschen Buchhändler
Leipzig - C 1

18. OKT 1937 020855
Aktionsz. 5234 70

Ab 1. 10. 1937
Berlin-Charlottenburg 2
Hardenbergstraße 6
Telefon: 310017

Betr.: Auskunft über den Verlag : Księgarnia Naukowa, Warszawa 1,
Marszałkowska 132.

Die Kammer wäre für nähere Angaben über den obengenannten Verlag dankbar; insbesondere wird um Feststellung gebeten ob das Unternehmen arisch ist und sich bisher nicht deutschfeindlich betätigt hat.

Beschluß vom 16. Okt. 1937
Seren
Schulden

zur schriftl. Befestigung
zur Darstellung
zur Mitteilung
zur Kenntnis

Rit den Affien.

Im Auftrage :

*Запит Імперського відомства у справах книготоргівлі
про встановлення неарійського походження власника
«Наукової книгарні» у Варшаві Й. Оренштайна. 1937 р.
(Саксонський державний архів, м. Лейпциг)*

⁶⁴ Повідомлення відділу книготоргівлі у Лейпцигу до Імперського відомства у справах книгодрукування у Берліні про потребу зняти вівіску «Українське видавниче товариство» [24.03.1938 р.], Машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361-V/8796, VArch.; Те ж саме, [06.05.1938 р.], Машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361-V/8796, VArch.; Те ж саме, [28.07.1938], Машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361-V/8796, VArch.

⁶⁵ Повідомлення Якова Оренштайна для Імперського відомства у справах книгодрукування у Берліні про зняття вівіски «Українське видавниче товариство» [23.02.1938 р.], Рукопис, арк. 1 (ненум., на бланку), R9361-V/8796, VArch.

життя і праці видавця. До того ж це було й символічне змагання за контроль над «домашнім вогнищем» Оренштайна, оскільки боротьба з ним як територією приватності й однією зі сфер сучасної культури означала й отримання контролю над своєрідним соціальним і етнічним простором. Зі свого боку видавець мусив визначатися в координатах громадянського й морального вибору: чи й далі залишатися в оточенні «своїх» або за якийсь час опинитися серед «чужих».

Загалом така запопадливість нацистів була їм зрозуміла, адже в той час, крім того, що євреїв уже депортували в Дахау чи до Бухенвальду, їм

Firma

Bernh. Liebisch,

L e i p z i g C l

Kurprinzstr.6

BV 5234/77/Wr 26.10.37

Mitglieder- und Firmenabteilung.

**Ksiegarnia Naukowa Josef Orenstein, Warschau
Marszakowska 132.**

Beim Börsenverein der Deutschen Buchhändler wird angefragt, ob der Inhaber der oben genannten Firma, Herr Josef Orenstein, Jude ist. Herr Orenstein hat s.Z. bei der Aufnahme in das Adressbuch angegeben, dass er bei Ihrer Firma gelernt habe, und zwar muss das vor 1932 gewesen sein, denn am 12.9.1932 hat er die Firma in Warschau gegründet. Könnten Sie vielleicht an Hand Ihrer Unterlagen feststellen, ob Herr Orenstein jüdischer Abstammung ist? Ihre Angaben werden wir selbstverständlich vertraulich behandeln.

Im voraus für Ihre Bemühungen verbindlichsten Dank.

H e i l H i t l e r !

i.A.

Kaufmann

*Запит Імперського відомства у справах книготоргівлі
про встановлення неарійського походження власника
«Наукової книгарні» у Варшаві Й. Оренштайна. 1937 р.
(Саксонський державний архів, м. Лейпциг)*

BERNH. LIEBISCH

Antiquariats- u. Sortimentsbuchhandlung

LEIPZIG C 1, den 23. Oktober 1937 1937

Kospinzstrasse 6.

Exporteurnummer 203 Reichsschrifttums-
Kammer B 3304

Herrn An die

Geschäftsstelle des Börsenvereins der
Deutschen Buchhändler zu Leipzig

Leipzig C 1

Empfänger- u. Firmen-Abt.

Empf. 29. OKT. 1937

mit Anzeigen

Betrifft: BV 5834/77/Wr.

Sehr geehrte Herren.

In Beantwortung Ihres Briefes vom 26. d. M. teile ich Ihnen mit, dass

Herrn Josef Orenstein

vom 10. Oktober 1925 bis zum 31. Mai 1926 bei mir als Volontär gearbeitet hat.

Alle Angestellten, die sich seiner noch erinnern können und ich sind der

Meinung, dass er ~~Jude ist~~ und meiner Erinnerung nach sogar aus Galizien eingewandert ist.

Unterlagen sind leider nicht mehr vorhanden.

Heil Hitler

Bernh. Liebisch *B. Liebisch*

*Інформація Б. Лібіша про походження Й. Оренштайна в канцелярії
«Спілки німецьких книготорговців у Лейпцигу». 1937 р.
(Саксонський державний архів, м. Лейпциг)*

заборонили працювати за професіями, саме євреїв дозволялося принижувати, плюндрувати їхні домівки, нищити єврейські крамниці, виживати з країни⁶⁶. Наразі Оренштайн, який був громадянином іншої держави, аніж Третього Рейху, ще якийсь час уникав того, щоб потрапити до списків єврейських громадян, віруючих євреїв і так званих «визнаних євреїв». Натомість неминуче зростало зацікавлення нацистських структур особою Оренштайнового сина, який надалі провадив власний бізнес у Варшаві.

Про «неарійськість» Йосифа заговорили восени 1937-го. Зокрема 14 жовтня Імперське відомство у справах книготоргівлі в Берліні звернулося до Спілки німецьких книготорговців у Лейпцизі щодо встановлення неарійського походження власника «Наукової книгарні» у Варшаві⁶⁷. Одразу ж 26 жовтня лейпцизька спілка звернулася до книготорговця Б. Лібіша із запитом: «У Спілці німецьких книготорговців запитують... чи пан Йосиф Оренштайн — єврей? Пан Оренштайн подав, наприклад, при записі в «Адресну книгу [німецької книготоргівлі]», що він навчався у

⁶⁶ Мартін Поллак, *Мрець у бункері. Історія мого батька*, с. 107.

⁶⁷ Запит Імперського відомства у справах книготоргівлі у Берліні до Спілки німецьких книготорговців у Лейпцигу про встановлення неарійського походження власника «Наукової книгарні» у Варшаві Йосифа Оренштайна [14.10.1937 р.], Машинопис (на бланку), Bestand 21765, Nr. F05234, Sächsisches Staatsarchiv Leipzig, арк. 8.

Вашій фірмі. Це мусило бути перед 1932 р., тому що 12.09.1932 р. він заснував фірму у Варшаві. Чи могли б Ви за допомогою своєї документації встановити, чи пан Оренштайн має єврейське походження? Ваші дані ми опрацюватимемо, звичайно, конфіденційно. Хайль Гітлер!»⁶⁸

З приводу такого запиту Б. Лібіш відповів уже за два дні: «... пан Йосиф Оренштайн від 10 жовтня 1925 до 31 травня 1926 р. працював у мене волонтером. Усі працівники, які ще можуть його згадати, і я вважаємо, що він єврей і, за моїми спогадами, навіть іммігрував з Галичини. Більше документів, на жаль, немає. Хайль Гітлер!»⁶⁹

Висновки не забарилися: 3 листопада 1937 р. Імперське відомство у справах книготоргівлі у Берліні повідомили, що «власником заснованої 1932 р. фірми *“Księgarnia Naukowa Josef Orenstein”* є поляк Йосиф Оренштайн. Він — вишколений книготорговець, який здобув свою книготорговельну освіту у Німеччині (*“Заклад навчання книготорговців”* у Лейпцизі, книгарні — Бернгардта Лібіша в Лейпцизі та іноземних мов у Берліні, видавництво *“Українська накладня”*). Ті, хто пам'ятає його ще з того часу, вважають, що пан Йосиф Оренштайн — єврей, на що вже безсумнівно вказує його прізвище. Хайль Гітлер!»⁷⁰

Зважаючи, очевидно, на таку активність нацистів у з'ясуванні його походження, Йосиф час від часу залишав Варшаву, покладаючи турботу про свою фірму на вже згаданого І. Дубицького⁷¹. Мабуть, тому 1934, 1937 та 1938 років Йосиф деякий час перебував у Коломиї (zareєстрований як купець на пл. Ринок), сплачуючи там т. зв. гмінний податок — свідчення належності до коломийської єврейської громади⁷². Правда, 1939-го його в Коломиї вже не було, оскільки відомо лише про однофамільців: Йошера Оренштайна, 1899 р. н., та Гилель Оренштайн, 1900 р. н. (обоє у Коломиї поселилися в 1937 р. і мешкали на вул. Леґіонів, 19), а також імовірного родича видавця — Мозеса (Мойсея) Оренштайна, 1898 р. н., який проживав

⁶⁸ Запит Спілки німецьких книготорговців у Лейпцигу до фірми Бернгардта Лібіша у Лейпцигу про неарійське походження власника «Наукової книгарні» у Варшаві Йосифа Оренштайна [26.10.1937 р.], Машинописна копія, Bestand 21765, Nr. F05234, Sächsisches Staatsarchiv Leipzig, арк. 6.

⁶⁹ Інформація Бернгардта Лібіша про походження Йосифа Оренштайна в канцелярію Спілки німецьких книготорговців у Лейпцигу [28.10.1937 р.], Машинопис (на бланку), Bestand 21765, Nr. F05234, Sächsisches Staatsarchiv Leipzig, арк. 5.

⁷⁰ Інформація Спілки німецьких книготорговців у Лейпцигу для Імперського відомства у справах книготоргівлі у Берліні про Йосифа Оренштайна, власника «Наукової книгарні» у Варшаві [03.11.1937 р.], Машинописна копія, Bestand 21765, Nr. F05234, Sächsisches Staatsarchiv Leipzig, арк. 4.

⁷¹ Л[ев] Биковський, *Яків Оренштайн*, «Наша Батьківщина», Нью-Йорк 25 травня 1963 р., № 23, с. 4.

⁷² Іменні списки мешканців м. Коломиї, які сплатили внески гмінного податку за 1934 р., ф. 320 (Єврейська релігійна громада м. Коломиї), оп. 1, спр. 6, арк. 19, ДАІФО; Теж саме за 1937 р., там само, спр. 12, арк. 20; Теж саме за 1938 р., там само, спр. 14, арк. 18 (зв.).

AN UNB

Reichsschrifttumskammer

Berlin-Charlottenburg 2

=====

Hardenbergstr. 6

Gf/Iib-o79

14.10.1937

BV 5234/77/Wr

3.11.1937

Geschäftsleitung.

Księgarnia Naukowa, Warszawa 1, Marszałkowska 132.

Inhaber der 1932 gegründeten Firma Księgarnia Naukowa Josef Orenstein in Warszawa ist der Pole Josef Orenstein. Er ist gelernter Buchhändler, und zwar hat er seine buchhändlerische Ausbildung in Deutschland genossen (Buchhändler-Lehranstalt, Bernh. Liebisch, Leipzig, Ukrainische Verlags G.m.b.H., Berlin, Fremdsprachenbuchhandlung A.G., Berlin). Diejenigen, die sich seiner noch aus der damaligen Zeit erinnern, sind der Meinung, dass Herr Josef Orenstein Jude ist, was wohl auch schon dem Namen nach nicht zweifelhaft sein dürfte.

Heil Hitler!

Інформація «Спілки німецьких книготорговців у Лейпцигу» про Й. Оренштайна. 1937 р. (Саксонський державний архів, м. Лейпциг)

на вул. Маймонідеза, 4 і був коломийцем від народження⁷³. Без відповіді поки що залишається і факт, що в той час Йосиф міг налагоджувати не лише комерційні зв'язки із заможними коломийськими євреями, які свого часу підтримали Оренштайна-батька на виборах до керівних органів громади та комісії коломийського магістрату за часів Великої війни — членами станіславівської масонської ложі «Ахдут Бнай Бріт», що входила до складу «Союзу гуманітарних товариств Бнай Бріт Польщі»⁷⁴. А той

⁷³ Списки виборців на виборах членів Коломийської міської ради Станіславського воєводства у 1939 р., ф. 2, оп. 7, спр. 989, арк. 119 (зв.), 120 (зв.), ДАІФО.

⁷⁴ Протоколи зібрань єврейського масонського товариства «Ахдут Бнай Бріт» у м. Станіславі, ф. 89 (Станіславське єврейське гуманітарне товариство «Ахдут Бнай Бріт», м. Станіслав Станіславського повіту Станіславського воєводства), оп. 1, спр. 8, арк. 3, 3 (зв.), ДАІФО; Заяви окремих осіб про прийняття їх у члени та листування про організацію єврейського масонського товариства «Ахдут Бнай Бріт» в м. Станіславі, Там само, спр. 2, арк. 78, 90.

факт, що свого часу Сергій Єфремов — довголітній Йосифів клієнт, з яким він підтримував і товариські стосунки, був масоном (зокрема належав до київських лож «Правда» та «Єднання»)⁷⁵, не дозволяє однозначно відкинути припущення про зацікавлення Оренштайна-сина духовно-етичними засадами «вільних каменярів».

Імовірно Йосиф повернувся до Варшави в березні 1939-го. Відомий його лист до З. Кузелі, в якому він повідомляє про хворобу батька, а також свої і, можливо, батькові наміри відвідати «Український науковий інститут» у Берліні для передачі туди книжок. Важливими є його, сказати б, пророчі міркування про місію українського народу: «Здається, що Український Нарід мусить перейти найбільші розчарування і загартуватися як сталь, щоби вибороти повну незалежність. Маймо надію, що і ця карта історії скоро обернеться»⁷⁶.

Ці думки певною мірою підсумували реакцію сучасників-українців на світові події минулого 1938-го, які артикулювали етнічні ЗМІ: «Минулий, 1938 рік був перш за все роком значних та з уваги на дальшу будучину дуже важних територіяльних змін у Середущій Європі. Очі всього культурного світу були в цьому році звернені на Берлін, як на центр, що спричинював і переводив радикальні зміни в укладі політичних сил Європи. [...] З пекучих, актуальних, з чисто людського становища болючих справ висунулась на чергу дня **жидівська справа** (тут і далі виділено в оригіналі. — І. М.). Сотні тисяч жидів чекають на рішення, куди їм дітисся з держав, що їх викидають та переслідують. А таких держав мало не з кожним днем більше.

В положенні української нації на схід від Збруча і також на північ від Карпат рік 1938 не приніс ніяких суттєвих змін. Що правда, світські можновладці в останньому часі нібито завертаються знову до політики «українізації» і ніби заходяться коло плекання української національної культури, але це діється дуже формально, без звязку з цілою практикою світської державної адміністрації, яка спрямована на нищення всіх справді національних проявів українського життя. У нас (у Польщі. — І. М.) нормалізація нічого й досі не унормалізувала, навпаки — сама польська преса стверджує в 1938 р. загострення українсько-польських міжнаціональних відносин. [...] Може новий 1939 рік буде ... веселіший»⁷⁷.

Однак у польській столиці Оренштайнів син був недовго — на початку Другої світової війни він рятується втечею до Львова: «Прийшов такий один вересень, коли учнім вже не продавали книжок. Разом з паном Оренштайном вийшли ми з Варшави. Однак під час одного з нальотів ми погубилися. Знаю, що він дістався до Львова»⁷⁸.

⁷⁵ Сергій Єфремов, *Свідчення* (публікація Лариси Портнової) «І», ч. 54: Вільні мулярі. Масони, Львів 2009, с. 180–190.

⁷⁶ Лист Йосифа Оренштайна до Зенона Кузелі [20.03.1939 р.] Рукопис, ф. 258, оп. 1, спр. 762, п. X, арк. 2, ВР ЛННБ НАНУ.

⁷⁷ І. П., *Огляд подій у 1938 році*, «Діло», Львів 1939, 3 січня, ч. 2, с. 2–3.

⁷⁸ Julian Strykowski, *Od szewca do księgarza*, s. 21.

KSIĘGARNIA NAUKOWA

WARSZAWA 1
MARSZAŁKOWSKA 132
TELEFON Nr. 291-68.
KONTO P. K. O. 27.960.

Ihre Zeichen
Your Reference
Vos références

Ihr Schreiben vom
Your letter of
Votre lettre du

Unsere Zeichen
Our Reference
Nos références

Tag
Date
Date

3. III. 39.

Високоповажаний Пане Профессоре!

Чинішу передачу Вам мою подяку за Вісшу
намір при моїх темних перекладах.

Я передав Дяткові зміст моїх розмов з н. Р. і
Дятко вже шротовав мене склепе в тій справі. Точнось
ознак, що зміст стос до здоров'я, невміє напевно
і брак є вродити в мене трохи перетягне викинути
склепе. На цей випадок прошу Ви теж не третати терми-
вони.

Моя надія, що здоров'я Пані Профессоріві поправилось
і прошу передачу уклони від моїх родитв і від мене.

Прошу Вас написати нам недовго якісь добрі новини,
бо ми є дуже сподієні їх.

Прійміть, Високоповажаний Пане Профессоре, вираза
моїх щирої пошани.

Йосиф Орендтайн

Листи Й. Орендтайна до З. Кузеля. 1939 р. (Львівська національна
наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України)

KSIEGARNIA NAUKOWA

WARSZAWA 1
MARSZAŁKOWSKA 132
TELEFON Nr. 291-68.
KONTO P. K. O. 27.960.

Ihre Zeichen
Your Reference
Vos références

Ihr Schreiben vom
Your letter of
Votre lettre du

Unsere Zeichen
Our Reference
Nos références

Tag
Date
Date

20. III. 1939.

Високоповажаний Пане Професоре!

Останні нові на КЦ дуже мене здивували, а батько розхорувався. Тепер ідаль вже нічим.

Здається, що Український Народ мушить перейти най-гірший розгарування і загаруватися як і ти, щоб видобити нову незалежність. Мамині каже, що і ця карта історії скоро обернеться.

Дуже дякую за Вашого листа, який мимомовних тині, ценою в нас і вказав, що там все є в порядку.

Що до тамшніх новів, котрі хотім дати мені з'ясувати, то я не міг сам загаруватися до них. Позак там прийшло запрошення для мене, то я пірне своїм лідугою подорожі біз'їзав їх. Думую, що я інститут міг би почити на дрові книжку до моїго або батька приїзду, там дівоче, що ті ночи не орієнтується в наших складах.

Щільно дякує Пані Професоріві і пересилаю Вам, високоповажаний Пане Професоре, вирази мої широкі пошани.

Мосиср Орешитайн

Щедрий привіт біз
моїх родичів.

Листи Й. Орешитайна до З. Кузеля. 1939 р. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України)

Адже, як згадували безпосередні учасники тих подій, «Німецько-польська війна 1939 р. започаткувала окупацію німцями Польщі. [...] Життя ставало дедалі нестерпніше й жорстокіше. В першу чергу це відчули жиди! Два “вибрані” народи зударилися між собою. Під ту пору німці панували й узялися несамовито винищувати конкурента! Жиди масово гинули або рятувалися як могли, різними способами. Передбачливіші й заможніші заздалегідь тікали в безпечніші місця»⁷⁹.

[Львів, 1939].

[Львів, 1939]

[«...у Львові доволі мирно співіснували різні релігійні обряди українсько-візантійської, римсько-католицької, вірменської та лютеранської церков. Мирно співіснували разом з ними і ритуали іудаїзму... На рівні обрядових взаємин між релігійними конфесіями будь-яких антагонізмів у Львові... не спостерігалось. Щодо суспільно-політичного життя... романтичної ідилії не спостерігалось, а була запекла національна боротьба, яка переходила в люту ненависть. Стосувалося це, переважно, поляків і українців. В українсько-єврейських відносинах панували взаємне недовір'я, настороженість, пересуди і, щонайменше, байдужість, особливо з боку євреїв, але ненависті не відчувалося...»⁸⁰].

Міжетнічна комунікативна взаємодія на західноукраїнських землях на початку Другої світової війни

Геополітичні конфігурації у Центрально-Східній Європі кардинально змінив вересень 1939 р. Початок Другої світової війни безпосередньо зачепив західноукраїнські землі, які стали ареною змагань ідей пролетарської революції та світового панування арійської нації. А що суспільно-політичні реалії 1930-х рр. принесли на західноукраїнські землі дух і практику тоталітаризму, то в Польській Республіці, до складу якої входила Західна Україна, ані політична влада, ані настрої громадськості не сприяли зменшенню напруженості. Конфліктогенну атмосферу увиразнювали не лише стагнація західноукраїнського економічного організму, криза традиційних форм господарювання, а й антиукраїнський та антиєврейський наступ, які, почасти, входили у нову фазу. Сюди додавалося й те, що відчуття етнічної солідарності, національної єдності та закони самозбереження призводили головних етнополітичних акторів досліджуваного хронотопу — поляків, українців та євреїв до конфліктної тональності їхніх взаємостосунків на тлі суспільно-політичних імпульсів тоталітарних режимів, що невпинно проникали в Західну Україну.

⁷⁹ Л[ев] Биковський, *Яків Оренштайн*, «Наша Батьківщина», Нью-Йорк 25 травня 1963 р., № 23, с. 4.

⁸⁰ Євген Наконечний, *«Шоа» у Львові: спогади*, Львів 2004, с. 15.

З одного боку, ведучи підривну діяльність на території потенційного супротивника, закладаючи фундамент для можливого формування маріонеткового українського державного утворення, Німеччина намагалася унеможливити налагодження українсько-польського діалогу. Тоді ж надзвичайно популярне серед мешканців Західної України було припущення, що вона опиниться у сфері німецьких впливів. Усі українські політичні діячі були справжніми і показними германофілами, а український національно-визвольний рух був пронімецьким за своєю суттю. Нацистська Німеччина вміло заgravала з окремими українськими середовищами, використовуючи їх у своїх тактичних, дипломатичних та військових цілях.

З другого боку, нові стратегічні завдання сфер впливу між СРСР та Німеччиною, актуалізовані пактом Молотова – Ріббентропа, визначали вступ советської влади на західноукраїнські землі як їх «возз'єднання» з Советською Україною, супроводжувалися спробами советизації й комунікації регіону, початком репресій проти місцевого населення. Оскільки впродовж першої половини вересня 1939 р. фактично була паралізована усталена українська, польська та єврейська громадсько-політична діяльність, прихід Червоної армії мешканці Західної України оцінювали з етнічної позиції.

Каталізатором міжетнічної взаємодії слугувала політика місцевих органів влади советського режиму щодо різних груп населення Західної України. Санкціонована державою соціальна нетерпимість в ситуації першої советизації призвела до зростання міжетнічної напруги. Польське населення, яке піддавалося політичним репресіям з боку советських органів управління, акумулювало у своєму середовищі деструктивну енергію, спрямовану як проти «нового» режиму, так і проти інших етнічних груп. На міжетнічну взаємодію суттєвий вплив справляла та обставина, якими кадрами за національною ознакою був складений на всіх рівнях апарат нового, советського управління. Це слугувало орієнтиром у питанні про лідерів і аутсайдерів серед етнічних спільнот, визначало суспільний статус, певною мірою «престиж» кожної національності.

Органи советської влади на початках свого врядування в Західній Україні ліквідували монополію поляків у сфері місцевого управління, а до складу апарату самоврядування ввели представників інших етнічних груп – українців і почасти євреїв, розширивши тим самим контактну зону, створивши можливості для зміни характеру міжетнічних взаємовідносин. Зокрема західноукраїнське єврейство скористалося усуненням польської інтелігенції і службовців із суспільно-політичної сфери, оголенням адміністративно-господарського апарату. Наслідком маргіналізації єврейського населення стала поява групи, готової до рішучих дій для реалізації свого особистісного, соціального й суспільного потенціалу. Слід відзначити традиційно високий відсоток серед євреїв людей вільних професій, тобто наявність інтелігентної і напівінтелігентної маси населення. Їх використовували для формування рядів прибічників режиму, оскільки вони належали до «пригніченої» за Другої Речі Посполитої національної групи і в більшості своїй мали потрібне соціальне походження. За «перших советів» єврейська маргінальна маса «вихлюпнулася» в нову соціальну нішу, займаючи місця у нових державних структурах. Факт присутності місцевих євреїв у бюрократичному апараті став

найбільшим подразником для інших етнічних груп. Посилення польсько-єврейської конфронтації в суспільно-політичній сфері сприяло формуванню надзвичайно живучих міфологем «польського походження»: про зрадників євреїв, які «встромили ножа у спину» Польській державі, що відчайдушно бореться з ворогами; про ненависть євреїв до всього польського, до поляків, до Польщі, про їхнє бажання помститися полякам; про одностайну підтримку єврейським населенням советського режиму; про адресну підтримку євреїв советською державою.

До того ж у цей час відбувалися значні кількісні та якісні зміни етнічного складу населення Західної України. Переміщення населення були як стихійними, так й ініційовані органами державної влади. До цього слід додати і внутрішню міграцію — переважно з сільської місцевості в міста і містечка регіону. В переважній більшості випадків особливе значення мала етнічна належність населення. В 1939—1941 рр. зберігалися помітні тенденції збільшення єврейської діаспори завдяки приїжджам із советських теренів і зменшення завдяки емігрантів з боку польської групи. Приплив приїжджих став великим подразником і в багатьох випадках провокував міжетнічну напругу. В той же час насильницьке зменшення польської частини населення сприяло посиленню етнічності поляків і кристалізації серед них негативних образів «інших», передусім євреїв.

Зміна суспільно-політичного режиму у вересні 1939 р. привела до руйнування такої, що існувала до того часу, і створення нової соціальної та етнічної ієрархії в досліджуваному регіоні. Першим етапом у міжетнічній боротьбі за нове суспільно-політичне і правове становище став період від початку Другої світової війни до окупації підрозділами Червоної армії території Західної України. В цей час визначалися позиції соціальних і етнічних груп у питанні перспектив приєднання західних областей до Української РСР. Реакція українців та євреїв на вступ підрозділів Червоної армії на територію Західної України і зокрема Покуття, по суті, заклала перші суперечності у стосунки між поляками, з одного боку, і українцями та євреями — з другого. Зокрема поляки західноукраїнських земель хворобливо переживали втрату польської державності і неминучі зміни у власній долі. Ефект травми поглиблювався й «зрадницькою» поведінкою представників інших етнічних груп. Адже місцеві поляки, які донедавна мали пріоритет в усіх сферах життя, гарантований Польською державою, із втратою державності відчували втрату етнічної безпеки. Протистояння «поляки — українці і євреї» за нове місце в суспільній структурі поглибилось на другому етапі міжетнічної боротьби, у період советизації Західної України.

За таких обставин варшавську книгарню мусив би провадити І. Дубицький, який, за спогадами очевидців, «як прийшли до Варшави німці... був перевантажений іншою роботою, а до книгарні навідувався тільки час від часу. Безпосередньо провадила роботу книгарні ... пані Л. К., особа культурна та енергійна»⁸¹.

⁸¹ Л[ев] Биковський, *Яків Оренштайн*, «Наша Батьківщина», Нью-Йорк 25 травня 1963 р., № 23, с. 4.

Щоправда, обставини життя українців у тогочасній Варшаві були важкі: «Невідрадні відносини панували серед української колонії у Варшаві: важкі умови життя в чужому напівзруйнованому місті, далеко посунена боротьба різних груп, деморалізація, взаємні обвинувачення, а навіть доноси, втручання німецької поліції в українське життя. Це була хвороба еміграції, яка жила споминами минулого і малими справами сучасного. В суворій сучасній дійсності не мали можливості праці визначні діячі з українського наукового, мистецького, церковного і політичного життя»⁸².

Згодом за якийсь час Йосиф знову опинився у Варшаві: «Серед цих обставин, десь у 1940 році (?), навідався до Варшави вдруге син Я. Оренштайна з дорученням для Ів[ана] Дубицького від свого батька. Покрутився якийсь час і виїхав... ніби то до Львова. Дальша його доля мені невідома. Мене познайомили з ним, але ніякого враження на мене він не справив і з своїм батьком рівнятися він не міг»⁸³.

Приїзд Йосифа до Варшави міг бути пов'язаний з остаточним закриттям і ліквідацією його книгарні наприкінці 1940 р. Відомо, зокрема, що, згідно з розпорядженням *Німецького генерал-губернаторства Польщі* у

Firma: *Wiegarnia Kailowa Josef Orenstein*,
Warschau

Aufnahme in das Adreßbuch:

Roter Fragebogen und Verpflichtungsschein gesandt am

Roter Fragebogen zurück, am

Verpflichtungsschein zurück am

Aufnahmevermerk der Adreßbücher-Redaktion am

Aufnahmevermerk der Firmenkartei am

Mitgliederkartei erledigt am

Streichung im Adreßbuch:

Streichungsvermerk der Adreßbücher-Redaktion am *4. Dez. 1940*

Firmenkartei erledigt am *12. Dez. 1940*

Mitgliederkartei erledigt am

Примітка до актів фірми «Наукова книгарня Юзефа Оренштайна у Варшаві». 1940 р. (Саксонський державний архів, м. Лейпциг)

⁸² Володимир Кубійович, *Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету*, Чикаго 1975, с. 76.

⁸³ Л[ев] Биковський, *Яків Оренштайн*, «Наша Батьківщина», Нью-Йорк 25 травня 1963 р., № 23, с. 4.

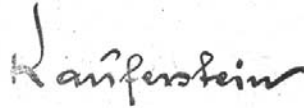
k t e n n o t i z i

auf Anweisung des Herrn Abteilungspräsidenten Schmidt im Amt des Generalgouvernements in Krakau, sind die polnischen Buchhandlungen nicht im Adreßbuch weiterzuführen.

In deutschen Buchhandlungen sind bis jetzt nur zugelassen:
Deutsche Buchhandlung Krakau; Deutsche Buchhandlung Warschau;
Deutsche Buchhandlung Lublin; Deutsche Buchstube Tschenstochau;
Deutsche Buchstube Radom.

(Siehe Brief vom Amt des Generalgouvernements Krakau (gez. Schönfelder) eingegangen am 13.11.40, abgelegt unter III 4/1.)

den 14.11.1940

Примітка до актів фірми «Наукова книгарня Юзефа Оренштайна у Варшаві». 1940 р. (Саксонський державний архів, м. Лейпциг)

Кракові, «Наукову книгарню Йосифа Оренштайна» вилучили з «Адресної книги німецької книготоргівлі», а відтак і польських книгарень, власниками яких були євреї, 12 грудня⁸⁴. Після цього Оренштайнів син, найімовірніше, покинув польську столицю назавжди, перебравшись до Львова.

Нині теж невідомо, коли саме Німеччину залишив і Оренштайн-батько. А що в жовтні 1938 р. приблизно 17 тис. польських громадян, які тривалий час проживали там, жорстоко вигнали з країни, випередивши польську владу, яка тільки планувала позбавити євреїв польського громадянства⁸⁵, ми можемо лише здогадуватися про особливий психологічний стан видавця.

До того ж справа майна «Української накладні» дамокловим мечем висіла над видавцем, навіть в умовах його проживання поза Німеччиною. А що до пошуку ймовірного правонаступника видавництва залучалися окремі діячі української еміграції, та важливим є повідомлення З. Кузелі, надіслане Оренштайнові 26 листопада 1938 р.: «Я докладно обговорив справу Вашого видавництва з Вашим сином і тепер готовий з'ясувати питання у відповідних установах, чи я можу цю справу перебрати на себе, і якою мірою. Я готовий

⁸⁴ Примітка до актів фірми «Наукова книгарня Йосифа Оренштайна у Варшаві». [14.11.1940 р.], Машинописна копія, Bestand 21765, Nr. F05234, Sächsisches Staatsarchiv Leipzig, арк. 2, 3.

⁸⁵ Исраель Гутман, Наама Галиль, *Катастрофа и память о ней*, Иерусалим: Яд Вашем, б. г., с. 26.

A b s c h r i f t !

Ukrainischer Verlag G.M.H., Berlin.
Fernsprecher: Amt Lützow Nummer 7163.
Giro-Konto: Dresdner Bank, Depositenkasse A und Deutsche Bank, Depositen-
kasse A.

Berlin W 62,
Kurfürstenstr. 83.
am 23. XII. 1938.

Herrn
Prof. Dr. Zeno Kuziela
Suarezstr. 46.
Berlin-Charl. 5.

Hochverehrter Herr Professor!

Hiermit übergebe ich Ihnen die Geschäftsführung der Firma Ukraini-
scher Verlag G.m.b.H., Berlin W 62, Kurfürstenstr. 83 zwecks Ueberführung
in ukrainische arische Hände.

Mit vorzüglicher Hochachtung

Jacob Orenstein.

*Лист Я. Оренштайна про передачу керівництва видавництвом
«Українська накладня» З. Кузелі. 1938 р. (Львівська національна
наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України)*

у згоді з Вашою сім'єю робити все, що на даний час є можливим і досяжним»⁸⁶.

А вже наприкінці грудня 1938 р. видавець повідомив З. Кузелю, що «з метою передачі в українські арійські руки (видавництва. — І. М.), цим передаю Вам керівництво фірмою «Українська накладня»⁸⁷.

Однак ще якийсь час нацистська влада, найімовірніше, не знала про цей учинок Оренштайна. Лише в березні 1939 р., мабуть, таки саме З. Кузеля надіслав до дирекції берлінської поліції всі потрібні документи: «На Ваше прохання пересилаю в додатку копію (заяви? — у документі не зазначено. — І. М.) власника видавництва “Українська накладня” Якова Оренштайна щодо передачі підприємства в арійські руки. Хайль Гітлер!»⁸⁸

⁸⁶ Лист Зенона Кузелі до Якова Оренштайна [26.11.1938 р.] Машинописна копія, ф. 258, оп. 1, спр. 179, арк. 2, ВР ЛННБ НАНУ.

⁸⁷ Лист Якова Оренштайна про передачу керівництва видавництвом «Українська накладня» у Берліні Зенонові Кузелі [23.12.1938 р.] Машинописна копія, ф. 258, оп. 1, спр. 764, п. X, арк. 7, ВР ЛННБ НАНУ.

⁸⁸ Лист невідомої особи про передачу видавництва «Українська накладня» у Берліні в арійські руки [07.03.1939 р.] Машинописна копія, ф. 258, оп. 1, спр. 764, п. X, арк. 11, ВР ЛННБ НАНУ.

Опосередковано про це свідчить й лист Йосифа Оренштайна до З. Кузелі: «[...] передав батькові зміст розмови... (він. — І. М.) вже підготовляє експозе (заяву, повідомлення. — І. М.) в тій справі. Боюсь однак, що злий стан його здоров'я, невідгідне помешкання (у Варшаві. — І. М.) і брак співробітників може трохи перетягне викінчення експозе. На цей випадок прошу вже тепер не тратити терпливості»⁸⁹.

І хоча справу Оренштайнової власності нібито полагодили, в червні 1939 р. до нього на синову варшавську адресу (вул. Маршалковська, 132) написав керівник служби міжнародних перевезень, такий собі Адольф Кох: «Вчора мій представник мав перемовини з професором Зеноном Кузелею і дізнався від нього, що ані він, ані розпорядник Вашої земельної ділянки, пан Рек, не вноситимуть жодної суми за Ваші книжки, тому що професор Кузеля не має зайвих коштів для цього, а пан Рек, згідно з положенням про валютні операції, не може нічого оплачувати.

Оскільки я мушу постійно оплачувати авансом, прошу Вас від цього часу про оплату моїх рахунків. У разі, якщо я не отримаю від Вас жодного повідомлення, я всі без винятку книжки продам з аукціону 15 липня 1939 р. Також Український науковий інститут не хоче вносити за Вас гроші»⁹⁰.

An die

Berlin, 7. März, 1939.

Staatspolizeileitstelle

B e r l i n .
Alexanderplatz.

Wunschgemäß übersende ich anbei eine Abschrift des Eigentümers des Ukrainischen Verlages G.m.b.H., Jacob Orenstein, in Sachen der Ueberführung des Unternehmens in arische Hände.

Heil Hitler!

Інформація про передачу видавництва «Українська накладня» у Берліні в арійські руки. 1939 р. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України)

⁸⁹ Лист Йосифа Оренштайна до Зенона Кузелі [03.03.1939 р.] Рукопис, ф. 258, оп. 1, спр. 762, п. X, арк. 1, ВР ЛННБ НАНУ.

⁹⁰ Лист Адольфа Коха до Якова Оренштайна про ймовірний розпродаж видань «Української накладні» на аукціоні [27.06.1939 р.] Машинопис, ф. 258, оп. 1, спр. 1960, п. XXVII, арк. 1, ВР ЛННБ НАНУ.

Hbg/U

Berlin

27. Juni 1939.

Herrn
Jacob Orenstein
Warszawa-Polen.
Karszalkowska 132

Am gestrigen Tage hat mein Vertreter mit Herrn Prof. Dr. Zeno Kuziela, Bln-Charlottenburg, Suarezstr. 46, eine Unterredung gehabt und hat von diesem Herrn erfahren, dass weder er noch der Verwalter Ihres Grundstücks Herr Reck, Berlin W. 8., Jägerstr. 6, für Sie irgendeinen Betrag für die Bücher verauslagen, weil Herr Prof. Kuziela keine Gelder hierfür übrig hat und Herr Reck lt. Devisenbestimmung nichts bezahlen darf.

Da ich nun fortgesetzt in Vorlage treten muss, ersuche ich Sie nunmehr um umgehende Ueberweisung meiner offenstehenden Rechnungen, und sollte ich von Ihnen keine Nachricht erhalten, werde ich die Bücher restlos am 15. 7. 39 versteigern lassen.

Auch das Ukrainische wissenschaftliche Institut will das Geld für Sie nicht verauslagen.

Hochachtungsvoll

Adolf Koch

Internationale Sparkassen

BERLIN SO. 35

Reichenbergerstr. 57

Einschreiben.

Лист А. Коха до Я. Орендтайна про ймовірний розпродаж видань «Української накладні». 1939 р. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України)

Як бачимо, ймовірно, справа полягала не лише в зацікавленості Оренштайновим майном з боку окремих діячів еміграції, а й у неспроможності видавця без допомоги українських інституцій сплатити потрібні кошти. Така ситуація загрожувала розпродажем видань *«Української накладні»* на аукціоні.

Невідомо, який був дальший розвиток подій, адже видавець у той час уже постійно мешкав у Варшаві, щонайменше з осені 1938 р. Хворий Оренштайн разом із донькою Регіною оселився у Варшаві-Мокотув на вул. Бельгійській, 6/10, на початку грудня вони приїхали до Львова, а потім знову повернулися до Варшави⁹¹. Крім того, що видавець не брав жодної участі в українському культурному житті у польській столиці, а лише зустрічався з окремими представниками української спільноти, досить промовистими є свідчення сучасників, які озвучили тогочасні проблеми: «Українське варшавське життя рухливе, гамірне й досить барвне може під кінець календарного року похвалитися незлими осягами організаційно-культурного характеру. Не було у ньому, правда, багато надзвичайних, цікавіших моментів, навпаки — на що ми постійно звертаємо увагу — повторено багато перетріпаних речей зі старої програмової скрині. Але траплялися й такі гідні широкої уваги факти, як посвячення хрестів на гробах українського вояцтва, вдалі академії, відсвіжені вечірки і цілком поважні відчити. Жаль, що всупереч похвальній ініціативі — при говірковим солом'яним вогнем спалився заповіджений український клуб... шкода, що варшавська українська інтелігенція за мало уваги присвячує українській не інтелігенції... і мало праці вкладає в пропаганду української культури (дехто мильно ідентифікує культуру з політикою і витягає помилкові внески...)»⁹²

Важливими нині є свідчення Л. Биковського про видавця: «Через якийсь час після нього (Ю. Оренштайна. — І. М.), коли саме, я вже не пам'ятаю, але я ще працював у книгарні (отже, до грудня 1940 р. — І. М.), приїхав з Берліну до Варшави й сам Я. Оренштайн. Де він жив тоді, я не знаю, але частенько навідувався до своєї книгарні, не вмішуючись у провадження справ.

Мені кілька разів доводилося зустрічатися з ним у книгарні й розмовляти на різні теми. Зовнішньо він ніби й не дуже змінився за 20 років, але помітно постарів і був пригнічений. Ми привіталися, як давні знайомі, і відразу продовжували, наче б то перервану, розмову про біжучі справи. Я по-давньому ставився до нього, як до свого колишнього «учителя» й уважно прислухався до його думок⁹³.

⁹¹ Листи Якова Оренштайна до Зенона Кузелі [13.10.1938 р.; 21.09.1938 р.; 30.09.1938 р.; 07.12.1938 р.; 09.12.1938 р.; 29.12.1938 р.; 14.01.1939 р.; 24.01.1939 р.] Рукопис, ф. 258, оп. 1, спр. 764, п. X, арк. 2, 3, 4, 4 (зв.), 5, 6, 8, 9, 10, ВР ЛННБ НАНУ.

⁹² *З українських справ у Варшаві*, «Діло», Львів 1939, 3 січня, ч. 2, с. 4.

⁹³ Л[ев] Биковський, *Яків Оренштайн*, «Наша Батьківщина», Нью-Йорк 25 травня 1963 р., № 23, с. 4.

Hochverehrter Herr Professor!

Uros. 30. 8. 38

Herrn Prof. Schreier vom 26. Okt. hat mich sehr erfreut und ich danke
Ihren Gesandten für Ihr Interesse und Bemerkungen in dieser unvollständigen Angelegenheit.
In der Sache selbst besteht es aus einem Schreiben, das Sie beim Hof-
gericht konnten Sie mir auch nicht sagen.

Man bringt aber die Zeit, das in die Angelegenheiten vieler 4. Quartier
beizubringen. Sie fragen weiterhin keine Verzögerung mehr und kann ich mir
Ihre Meinung nicht lassen. Es muss doch in der allerersten Folge eine Entscheidung
Zustande kommen.

Ich habe gedacht, dass Sie Hochverehrter Herr Professor als Vertreter
Repräsentant bezeichnen sind, die Geschäftsführung des Unternehmens Verlags für
übernehmen und damit ist auf verbunden die Verwaltung des Hauses. Das
Haus ist Betriebsvermögen des W. V. G. m. b. H. und die Verwaltung
des Hauses ist die Haupttätigkeit des Geschäftsführers. Das Haus wird
demnach von der G. m. b. H. aus verwaltet. Im Verlag selbst ist seit
einigen Jahren nichts zu sein. Der Verlag nicht vollstehen.

Die Tätigkeit beim ganzen Komplex (Verlag & Haus) dauert bei
mich zwischen 12-18 Stunden wöchentlich. Falls Sie die Sache über-
nehmen, wird ich Ihnen die Richtlinien mitteilen und die ganze Sache
wird für Sie eine Spielerei.

Die Liquidation muss in diesem Falle sofort erfolgen. Die
Geschäftsführung resp. Verwaltung kann nur eine gewisse Zeit in der
bitterigen Weise erfolgen. Falls wir aber eine Liquidation beschließen
muss sie möglichst ein Jahr dauern. In diesem Jahr werden wir
verpflichtet sterben.

Ich möchte sehr bedauern wenn Sie gehindert wären, die Sache
sofort zu übernehmen. Die Sache muss aber in kürzester Zeit und
vollständig, mein Leben darf nicht viel, erledigt werden.

Mit einer Karte Laube:

In meiner Wohnung im hinteren Magazin liegen etwa 375 gr.
Perzentale Wert, Ocas II (Kobalt) (Dawitka & große Postpartite
die in der polnischen Post zurückgekehrt sind). Ferme im Keller
250-300 Arkas Stoffe gel.

Лист Я. Орендштайна до З. Кузеля. 1938 р. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України)

Diese drei Posten gehören der Buchhandlung der Provenantgesellschaft.
Sie können vorläufig nach Polen geschickt werden aus bekannten
Gründen. Es würde beifolgend, Sie zu bitten diese Briefe in einem
Institut zu deponieren. Ich bitte Sie um die Freundlichkeit diese Briefe
ins Institut lassen zu lassen. Herr Klym wird Ihnen dabei beistehen
sollen.

Bis jetzt kann ich nicht zu einem genauem Verkauf kommen
ich bin nicht versichert. So verschiedene Elemente konnten dort bleiben
und ein gewisses ist nicht exportiert, gerade so ein Rest so ist
der Sache veränderlich, möglich zwei Monate und einbestimmte Sachen
sind durchzuführen können.

Ich bleibe auf eine Woche in Lwiw. In einem Monat fahre ich
zurück nach Warschau.

Meine Kocublerkeit findet sich daraus nicht, sondern
gemeinsamer Bekannter herausgebrochen. Man geht es um
persönlich einigemal gut, und nach dem wieder die
Verbindungen aufzulösen.

Ich erbitte Ihnen baldige ausführliche Antwort

Mit herzlichen Grüßen und Handküssen an Frau Sathin

Yr

Jacobson

bei ~~Adel~~ ~~Waldfeld~~

~~Pro~~
~~at~~

Schreiben Sie uns am liebsten nach Warschau

Art. Regina Brunstun

Warsawa / Mokotów

ul. Belzjiska 6 m. 10

Ich möchte wissen, was eine ukrainische Institution
die ganze Sache abkriegt und auf Ihren Gehör lauscht
Was sagen Sie dazu?

Між іншим, обмірковуючи тодішнє політичне становище, в довірочних розмовах з ним, він остерігав нас перед німцями та їхньою поведінкою. Німці, — казав він, — грають подвійну, хитру гру: у Варшаві переслідують вони поляків, і особливо жидів, а толерують тимчасово українців, разом з іншими національностями. Вони до них візьмуться в другу чергу... То були пророчі слова. — Німці 1940 (в публікації помилково вказано 1942 р. — І. М.) року, — казав він, — не німці 1918 року!...»⁹⁴

У той час Оренштайна торкнулася й інша проблема — настійливі реляції доньки Івана Франка — Анни Франко-Ключко, яка тоді проживала у Відні на Римергасе, 6/8. Свої запити вона скеровувала до Імперського відомства у справах книгодрукування у Берліні впродовж серпня — жовтня 1940 р. Їх головною темою було майно «Української накладні»⁹⁵. Задля з'ясування

**Reichsministerium
für Volksaufklärung und Propaganda**

Berlin W 8, den 28. August 1940.
Wilhelmplatz 8-9
Fernsprecher: 11 00 16

Geschäftszeichen: S 8170/10.8.40/570-1,13.

(In der Antwort anzugeben)

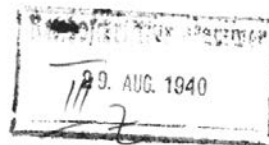
An

den Herrn Präsidenten der
Reichsschrifttumskammer

in

Berlin-Charlottenburg.

Betrifft: Jüdischen Verlag Orenstein, Berlin.

Zur Erledigung eines hier eingegangenen Antrags wird um Mitteilung gebeten, wann der obengenannte Verlag liquidiert wurde und was mit den Verlagsbeständen geschehen ist.

Im Auftrag

gez. Dr. Koch.

Beglaubigt
H. Koch
Kanzlelangehülfe

Повідомлення про запит А. Ключко-Франко щодо видавництва Я. Оренштайна. 1940 р. (Федерельний архів Німеччини, м. Берлін)

⁹⁴ Л[ев] Биковський, *Яків Оренштайн (Закінчення)*, «Наша Батьківщина», Нью-Йорк 15 червня 1963 р., № 24–25, с. 6.

⁹⁵ Лист невстановленої особи до Рейхсміністра народного просвітництва і пропаганди про запит Анни Ключко-Франко [06.09. 1940 р.], Машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361-V/8796, ВАгch.; Лист невстановленої особи до Імперського відомства у справах книгодрукування у Берліні-Шарлоттенбурзі про запит Анни Ключко-Франко щодо видавництва Якова Оренштайна [16.09.1940 р.], Машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361-V/8796, ВАгch.; Лист службовця міністерства народного просвітництва і пропаганди Бішоффа про запит Анни Ключко-Франко [02.10.1940 р.], Машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361-V/8796, ВАгch.

19.9.1940.

III Z - 025499 - Schne

An den
Herrn Reichsminister für
Volksaufklärung und Propaganda,
B e r l i n # 8

Betr.: Jüdischen Verlag Orenstein, Berlin.
Bezug: Ihr Schreiben vom 28.8.1940.
Geschäftszeichen: S 8170/10.8.40/570-1,13.

Der Jude Jakob Orenstein war Geschäftsführer der Firma
Ukrainischer Verlag. Laut meinem Bericht an Sie vom 22.10.1937 hatte
dieser Verlag seit Anfang 1937 seinen Betrieb eingestellt und ging
in Liquidation. Verlagsbestände befanden sich damals noch in der
Wohnung des Orenstein sowie in der Firma Schneider & Co. (Spedition-
Firma). Was mit diesen Verlagsbeständen geschehen ist, lässt sich
von hier aus nicht feststellen, da, wie gesagt, der Verlag freiwillig
in Liquidation gegangen war, und die Sache nach einem Bericht meiner
Landesleitung Berlin vom 28.8.1937 sich erledigt hatte.

Im Auftrage:

*Повідомлення про запит А. Ключко-Франко щодо видавництва
Я. Оренштайна. 1940 р. (Федерельний архів Німеччини, м. Берлін)*

цього 28 серпня чиновник Імперського відомства у справах книгодрукування запитував: «Єврейське видавництво Оренштайна, Берлін. Для виконання отриманої тут вимоги просимо повідомити, коли було ліквідовано вищеназване видавництво і що сталося із запасами видавництва⁹⁶.

На цей запит у вересні того ж року повідомлялося: «Єврей Яків Оренштайн був директором фірми «Українська накладня». Згідно з моїм звітом [наданим] Вам від 22.10.1937 р. це видавництво з 1937-го припинило роботу і розпочало ліквідацію. Запаси видавництва тоді ще зберігалися у квартирі Оренштайна, а також у фірмі «Schneider & Co». (експедиторська фірма). Що сталося із запасами видавництва, неможливо встановити, оскільки, як уже сказано, видавництво добровільно розпочало ліквідацію і справа владналася, згідно зі звітом земельного управління Берліна від 28.08.1937 р.»⁹⁷

⁹⁶ Лист службовця міністерства народного просвітництва і пропаганди д-ра Баумана про запит Анни Ключко-Франко щодо видавництва Якова Оренштайна [26.08.1940 р.], Машинопис (на бланку), арк. 1 (ненум.), R9361-V/8796, ВАрх.

⁹⁷ Інформація для Рейхміністра народного просвітництва і пропаганди «Єврейське видавництво Оренштайна, Берлін» [19.09.1940 р.], Машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361-V/8796, ВАрх.

Чільним з-поміж моїх припущень є те, що йшлося, мабуть, не про майно саме видавництва, а помешкання видавця на Курфюрстенштрассе, 83, оскільки свого часу там містилася українська військово-санітарна місія. В ній з 1919 р. і працювала А. Франко-Ключко, щоправда, недовго: у 1921 – 1939 рр. вона з чоловіком Петром Ключком уже проживала на Закарпатті⁹⁸, а впродовж Другої світової війни – у Відні⁹⁹. На той час Оренштайна вже в Берліні не було.

Світло на долю Оренштайнової власності проливає лист відомого історика, політичного діяча та журналіста Івана Кедриня до Зенона Кузеля, написаний у Львові ще 16 січня 1939 р.:

«Високоповажаний і Дорогий Пане Професоре!

Звертаюся до Вас у відомій справі дому і складу «Української накладні» у Берліні. Будучи недавно у Варшаві я широко говорив про це з власником, п. О[ренштайном], який дав мені всі дані. Вони покриваються з Вашим листом, що Ви його прислали о. кан[оніку] Лопатинському. Найважливіша подробиця та, що 1) річний чистий дохід такий поважний, що вся трансакція може бути впродовж кількох чи хай навіть кільканадцяти літ амортизована і 2) що у тій реальності може бути негайно одно велике вільне мешкання, друге швидко потім. Лиха сторона медалі – мертвий капітал книжок, який проте при змінених відносинах може принести цілий маєток. Тому я сильно підтримую пляни переходу цієї фірми і її маєтку в українські руки. О[тець] Лопатинський від давнього часу поважно недужий і тому в цій справі піду в найближчих днях я і один український адвокат, синдик Зем[ельного]. Банку (д-р [Володимир?] Лициняк) до Митрополита (Андрея Шептицького. – І. М.). Тепер найважливіша річ: треба доконче, щоб корисне для тієї справи «парере» (думка, переконання. – І. М.) видав о. д-р [Петро] Вергун, людина, з якої голосом рахується Митрополит. О[тець] д-р Вергун напевно широко співчуває цьому плянові, тим більше, що там чейже був би осідок греко-кат[олицької]. парохії, його власне помешкання та центр українського громадянського життя у Берліні. Тому прошу дуже переговорити з о. д-ром Вергуном, сказати йому власні інформації у цій справі і вплинути, щоб – коли це дійсно відповідає інтенціям (намірам. – І. М.) української колонії у Берліні – о. д-р Вергун поручив полагоду цієї справи Митрополитові у найтепліших словах. Хай свого листа до Екссцеленції о. д-р Вергун пришле на руки о. кан[оніку] Лопатинського, одночасно повідомляючи про нього мене (може мені – копію?).

⁹⁸ Наталя Тихолоз, *У пошуках утраченого раю (любов і туга Анни Франківни)*, «Вісник Львівського університету. Серія філологічна», вип. 55, Львів 2011, с. 177.

⁹⁹ Анна Франко-Ключко, *Іван Франко і його родина. Спомини*, Торонто 1956, с. 122.

26
Львів, 16 січня 1939.

Високоповажаний і Дорогий Пане Професоре!

Звертався до Вас у відомій справі доку і складу "Української Накладні" у Берліні. Будучи недавно у Варшаві я широко говорив про це з власником, п. О., який дав мені всі дані. Вони покриваються з Вашим же листом, що Ви його прислали о. кан. Лопатинському. Найважливіша подробиця та, що 1-річний чистий дохід такий поважний, що вся трансакція може бути впродовж кількох чи хай навіть кільканадцяти літ амортизована і 2) що у тій реальності може бути негайно одне велике вільне помешкання, друге швидко потім. Лиша сторона медалі - мертвий капітал книжок, який проте при змінених відносинах може принести цілий масток. Тому я сильно підтримув плян переходу цієї фірми і її мастку в українські руки. О. Лопатинський від довнього часу поважно-недухий і тому в цій справі піду в найближчих днях я і один український адвокат, синдик Зем. Банку [др Лициняк] до Митрополита. Тепер найважлива річ: треба доконче, щоб корисне для цієї справи "парере" видав о. др Вергун, людина, з якої голосом рахується Митрополит. О. др Вергун напевне щиро співчував цьому плянові, тим більше, що там чейже був би осідок греко-кат. парохії, якого власне помешкання та центр українського громадянського життя у Берліні. Тому прошу дуже переговорити з о. дром Вергуном, сказати йому власні інформації у цій справі і вплинути, щоб - коли це дійсно відповідає інтенціям української колонії у Берліні - о. др. Вергун поручив полагодоу цієї справи Митрополитові у найтепліших словах. Хай свого листа для Експедиції о. др. Вергун прише на руки о. кан. Лопатинського, одночасно повідомлячи про нього мене [може мені - копію?].

При цій нагоді прошу прийняти від мене найщиріші бахання з нагоди Нового Року! Всі наші земляки у крав та на чужині привязувть до цього 1939 року чималі надії, дай Боже, щоб вони знову не були даремні та щоб

*Лист І. Кедрина до З. Кузеля про майно «Української накладні». 1939 р.
(Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника
НАН України)*

KSIEGARNIA NAUKOWA

WARSAWA 1
MARSZALKOWSKA 132
TELEFON Nr. 291-68.
KONTO P. K. O. 27.960.

Ihre Zeichen
Your Reference
Vos références

Ihr Schreiben vom
Your letter of
Votre lettre du

Unsere Zeichen
Our Reference
Nos références

Tag
Date
Date
14.I.1939.

Herrn
Prof. Dr. Zeno Kuziela
Suarezstr. 46.
Berlin-Charl. 5.

Hochverehrter Herr Professor!

Sie schreiben mir nicht und ich schreibe Ihnen nicht, das ist auch bei so alten Freunden gar nicht so nötig. Ich weiss was Sie tun und ich bin beruhigt, und Sie wissen, dass ich Ihnen in jeder Beziehung dankbar bin und sein werde.

Nun danke ich Ihnen für die Grüsse durch meine Frau. Ich danke Ihnen auch, dass Sie meiner Frau in vielem behilflich waren.

Aus Lemberg erfahre ich, dass Herr Kanonik Lopatynski keinen Brief von Herrn Werhun erhielt. Ich wäre Ihnen verbunden, wenn Sie Herrn Werhun bewegen würden nochmals direkt an Herrn Kanonik Lopatynski zu schreiben. Es scheint, dass der vorige Brief verloren ging.

Wie mir Herr Reck schreibt, müssen wir den Geschäftsführerwechsel formell durchführen, wozu ich gerne bereit bin. Nun liegt aber die Schwierigkeit bei den hiesigen Notaren. Ich werde noch versuchen vielleicht gelingt es mir doch die Sache hier durchzuführen.

Natürlich wäre es besser, wenn ich nach Berlin kommen könnte, um Ihnen alles in Ordnung zu übergeben. Dazu müssen wir den Abschluss der deutsch-polnischen Verhandlungen abwarten, welcher doch einmal zustande kommen wird.

Inzwischen schicke ich Ihnen einige Blanko-Briefe zur ev. Verwendung. Den Brief an das Finanzamt Tiergarten bitte ich selbst zu unterschreiben und zusammen mit meinem Briefe an das Finanzamt absenden zu wollen.

Haben schon die Herren die zwei Werke vom Keller abgeholt? Es wäre gut, dass die Sache erledigt wird, damit das Lager frei wird. Ich bitte Sie sich mit den betreffenden Herren in Verbindung zu setzen und die Räumung zu veranlassen.

Лист Я. Орешитайна до З. Кузеля. 1939 р. (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України)

При цій нагоді прошу прийняти найщиріші бажання з нагоди Нового Року! Всі наші земляки в краю та на чужині прив'язують до цього 1939 року чималі надії. Дай Боже, щоб вони знову не були даремні та щоб виправдались!

Сердечно Вас здоровлю та про свою найглибшу пошану впевняю.

Ваш Кедрин»¹⁰⁰.

Цікавою тут була й позиція самого видавця. Ось лист Оренштайна з Варшави, адресований З. Кузелі:

«Ви мені не пишете, і я Вам не пишу, адже між старими друзями це зовсім непотрібне. Я знаю, що Ви робите, і я спокійний, і Ви знаєте, що я у будь-якому разі Вам вдячний є і буду.

Я лише дякую Вам за вітання через мою дружину. Дякую Вам також, що Ви допомагали моїй дружині в багатьох [справах] (у Берліні? — І. М.).

Зі Львова я дізнаюся, що пан канонік Лопатинський не отримав листа від пана [о. д-ра] Вергуна. Я був би Вам зобов'язаний, якби Ви спонукали пана Вергуна ще раз написати безпосередньо до пана каноніка Лопатинського. Здається, що попередній лист (від П. Вергуна до Лопатинського. — І. М.) загубився.

Звичайно було б краще, якщо б я міг приїхати до Берліна, щоби Вам усе передати за порядком. Для цього мусимо дочекатися закінчення німецько-польських перемовин, яке, все ж таки, колись настане.

Між тим надсилаю Вам незаповнені бланки [видавництва] для використання. Лист у фінансове управління Тіргартен прошу Вас підписати самому та разом з моїми листами надіслати у фінансове управління»¹⁰¹.

Мабуть, видавець, як і тисячі його сучасників, ще наївно вірив нацистській пропаганді та офіційній владі, що нібито нового, 1939-го, нічого особливого не відбудеться, а напружені взаємини Польщі та нацистської Німеччини вдасться якось «замирити». Тогочасна преса повідомляла:

«Гітлер запевнив, що Німеччина не думає вводити силоміць ніяких змін у Данцігу та Кляйпеді.

Він не робив ніякого натиску, щоб Польща приступила до проти комуністичного пакту і зовсім не торкався справи Поморя. Польсько-німецький пакт неагресії треба продовжити без змін; [...] Мін[істр] Бек підкреслив, що Польща не могла б толерувати проти польської акції з Карпатської України; Гітлер відповів, що він не має впливу на події в Карпатській Україні. Гітлер сподіється, що до розпаду СРСР дійде за 2–3 роки, і щойно тоді Німеччина подумає про активну інтервенцію. ... Гітлер змагає до нового поділу кольоній у 1939 р., тому в розмові порушив він справу

¹⁰⁰ Лист Івана Кедрина до Зенона Кузелі про плани щодо будинку і майна видавництва «Українська накладня» у Берліні [16.01.1939 р.] Машинопис, арк. 1, ф. 258, оп. 1, спр. 594, арк. 1, 1 (зв.), ВР ЛННБ НАНУ.

¹⁰¹ Лист Якова Оренштайна до Зенона Кузелі [14.01.1939 р.] Машинопис, арк. 1, ф. 258, оп. 1, спр. 764, п. X, арк. 9, 9 (зв.), ВР ЛННБ НАНУ.

польських колоніальних домагань. Він бажав би, щоб цього року дійшло до міжнародної колоніальної конвенції, в якій Німеччина заспокоїла б свої домагання¹⁰².

Стосовно долі Оренштайнових видань (які залишалися у Німеччині) відомий інший факт: до червня 1940 р. «Український центральний комітет» (УЦК) в Генеральній губернії, комплектуючи книгозбірні для «Українських освітніх товариств» (УОТ), використав видання Оренштайнового підприємства, частково їх розпродавши для потреб культурного фонду УЦК. Про ймовірну кількість видань з Оренштайнової накладні та друків «Українського видавництва» свідчить те, що приблизно 2/3 УОТ на територіях т. зв. областей — Краківської, Люблінської, Варшавської й Радомської мали власні бібліотеки з понад 110 тис. книжок, а читачів — понад 20 тис. осіб¹⁰³. Про це згадував очільник УЦК, видатний український географ Володимир Кубійович: «Початково більшість УОТ не мала бібліотек. Щоб виповнити цю велику прогалину, складено спільно з Українським Видавництвом списки трьох родів бібліотек, скомплектованих із книжок Я. Оренштайна і з видань Українського Видавництва. Їх набували поодинокі УОТ по приступних цінах та на вигідних сплатах ратами. За допомогою оголошень у «Віснику УЦК» та в «Краківських Вістях» при нагоді свята книжки та поїздок у терен, відділ культурної праці провів пропаганду за поширення цих бібліотек, що принесло значні успіхи. Для 60 найбільш бідних і найменше свідомих та національно загрожених сіл УЦК закупив їх із власних фондів. У перші місяці 1941 р. 383 УОТ (себто половина всіх) закупили чи дістали даром бібліотеки, що, самозрозуміло, пожвавило працю»¹⁰⁴.

На той час видавничий чин Оренштайна остаточно фінішував: уже 1941-го у Празі «Українське видавництво “Пробоєм”» почало видавати свою «Загальну бібліотеку»¹⁰⁵.

Так закінчилася берлінська одісея видавця, що тривала понад двадцять років, а розпочався найтрагічніший період у житті Оренштайна та його рідних.

¹⁰² Розмова міністра Бека з Гітлером у Берхтесгаден, «Діло», Львів 1939, 17 січня, ч. 10, с. 6.

¹⁰³ Володимир Кубійович, *Українці в Генеральній Губернії 1939–1941*, с. 230, 269, 285.

¹⁰⁴ Там само, с. 227–228.

¹⁰⁵ Див.: Євген Онацький, *Українська дипломатична місія в Італії, Прага 1941*, обкладинка.

ОПОВІДЬ ДЕВ'ЯТА: МОВЦЯ ПОМЕРАЛИХ
«ВИРІШИВ ПІТИ В ГЕТТО Й ДІЛИТИ ДОЛЮ
ЗІ СВОЇМИ СОПЛЕМІННИКАМИ...»

Оренштайнова трагедія у Варшавському гетто
Загибель Оренштайнових дітей
Катастрофа коломийських євреїв
Кінець довоєнної єврейської громади у Коломиї

Натепер підставою ретельного життєпису залишається фігура наратора «мовця померлих», який не репрезентує себе як «чистого» дослідника, детектива, психолога чи когось, хто переказує лише історію. Його місія — репрезентування померлого, про якого він оповідатиме, реконструюючи найважливіші і найглибші сенси його життя, шукаючи відповідей на одвічні запитання про буття людиною й забуття людьми. Тож фігура «мовця мертвих» акумулює у собі потрібне зобов'язання дослідження біографії головного героя оповіді: щодо власне нього, вже померлого; щодо його рідних; щодо всіх інших, а у випадку біографічної оповіді — і щодо всіх її читачів. У цьому випадку біограф не може бути стороннім, об'єктивним та заангажованим спостерігачем, навпаки — він вступає у символічну інтеракцію з протагоністом, стає своєрідним «заступником» померлих. Характерним тут буде вплив оповіді «мовця мертвих» на соціальну/етнічну спільноту/групу, в якій жив і творив небіжчик. Мова йтиме про його життя і смерть, які для живих будуть приводом до одночасного складання пошани і віддання честі. У такий от спосіб дві травми — життя (почуття кривди, несправедливості, біль) і смерті (жалоба) осмислюватимуться як певний переказ, передання життєпису померлого, його відомих і невідомих взаємин, контактів, впливів тощо. У фігурі «мовця померлих» важливим є й зацікавлення дослідника діяльністю небіжчика ніби в «його особистому інтересі». Тож роль «мовця померлих» — це символічне оприлюднення посмертної мови протагоніста. Це дасть змогу зрозуміти мотиви його вчинків та їхніх наслідків у життєписі, творитиме «біографічну правду», без якої не мислима будь-яка справжня біографія.

Кінець 1940-го залишив позаду реалії Оренштайнового життя в умовах гітлерівської Німеччини, а також (за вимушеного життя в етнічно ворожому середовищі) серед сусідів, близьких друзів та ділових партнерів. А вже з часу переїзду Оренштайна до Варшави він, як і тисячі євреїв польської столиці під час Другої світової війни, був приречений на боротьбу за фізичне виживання. А що практична конкретизація антисемітського напрямку в політиці нацистів передбачала створення гетто для зосередження в них євреїв, їхня цілковита ізоляція у Варшаві розпочалася в жовтні 1940 р. Очевидець тих подій згадував: «Оголошення про створення гетто було розклеєне напередодні Йом-Кіпуру, 16 жовтня 1940 року. 15 листопада

ворота гетто було замкнено, і світ одержав небачений до того зразок людського співіснування. Упродовж означеного короткого періоду в гетто було переселено близько 140 тисяч євреїв, які досі мешкали поза його межами. Варшава набула незвичного вигляду, подібного до циганського табору. Вулицями сунули тисячі родин, штовхаючи перед собою візки з майном. Діти й старі теж тягли свій крам. Так євреї покинули рідні домівки заради непевного майбутнього в гетто»¹.

Сьогодні немає достовірних відомостей про обставини того, коли саме видавець опинився у Варшавському гетто. Поодиноким свідченням про Оренштайнове життя за тих, нелюдських, умов залишається інформація Л. Биковського: «Від листопада 1940 року жидів почали заганяти в Варшаві до гетта. Яків Оренштайн, мав можливість деякий час, при допомозі друзів, яких мав скрізь, викручуватись від того. Але врешті у 1941–1942 р. вирішив піти в гетто й ділити долю зі своїми соплеменниками. Ів[ан] Дубицький передавав йому туди якийсь час гроші й продукти, куповані з прибутків книгарні»².

Згодом, влітку 1942-го, коли Л. Биковський, передаючи в гетто продукти для євреїв – співробітників варшавської Публічної бібліотеки, запитував і про долю Оренштайна, про видавця вже ніхто нічого не міг

Повсякдення варшавського гетто. 1941–1942 рр.

¹ Мішель Мазор, *Зникле місто. Свідчення в'язня Варшавського гетто*, пер. з фр., Київ 2010, с. 89–90.

² Л[ев] Биковський, *Яків Оренштайн (Закінчення)*, «Наша Батьківщина», Нью-Йорк 15 червня 1963 р., № 24–25, с. 6.

Повсякдення варшавського гетто. 1941–1942 рр.

сказати³. Мабуть, далось взнаки те, що в гетто, і де лютували голод і висипний тиф, було замкнено сотні тисяч людей, цілком відрізані від зовнішнього світу. Як згадував про це Мішель Мазор, «усіх мешканців Варшавського гетто об'єднала одна доля. Вони жили на кораблі, що ось-ось мав піти на дно; у їхньому замкненому світі кожен день був днем безнадії»⁴.

Обмеженість документальних свідчень не дає змоги відтворити Оренштайнове життя у Варшавському гетто. Ми знаємо лише, що він та його рідні (дружина і донька Регіна, які, найімовірніше, переїхали разом з ним з Берліна до Варшави) були очевидцями «*Великої акції переселення*», яку провели нацисти в гетто впродовж літа — початку осені 1942 р. для депортації євреїв до табору смерті Треблінка. Останній етап «*Великої акції*» — всеосяжний відбір-зачистка тривав 6–10 вересня 1942 р., внаслідок чого 35 885 євреїв депортували, 2648 осіб розстріляли на місці і 60 наклали на себе руки. 24 вересня нацисти оголосили про завершення переселення з Варшавського гетто⁵.

Окрушини своєрідного «літопису» повсякдення євреїв у гетто в той час містяться у спогадах Тадеуша Шимкевича (Тадеуша Шимеля)

³ Там само.

⁴ Мішель Мазор, *Зникле місто. Свідчення в'язня Варшавського гетто*, с. 190.

⁵ Там само, с. 220.

«Я пережив це». Зокрема він згадував про події наприкінці літа 1942 р.: «Не було ради — ми вирішили вийти (зі сховку. — І. М.) на вулицю і ділити долю і долю інших. Точно о десятій ранку вулиця заповнилася людьми. Тротуари зайняли німці та українці. Порядок пильнували єврейські поліціанти, як завжди, брутальні.

В гетто про справжній характер переселення знали давно. «Арійська» сторона багаторазово про це сигналізувала. Але було досить таких, хто вважав це перебільшенням... Вони не хотіли і не могли повірити, що щось подібне може відбутися у двадцятому сторіччі. Тоді ті люди, які чудом врятувалися від смерті (у Треблінці. — І. М.), нарешті відкрили очі решті мешканців гетто. Злочинна гміна про це не інформувала своїх «підданих», але ж знала, що відбувається. У той час (друга половина серпня) в гетто сиділо ще приблизно 120 тисяч євреїв. Ці відомості (про табір смерті Треблінка. — І. М.) доходили до єврейської поліції, проте не зробили на неї жодного враження.

Вночі з 5 на 6 вересня німці повідомили гміну, що єврейське населення, яке ще залишалося у Варшаві, мусить бути сконцентроване в чотирикутнику, обмеженому вулицями Смоча, Ніска, Геншя, Заменгофа. Перебування євреїв поза тим тереном суворо каратиметься. [...] Така концентрація отримала назву «котла» — чим, власне, і була. Її метою було проведення генеральної селекції... яка охопила всіх без винятку євреїв, котрі були у Варшаві...

Десь за тиждень німці постановили евакуювати цілу Пав'ю, Дзельну та інші прилеглі вулиці. Визначили нові межі гетто, яке фактично зменшилося до території між Ставками і Францішканською. Мале гетто сконцентрувалося довкола шопи Тебенса й охоплювало вулицю Просту і кілька малих відтинків прилеглих вулиць. [...] Перебування на цих теренах загрожувало смертю. Цілі будинки розібрано для опалення. Крім меблів, не було в них ані дверей, ані брам, ані підлог. В усіх спорожнілих помешканнях лежали стоси пір'я, яке за кожного подуву розліталось по цілій околиці, наче сніг. Опустілі вулиці робили дивне враження. Було там смутно, як на цвинтарі. Від часу до часу переїжджали там патрулі німецької жандармерії, шукаючи «нелегалів». Варто підкреслити, що на вулицях гетто не траплялося навіть бездомної собаки. Та земля була так просякнута злочинами і вбивствами, що навіть ті чотириногі приятелі людини гидували нею. А на тій огидній землі ще мешкало 50 тисяч живих людей, нещасні рештки найбільшої свого часу єврейської громади в Європі»⁶.

А що жертвами щоденних акцій та облав ставали тисячі невинних людей, про події *Великої акції* свідчить вже згадуваний М. Мазор: «У ті часи в

⁶ Tadeusz Szymkiewicz (Tadeusz Szymel), *Ja to przeżyłem. Wspomnienia i refleksje z getta warszawskiego (Warszawa w latach 1939-1944)*, Warszawa 1955, Record Group O.33: Testimonies, Diaries and Memoirs Collection, File Number 258, s. 213, 214, 217, 226, Yad Vashem Archives.

гетто цілковито розмилася межа, що відділяє життя від смерті; перехід від життя до смерті втратив свій поступовий характер — люди просто пірнали в небуття... Смерть проникла в наше життя з тріумфальною наочністю, але водночас вона стала менш виразною, менш відчутною. [...] Вторгнення смерті, яка стирала сліди людського життя, видавалося таким протиприродним, що події набирали ірраціонального характеру, скидаючись на зловісну фантазію чи якусь чорну магію. Ось чому в глибині нашої свідомості жевріла надія, що знайдеться чарівне слово або магічний жест, за яким жахи зникнуть і все повернеться на свої місця. Неймовірна абсурдність тих раптових зникнень перешкоджала жертвам усвідомити їхню безповоротність»⁷.

12 вересня трагічно закінчилося життя Якова, Хаї-Рози та Регіни Оренштайнів — їх розстріляли у Варшаві. Про це 28 квітня 1955 р. свідчив адвокат Г. Шольце з Берліна для «Міжнародної служби розшуку» в Бад-Арользені⁸.

Знищена вулиця варшавського гетто. 1942 р.

⁷ Мішель Мазор, *Зникле місто. Свідчення в'язня Варшавського гетто*, с. 156–157.

⁸ Orenstein Jacob, T/D 390/367, copy of doc. No 98977930#1 in conformity with the ITS Archives, Yad Vashem Archives. Липень 2014 р.; Orenstein Rose, T/D 390/368, copy of doc. No 98977944#1 in conformity with the ITS Archives, Yad Vashem Archives. Липень 2014 р.; Orenstein Regina, T/D 390/369, copy of doc. No. 98977952#1 in conformity with the ITS Archives, Yad Vashem Archives. Липень 2014 р.

Name: O R E N S T E I N	T/D 390 367 Jakob
BD: 19.3.1875	BP: Kolomea
Nat: -	
Am 12.9.42 i. Warschau erschossen.	
RA. Dr. H. Scholze Berlin-Charlottenburg	sch

Картка про Я. Оренштайна, знищеного у варшавському гетто 12 вересня 1942 р. (Архіви Яд Вашем, м. Єрусалим)

Інші представники Оренштайнової сім'ї — син Йосиф та донька Аделя були в той час у Львові. Про це згадував бібліограф, літературознавець і перекладач Володимир Дорошенко в листі до Л. Биковського, а також і те, що «донька (Я. Оренштайна. — І. М.) вийшла була заміж і змінила своє прізвище на Вільф. В[олодимир]Дорошенко був притулив добродійку Вільф у бібліотеці НТШ у Львові. Та недовго вона й була в бібліотеці — загинула разом із своєю родиною. Це було приблизно тоді, коли її батько згинув з рук націоналістів (мабуть, має бути — нацистів — І. М.) у Варшаві. Так загинула, правдоподібно, вся родина Оренштайнів, бо про сина не маємо ніяких відомостей»⁹.

Щоправда, Оренштайнові діти загинули згодом — напровесні 1943 року. Їх розстріляли 12 березня у Львові, разом з ними загинув Аделин чоловік Яків Вільф (нар. 15.01.1899 р.)¹⁰. Достеменно не відомо ані місяця, ані обставин їхньої страти — це могли бути піщані кар'єри Лисинич, «піски»

⁹ Л[ев]Биковський, *Яків Оренштайн (Закінчення)*, «Наша Батьківщина», Нью-Йорк 15 червня 1963 р., № 24–25, с. 6.

¹⁰ Orenstein Joseph, T/D 390/370, copy of doc. No 98977960#1 in conformity with the ITS Archives, Yad Vashem Archives. Липень 2014 р.; Orenstein Adele, verh. Wilf, T/D 390/372, copy of doc. No. 98977978#1 in conformity with the ITS Archives, Yad Vashem Archives. Липень 2014 р.; Wilf Jacob, T/D 390/371, copy of doc. No. 98977969#1 in conformity with the ITS Archives, Yad Vashem Archives. Липень 2014 р.

Янівського табору або інші місця, де гестапівці проводили масові розстріли не лише єврейських чоловіків, але й жінок та дітей¹¹. Ось як згадував про ці страхіння очевидець: «На початку лютого 1943 року Німеччина оголосила триденну жалобу по загиблій під Сталінградом шостій армії. За розпорядженням німецьких властей у Львові вивісили чорні прапори, зачинилися кінотеатри та інші розважальні заклади. Серед львів'ян запанувала затаєна радість.

Десь у березні цього ж року, проходячи повз червону будівлю школи св. Анни, яку перетворили у військовий шпиталь, я побачив колону санітарних амбулансів, що привезла поранених солдат. Перехожі на мить зупинялися, щоб глянути на знівечених німчаків. [...] Надворі стояла гарна весняна днина, коли мене відрядили за цигарками. Йшов я не сам, а в гурті кількох молодих хлопців... За личаківською рогачкою, вирвавшись із суцільних сірих, припорошілих мурів міста, я став жадібно вдихати свіжий запах трав і ніжний аромат лісу, що линув з навколишніх зелених пагорбів. [...] Коли ми оминали селище Лисиничі, що по дорозі на Винники, долинули приглушені, але достоту виразні звуки коротких кулеметних черг... Мої супутники, як мені здалося, не чули ці кулеметні сальви і спокійно продовжували свої балачки. Ми пройшли добрий шмат дороги під постійний акомпонемент кулеметного «тра-та-та».

— Що це за стрілянина? — не витерпів я.

Ніби про щось буденне мої супутники відказали:

— А, це жидів стріляють.

— Їх тут давненько розстрілюють, — пояснив хтось.

... На початку червня 1943 року містом розійшлася зловісна чутка, що німці приступають до ліквідації гетто...»¹²

Нині зрозуміло одне: Оренштайнові діти, очевидно, пережили численні депортаційні акції впродовж весни — літа 1942-го, переселення до нового гетто, епідемії тифу, облоги й розстріли в січні 1943-го¹³. Відомий дослідник знищення львівських євреїв Яків Гонігсман зауважував, що «після акції в січні 1943 року площа гетто значно зменшилася. Його поділили на Юлаг-А і Юлаг-В. У Юлагу-А було небагато мурованих будинків, переобладнаних на казарми для робітників-євреїв. У Юлагу-В мешкали жінки й діти. Ховалися, хто як міг — у підвалах, норах, бункерах і каналізаційних ходах. Щоб виловити євреїв, гітлерівці застосовували різноманітні провокації — підпалювали будинки, вкидали гранати в підвали, засипали стічні канали. 18 травня 1943 року в гетто розійшлася чутка, що найближчими днями почнеться ще одна акція виселення»¹⁴.

¹¹ Євген Наконечний, *«Шоа» у Львові: спогади*, с. 221.

¹² Там само, с. 265, 268.

¹³ Яків Гонігсман, *Катастрофа львівського єврейства 1941–1944*, пер. О. Король, «І», ч. 58: Багатокультурний Львів?, Львів 2009, с. 173–182.

¹⁴ Там само, с. 183.

До цієї, ще однієї трагічної дати, як відомо, Оренштайнові діти не дожили. Вони були серед тих 136-ти тисяч осіб, які загинули у Львівському гетто¹⁵.

Зазвичай відданість біографічній правді змушує біографа сповідувати індивідуальний та груповий виміри відповідальності «мовця померлих». Він не лише мовби символічно «звітує» своєму протагоністові, а також громадськості (від сім'ї через гроно рідних, знайомих до інших страт і категорій населення) і власному сумлінню про ті драматичні епізоди життя головного героя, які підсумували завершення його земного життя. Така відданість може і, як правило, прочитується в документальних свідченнях і/або матеріалах розшуку осіб, які загинули чи безслідно зникли внаслідок військово-політичних конфліктів, зокрема останніх світових воєн. Так, у 1955–1956 роках у Німеччині інституції, спеціально покликані до цього, розшукували відомості про Оренштайна та його рідних. Щоправда, доступні нині матеріали містили огріхи в життєписі видавця та його дітей, а також показували за відсутності свідків схематичність їхнього укладення.

Першим у переліку цих документів є «*Запит на свідоцтво перебування під арештом. Інформація про колишнього арештанта*», виданий 20 жовтня 1955 р. у Берліні:

«Висока Комісія Союзників для Німеччини

Міжнародна служба розшуку

Головна квартира

Армія США

Об'єкт: *IVH6*

До: -275 972-

Запит на свідоцтво перебування під арештом.

Інформація про колишнього арештанта.

1. Прізвище: *Оренштайн*.

2. Прізвище у дівочтві: —.

3. Ім'я: *Яків*.

4. Стать: *чол*.

5. Актуальне громадянство: *польське*.

6. Попереднє громадянство: *польське*.

7. Дата народження: *18.03.1875 р.* (має бути — 25.02.1875 р. — І. М.)

8. Місце народження: *Коломия/Польща*.

Прізвище батька: *невідоме*.

Прізвище у дівочтві матері: *невідоме*.

9. Останнє постійне місце перебування перед арештом:

а) місце: *Варшава*;

¹⁵ Яків Гонігсман, *Катастрофа львівського єврейства 1941–1944*, с. 185; Жанна Ковба, *Людяність у безодні некла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»*, с. 89–90.

б) вулиця: *невідома*;

в) країна: *Польща*;

г) округ: —.

10. Сімейний стан: *невідомий*.

11. Професія: *невідома*.

12. Інформація про перебування в концтаборах:

а) вищеназваний був доставлений: *гетто Варшави*;

в'язень №: *невідомо*;

з якого часу: *з грудня 1939 р.*;

б) переведення в інший концтабір: —;

в) переведення в інший концтабір: —;

г) переведення в інший концтабір: —;

г) звільнений, відпущений або помер: *12.09.1942 р., Варшава*.

13. Інформація щодо прізвищ, дат народження та інших персональних відомостей, які використовувалися у концтаборі, якщо вони відрізняються від вказаних: —.

14. Мета отримання свідоцтва: перевірка претензій на відшкодування збитків.

15. Інша важлива інформація: —.

16. Прізвище, ім'я і точна адреса особи, якій має бути надіслане свідоцтво:

Служба відшкодування збитків, Берлін W 35, Потстамерштрассе, 186.

17. Ступінь спорідненості особи, яка подала запит з колишнім ув'язненим: *непричетна*.

Берлін, 20 жовтня 1955 р.»¹⁶

Власне на підставі цієї, сказати б, «початкової» інформації пошуки достовірної інформації продовжилися у 1956-му. Тоді берлінська поліція встановлювала громадянство жертв гітлерівського режиму, зокрема й Оренштайнів, а тому з цього приводу звернулася до Міжнародної служби розшуку:

«Дирекція поліції у Берліні

До Міжнародної служби розшуку

[Бад] Арользен

Тема: громадянство Якова Оренштайна та його дітей Йосифа Оренштайна і Аделі Вільф (в дівоцтві Оренштайн).

Громадянство вищеназваних [осіб] ми переглядаємо.

¹⁶ Інформація Міжнародної служби розшуку при Високій Комісії Союзників для Німеччини «Службі відшкодування збитків» у Берліні про Якова Оренштайна [20.10.1955 р.], Машинопис (на бланку), арк. 1, 1 (зв.), фотокопія — copy of doc. No 98977933#1, No 98977933#2 in conformity with the ITS Archives, Yad Vashem Archives. Липень 2014 р.

T- 330367
ALLIED HIGH COMMISSION FOR GERMANY
INTERNATIONAL TRACING SERVICE
HEADQUARTERS

KI
 Subject: **IV B 6**
 To: - 275 972-

APO 171 U.S. ARMY

E: 24. OKT. 1955	
Adress	
Aufsuch	
Aufwand	
Dok. Auszug	
DP-Dok. Muster	

REQUEST FOR CERTIFICATE OF INCARCERTION
ANTRAG AUF INHAFTIERUNGSBESCHEINIGUNG

(Please answer every question very clearly and write in Block Letters.)
 (Bitte, jede Frage genau beantworten und in Blockschrift schreiben.)

DATE: 20.10.55
 Datum:

INFORMATION ABOUT THE FORMER INMATE
 Angaben über den ehemaligen Inhaftierten.

1. NAME <u>Orenstein</u> Name	2. MAIDEN NAME Mädchenname
3. FIRST NAME <u>Jacob</u> Vorname	4. SEX <u>männl.</u> Geschlecht
5. PRESENT NATIONALITY <u>polnisch</u> Jetzige Staatsangehörigkeit	6. PREVIOUS NATIONALITY <u>polnisch</u> Frühere Staatsangehörigkeit
7. BIRTHDATE <u>18.3.1875</u> Geburtsdatum	8. BIRTHPLACE <u>Kolomea/Polen</u> Geburtsort
FATHER'S NAME <u>unbekannt</u> Name des Vaters	MOTHER'S NAME AND MAIDEN NAME <u>unbekannt</u> Name und Mädchenname der Mutter
9. LAST PERMANENT RESIDENCE BEFORE ENTERING THE CONCENTRATION CAMP Letzter ständiger Aufenthaltsort vor Eintritt in das Konzentrationslager	
a) LOCALITY <u>Warschau</u> Ort	b) STREET <u>unbekannt</u> Straße
c) COUNTRY <u>Polen</u> Land	d) COUNTY Kreis
10. MARITAL STATUS IN CONC. CAMP Familienstand im Konz.-Lager <u>unbek.</u>	11. PROFESSION IN CONC. CAMP Beruf im Konz.-Lager <u>unbek.</u>

12. INFORMATION ABOUT THE VARIOUS STAYS IN CONCENTRATION CAMPS
 Angaben über die verschiedenen Aufenthalte in Konzentrationslagern

a) Above mentioned entered the Conc. camp Ghetto Warschau Prison No unbek.
 Obengenannter wurde eingeliefert in das Konz.-Lager Haft.Nr.

on Dezember 1939 coming from unbekannt
 am von

b) Transferred to Conc. Camp on
 Überstellt zum Konz.-Lager am

Prison No
 Haft.Nr.

See overleaf
 Siehe umseitig

K
 Form 016 - Antrag auf Inhaft.-Besch.
 Mat. 2079 V. Ditt. A. 10.100. 1.14.55

«Запит на свідоцтво перебування під арештом.
 Інформація про колишнього арештанта» Я. Оренштайна. 1955 р.
 (Архіви Яд Вашем, м. Єрусалим)

3. Transferred to Conc. Camp on _____ Prison No. _____
 Überstellt zum Konz.-Lager am _____ Haft.Nr. _____

4. Transferred to Conc. Camp on _____ Prison No. _____
 Überstellt zum Konz.-Lager am _____ Haft.Nr. _____

5. Liberated, released or died on 12.9.42 in Warschau
 Befreit, entlassen oder gestorben am _____ in _____

13. GIVE THE EXACT NAME* BIRTHDATE ETC. USED IN THE CONCENTRATION CAMP IF DIFFERENT FROM THOSE ON APPLICATION.
 Geben Sie im KZ-Lager verwendeten genauen Namens, Geburtsdatums und anderer Personallen, wenn sie von den jetzigen Personallen abweichen.

14. FOR WHICH PURPOSES IS THE CERTIFICATE NEEDED?
 Für welchen Zweck wird die Urkunde benötigt?
 Die Bescheinigung wird zur Prüfung von hier geltend gemachten Entschädigungsansprüchen benötigt.

15. ANY OTHER USEFUL INFORMATION
 Weitere nützliche Angaben

16. NAME, FIRST NAME AND EXACT ADDRESS OF PERSON TO WHOM THE CERTIFICATE SHOULD BE MAILED.
 Name, Vorname und genaue Adresse, wohin die Urkunde gesandt werden soll.
 Entschädigungsamt Berlin, Berlin W 35, Potsdamer Straße 186

17. WHAT IS THE RELATIONSHIP OF ENQUIRER TO FORMER INMATE? Entfällt
 Verwandtschaftsgrad von Antragsteller zum ehemaligen Häftling.

Berlin, den 20. Oktober 1955
 Entschädigungsamt Berlin

In Auftrag
[Signature]
 (Stanz)

T 80 (Revised)

000005

«Запит на свідоцтво перебування під арештом.
 Інформація про колишнього арештанта» Я. Оренштайна. 1955 р.
 (Архіви Яд Вашем, м. Єрусалим)

Яків Оренштайн, нар. 18 березня 1875 р. (насправді 25 лютого 1875 р. – І. М.) в Коломиї/Галичина, помер 12 вересня 1942 р., ймовірно до своєї смерті жив у гетто Варшави.

Йосиф Оренштайн, нар. 3 грудня 1907 р. (дата документально не підтверджена. – І. М.) в Коломиї/Галичина, помер 12 березня 1943 р., та Аделя Вільф (в дівочтві Оренштайн), нар. 28 лютого 1909 р. (насправді 20 березня 1904 р. – І. М.) в Коломиї/Галичина, померла 12 березня 1943 р. Ймовірно, до своєї смерті [вони] жили в гетто Львова.

Прошу повідомити, чи з документів [які стосуються перебування в гетто] відоме їхнє громадянство.

За дорученням, [підпис нерозбірливий]»¹⁷.

Відповідь на цей запит надійшла у вересні того ж року:

«Міжнародний Комітет Червоного Хреста

Міжнародна служба розшуку

[Бад] Арользен

Пану Президентові

Дирекції поліції у Берліні

Тема: Яків Оренштайн, Йосиф Оренштайн, Вільф (Оренштайн) Аделя.

Der Polizeipräsident in Berlin
Abteilung II
II 40.50/56 (Orenstein/Wilf)

Berlin- Tempelhof, den 27. Juli 1956
Tempelhofer Damm 7 Portal D 1
Fernruf: 660017, App. 2259

An den
Internationalen Suchdienst
Arolsen

Betr.: Staatsangehörigkeit des Jacob Orenstein und seiner Kinder
Joseph Orenstein und Adele Wilf geborene Orenstein.

Die Staatsangehörigkeit der Obengenannten habe ich zu überprüfen.
Jacob Orenstein, geboren am 18. März 1875 in Kolomea/Galizien, gestorben am 12. September 1942, soll bis zu seinem Tode im Ghetto von Warschau gelebt haben. Joseph Orenstein, geboren am 3. Dezember 1907 in Kolomea/Galizien, gestorben am 12. März 1943, und Adele Wilf geborene Orenstein, geboren am 28. Februar 1909 in Kolomea/Galizien, gestorben am 12. März 1943, sollen bis zu ihrem Tode im Ghetto von Lemberg gelebt haben.
Ich bitte um Mitteilung, ob aus den dortigen Unterlagen ersichtlich ist, mit welcher Staatsangehörigkeit die Obengenannten geführt wurden.

Im Auftrage:
[Signature]
Spezialbau
Staatsanwaltschaft

31 JULI 1956	
Suchd.	Suchd.
Ausw.	Suchd.
Ausw.	Fotokopie
Dok.-Ausg.	
DP-Dok. Ausg.	

Din A 50 Vordruck B. Pol. Nr. 152 50 000 4. 06 10

Запит дирекції поліції у Берліні про громадянство Я. Оренштайна та його дітей. 1956 р. (Архіви Яд Вашем, м. Єрусалим)

¹⁷ Запит дирекції поліції у Берліні до Міжнародної служби розшуку про громадянство Якова Оренштайна та його дітей [27.07.1956 р.], Машинопис (на бланку), арк. 1, фотокопія – copy of doc. No 98977932#1 in conformity with the ITS Archives, Yad Vashem Archives. Липень 2014 р.

Згідно з Вашим листом від 27 липня 1956 р. повідомляємо, що в наших документах немає жодних відомостей про вищеназваних осіб. Неможливо також встановити громадянство цих осіб. Ми шкодуємо, що не можемо надати Вам жодної іншої інформації.

За дорученням, [підпис нерозбірливий]»¹⁸.

Інших, більш-менш достовірних джерел, які б проливали світло на обставини кінця земної мандрівки Оренштайна та його рідних — досі не виявили.

Оповідь «мовця померлих» була б неповна, якби я не згадав трагічні сторінки часів Другої світової війни в історії єврейської громади Коломиї, для якої постать Оренштайна нині має символічне значення. А що важливою ілюстрацією катастрофи коломийських євреїв є спогади про ті жахливі дні, то пропоную подивитися на них очима безпосередніх спостерігачів — тих свідків злочинів проти людства, які опинилися в їхньому епіцентрі не з власної волі, а через не залежні від них обставини¹⁹.

Показовими тут є свідчення тогочасних учнів Коломийської гімназії, нині знаних в Україні та поза її межами політичних діячів та представників красного письменства, Героїв України Дмитра Павличка та Романа Іваничука. Адже позиція очевидців є віддзеркаленням підтримки групою одного із суб'єктів геноциду, збільшує або, навпаки, мінімізує шанси жертв на порятунок, дії окремої людини, навіть безсилі, — акт індивідуального спротиву. Зосібна Дмитро Павличко згадував:

«У Коломиї я пережив страшні години свого життя. За подвір'ям гімназії, відгородженим парканами та колючим дротом, було єврейське гетто. Подвір'я наше — на пагорбі, гетто — в долині поруч. Деякий час я не помічав страшного сусідства. Але сталося так, що одного вечора підійшов до паркану, так, як підходять за певної потреби, і побачив крізь діри в огорожі очі голодних єврейських дітей. Я побіг до кімнати, схопив буханець хліба, прив'язав до нього камінь, щоб летів якомога далі, й кинув з усієї сили ту в'язанку, і вона перелетіла колючий дріт і паркан. За допомогу євреям німці карали смертю. Перемагав я страх у собі, втікав від того паркану, ніби злочин якийсь там скоїв. З того вечора я завів для себе правило приходити туди і перекидати євреям хліб.

Не тривало це довго. Одного дня євреїв вивели з гетто й погнали колоною до шепаровецького лісу. Я стояв коло дороги, бачив, як вони йшли. На лекцію в гімназію того дня я не з'явився. Сидів у бурсі і плакав. Чув кулеметні черги з Шепарівців. І не міг зрозуміти, чому Коломия мовчить, чому євреї так

¹⁸ Інформація Міжнародної служби розшуку для дирекції поліції у Берліні про громадянство Якова Оренштайна та його дітей [11.09.1956 р.], Машинопис (на бланку), арк. 1, фотокопія — copy of doc. No 98977937#1 in conformity with the ITS Archives, Yad Vashem Archives. Липень 2014 р.

¹⁹ Максим Гон, *Геноциди першої половини ХХ століття: порівняльний аналіз*. [Навчальний посібник], Івано-Франківськ 2009, с. 129.

COMITÉ INTERNATIONAL DE LA CROIX-ROUGE

SERVICE INTERNATIONAL DE RECHERCHES

Arolsen (Waldeck) Allemagne

INTERNATIONAL TRACING SERVICE

Arolsen (Waldeck) Germany

INTERNATIONALER SUCHDIENST

Arolsen (Waldeck) Deutschland

Téléphone: Arolsen 434 - Télégrammes: ITS Arolsen

Herrn
Polizeipräsident
in Berlin
Berlin-Tempelhof
Tempelhofer Damm 7
Portal D 1

11. September 1956

Unser Zeichen	Ihr Zeichen	Ihr Schreiben vom
T/D - 390 367,370, II 60.50/56		27. Juli 1956
T/D - 390 372	(Orenstein/Wilf)	

Betrifft: ORENSTEIN, Jacob, geb. 18.3.1875 in Kolomea.
ORENSTEIN, Joseph, geb. 3.12.1907 i. Kolomea.
WILF, geb. ORENSTEIN, Adele, geb. 28.2.1909
in Kolomea.

Bezugnehmend auf obiges Schreiben teilen wir Ihnen mit, dass in unseren Unterlagen keinerlei Angaben über die Obengenannten enthalten sind. Es ist und daher auch nicht möglich, festzustellen, welcher Staatsangehörigkeit die Betreffenden angehört hatten. Wir bedauern, Ihnen keinen anderen Bescheid erteilen zu können.

I. A.
[Handwritten signature]

He/sch.

Інформація Міжнародної служби розшуку для дирекції поліції
у Берліні про Я. Оренштайна. 1956 р.
(Архіви Яд Вашем, м. Єрусалим)

спокійно йдуть на смерть, чому так безкарно і зухвало поводяться фашисти на нашій землі.

Я рвався з Коломиї додому. Там, у Стопчатові, думалось мені, відійду від жахливих думок про покірність, безпорадність і приреченість євреїв і про наше українське безсилля, яке я сприймав як брак людяності, занепад духу. З острахом я, малий хлопчина, проходив біля німецького жандарма, який стояв зухвало, розставивши ноги, на тротуарі навпроти коломиїської ратуші. Його погляд, його шолом, бляха на животі, сіра шинеля — все нагадувала трупа, що встав з могили пити людську кров, лякати живих. Мені здається, що вже тоді в моїй свідомості з'явилася думка, яка мучить мене досі: як могло статися, що цивілізований європейський народ, народ геніальних філософів, музикантів і письменників, перетворився на слугу нацистської, смертоносної, антилюдської ідеології?»²⁰

Водночас ті, хто в той чи інший спосіб протидіє вбивству, дають жертвам шанс на порятунок. Ось що згадував Роман Іваничук: «Зима сорок третього була сніжна й люта, і втікачам із гетто, коли розпочалася остання гестапівська акція на цілковите знищення чорного кварталу між будинком гімназії й повітовим шпиталем, тяжко було зникнути з очей карателів: глибокі сліди вели до замерзлого Прута, й тих щасливців, яким вдалося крізь проломи в парканах вихопитися із палаючого пекла, наздоганяли кулі... Німці погналися за втікачами до зарінка, та переходили ріку не наважувалися, знаючи, що Запруттям заволоділи упівці; гетто дотлівало... нарешті стихла стрілянина; ще якийсь час гестапівці никали згарищами, висліджуючи уцілілих євреїв, вряди-годи лунали поодинокі постріли, а далі стало тихо...»²¹

Як бачимо, свідки-українці озвучують загибель коломиїської єврейської громади 1943-го. А що масове знищення євреїв почалось ще 1941 р., то про геноцид євреїв-коломиїців слід говорити саме з цього часу²².

Масове знищення євреїв почалось 12 жовтня 1941 р., коли приблизно три тисячі осіб зігнали до в'язниці, розмістили в камерах по 80—100 осіб і протримали там без їжі й води три доби, після чого знесилених повели на розстріл на околицю Коломиї, до Шепарівського лісу. 6 листопада 1941 р., під час акції, «присвяченої» річниці Жовтневої революції, на єврейському цвинтарі розстріляли групу єврейської інтелігенції — декілька сотень осіб. 24 січня 1942 р. на цьому ж місці загинуло ще 400 євреїв — адвокати, вчителі,

²⁰ Дмитро Павличко, *Спогади: Том 1*, Київ 2015, с. 38.

²¹ Роман Іваничук, *Понад Прутом моя Коломия*, Львів 2010, с. 36.

²² Любов Соловка, *Геноцид євреїв Коломиїського округу Дистрикту Галичина (1941—1944)*, [у:] *Вісник Прикарпатського університету. Історія*, вип. 16, Івано-Франківськ 2009, с. 10-11; Іван Монолатій, *Голокост [на Коломиїщині]*, *Енциклопедія Коломиїщини*, ред. М. Васильчук, М. Савчук, Зшиток 4 (літери Г, Г), Коломия 2006, с. 95—97; Він же, *Гетто [на Коломиїщині]*, [у:] Там само, с. 202—203.

Der Stadtkommissar Kolomea

BEKANNTMACHUNG

Am 24. und 25. III. 1942 haben alle arischen Einwohner des von folgenden Strassen begrenzten Bezirks zum Zweck der Bildung eines jüdischen Wohnviertels ihre Wohnungen zu räumen:

Lamana, Slowacki (linke Seite), Viehmarkt, Mühlbach, Dekerta, Starogarncarska, Nowy Swiat.

Sie erhalten neue Wohnungen vom städtischen Quartieramt zugewiesen und haben sich dort zu diesem Zweck zu melden. Für Felder und Gärten, welche von Fritern in diesem Judenwohnviertel zurückgelassen werden, wird im Rahmen des möglichen aus dem geräumten jüdischen Besitz Entschädigung gewährt.

Jeder Arier darf allen ihm gehörigen Besitz mit sich nehmen.

Mitnahme Fremden Besitzes ist dagegen verboten und wird bestraft. Gespanne für den Transport der Gegenstände sind, falls sie unbedingt erforderlich sind, bei der Stadtverwaltung anzufordern. Wegen des Mangels an Gespannen ist hierbei äusserste Sparsamkeit an den Tag zu legen.

Wer nach dem 25. III. 1942 20 Uhr noch in dem oben gekennzeichneten Viertel angetroffen wird, wird als Jude angesehen.

DER STADTKOMMISSAR
gez. HOHLMANN

КОМІСАР МІСТА КОЛОМІЙ

ОГОЛОШЕННЯ

На терені міста Коломиї встановлюється жидівську дільницю.

Всі християни арийського походження, що мешкають на терені, який замикають вулиці Ломана, Словацького (ліва сторона), Торговиця Худоби, Млинівка, Декерта, Староганчарська і Новий Світ — мають опорожнити свої мешкання в днях 24 і 25 березня 1942, зголошуючися у міським Мешканевім уряді, в цілі одержання нового мешкання.

За поля і городи, які залишаються в жидівській дільниці, одержат арийці — в можливих границях — відшкодування з того майна, що його залишить жидівське населення.

Арийці повинні забрати зі собою ціле своє майно.

Забирати чуже майно забороняється під загрозою законної кари. Підвоєні — якщо вони будуть доконче потрібні для перевозу річей — доставити на жадання Управы Міста.

З огляду на дуже обмежену кількість підвоє, вимагана якнайдалі й, ача ошадність.

Кожний ариець, що по дні 25 березня 1942 година 20 та знайдеться на повинши замкненим терені (в жидівській дільниці), буде уважатися за жид

КОМІСАР МІСТА
(—) ГОЛЬБМАН

Друкарня „Поліграф-Тресту“ Коломия.

Komisarz miasta Kołomyi

OGŁOSZENIE

Na terenie miasta Kołomyi została stworzona dzielnica żydowska.

Wszyscy chrześcijanie pochodzenia aryjskiego, którzy mieszkają na terenie zamkniętym ulicami Łamana, Slowackiego (lewa strona), Targowicą bydła, Młynówką dalej ulicami Dekerta, Starogarncarską i Nowy Swiat -- obowiązani opróżnić swe dotychczasowe mieszkania w ciągu dnia 24 i 25 marca 1942, zgłaszając się w miejskim urzędzie mieszkaniowym, w celu otrzymania przydziału nowego mieszkania.

За поля і огrody, — pozostawione w dzielnicy żydowskiej, otrzymują arijszczy — w granicach możliwości — odškodowanie z majątku pozostawionego przez ludność żydowską.

Arijszczyce powinni zabrać ze sobą cały swój majątek.

Zabieranie obcego majątku jest zabronione i karalne.

Podwozy — o ile będą konieczne dla przewozu rzeczy — Magiatar dostarczy na żądanie.

Ze względu na ograniczoną ilość podwoi, wymagana jest jaknajdalej idąca oszczędność.

Każdy arijszczyk, który po dniu 25 marca 1942 godzina 20-ta znajdzie się na wyżej określonym terenie zamkniętym (w dzielnicy żydowskiej) będzie uważany za żyda.

KOMISARZ MIASTA
(—) HOHLMANN

лікарі, підприємці. 15 листопада 1941 р. 500 осіб — літніх людей та хворих нацисти розстріляли в Шепарівському лісі, а далі — 23 грудня того ж року знищили велику групу євреїв-утікачів (1200 осіб) з Угорщини та Німеччини, які мали закордонні паспорти. З цього часу Шепарівський ліс став місцем масового розстрілу не тільки євреїв Коломиї, а й Коломийського округу²³. Сучасник тих подій, відомий коломийський музейник Володимир Кобринський так згадував про це: «Жахливі речі відбувалися в цьому лісі — плач та лемент чули не лише селяни, але й мешканці Коломиї»²⁴.

Ось лише окремі дати кривавої хроніки Шепарівського лісу: 16—17 жовтня 1941 р. тут загинуло 1918 євреїв з Косова та 114 — з Вербівця; у лютому 1942 р. колону з 500 осіб примусили йти до місця розстрілу з піднесеними догори руками, а тих, хто їх опускав — розстрілювали на місці (ймовірно, це були євреї з Обертину); 23 лютого 1942 р. тут розстріляли 40 євреїв з Кобаків; 29 березня 1942 р. на цьому місці розстріляли 55—60 євреїв з Раківчика; у вересні 1942 р. тут розстріляли 34 євреї з Винограду та 355 — з Рожнова²⁵. Загалом, за підрахунками сучасних дослідників, у Шепарівському лісі розстріляли понад 9300 осіб²⁶, хоча в часи СРСР стверджувалося про 37 878 загиблих²⁷.

Сучасні дослідження геноциду євреїв Коломиї та Коломийського округу в 1941—1944 роках свідчать, що через Коломию пройшло 37—40 тисяч євреїв, у т. ч. 12,5—16 тис. — коломийських євреїв, 19—20 тис. — жителів Коломийського округу, чотири тисячі — угорських євреїв. На єврейському цвинтарі Коломиї загинуло 3,5—4 тис. осіб, у Шепарівському лісі — понад дев'ять тисяч осіб, а до концтабору в Белжець вивезли понад 23 тис. євреїв²⁸.

І все-таки найбільше пам'ятають про злочини гітлерівців у Шепарівському лісі, який з того часу став місцем, яке не залишає байдужими ані євреїв, ані людей доброї волі інших національностей. 1954-го Станіслав Вінценз згадував: «Товариство «Коломия» у Хайфі щороку упродовж лютого

²³ Любов Соловка, *Геноцид євреїв Коломийського округу Дистрикту Галичина*, с. 11—12.

²⁴ Іван Монолатій, *Катастрофа коломийського єврейства (за матеріалами радянських періодичних видань часів «відлиги», 1960-ті рр.)*, [у:] *Катастрофа європейського єврейства під час Другої світової війни. Рефлексії на межі століть*. [Матеріали конференції], Київ 2000, с. 93.

²⁵ Любов Соловка, *Геноцид євреїв Коломийського округу Дистрикту Галичина*, с. 12—13.

²⁶ Там само, с. 14.

²⁷ М. Титинюк, *Трагедія Шепарівського лісу: документальна повість*, «Червоний прапор», Коломия 1967, 31 березня, с. 4.

²⁸ Любов Соловка, *Геноцид євреїв Коломийського округу Дистрикту Галичина*, с. 14—15.

вшановує пам'ять своїх земляків з Коломиї, масово замучених гітлерівцями у Шепарівському ліску. [...] Хтось може заперечити; «Чому ми повинні займатися Коломиєю? Звичайно, зрозуміло, що родичі, друзі чи навіть земляки жертв візьмуть участь у цій жалобі. Але ми знаємо, що так само масово, жорстоко й безкарно винищували групи набагато чисельніші, ніж десятки тисяч, як у Коломиї. Винищували мільйони євреїв. Ці мільйони, цей океан замордованих позбавляє дару мови і нас, пригноблює нас і знищує. То навіщо ж привертати увагу до ще одного міста?»

... Кожна форма пам'яті й честі, які не допускають байдужости, бажана, тим більше, що надто приголомшене людство ще не знає, що робити з цим «мементо». [...] ініціатива у Хайфі в пам'ять про коломийські жертви є як початком, так і вказівкою того, що треба зробити: мірою людських можливостей справді і конкретно наблизитися до тих людей, які жили і які стали жертвою. Тільки тоді, коли не раз, ми, живі, почнемо переказувати живим конкретні спогади, ми наблизимося до громад, до кожного населеного пункту, що упали жертвою, і тим ми виконаємо той мінімум, який можемо і повинні зробити. Бо недостатньо того, що комусь із нас вдалося врятувати життя одного, кількох або навіть більше тих, над ким нависала небезпека.

Хотілося би згадувати Коломию різних періодів, у різних ситуаціях, а наш час, на жаль, обмежений. Пам'ятаю, як одного разу після тривалого перебування за кордоном я приїхав до Коломиї та зайшов до каварні під назвою «Центральна». Мене відразу здивувало, що каварня була порожня. Я глянув через вікно: один-єдиний фірман спав у сідлі, а його кінь, здається, також здрімнув. Я спочатку здивувався, що місто таке безлюдне, а за хвилину зрозумів: була субота. Добре пам'ятаю, що подумав собі: «Так виглядала би Коломия без жидів». Стара українська народна пісня говорить: «Коломия не помя, Коломия місто». І що ж то було за місто! Вічний базар — рухливий, буйний, на який кожне село приїжджало в інших строях, в інших упряжках, і навіть типи людей були різні. Місто, де кожен куток був особливим для етнографа. Зазвичай судять поверхнево, думаючи, що коломийські жиди займалися головно торгівлею. На жаль, ніхто не поцікавився статистикою ремесла, а, без сумніву, більша частина коломийських ремісників були жидами. Шевці, кравці, кушнірі, бляхарі, сідлярі та інші; попри невелику кількість фабрик вони забезпечували левову частку потреб міста і чималої околиці. Бо значення Коломиї сягало від Дністра аж до найвищих вершин Карпат, під Чорногору. Дотепер згадую різні постаті ремісників, з якими я мав справу. Але про це колись пізніше.

З молодих років аж до зрілого віку мене найбільше цікавили духовні професії. У шкільні роки я був постійним і завзятим клієнтом установи, яка називалася «Велика бібліотека». Одним полюсом моїх прагнень була бібліотека Крашевського, а другим власне Велика бібліотека. Вона знаходилася на ринку, недалеко від ратуші, і заснував її коломийський

продавець книжок Янкель Оренштайн, пізніше відомий видавець українських книжок. У бібліотеці Крашевського можна було позичати польські книжки, а у Великій бібліотеці — книжки іноземними мовами. Але найважливіше те, що в ній тоді, на початку ХХ сторіччя, були серйозні, «важкі» твори, особливо філософські. Консультантом Янкеля Оренштайна з філософії був якийсь Кон, очевидно, ортодоксальний жид, бо ходив він у довгому лапсердаку, носив бороду і був надзвичайним знавцем сучасної філософської літератури. У Великій бібліотеці я позичав грубі томи Куно Фішера — прекрасної історії філософії в монографіях. Там вперше я довідався про всі книги Пуанкаре, що стосувалися проблем науки. Я позичав їх у бібліотеці і вивчав. У них я також довідався про твори Бергсона, Джеймса і багатьох інших. За кілька вуличок від Ринку, тобто від Великої бібліотеки, була скромна і непоказна синагога коломийських хасидів, яку називали боянською. Взяла вона цю назву від містечка Бояни на близькій Буковині, де колись жив рабин, від якого розходилося проміння віри і полум'я молитви. Його послідовниками були переважно ті ж, знайомі мені ремісники або дрібні купці. Але в самій синагозі їх важко було упізнати поміж іншими, майже величними.

І що з того? Ось перше мимовільне запитання, в якому приховується глибокий докір. Відомо, що доля замордованих не одного спокушає на блюзнірство. Але мені здається, що в боянській синагозі була відповідь на

Кіркут, знищений у 1980-х рр. (Збірка Василя Нагірного)

це питання. І чим слабше хтось цю відповідь почув, тим більше він буде схильний до блюзнірства. Прощаючись із Коломиєю, я так прагнув, щоби мої вітання дісталися аж до іншого берега. До тих, хто вже давно неживий, чи до тих, хто впав жертвою під час війни»²⁹.

Як і будь-яка подія, оповідь біографа мусить мати своє завершення. А надто оповідь «мовця померлих», яка, на мою думку, є важливим компонентом персональної і колективної пам'яті, а пережиті страждання протагоніста — одним із потужних детермінантних елементів національної ідентичності. Тож знищення Оренштайна та його рідних, а також єврейської громади його рідного міста стане не тільки альфою і омегою їхньої історії, а й важливим фактором самості громадян сучасної України, спонукаючи до гідного пошанування безневинних жертв.

²⁹ Станіслав Вінценз, *Жертва в Коломиї. Спогади про коломийських євреїв*, пер. Л. Козак, «І», ч. 58: Багатокультурний Львів?, Львів 2009, с. 63–66.

ОПОВІДЬ ДЕСЯТА: НАУКОВА
*«Впродовж майже 40-річної
своєї невтомної й плідної діяльності
зробив для українського народу багато більше...»*

Яків Оренштайн в українській енциклопедичній традиції
Спадщина видавця у творах української советської літератури,
публікаціях незалежної України
Звинувачення видавця у матеріальних зисках від професійної діяльності
та надмірній глорифікації його чину
Оренштайн *після* Оренштайна: перша спроба наукової біографії
звичайної людини та видавця

Оповідь є найдоступнішим виміром біографіки, з яким читач має безпосередній контакт. Достовірні факти життєпису головного героя, завжди аргументовані історичними джерелами, без будь-яких гіпотез і припущень, узаконює фігура наратора-науковця. Досі модель біографа-науковця вважається найдостовірнішим способом писання біографії та найчастіше трапляється у т. зв. документальному життєписі у вигляді монографії. А що в науковій біографії немає безпосереднього оповідача, а є лише дослідник, який по-різному «включений» у текст своєї студії, то він завжди, немов «ретранслятор» певних тенденцій, що панують у його національній історіографії, переказує основні віхи життя свого героя, спираючись тільки на факти. Тож саме наукова оповідь є процесом творення біографічних висновків.

Перед тим, як перейти до наукової оповіді про Оренштайнове життя, звернімо увагу на особливості творення легенди про мого головного героя, адже вона даватиме багато для розуміння особливостей його наукової біографії. Окрушини цієї легенди містяться в довідково-інформаційних виданнях ХХ – початку ХХІ сторіч і головно віддзеркалюють розуміння місця і ролі Оренштайна в історії української культури.

Крім першого «вписування» видавця в галицько-український контекст у 1900-х, згадками про його видавничі плани та перші успіхи в «Літературно-науковому віснику» (1904) та «Ділі» (1909) (**див.: Оповідь третя: музейна**) вперше на всеукраїнському рівні (хоча й в умовах польської займанщини Галичини) про нього заговорили окремим гаслом «*Оренштайн Яків – видавець жидівського роду*», вміщеним у другому томі «Української загальної енциклопедії» 1930-х років:

«Оренштайн Яків, укр[аїнський]. видавець, жид[івського]. роду, *1875, основник і власник «Укр[аїнської]. Накладні», що видає універсальну бібліотеку п[ід].н[азвою]. «Загальна Бібліотека» (від 1903 р. в Коломиї, від 1919 в Берліні), до 1932 – 230 томиків, укр[аїнські]. музичні твори, укр[аїнських]. клясиків, шкільні укр. підручники, атляси й геогр[афічні]. карти, книжки для дітей, суспільно-політ[ичні]. твори тощо»¹.

¹ *Оренштайн Яків, [у:]Українська Загальна Енциклопедія в 3-х томах, Т. 2, Львів – Станиславів – Коломия [б. р.], с. 938.*

Цій інформації передувало прохання З. Кузелі, яке той надіслав 23 квітня 1931 р.: «Вельмишановний пане Оренштайн!

Я б хотів у енциклопедії, котра тепер виходить у Львові, також опублікувати відповідне гасло про Вас і Вашу діяльність і був би дуже радий, якби Ви за кілька днів надіслали необхідні персональні відомості.

При цій нагоді прошу Вас повідомити адресу пана капітана [Вальтера] фон Люберса, про якого я хотів би також умістити (в енциклопедії. — І. М.) інформацію»².

Herrn J. Ohrenstein
Kurfürstenstr. 83

Berlin, 23.4.31.

Sehr geehrter Herr Ohrenstein!

Ich möchte in der z.Z. in Lemberg erscheinenden Enzyklopädie auch eine entsprechende Notiz über Sie und Ihre Tätigkeit veröffentlichen und würde mich sehr freuen, wenn Sie mir in den nächsten Tagen die notwendigsten Personaldaten zustellen würden. Bei dieser Gelegenheit bitte ich Sie um die gefl. Mitteilung der Adresse des Herrn Hauptmann v. Lubbers, über den ich ebenfalls berichten möchte.

Mit besten Grüßen Ihr sehr ergebener

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ Т. З. О. П., БЕРЛІН
UKRAINISCHER VERLAG G. M. B. H., BERLIN
Fernsprecher: Amt Litzow Nummer 7163
Postcheckkonto Berlin 100159

BERLIN W 62, am 25 IV 1931
KURFÜRSTENSTR. 83

Lieber Herr Doktor! Auf Ihr fröhl. Auftragsgesetzliche Angaben:
Ohrenstein Jacob, Verlagskünstler, geb. 25. 11. 1875 in Kolosse, Gründete
im Jahre 1901 den Jahrbücher Verlag. Im Jahre 1917 den Ukrainischen Verlag
Berlin. Im Jahre 1918 den Ukrainischen Verlag in Kiev. Die vollständigen
Verhältnisse auf allen ukrainischen Festorten künftigen für seinen Verlag
hofft auf Berlin zu verlegen.
Ich überlasse es Ihnen gern-falls nötig - etwas über meine Tätigkeit
zu sagen.
Ihrer abtrun: v. Walter v. Lubbers. Kreisheimort Weismenfeld (Weismenfelds Land)
Mit freundlichen Grüßen
J. Ohrenstein

30033 SD

Лист З. Кузелі до Я. Оренштайна. 1931 р.;
Інформація Я. Оренштайна про його професійну діяльність. 1931 р.
(Львівська національна наукова бібліотека
ім. В. Стефаника НАН України)

² Лист Зенона Кузелі до Якова Оренштайна про подання біографічних даних до енциклопедії [23.04.1931 р.] Машинописна копія, ф. 258, оп. 1, спр. 179, арк. 1.

Цікаво, що З. Кузеля просив подати контактну адресу колишнього чиновника кайзерівського міністерства оборони Вальтера фон Люберса, якого, очевидно, Оренштайн добре знав ще з часів поширення україномовних видань на Східному фронті 1917-го, а отже міг з ним листуватися.

Крім цього, нині, мабуть, так і не вдасться віднайти хронологічно перший відгук на Оренштайнові ініціативи, адже тривалий час ані його біографію, ані його видавничу діяльність не згадували в тодішніх публікаціях відомі українські книгознавці.

Вже після жакіть Другої світової війни Оренштайн та його видавнича спадщина повільно інтегруються в український діаспорний контекст. Свідчення цього — послуговування вже давно апробованими відомостями про Оренштайна при підготовці *«Енциклопедії українознавства»*. «Новими» тут були вказівки на переїзд видавця до польської столиці 1933 р., а також те, що після 1939 р. про нього нічого не відомо:

«Оренштайн Яків (1875—?), жид[івського]. роду засновник і власник в-ва «Укр[аїнська]. Накладня» у Коломиї (з 1903) і Берліні (1919-32), що видавало універсальну бібліотеку п[і]д. н[азвою]. «Заг[альна]. Бібліотека» (всього 230 тт.), ілюстровані твори українських клясиків і сучасних письменників], бібліотеку українських й іноземних романів, муз[ичні]. твори, шкільні підручники, атласи й геогр[афічні]. мапи, кн[иги]. для дітей, суспільно-політичні твори тощо. З 1933 р. О[ренштайн]. переїхав до Варшави, де мав книгарню; з кін[ця]. 1939 р. доля невідома»³.

Кілька років потому, 1962-го, в Аргентині накладом Адміністрації Української автокефальної православної церкви з'явилася десята книжка *«Української малої енциклопедії»* Євгена Онацького, в якій містилася стаття про видавця. Щоправда, її зміст фактично повторював текст 1930-х років про Оренштайна, хіба що з невеликими змінами — переказував усе в минулому часі. Правда, були ще дві особливості: перша — помилкова дата народження (мало бути — 1875 р.); друга — важливіша — припущення (з посиланням на свідчення В. Дорошенка), що видавець міг загинути у Варшавському гетто під час Другої світової війни:

«Оренштайн Яків (1877—) — український видавець жидівського роду, основник «Української накладні», що видавала книжки «Загальної бібліотеки» (від 1903 р. в Коломиї, а від 1919 р. в Берліні) — видала до 1932 р. 230 томиків, а крім того видавала українських клясиків, українські музичні твори, українські шкільні підручники, книжки для дітей, атласи і географічні мапи, суспільно-політичні твори тощо. Загинув, мабуть у варшавському гетто під час німецької окупації (В. Дорошенко)»⁴.

³ *Оренштайн Яків*, [у:] *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*, гол. ред. В. Кубійович, Т. 5, Париж — Нью-Йорк 1956, с. 1869.

⁴ *Оренштайн Яків*, [у:] Євген Онацький, *Українська мала енциклопедія. Книжка Х. Літери Ол-Пер*, Буенос-Айрес 1962, с. 1235.

Контрольну Комісію ВКП(б) та наркомат роб.—сел. інспекції і був відповідальний за проведення всіх «чисток» за цей період (зокрема виключення з партії троцькістів, звільнення з посад шумськістів-хвильовістів на Україні та ін.). Навесні 1930 р. уповноважений ЦК для колективізації й розкуркулення на Україні, Кубані й Півн. Кавказі. Як гол. Биццої Ради Нар. Госп-ва (1930) і нарком важкої пром-сти ССРСР (1932), керував індустріалізацією, зокрема електрифікацією Донбасу і Придніпров'я. В кін. 1936 р. розійшовся з Сталіном у питанні «чистки» кадрів, а в лютому 1937 р., уникаючи арешту, поповнив самогубство.

В. Г.

Ординський вихід, данина й ін. повинності тат. ханам, сплачувані населенням України і Московії у 13–15 вв. Спочатку О. в. збирали тат. урядовці, баскаки, а згодом місц. кн. На укр. замлях, які в сер. 14 в. підпала під владу В. Князівства Лит., сплачування О. в. припинилося.

Орел, назва двох родів хижих птахів родини яструбових — Aquila й Haliaeetus, розмах крил до 2,5 м, вага від 650 г до 6 кг; живляться дрібними ссавцями, птахами, плазунами, рибою іноді падлом. На Україні є 8 видів: О. беркут (A. chrysaetus L.), розмах крил до 2 м, гніздиться, майже виключно в Карпатах; О. степовий (A. garrax Temm.) — тільки в степу, рідкий; О. *могиляник* (A. heliaca Sav.); підорлики — великий (A. clanga Pall.) і малий (A. pomarina Brehm.), — на Поліссі й у Лісостепу; О. карлик (A. pennata Gm.). До роду Haliaeetus належать: О. сіруватень або білохвіст (H. albicilla L.), на Поліссі, в Лісостепу й у Карпатах; О. довгохвіст (H. leucogyrphus Pall.) у сх. Степу. О. тепер рідкісні птахи; як пам'ятки природи більшість їх нині під охороною закону.

Орелецький Василь (*1895), правник родом з Буковини; з 1920 р. на еміграції в Чехо-Словаччині, з 1945 у Німеччині. У 1920–30-их рр. активний у студентському русі, зокрема у міжнар. зв'язках, довголітній гол. ЦеСУС-у (1925–33); доц. (з 1939) і проф. міжнар. права УВУ, його ректор (1964–65 і 1966–68). Монографія «Теорія С. Пуффендорфа з міжнар. права» (1939); ст. на студентські теми та з міжнар. політики.

Орель, ліва притока Дніпра, довж. — 320 км, сточище — 9 800 км². Протікає Придніпровською низовиною; пересічна шир. річища 20 м, долини — 7 км, течія повільна; несудноплавна. Найбільші з приток: Багата, Берестова, Орчик (праві), та Орелька (ліва).

Орелька, ліва притока р. Орелі (басейн Дніпра), довж. — 95 км, сточище — 805 км².

Оренчук Василь (1890–1958), промисловець, політ. діяч і публіцист родом з Галичини; 1917–18 заступник дир. у Мін-ві закордонних справ у Києві, 1919–22 консул УНР у Мюнхені; політ. й екон. ст. укр. і чужими мовами.

Оренштайн Яків (1875—?), жид. роду засновник і власник в-ва «Укр. Накладня» у Коломиї (з 1903) і Берліні (1919–32), що видавало універсальну бібліотеку п. н. «Заг. Бібліотека» (всього 230 тт.), ілюстровані твори укр. класиків і сучасних письмен., бібліотеку укр. й іноземних романів, муз. твори, шкільні підручники, атласи й геогр. мапи, кн. для дітей, суспільно-політ. твори тощо. З

Я. Оренштайн

1933 р. О. переїхав до Варшави, де мав книгарню; з кін. 1939 р. доля невідома.

Орест (справжнє прізвище Зеров) Михайло (1901–63), поет і перекладач родом з Зінькова на Полтавщині, брат Миколи Зерова. Закінчив Ін-т Нар. Освіти в Києві, де й жив до 1944 з пед. чи літ. праці, нічого тоді з поезії не друкуючи. По війні — на еміграції в Авгсбурзі (Німеччина), засновник і керівник Ін-ту літератури в Мюнхені. Зб. поезій: «Луни літ» (1944); «Душа і доля» (1946), «Державна слова» (1952), «Гість і господа» (1952), і посмертна «Пізнi вруна» (1965). О. вважається продовжувачем на еміграції кийв. школи неокласиків 20-их рр., хоч це звужує його значення, бо насправді він виходить поза межі неокласичних канонів у різних напрямках. Його поезія становить досконалий взірць культури версифікації й літ. мови. Цими ж прикметами характеризується й його чимала перекладницька спадщина: «Вибрані поезії» С. Георге (1952), «Вибрані поезії» Р. М. Рільке, Т. Гюфманстала, М. Давтендая (1953), «Антологія нім. поезії» (1954), «Антологія франц. поезії» (1954), «Поезії» Леконт де Ліля (1956), «Море і мушля» (1959) і з прози «Сім нім. новель» (1962). О. видав також до того не публіковані або такі, що стали бібліографічною рідкістю, праці М. Зерова в кількох зб.: «Sonnetaarium» (1948), «Catalerpton» (1951), «Corollarium» (1958) та «Нове укр. письменство» (1960). Ред. зб. спо-

М. Орест

1869

Гасло про Я. Оренштайна в «Енциклопедії українознавства»

Вічний жид з Коломиї / 399

людей, котрі з полічення міською орендою за-
видувати будуть.» (О. Лазаревський «Описаніє
Стар. Мал.» III, 89).

Проте ці заходи Мазепи щодо скасування
оренди, або бодай до її обмеження, що не з ви-
ни Мазепи не дали бажаних наслідків, не пе-
решкодили Петрові I в його маніфесті до укра-
їнського народу з 28. X. 1708 демагогічно об-
винувати Мазепу, що він оренди — «хитрістю
своюю, без нашого указу, будьто на плату
війську, а насправді задля власного збагачен-
ня» на український народ наклав. Тим указом
оренди на Лівобережній Україні були знесені.

Але вони незабаром розпвіли на Правобе-
режній Україні під Польщею, де в оренду при-
ватним особам віддавано не тільки винокуренья
й шинкування, але й млини, мита та ріжні інші
доходи. Ол. Бфименкова, описуючи стан речей
на Правобережній Україні перед гайдамаччи-
ною, писала: «У ці часи жиди заснували всю
правобережну Україну сіттю оренд. Всюди в
Україні був звичай віддавати в оренду певні
прибутки з маєтків. До таких прибутків, що від-
давалися в оренду, належали: продаж горілки,
мита, млини, ріжні роди попасу. Ніхто, крім
жидів, не міг і не вмів користуватися цими о-
рендами, витягаючи з них великі прибутки для
пана - власника і ще більші для себе. Але для
народу ці оренди були найважчим і незносним
здиством. Настирливий жид совав свій ніс у
кожний віз, що в'їздив до міста, рахував кожну
худобинку, що виводилась на продаж, розкидав
суху рибу, вартував про важницю, щоб ні один
гарнець хліба не пройшов без оплати, утискав
при помолі. Більш усього пожитку панові й
жидові було з птної оренди. Жидівська корч-
ма, несправедлива і одночасно невимовно зваблива,
була якнайяскравішим і типовим явищем, яке
виявляло весь жах становища, що його витвори-
ла історія українському народові. Жиди і пан-
ський двір виявляли зворушливу однодушність
в витяганні прибутків із споживання (чи роз-
полювання) народу. Розуміється, кожна спроба
селянина обійти орендаря жорстоко каралася.
Якщо у селянина не було грошей на горілку,
він міг пити на-бір: двір гарантував оплату для
парового (з паровою волів чи коней) селянина до
16 золотих, а для пішого — до 4. Але це не
значило, що двір уплачував цю суму, коли
селянин не хотів, чи не міг заплатити. Це зна-
чило тільки, що двір зобов'язувався призначи-
ти екекцію на виплату борга, себто вислав
своїх слуг до боржників, які мусіли годувати
тих слуг, доки не виплачували боргу. Згідно з
орендним договором, орендар не смів брати для
покриття боргу худоби боржника, але міг бра-
ти все інше. Селянин мав право пити МОГО-
РИЧ (див.) лише в корчмі, — як же пригада-
ти, що таке могорич у селянському житті, то
зрозуміло, що й ця умова видчувалася тяжким
утиском. Здається, чи не єдиним з-поміж укра-

їнського дворянства був Щенський - Потоцький:
він знищив у своїх маєтках жидівські оренди,
щоб не було серед його селянства такого пляч-
тва.» («Очерки іст. Прав. України ст. 129
— 31).

ОРЕНЧУК ВАСИЛЬ (1890—1958) — ме-
ценат Українського Вільного Університету, що
був довгий час заступником його кураторії. На-
роджений в Стоянові в Галичині, служив після
першої світової війни, в українському міністер-
стві зак. справ, і при кінці 1918 р. був призначе-
ний на консула УНР в Мюнхені, де створив ні-
мецько - український господарський клуб, і
звідки дописував до ріжних українських та ні-
мецьких часописів, головню на економічні теми.

ОРЕНШТАЙН ЯКІВ (1877—) украї-
нський видавець жидівського роду, основник
«Української Накладні», що видавала книжки
«Загальної Бібліотеки» (від 1903 р. в Коло-
дні, а від 1919 р. в Берліні) — видала до 1932
р. 230 томків, а крім того видавала українсь-
ких класиків, українські музичні твори, укра-
їнські шкільні підручники, книжки для дітей,
атласи і географічні мапи, суспільно - політич-
ні твори тощо. Згинув, мабуть, у варшавському
гетто під час німецької окупації (В. Дорошен-
ко).

ОРЕТОМА — покривало (з турецького).
Зустрічається в «Сл. о Полку Ігор».

ОРИГІНАЛ — дивак; химерник. «6 люди,
що бажаючи зберегти незалежність своєї осо-
би, намагаються діяти не тільки не так, як діє
більшість суспільства, а навіть діяти навпаки
тому, що прийнято більшістю. Вони намагають-
ся якнайбільш відрізнитися від інших. Це так
звані оригінали, або диваки. В одних дивацтво
виявляється в тому, що вони безпідставно запе-
речують існуючі в суспільстві велігійні, мораль-
ні чи політичні погляди і намагаються ширити
погляди протилежні. Інші виявляють свою ори-
гінальність у побуті, одежі, манірах і т. інш. Та-
кі явища нагадують нам негативізм підлітків. В
основі їх лежать ті самі властивості психіки,
що й в основі негативізму, а саме: хворобливе
намагання ствердити за всяку ціну своє «я» при
відсутності достатнього інтелектуального роз-
витку і справжньої оригінальності. Основне
правило поведінки оригіналів, як і підлітків, мо-
же бути висловлене словами: «Хоч гірше, та
інше». (Г. Ващенко «Виховання волі і характе-
ру». Лондон, 1952, I, 211).

М. Нордау теж писав: «Професійні бала-
куні повторюють по черзі таку дурновату кон-
цепцію: що ніби прикмета визначної незалеж-
ності — йти лише за власним смаком, не шік-
лулючись про спосіб вдягання інших, і вибирати

*Гасло про Я. Оренштайна у «Українській малій енциклопедії»
Є. Онацького*

Як бачимо, крім зовнішніх несприятливих обставин, розуміння Оренштайнової праці впродовж 1930–1960-х років суттєво не змінилося. Крім цього, в США першовідкривачем видавця та його внеску в українську культуру судилося стати відомому українському бібліотекареві Л. Биковському. Саме він 1963-го в кількох випусках нью-йоркського часопису «Наша Батьківщина» оприлюднив свої спогади «Яків Оренштайн»⁵. Ось його підсумкова публікація 15 червня 1963 р.:

«Коли я приїхав у 1948 р. до США, мені доводилося частенько бувати в українських книгарнях Нью-Йорку. Бачив я там чимало книжок, що їх видавав невтомний на тому полі Я. Оренштайн в Європі. Очевидно перед другою світовою війною, а властиво перед 1939 роком, він мав жваві книготорговельні зносини з Америкою. Вислав українським книгарням в Америці свої видання на комісію. Якийсь час все йшло нормально. Друга світова війна назавжди перервала ці взаємини.

Кожний раз, оглядаючи Оренштайнове видання «Трилогії» Б. Лепкого, або монументальне п'ятитомове «Повне видання творів Т. Шевченка» в оформленні «Галицької накладні» в Коломиї, а особливо його двотомове, четверте видання «Історії Українського Письменства» С. Єфремова з

Хроніка УВАН у США

Л. БИКОВСЬКИЙ

Я К І В О Р Е Н Ш Т А Й Н

Річні збори УВАН у США і Фундації Академії

У річні збори відривати бачилися збори УВАН у США, 27 січня 1963 р. відбулися загальні збори членів Академії і Фундації. Президент УВАН у США, проф. О. З. Архонюк, зробив доповідь про діяльність Академії за рік, підкресливши, як велике досягнення, видання бірничка «Тарас Шевченко» англ. мовою, який з перспективою стосовно збірці смерті Шевченка висвітлює різні аспекти його життя і творчості. Видано також річний «Шевченку» українською мовою і книжку М. Плевачка «Статті, розвідки і бібліографічний матеріал». Тепер готуються до друку дві видання, зокрема, черговий випуск «Аналіз» і збірник пам'яті М. Везюлова. Протягом року відбулося 43 наукові конференції Академії, на яких прочитано 65 доповідей. Відбулось 5 мистецьких виставок і кілька концертів в етеріографі художнього слова. Всього на 1963 р. відбулось 566 наукових конференцій.

Проф. В. Миківський доповів про Музей і Архів Академії, який, починаючи від 1945 р. невпинно збирає матеріали про різноробочу діяльність українців у світовому світі, архів окремих осіб та організацій, публікації тощо. Тепер чекано унікальну збірку матеріалів, виданих в окупованих зонах Німеччини в повні роки, маємо українські переклади з різних країн, видані між двома війнами, цілий архів по червоних діях української науки в мистецтвах.

Проф. І. Замисла розповів про історію діяльності Фундації УВАН

демі не дістає дотацій і в своїй праці повинна спиратися тільки на підтримку українського громадянства. Управу Академії зустріла ширий вілгух українського громадянства у справі купівлі власного будинку, але справа ще не закінчена — треба акційна, ще сплатити борг, щоб не платити відсотків.

М. Коць накреслив план праці Фундації Академії, яка повинна широко розбудувати свою працю.

Нова управа Фундації УВАН у США

На річних зборах членів УВАН у США і Фундації, 27 січня 1963 р., обрано нову управу Фундації в такому складі: М. Коць — голова, Ф. Бульбенко — секретар, члени: Ю. Архипів, І. Гаєвський, І. Дубровський, С. Макаренко і С. Чалійський.

Находження до Фундації Академії в грудні 1962 року

(Продовження)
Пожертви по 20 дол.: О. Діберт (Монт. Каал), В. Дячук (Н.-Я.), проф. І. Рещетар (Сат.), Д. Фларіон (Пар., Ор.), Н. і Г. Шох (Н.-Я.), По 15 дол.: І. Бакало (Н.-Я.), проф. Е. Савицька (Каліф.).

Проф. М. Овчинник (Мін.) надіслав 11 дол. Довголітній член Фундації Академії М. Гринишак Федорка (Н. Дж.), П. Штанг (Н. Я.).
Роздані Керівні (Ваф.) передала Академії свої чекни на суму 550, одержані від УНСОю як відсотки, з побажанням, щоб інші члени УНС зробили такі ж пожертви. Пожертви по 5 дол. надіслав Іван і цього року держави, а також і бачили до-

В тижневик «Наша Батьківщина» (ч.ч. 11-12) вішнена стаття — «Коломина в жидівському насвітленні». Це переклад з жидівської мови, закладами добродія Р. Шарша, споминів «рецензії» д-ра Шамма Бікеля про видання незалежно Торонто, Канада, збірник під наз. «Коломина у спогадах».

Завітали долагуємось про те, що в Коломиї, ще перед подіями 1917-18 рр., існували дві книгарні, які частково були, може, більше культурними осередками, аніж народні домни українців і поляків в Коломиї.

Українська книгарня жидів Оренштайна і польська — антисемітська Жиборського, — каже д-р Ш. Бікель, — були завжди переповнені покупцями, оглядачами нових книжок, журналів та дискусійним літературним і політичним проблем.

...Чи ніхто з посеред українських мемуаристів, — іронічно за-

писав (Н.-Я.), В. Котенко (Чік.), Д. Кузак (Трен.), С. Кулик і Д. Кулинич (Н.-Я.), А. Левак (Балт.), В. Лопатюк (Н.-Я.), Ю. Манастирський (Лет.), Архипенко Михайла (Тор.), В. Одисевич (Н.-Я.), Е. Перейма (Лет.), В. Саклюк (Чік.), О. Суховерський (Нью-Йорк), В. Тренбінський (Н.-Я.), С. Федорка (Н. Дж.), П. Штанг (Н. Я.).

Роздані Керівні (Ваф.) передала Академії свої чекни на суму 550, одержані від УНСОю як відсотки, з побажанням, щоб інші члени УНС зробили такі ж пожертви. Пожертви по 5 дол. надіслав Іван і цього року держави, а також і бачили до-

ипуте д-р Ш. Бікель, — не має чогось оповісти про жидів, українського патріота, Якова Оренштайна, який зробив для української книжки і літератури більше, ніж багато українських письменників і видавців?»

Шановний рецензент помиляється, так само як і в своєму зазвичайному односторонньому ставленні до українців взагалі. Були і є між українцями особи, що могли б сказати про заслуги покійного Я. Оренштайна для українства взагалі, а особливо для українського книгарства в виданій справі. На жаль, через волю, що наступила в зв'язку з московською окупацією України, деякі з них уже не живуть... Почасті, ретючесьні переслідування, винітали з України відомі Москвитини. Ти, що дивився на місці, мовчати, бо в умовах советської дійсності не можуть вони писати про Я. Оренштайна — українського національного діяча і державника! Решта — розпорочені на чужині й легко борються за існування. Вони, здебільшого, перебувають у гірших обставинах, ніж соплемітники д-ра Ш. Бікеля. Отже, їм, мабуть, не до споминів взагалі, чи то українських, чи то жидівських... Можливо, що це здійсниться з часом.

В оприлюдненні 1962 року Х.Л. книжки «Української Малої Енциклопедії», що її видає Еуген О. Ганський в Буенос-Айресі, Аргентині, на стор. 1235 Володимир Дорошенко подив, що ЯКІВ ОРЕНШТАЙН, народився 1877 року. То був український громадянин, а не жидівського роду. Він був основоположником «Української Накладні», що видавала

та йна у виданні творів Т. Шевченка представив В. Дорошенко з ХУ-му том «Повного видання творів Т. Шевченка», вид. М. Денисюк («Читач», 1961 р.). В. Дороштані згадує, мабуть, у варіантському розумі під час німецької окупації Польщі.

Це ті загальні, енциклопедичні відомості про славного українського діяча, книжаря і видавця Я. Оренштайна, що їх перекладі загаль української інтелігенції знав. Ця велика заслужена для українства постать належить до гурту конструктивних людей «Нової України» першої половини ХХ-го століття. Вони чекали на свою монографію, так само як і інші українські дієві учасники, які боролися і тим чи іншим способом загибли за ідею самостійної суверенної української держави.

В надії, що це згодом здійсниться, дозволяю собі подати для такої в майбутньому статті деякі свої спомини про покій. Я. Оренштайна. Мені пощастило для ризи в моєму житті зустрітись з цим національною акційною: зустріч в 1918-19 рр. і вдруге у 1940-41 рр. Воду реферувати за бігом часу в тому порядку, як то відбувалося.

Навесні 1918 р. я вернувся змалозначного російсько-українського фронту, з м. Трапезуна, Україну, до Києва. Після короткого урядування в Міністерстві Зкордонних Справ, за мігстерства проф. Д. Дорошенка, я перешою на ішній мені випарувати пошко до видання «Наша Батьківщина» збірника «Українська Історія» в протисторому двоверховному при-

Уривки статті Л. Биковського про Я. Оренштайна

⁵ Див.: Л[ев] Биковський, *Яків Оренштайн*, «Наша Батьківщина: незалежний тижневик демократичної думки», Нью-Йорк 11 травня 1963 р., № 21–22, с. 4–5; 25 травня, № 23, с. 4; 15 червня, № 24–25, с. 6.

Я К І В О Р Е Н Ш Т А Й Н У перші роков

(Закінчення)

Між іншим, обмірковуючи тодішнє політичне становище, в довірочних розмовах з ним, він остерігав нас перед німцями та їхньою поведінкою. Німці, — казав він, — грають подвійну, хитру гру: у Варшаві переслідують вони поляків, і особливо жидів, а голерують тимчасово українців, разом з іншими національностями. Вони до них візьмуться в другу чергу... То були пророчі слова.

— Німці 1942 року, — казав він, — не ті німці 1918 року!.. Від листопада 1940 року жидів почали заганяти в Варшаві до гетта. Яків Оренштайн мав можливість деякий час, при допомозі друзів, яких мав скрізь, викручуватись від того. Але врешті в 1941-42 р. вирішив піти в гетто й ділитися долею із своїми соплеменниками... Тв. Дубицький передавав йому туди якийсь час гроші й продукти, куповані з прибутків книгарні.

Згодом мусіла піти до гетта й одна співробітниця Публічної Бібліотеки — пані М. Лотто зі своїм чоловіком. Ми отримували від неї листи й згідно з її проханням передавали їй від персоналу Бібліотеки кілька разів продукти. У зв'язку з цим мені також довелося, за чергою, в 1941-42 р. віддати їй в гетті з ними передачами. Я розпитував там при цій нагоді про Якова Оренштайна, але ніхто нічого не міг мені сказати. Від літа 1942 р. зв'язок з Лотто увірвався...

Упродовж 1942 року, перед повстанням жидів у гетті (18 квітня 1943 р.) і остаточної ліквідації його мешканців німцями у квітні-травні 1943 р., чимало жидів, рятуючи востаннє своє життя, вивтікали з гетта. В тому числі була й родина банкіра моєї першої покійної дружини Вишгорода, одного з директорів Банку Купців і Промисловців Варшави. Втікли — Вишгорода, її донька і зять. Сам Вишгород, прикриваючи що втечу, лишився в гетто й правдоподібно загинув...

Вишгорода, ще перед їхнім примусовим відходом до гетта, пе-

редала була моїй пок. дружині дещо на переховання... з умовою, що як би вони там загинули, то буде й так! А якщо врятуються, то їм це повернеться. Дружина погодилась, бо впродовж довшого часу вона завжди довіряла Вишгородові свої заощадження. Огже, настав час віддячитися! Зрештою, ми були з цією родиною в дуже близьких і добрих взаєминах.

Після втечі з гетта Вишгорода, знаючи що ми, після вбомбардування німцями нашого помешкання, жили в будинку Публічної Бібліотеки, часто, під смерком, нас відвідувала. Вона забрала дане на переховання та повідомила нас про різні події, зокрема про долю-життя своєї дочки й зятя. До польського повстання проти німців від 1 серпня 1944 року вона була в Варшаві. Навіть на початку повстання один раз відвідала нас. Я розпитував її про долю Я. Оренштайна, але вона не знала в гетті такого й нічого не могла сказати. Очевидно він загинув у гетті, як слушно здогадується В. Дорошенко, або в 1942 році, або під час ліквідації гетта. З Вишгородовою наш зв'язок також увірвався. Була чутка, що її дочці із зятем пощастило втікти до Лондону. Туди, ніби то, подалася за ними згодом і Вишгорода.

В. Дорошенко свідчить, що Я. Оренштайна він майже не знав і з ним ніяких взаємин не мав. Знав тільки його доньку та згадувався сина. Але не знав їх близько. Донька вийшла була заміж і змінила своє прізвище на Вільф. В. Дорошенко був притулив добродійку Вільф у бібліотеці НТШ у Львові. Та недовго вона й була в бібліотеці — загинула разом із своєю родиною. Це було приблизно тоді, коли її батько загинув з рук націоналістів у Варшаві. (Лист В. Дорошенка до автора цих рядків з дня 22. III. 1963). Так загинула, правдоподібно, вся родина Оренштайнів, бо про сина не маємо ніяких відомостей.

Коли я приїхав у 1948 р. до США, мені доводилося частенько бувати по українських книгарнях

Це був 1945 рік. Невеличке місто в Зах. Німеччині Геттінген. Касарні... Колись німецький кайзер виховував там своє військо, а тепер тут УННРА переховує різних Ді-Пі. В одній з касарень отаборились українці. Було їх там так багато, що коли туди прибув Микола Мухин з дружиною й маленькою донькою, то для нього не могли знайти іншого місця, як у підвалі, у маленькій комірчині, на яких 6 стіп завширшки і 10 завдовжки.

Отам би інший і засох! Але не такий був Микола, щоб спускати вуха... Микола почав діяти в дусі експансії й там таки в підвалі знайшов трохи більше порожнього місця та витратив щось із зо два тижні, щоб вичистити його

Нью-Йорку. Бачив я там чимало книжок, що їх видавав невтомний на цьому полі Я. Оренштайн в Європі. Очевидно перед другою світовою війною, а властиво перед 1939 роком, він мав жваві книготорговельні зносини з Америкою. Вислав українським книгарням в Америці свої видання на комісію. Якийсь час все йшло нормально. Друга світова війна назавжди перервала ці взаємини.

Кожний раз, оглядаючи Оренштайнове видання „Трилогія“ Б. Лепкого, або монументальне п'яти-томове „Повне видання творів Т. Шевченка“ в оформленні „Галицької Накладні“ в Коломиї, а особливо його двотомове, четверте видання „Історії Українського Письменства“ С. Єфремова з 1924 р., згадував я з великим сумом і підчужом цього видатного українського неціонального діяча, державника, організатора українського письменства, книгара й видавця, мого й інших учителя, і то не тільки в книжкових справах... ЯКОВА ОРЕНШТАЙНА. Він впродовж майже 40-річної своєї невтомної й плідної діяльності, зробив, на мою думку, для українського народу багато більше, ніж гадає шановний д-р Ш. Бікель...

Л. Биковський

від вік
збирав
То мал
Влас
знайде
під. У
(бронзу
назбир
за них
часом
ти гіпс
му по
цигарки
то.

Ціли
ла, улс
А вноч
лін і ф
родивс
виникл
їнсько
но «Ст
Львові]
ле дуж

Наре
роботи
зі спл
проби
засміл
безмеж
ти в
ків із
вилива
телика
натур
могла
давала
леко з
варськ
ше п
«Чорн
Зда
зі спл
м'ятаю
як до
рал з
щоб п
бору,
лялька
були
таборі
„Коня“
„зрод
на од
А з
чись,
—

Той

Уривки статті Л. Биковського про Я. Оренштайна

1924 р., згадував я з великим сумом і пієтизмом цього видатного українського національного діяча, державника, організатора українського письменства, книгаря й видавця, мого й інших учителя, і то не тільки в книжкових справах... ЯКОВА ОРЕНШТАЙНА. Він впродовж майже 40-річної своєї невтомної й плідної діяльності зробив, на мою думку, для українського народу багато більше...⁶

Щоправда, спогади Л. Биковського про видавця та його добу так і не зацікавили повної мірою українські наукові кола впродовж майже 40-ка років, оскільки в англійській «*Encyclopedia of Ukraine*» вмістили відомості про Оренштайна, які оприлюднили ще в 1950-х (додавши припущення про смерть у Варшавському гетто або нацистському концтаборі), натомість тепер уже англійською мовою: «Orenshtain, Yakiv [Orenstajn, Jakiv], b[orth] 1875, [died]? Jewish-Ukrainian owner of the *Ukrainska (originally Halytska) Nakladnia publishing house in Kolomyia (from 1903) and Berlin (1919-32), which published hundreds of Ukrainian books. In 1933 Orenshtain moved to Warsaw, where he ran a bookstore. He dissappered in the 1939 after the Germans occupied Warsaw, and probably died in the Warsaw getto or a Nazi concentration camp»⁷.

Згодом, 1999-го, в «*Універсальному словнику-енциклопедії*» (УСЕ) вмістили гасло про видавця:

«Оренштайн Яків, 1875-?, укр[аїнський]. видавець і культурний діяч євр[ейського]. походження; засновник і власник видавництва *Укр[аїнська]. Накладня* (з 1903 у Коломиї, 1919–32 у Берліні); бл. 230 томів укр[аїнських]. письменників ХІХ–ХХ ст., атласи, шкільні підручники; з 1933 у Варшаві, після 1939 доля невідома»⁸.

В Україні тривалий час знаним дослідником основних віх життя і діяльності Оренштайна була відомий бібліограф, бібліографознавець, книгознавець, літературознавець, дійсний член НТШ, довголітня співробітниця Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України Марія Андріївна Вальо (1925–2011). (Для мене особливо важливо, коли я далекого 1993-го ще учнем Коломийської гімназії впорядковував каталог «*Коломийські книжкові видання 1864–1941 рр.*», дослідниця доброзичливо допомагала мені в моїх пошуках у ЛННБ ім. В. Стефаника). Саме її перу належить узагальнююча стаття про видавця в академічній «*Енциклопедії історії України*», а припущення вченої досі не втратили актуальності і є «дороговказом» для дослідників біографії Оренштайна:

«Оренштайн Яків (1875–1944) — народився в м. Коломиї. Походив із династії відомих друкарів і книготорговців. Вищу освіту здобув у Львівському

⁶ Л[ев] Биковський, *Яків Оренштайн (Закінчення)*, «Наша Батьківщина», Нью-Йорк 15 червня 1963 р., № 24–25, с. 6.

⁷ *Orenshtain Yakiv*, [in:] *Encyclopedia of Ukraine*, ed. D. Husar Struk, Vol. III (L-Pf), Toronto; Buffalo; London 1993, p. 706.

⁸ *Оренштайн Яків*, [у:], *Універсальний словник-енциклопедія УСЕ*, Київ 1999, с. 994.

sists of six open quarries, a mine, and three enrichment and agglomeration factories and produces manganese concentrate. In 1970 it employed 3,500 workers.

Orel, Artem, b 2 November 1897 in Saksahan, Verkhnodniprovsk county, Katerynoslav gubernia, d 19 July 1972 in Perth Amboy, New Jersey. Linguist. He studied at the Kharkiv Institute of People's Education (1926–30) and worked as a book editor and translator. In the 1930s he was persecuted and in 1938–9 imprisoned. During the German occupation of Ukraine he was literary editor of the Kharkiv paper *Nova Ukraina* and an editor of the Division Galizien's paper *Do peremohy*. As a postwar refugee he worked for the journal *Pu-hu* in Augsburg and published an orthographic dictionary (1946). After emigrating to the United States in 1950, he compiled a Ukrainian dictionary of foreign loanwords (3 vols, 1963–6) and contributed articles to émigré periodicals, such as *Svoboda*, *Ukrains'ki visti*, *Nasha bat'kivshchyna*, and *Novi dni*.

Vasyl Orel

Vasyl Orenchuk

Orel, Vasyl, b 10 January 1928 in Vasiurynska Stanytsia, Plastunivska (now Dinska) county, Kuban, d 31 August 1987 in Mykolaiv. Community activist and specialist in regional studies. He graduated from the Krasnodar Pedagogical Institute with a degree in philology in 1950. In 1963, together with his wife, L. Orel, he established a regional museum in honor of T. Shevchenko in Malo-Tenhynske, in the Otrado-Olhynske region of Krasnodar kraï. He also established the only Ukrainian library in the Kuban, but it was destroyed after he left the area for Mykolaiv in 1965. He studied the Ukrainian press in the Kuban and collected biographical data on M. Dykarenko, I. Kotliarevsky, V. Mova, V. Potapenko, M. Pymonenko, and M. Vorony. During his stay in the Kuban he wrote studies of the works of H. Dobroskok, P. Kapelhorodsky, V. Samiilenko, and Ya. Zharko. He has published more than 300 articles on literary topics.

Orel River [Orel'] (also Oril). A left-bank tributary of the Dnieper River, which it joins at Dnipropetrovske. It is 346 km long and drains a basin area of 9,800 sq km. The river originates in Kharkiv oblast, and part of its course runs along the border between Kharkiv and Dnipropetrovske oblasts and between Poltava and Dnipropetrovske oblasts. Its main tributaries are the Bahata, Berestova, Orchychk, and Orelka rivers. The Dnieper-Donbas Canal runs

along the Orel's floodplains. The river is fed mostly by rain and snow, and its waters are used for irrigation and water supply.

Oreletsky, Vasyl [Orelec'kyj, Vasyl'], b 30 January 1897 in Luzhany, Chernivtsi county, Bukovyna, d 9 January 1976 in Munich. Legal scholar. Interrupting his law studies at Chernivtsi University during the First World War he served in the Austrian and then Ukrainian Galician armies. After the war he completed his studies at Charles University and the Ukrainian Free University (LLD, 1932). As a student he was president of the *Central Union of Ukrainian Students (1925–6, 1927–33). From 1939 he taught international law at the *Ukrainian Free University, in Prague and then in Munich, and served as dean of the law faculty and as rector of the university (1963–4, 1965–8). He wrote articles on international law, politics and the student movement. As a leading member of the OUN (Bandera faction), Oreletsky edited or contributed to its publications *ABN Correspondence*, *The Ukrainian Review* *Vyzvol'nyi shliakh*, and *Shliakh peremohy*. A festschrift in his honor was published by the Ukrainian Free University in 1982.

Orelka River [Orel'ka] (also Orilka). A left-bank tributary of the Orel River. It is 95 km long and drains a basin area of 805 sq km. The river runs through the southwestern part of Kharkiv oblast. It is fed mainly by meltwater and tends to dry out in the summer. Its waters are used in industry and agriculture. The Dnieper-Donbas Canal passes through its valley.

Orenchuk, Vasyl [Orenčuk, Vasyl'], b 13 January 1896 in Stoianiv, Radekhiv county, Galicia, d 9 March 1958 in Munich. Businessman, journalist, and political leader. After completing his law studies at Lviv and Vienna (LLD, 1913) universities he was drafted into the Austrian army and captured in action by the Russians. In 1917 he escaped from internment and took part in the political events in Kiev. He served as assistant director of the general department at the Ministry of Foreign Affairs and then as UNR consul in Germany (1919–22). In the interwar period he set up a successful import-export firm in Munich and devoted his free time to journalism.

Orenshtain, Yakiv [Orenštajn, Jakiv], b 1875, d? Jewish-Ukrainian owner of the *Ukrainska (originally Halytska) Nakladnia publishing house in Kolomyia (from 1903) and Berlin (1919–32), which published hundreds of Ukrainian books. In 1933 Orenshtain moved to Warsaw, where he ran a bookstore. He disappeared in 1939 after the Germans occupied Warsaw, and probably died in the Warsaw ghetto or a Nazi concentration camp.

Oreshkevych, Fedir [Oreškevyc], b 6 May 1872 in Odessa, Kherson gubernia, d 2 October 1932 in Kiev. Opera singer (tenor). He studied at the St Petersburg Conservatory under F. Gushchin (1897–1900) and then was a soloist at the Mariinsky Opera Theater (1901–4), the Warsaw Opera (1904–6), and the Kiev Opera (1906–25). In 1914–15 he also appeared at the Bolshoi Opera in Moscow. In the 1920s he was a professor at the Kiev Conservatory and the Kiev Institute of Music and Drama. His operatic roles included Hermann in P. Tchaikovsky's *The Queen of*

*Гасло про Я. Орендштайна в англомовній
«Енциклопедії українознавства»*

та Віденському університетах. Високоосвічений фахівець друкарської справи. Заснував і був власником «Галицької накладні» в Коломиї (1903–1915) та «Української накладні» в Берліні (1919–1932) з філіями у Філадельфії і Катеринославі. У Коломиї деякий час видавав також польську «Загальну бібліотеку» («Biblioteka Powszechna»). Успіх його українських видань забезпечувала вдумлива програма, зорієнтована на поширення доброї української книжки серед народу та залучення до співпраці відомих українських письменників і вчених – О. Барвінського, А. Крушельницького, Б. Лепкого, В. Сімовича та ін.

Виданий у Берліні 1921 року об'єднаний каталог «Галицької» та «Української» накладень за 1903–19 рр. відображає понад 350 видань, систематизованих за видавничими жанрами. Це, зокрема, кількатомні, багатілюстровані твори Т. Шевченка, І. Котляревського, Марка Вовчка, Б. Лепкого, 30 випусків творів великої української і світової прози (твори І. Франка, І. Нечуя-Левицького, О. Кобилянської, Л. Толстого, А. Франса та ін.), 150 випусків «Загальної бібліотеки», до якої, крім художніх творів, входили також праці філософського та наукового змісту (Ф.-В. Ніцше, І. Раковського та ін.), праці з історії України, історії української літератури, мистецтва, культури, а також словники, атласи, ілюстровані дитячі книжки, сотні штук кольорових листівок українознавчої тематики, збірки українських народних, стрілецьких, маршових пісень, українські гімни, музичні твори на слова Т. Шевченка та інших письменників. Найцінніші з цих видань, власне, були реалізацією широкої видавничої програми, укладеної Оранштайном на початку 1918 р. з урядом Української Центральної Ради в Києві, що засвідчувало його підтримку і відданість національному відродженню України.

У 1932 р. Оранштайн із родиною переїхав до Варшави, де заклав антикварну книгарню. Місце смерті Оранштайна достеменно не відоме: варшавське гетто або концтабір Заксенхаузен»⁹.

Осібне місце в «українському» прочитанні праці Оранштайна на тлі його доби належить творам красного письменства. Мабуть, не буде перебільшенням твердити, що постать видавця в українську літературу, зокрема ще советської епохи, успішно «запровадив» далекого 1965-го її класик Роман Іваничук. У новелі «*Стара хата*» міститься лише згадка про одне з багатьох Оранштайнових видань, а саме згадування має, сказати б, «нульову» тональність, хоча й апелює до рідинної пам'яті головного героя: «Фарбай добудовує нову хату.

Збоку, мов стара бабуся, що з порога глядить за налитим юними соками онуком, горбатіє стара хижа. [...] в старій хаті пустка. Але то лише так здається, що пустка. Тут доживає свої останні дні столітнє життя. У плетену димарі сидить засуджений на смерть колись могутній, а тепер кволий чорт-

⁹ Марія Вальо, *Оранштайн Яків*, [у:] *Енциклопедія історії України: у 10-ти томах*, редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 7 (Мл – О), Київ 2010, с. 631–632.

буковинських студентів «Черемош», видавав інформаційний листок «Буковина», активно діяв в орг-ції «Відродження українського студентства», редагуючи її англійський друкований орган «The N.U. News». 1925–26 та 1927–33 очолював *Центральний союз українського студентства*.

О. був д-ром права УВУ в Празі (1932), доцентом (1939) на кафедрі міжнар. права. Плідно співпрацював з урядом *Карпатської України*. З 1945 — на еміграції в Німеччині. 1963–64 та 1965–68 — ректор УВУ (у Мюнхені), брав активну участь у *Світовому конгресі візних українців* у Нью-Йорку (США) та в багатьох наук. і громадсько-політ. акціях. У 1960–70-х рр. працював як журналіст, мовник-педагог, політик, як знавець міжнар. права, а також як суспільно-громад. діяч. Автор праць: «Теорія С. Пунфендорфа з міжнародного права» (1939), «Організація дипломатичної служби за гетьмана Богдана Хмельницького», «Підручник з міжнародного публічного права та міжнародних договорів України в давніх та недавню минулих часах», «Підручник з міжнародного приватного права» та багатьох наук. статей.

Зробив значний внесок у розвиток міжнар. права й утвердження у світі авторитету укр. науки й нац. ідентичності.

П. у м. Мюнхен.

КМ України 1999 Лужанський загальноосвіт. школі присвоєно ім'я проф. В. Орельського.

Літ.: Збірник на пошану Василя Орельського (1895–1976). Мюнхен, 1982; Міжнародна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. К., 1994; Буковина: Історичний нарис. Чернівці, 1998; Василь Орельський. В кн.: Пам'яті! (знаменні та пам'ятні дати Буковини в 2000 р.): Бібліографічний покажчик. Чернівці, 1999; *Дуб Р., Грекул М.* Над Прутом у думі... З історії Лужанської середньої школи. Чернівці, 1999; *Ходяк А. М.* Іменини школи — нова традиція старих Лужан. «Час», 1999, число 19, 30 квітня; *Дроч В., Керницький М.* Буковинець Василь Орельський — видатний діяч української діаспори. В кн.: Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції. Чернівці, 2001; *Дуб В.* Василь Орельський: [Про нього]. В кн.: *Дуб Р.* Літературно-миттєвська Кімпанщина: Путівник. Чернівці, 2003; *Sato E.* Enciclopedia Bucovinaei, vol. 3. Suceava, 2004.

О. Д. Олей.

ОРЕЇЛЬ, БІТВА НА РІЧЦІ 1183

— зіткнення війська південнорус. князів на чолі з вел. кн. київ. *Святославом Всеволодичем* та половецької орди хана Кобяка. Надзвичайно довге для доби *удільної роздробленості*, 13-річне правління київ. кн. Святослава Всеволодича дало змогу ненадовго зосередити сили південнорус. князів на боротьбі з *половцями*. Після вдалого лютневого походу проти хана *Кочика* увагу рус. князів було зосереджено на хані орельського (середньодніпровського) угруповання половців Кобяку. Серед учасників походу літописець згадує всіх південнорус. князів знову, за винятком новгород-сіверського кн. *Ігоря Святославича*. У битві, що відбулася 30 липня 1183, половці зазнали піткової поразки — 13 ханів на чолі з Кобяком потрапили в полон, інші були вбиті.

А. Г. Пахотін.

ОРЕНДАРЕНКО (Арендаренко, Оренда) Тимофій Михайлович

(р. н. невід. — п. після 1634) — гетьман *Війська Запорозького* 1631–32 і 1633–34. Походив, очевидно, з мішанського, але деякі автори припускають, що з шляхетського роду. Брав участь у військ. походах запорожців 1620-х рр., можливо й ранішого періоду, мав значний військ. та адм. досвід. Активний учасник *Федоровацького повстання 1630*. Після укладення *Переяславської угоди* (червень 1630) був обраний козаками *гетьманом*, підтверджений 27 червня 1630 урядом *Речі Посполитої*. *Гетьман польний коронний С. Конецький* передав О. булаву та ін. клейноди. Репрезентував центристську течію у Війську Запорозькому. У січні 1631 відправив з *Канева* на *ваельний сейм* посольство, яке мало домогатися ліквідації *Берестейської церковної унії 1596*, збільшення козац. реєстру, жодлу тощо; просив підтримки для цього посольства у впливових членів уряду Речі Посполитої, зокрема кн. Криштофа II Радзивілла. Однак посольство виявилось невдалим. Це, а також смерть мітрополита Київського *Йова Борецького*, який, очевидно, підтримував О., спричинилися до вимушеної його відставки з уряду. Гетьманом став репрезент

тант угодовськи налаштованої старшини *І. Петрижицький Кулага*. На початку *польсько-московської війни 1632–1634* О. знову очолив Військо Запорозьке (не пізніше 19 червня 1633). На допомогу польск. королеві *Владиславу IV Ваза* він привів під Смоленськ 6 полків заг. чисельністю від 10 до 20 тис. вояків, що вирішило долю Смоленська на користь Речі Посполитої. О. очолив також походи проти моск. військ під Дорогобуж, Білу, Вязьму, Ржев, Калугу. Успішне завершення польсько-моск. війни 1632–34 не привело, однак, до оптимізації козац. політики уряду Речі Посполитої, унаслідок чого посилюлися радикальні настрої серед козаків і О. було скинуто з гетьманства.

Мав добру освіту, нахил до історико-літ. діяльності, склав детальні реляції про Федоровацьке повстання 1630 і розсилав їх своїм знайомим. Одну з таких реляцій використав при написанні *Львівського літопису М. Гунашевського*.

Літ.: Археографічний збірник документів, отриманих к історії Северо-Западной Руси, т. 7. Видлю, 1870; *Безю О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. К., 1970; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси, т. 8. К., 1995.

Ю. А. Мицик.

ОРЕНШТАЙН Яків (1875–1944)

— один із найвідоміших книго-видавців України перших десятиріч 20 ст. Н. в м. *Каломія*, Єврей за національністю, походив із династії відомих друкарів і книго-торговців. Вищу освіту здобув у Львів. та Віленському ун-тах. Вищоосвітчений фахівець друкарської справи. Заснував і був власником «Галіцької накладні» в Коломиї (1903–15) та «Української накладні» в Берліні (1919–32) з філіями у Філадельфії і Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*). У Коломиї деякий час видавав також польск. «Загальну бібліотеку» (Biblioteka Powszechna). Успіх його українських видань забезпечувала вдумлива програма, зорієнтована на поширення доброї укр. книжки серед народу та залучення до співпраці відомих укр. письменників і вчених — *О. Баранського, А. Крушельницького, Б. Лепкого, В. Сімовича*

Гасло про Я. Орендштайна в «Енциклопедії історії України»

О.В. Орєшніков.

та ін. Виданий у Берліні 1921 об'єднаний каталог «Галинської» та «Української» накладень за 1903—19 відображає понад 350 видань, систематизованих за видавничими жанрами. Це, зокрема, кількатомні, багатостроковані твори Т.Шевченка, І.Копляревського, Марка Вовчка, Б.Лепкого, 30 випусків творів великої укр. і світ. прози (твори І.Франка, І.Нечуя-Левицького, О.Кобилянської, Л.Толстого, А.Франса та ін.), 150 випусків «Загальної бібліотеки», до якої, крім худож. творів, входили також праці філософ. і наук. змісту (Ф.-В.Ніцше, І.Раковського та ін.), праці з історії України, історії укр. літератури, мист-ва, к-ри, а також словники, атласи, ілюстровані дитячі книжки, сотні штук кольорових листівок українознавчої тематики, збірки укр. нар., стрілець., маршових пісень, укр. гімни, муз. твори на слова Т.Шевченка та ін. письменників. Найцінніші з цих видань, власне, були реалізацією широкої видавничої програми, укладеної О. на поч. 1918 з урядом *Української Центральної Ради в Києві*, що за свідчувало його підтримку і відданість нац. відродженню України. 1932 О. із родиною пересідав до *Варшави*, де заклад антикварну книгарню. Місце смерті О. достеменно не відоме: варшавське гетто або концтабір *Заксенгаузен*.

Літ.: *Вальо М.* Видавничі діяльність Я. Орєшнікова в контексті українського національного відродження. В кн.: *Українська періодика: Історія і сучасність: Доповіді та повідомлення Третьої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції: 22—23 грудня 1994 р.* Львів, 1995; *Пшеничний Є.* Яків Орєшніков і його видавничі діяльність. В кн.: *Сарєвська історія та культура в Україні: Матеріали конференції: Київ, 8—9 грудня 1994.* К., 1995.

М. Вальо.

ОРЄШНІКОВ Олександр Васильович (09.09.1855—03.06.1933) — нумізмат, сфрагіст і геральдист, чл.-кор. АН СРСР (з 1928), Н. в м. *Москва* в купецькій родині. Систематичної освіти О. не одержав, навч. самотужки і став одним із найосвіченіших людей свого часу. З дня заснування *Історичного музею в Москві* 1883 і до останніх днів працював у ньо-

му на посадах наук. співробітника, завідуючого фондами і завідуючого відділом нумізматики. Автор більше 130 наук. праць. Поділяв свої інтереси поміж антич. й давньорус. нумізматикою. Досліджував монети і грошовий обіг *античних держав Північного Причорномор'я*, давньорус. монети кінця 10 — поч. 11 ст., печатки і родові знаки *Рюриковичів*, а також медалі. О. розглядав нумізматику як галузь джерелознавства, залучав до нумізматичних досліджень писемні й археол. джерела, що було новаторством у кінці 19 ст.

П. у м. *Москва*.

Праці О. зберегли наук. значення до наших днів.

Праці: *Русские монеты до 1547 г.* М., 1896; *Денежные знаки домонгольской Руси.* М., 1936.

Літ.: *Арихонский А.В.* Памяти А.В. Орєшнікова. В кн.: *Нумізматический сборник*, т. 1. М., 1955.

М.Ф. Котляр.

ОРЖИЦЯ — с-ще міськ. типу *Полтавської області*, райцентр. Населення 4170 осіб (1990).

Відома з 1640-х рр., входила до володінь *І.Вишневецького*. З 1648 О. — сотенне містечко *Кропивнянського полку*. З утратою статусу сотенного містечка 1658 включена до *Горошинської сотні Лубенського полку*. 1781—96 — у складі *Хорольського пов. Київського намісництва*, 1796—1802 — *Малоросійської губернії*, а з 1802 — *Лубенського пов. Полтавської губернії*.

1968 О. зараховано до категорії с-щ міськ. типу.

В О. діють комбикормовий з-д, торфопідприємство.

Уродженцем О. є укр. кобзар і лірник *Архип Никоненко* (р. н. невід. — 1855).

Літ.: ІМіС УРСР: *Полтавська область*. К., 1967.

О.Г. Бажан.

ОРЖІВ — с-ще міськ. типу Рівненського р-ну *Рівненської області*. Розташов. при впадінні р. *Устя* в р. *Горинь*, за 20 км від обласного центру. Залізнична станція. Населення 4,2 тис. осіб (2001).

На території сучасного О. археологами виявлено залишки поселень *милгородської культури* (7—4 ст. до н. е.).

Поселення О. виникло на поч. 16 ст. 1629 в селі налічувалося 80 *даль*, мешкало бл. 400 осіб. Село входило до *Клеванської волості Луцького пов. Волинського воєводства*. Після *«Вічного миру» 1686* поселення залишилося в складі *Речі Посполитої* і належало до *Клеванського ключа князів Чортотрійських*. У 2-й пол. 18 ст. тут був створений *філварок*.

У 19 ст. О. входив до складу *Ровенського пов. Волинської губернії*.

На поч. 1890-х рр. в О. засновано *деревообробне підприємство «Товариство технічної розробки лісових виробів»*. Відтоді історія поселення тісно пов'язана із розвитком місц. деревообробних підприємств. На поч. 20 ст. тут діяли *лісопильня, фанерна і паркетна фабрики*.

За даними першого *перепису населення європейського 1897*, в О. налічувалося 1354 мешканці. На 1913 населення зросло до 1578 осіб. 1915 у зв'язку з військ. діями *деревообробні підприємства в О. були закриті*.

Упродовж 1918—19 О. *почергово* займали ворогуючі сили: *більшовицькі частини* (січень 1918, червень 1919), *австро-нім. війська* (лютий 1918), *війська Директорії Української Народної Республіки* (грудень 1918). У серпні 1919 село окупували польськ. війська, а в липні 1920 зайняли підрозділи *Першої Кінної армії*. За умовами *Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* О. увійшов до складу *Польщі*.

18 вересня 1939 в О. вступили *рад. війська*. Від 1940 почала діяти *сілсь. рада*; село увійшло до складу *Клеванського р-ну*.

У роки *Великої вітчизн. війни* Рад. Союзу 1941—45 О. був *окупований нім. військами* з липня 1941 до 31 січня 1944. У цей час в *Оржівському лісі* діяв пункт зв'язку («*маяк*») партизан. загону *Д.Медведєва*.

1959 О. було зараховано до категорії с-щ міськ. типу.

У післявоєнний час відбудовано *деревообробні підприємства* (від 1944 — *комбінат*; нині *ВАТ «Оржівський деревообробний комбінат»*). 1949 створено *колгосп «Шлях до комунізму»* (від 1955 — «*Зоря комунізму*»).

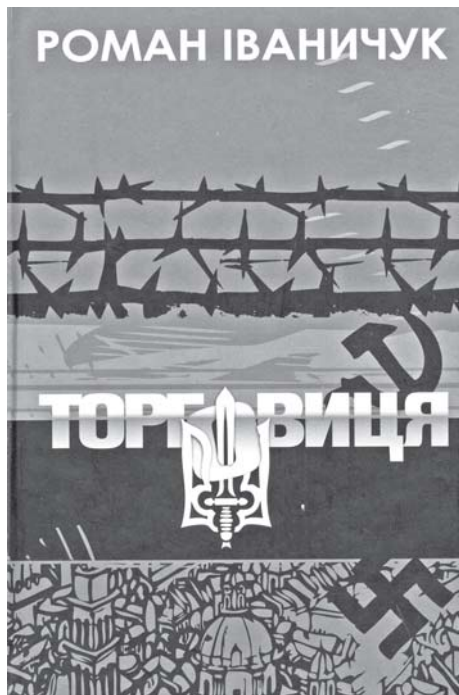
Гасло про Я. Орєшнікова в «Енциклопедії історії України»

арідник, який наводив страх на десятки поколінь дітей; за липовим клечанням під образами причаївся дух мольфара, який умів розганяти грозу і відвертати град; з кутків визирають добрі чугайстри і мавки, що присипляли дітей і дарували людям добрі сни.

За сволюком, під самою стелею, — капшук зі старим тютюном, крихка від диму й часу книга «Сонник», видана коломийським видавництвом Оренштайна; у «Соннику» — листи Фарбаєвого діда, які він продиктував письменним жовнірам на сербському фронті, підписані трьома хрестиками...»¹⁰

До постаті знаного коломийського видавця, письменник звернувся вже на схилі своїх літ у знаковому для Коломиї та її мешканців романі «Торговиця» (2012), який містить чимало автобіографічних сюжетів. Тут у художній формі вже досить виразно схарактеризовано Оренштайна як одного з небагатьох (як на описувані події) фігурантів українсько-єврейської взаємодії та його заслуги перед українською культурою: «...українці не бойкотують видавця Якова Оренштайна через те, що він єврей, друкують у нього й купують просвітянські книги, ще й називають патріотом»¹¹.

А що 1990-ті закарбуються у пам'яті передусім коломийських краєзнавців як літа успішного пошуку історичних джерел з історії Коломиї та повернення із забуття сотень імен і прізвищ коломийців, таврованих

комуністичним режимом як «ворогів народу» та «українських буржуазних націоналістів», то показовою, на мою думку, є згадка про Оренштайна та його рідних, а також трагедію єврейства під час Другої світової війни на сторінках лише формально «советського» (травень 1991 р.) науково-популярного бюлетеня музею історії «Літопис коломийський»:

«5 тисяч карбованців у фонд розвитку музею історії міста Коломиї передала пані Ціля Кремер (Оренштайн)!

Вельмишановна пані Ціля Кремер!

Ми глибоко схвильовані Вашим патріотичним поступком, Вашою великою любов'ю до Коломиї, міста в якому Ви народились і в якому

¹⁰ Роман Іваничук, *Твори в трьох томах*, Том третій: Місто. Повісті. Новели, Київ 1988, с. 395–396.

¹¹ Роман Іваничук, *Торговиця: роман*, Київ 2012, с. 80.

пережили тяжкий період в історії єврейського народу в часі фашистської окупації України.

Передані у фонд розвитку музею історії міста Коломиї 5 тисяч карбованців — це перша спонсорська допомога нашому музею. Таке не забувається! Ваш внесок — це ще одне підтвердження того, що Ви належите до славної родини Оренштайнів, котра в часі чужоземної окупації робила дуже багато, щоб в душах українців «не вмерла Україна», видаючи українські книжки.

Бажаємо Вам міцного здоров'я, довгих щасливих років життя! Щиро дякуємо за пам'ять і любов до Коломиї...»¹²

У публікації йшлося про спонсорську допомогу музеєві, що її надала Оренштайнова небога, донька Мозеса (Мойсея) Оренштайна (1898— ?) (у заміжжі — Кремер) Ціля, яку врятував від загибелі в Коломийському гетто українець, член ОУН (Б) Йосип Кічак, директор коломийської друкарні (оскільки в Якова Оренштайна були тільки сестри, припускаю, що

Коли верстався „Літопис...“

**5 тисяч карбованців
у фонд розвитку музею історії
міста Коломиї
передала пані Ціля Кремер
(Оренштайн)!**

ВЕЛЬМИШАНОВНА ПАНІ ЦІЛЯ КРЕМЕР!

Ми глибоко схвилювані Вашим патріотичним поступком, Вашою великою любов'ю до Коломиї, міста в якому Ви народились і в якому пережили тяжкий період в історії єврейського народу в часі фашистської окупації України.

Передані у фонд розвитку музею історії міста Коломиї 5 тисяч карбованців — це перша спонсорська допомога нашому музею. Таке не забувається! Ваш внесок — це ще одне підтвердження того, що Ви належите до славної родини Оренштайнів, котра в часі чужоземної окупації робила дуже багато, щоб в душах українців «не вмерла Україна», видаючи українські книжки.

Бажаємо Вам міцного здоров'я, довгих щасливих років життя! Щиро дякуємо за пам'ять і любов до Коломиї, за допомогу музею історії міста.

Колектив музею історії міста Коломиї.

¹² Коли верстався «Літопис...», «Літопис коломийський», відп. ред. М. Арсак, Коломия 1991, ч. 1, с. 11.

Оренштайнів батько — Саул міг мати брата, а той — сина, який доводився б Цілі батьком, а Якову — двоюрідним братом). Приблизно з цього часу тільки лінивий коломиєзнавець не згадував конструктивної ролі Оренштайна в коломиїському видавничому русі, а отже — і в загальноукраїнському культурному контексті (насамперед це Степан Андрієшин, Микола Васильчук, Валерій Ковтун, Микола Савчук та інші). Тому певним підсумком тогочасного розуміння Оренштайнової місії для розвитку української культури стала газетна публікація 1996 року директора музею історії м. Коломиї Михайла Арсак: «Українська видавнича справа на західноукраїнських землях ще мало досліджена, але можна говорити про вагомість і великий внесок в її розвиток, зокрема в Коломиї, єврейського друкарства. Феноменом у цій справі називають Якуба Оренштайна.

Якуб Оренштайн, 1875 року народження, єврей, ввійшов в історію як український видавець, засновник і власник «Української накладні». Вагомо спричинившись до поширення тогочасної української літератури і літературно-критичних матеріалів, він збагатив ще й інші галузі видавничої справи в Коломиї»¹³.

Щоправда, такі оцінки не довго тішили краєзнавчий загал, адже 1998-го у Львові побачив світ каталог виставки «*Яків Оренштайн — феномен української видавничої справи*»¹⁴, яку влаштували у Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України. Змістова частина цього видання й спричинила низку критичних зауважень до його упорядників. Їх озвучив коломиїський краєзнавець і колекціонер Іван Вишиванюк:

«По-перше, в каталог слід було внести всі відомі книжки, які видав Яків Оренштайн, а ті, які зберігаються в фондах (ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. — І. М.), детальніше описати, зокрема дати друкарню, формат та коротку характеристику книжки, а не давати на дві сторінки список віршів, надрукованих у «Народному декляматорі».

По-друге, згадуваний уже «Народний декляматор» слід було помістити першим, оскільки він не має жодного стосунку до «Загальної бібліотеки». «Народний декляматор» з'явився 1903 р., а саму серію книжок Я. Оренштайн став видавати 1909 р., про що писала тодішня українська й польська преса. На мою думку, саме з початком «Загальної бібліотеки» з'являється «Галицька накладня».

По-третє, якщо вже говорити про якийсь феномен в українській видавничій справі, то таким радше можна вважати друкарню та видавництво М. Білоуса в Коломиї, яка працювала від 1864 р. до 1914 р. До речі,

¹³ Михайло Арсак, *Феномен Якуба Оренштайна*, «Галичина», Івано-Франківськ 1996, 28 лютого.

¹⁴ *Яків Оренштайн — феномен української видавничої справи* [каталог виставки до 120-річчя від дня народження], уклад. Олена Канчалаба, Іван Гречко; авт. вступ. ст. Марія Вальо, Львів 1998, 94 с.

Я. Оренштайн запозичив доволі багато ідей, наприклад, «Народного декляматора» зі «Сборника деклямацій», серію переписних листків «Гайдамаки» з білоусівського видання «Гайдамаків» Т. Шевченка з ілюстраціями О. Сластіона, які свого часу наробили багато галасу в галицькій пресі. Зрештою, і самі «Гайдамаки» було пізніше перевидано Яковом Оренштайном у Берліні.

До речі, в каталозі ні слова не згадано про те, що Я. Оренштайн прислужився польському книговидавництву, видаючи книжки польською мовою. Можливо, він видавав і єврейською мовою.

Взагалі «феномен українського книговидавництва» добре тримав руку на пульсі часу. Щойно в Коломию ввійшли російські війська, Я. Оренштайн видає книжку В. Саводникова «Краткій курсь исторіи русской словестности». А щойно повертається влада австрійська, щоб згладити свою «українську» діяльність, він видає поштову картку з видом Коломиї, на якій зображено, як австрійські улани виловлюють на ринку москалів.

Четверте. Стосунки Оренштайна з Лесем Гринюком, як пише в своїй книжці «Спалах блискавки» упорядник Василь Гринюк, досі не вивчені. Одні стверджують, що керівник видавництва «Галицька накладня» постійно залучав до роботи Леся Гринюка і давав йому засоби до життя, інші заявляють, що видавець нажився на хворій людині. А коли письменник помер, то Оренштайн приїхав фірою і забрав у нього з дому всі рукописи, листи, документи і книжки.

Напевно, через сором'язливість упорядники та автор вступної статті не згадали про стосунки Я. Оренштайна з «Просвітою». Хочу навести тільки один приклад: за невиконання договірних зобов'язань з розповсюдження книжок Я. Оренштайн, з яким товариство уклало торговельну угоду ще 1923 р., зажадав векселів на 5 тисяч доларів. Коли ж «Просвіта» упродовж трьох років не змогла сплатити заборгованість, Оренштайн у примусовому порядку почав стягати відсотки від прибутку з будинку товариства у Львові. 1931 р. борг без відсотків становив 200 тисяч злотих — великі, як на той час, гроші. Якби не допомога тодішніх українських установ, товариств та особисто митрополита Андрея Шептицького, «Просвіта», певно, пішла б з торбами. Причина ж невиконання «Просвітою» своїх зобов'язань є темою окремої статті.

Крім того, не бачу сенсу подавати в даному каталозі книжки інших видавництв, з якими, як зазначено, співпрацював Я. Оренштайн, адже йдеться про власне видавництво.

І наостанок — Я. Оренштайн був перш за все підприємцем, який переслідував свої власні інтереси, тим більше ніде в пресі не згадано ім'я Я. Оренштайна як жертводавця. Так, він видавав книжки української та світової класики, поштові картки, які певною мірою прислужилися до підняття духу українського народу. Зрештою, Коломия більш ніж належно віддала шану Якову Оренштайну, перейменувавши одну з вулиць міста його

ім'ям. Але мені дуже прикро від недоброякісної праці науковців, що співають панегірики будь-кому, лиш би посприяв спонсор»¹⁵.

Не ставлячи собі за мету аналізувати всі «за» і «проти» цих зауважень, зазначу: більшість з них з огляду на здобутки коломиїського краєзнавства кінця 1990-х більш-менш аргументовані, але одночасно — й дискусійні (у частині лояльностей до окупаційних режимів). Натомість звинувачення Оренштайна як підприємця-видавця, який лише шукав зиску зі своєї праці, є поодиноким суб'єктивним баченням автора цієї замітки, що не знайшло відображення, наприклад, в інших публікаціях.

Завершуючи короткий огляд «розуміння» Оренштайна та його видавничого чину, мушу згадати й власні публікації різних років (1996, 1999, 2003, 2007 і 2013), присвячені спробам визначити місце і роль видавця у коломиїському видавничому процесі, позиціонуванні в складних хитросплетіннях міжнаціональних відносин у Галичині, справи змалювати його етнополітичний портрет, а також білим плямам» його біографії¹⁶. Саме на підставі їх «прочитання» окремі дослідники, по суті, компілятивно «вибудували» Оренштайнів образ (штрихів із життєпису і внеску в українську справу) — «неукраїнця, якому вдячна Україна»¹⁷. Це, звісно, цікаві й багатонадійні попу-

¹⁵ Іван Вишиванюк, *Такий уже й феномен з Оренштайна...*, «Коломиїський вісник», Коломия 1999, 7 жовтня, ч. 90, с. 3.

¹⁶ Див. мої публікації: *Коломия як видавничий центр західноукраїнської провінції*, «Бібліотечний вісник», Київ 1996, № 6, с. 24–26; *Загадка Якуба Оренштайна*, «Бібліотечний вісник», Київ 1999, № 2, с. 46–47; *Видавець Яків Оренштайн і проблема міжнаціональних відносин у Галичині*, Коломия 2003, 64 с.; *Оренштайновий світ України*, «І», ч. 48; Гебрейський усе-світ Галичини, Львів 2007, с. 94–138; Іван Монолатій, «Український джентльмен західноєвропейського покрю і жидівської національності»: штрихи до етнополітичного портрета видавця Якова Оренштайна, «Judaica Ukrainica», vol. 2, Kyiv 2013, с. 155–189.

¹⁷ Олександр Колянчук, *Яків Оренштайн (1875–1944). Видатний український книговидавець єврейського походження*, «Український альманах», Варшава 2014, с. 275–279; *Оренштайн Яків (Якуб)*, [у:] Ярослав Радевич-Винницький, *Неукраїнці, яким вдячна Україна*, Львів 2015, с. 406–411.

Вулиця Я. Орешитайна в Коломиї

ляризаторські кроки до правди про цю постать, яким усе ж таки бракує нових наукових фактів біографії та їх усебічної інтерпретації.

Інший зріз проблеми — «вписування» Оренштайна в масову свідомість пересічних українців. Зокрема не вистачає лише твердити про видавця як «незаслужено невідомого», «великого галичанина», його «повернення» і «входження в історію», що й трапилося у регіональних ЗМІ напередодні «чергового» ювілею¹⁸.

Щоправда, невідрадний стан справ з розумінням Оренштайнової місії в сучасній єврейській спільноті України увиразнює погляд відомого ізраїльського соціолога Іллі Лур'є: «В Украине ... евреи в массе своей не обращаются к украинской культуре. Есть отдельные любопытные, но периферийные в общем контексте имена. Например, Яков Оренштайн из Коломны — один из крупнейших украинских издателей первой половины XX века и, вообще, патриот украинской идеи, третируемый польской властью. Наверное, больше, чем Оренштайн, никто не сделал в те годы для популяризации украинской книги, но для соплеменников это все-таки маргинальная фигура»¹⁹.

Простеживши розуміння Оренштайна в українському контексті, бачимо фігуру «іншого», яка насамперед є значущою для розуміння життєпису протагоніста: не лише через свою величину, історичну роль чи популярність, а й контрверсійність та нетиповість його символічної фігури. Тож мусимо перейти до спроби написати його наукову біографію — звичайної людини та видавця.

Отже, головний герой моєї оповіді, видавець та книготорговець Яків Оренштайн, народився 25 лютого 1875 р. в Коломиї. Він був п'ятою дитиною в багатодітній родині коломийських Оренштайнів — Саула Оренштайна та Альте-Міріям з дому Готлібів. Перед ним народилися Сура, Діна, Рухель, Фейга, Хая, а після нього — Естер, Діана, немовля жіночої статі без імені, Регіна та єдиний брат Авраам. Ким були батьки Якова, сьогодні з'ясувати майже неможливо, як і те, чи були вони мешканцями власне Коломиї, або якщо і були, то з якого часу. А що прізвище батька майбутнього видавця носило чимало тогочасних єврейських сімей, то нині немає достатніх доказів, що коломийські Оренштайни були споріднені з родинами знаних бродівських, жовківських та львівських рабинів Орнштайнів-Брауде. Як свідчать документи, матір Якова — Альте-Міріям походила з містечка Кут (нині — смт у Косівському районі Івано-Франківської обл.). Про батька майбутнього видавця відомо лише, що він торгував у Коломиї книжками та папером.

¹⁸ Леся Тугай, *Повернення легендарного Оренштайна*, «Галичина», Івано-Франківськ 2015, 26 лютого, № 29–30, с. 8.

¹⁹ Ілля Лур'є, *Мы пойдём... каким путем?*, <http://www.hadashot.kiev.ua/content/my-poydem-kakim-putem> Дата звертання: 05.09.2015 р.

Про роки Оренштайнового дитинства, або ж його освіти, сьогодні достеменно невідомо. Він міг навчатися у Коломийській гімназії приблизно від 1885 р. (маючи за плечима традиційну єврейську освіту, здобуту в хедері або іншому приватному навчальному закладі коломийської єврейської громади). А що навчання у гімназії тривало вісім років, то, ймовірно, закінчити її 1893-го. Однак натепер у спеціальних звітах про освітню діяльність Коломийської гімназії за 1885–1893 рр., які містять і перелік її вихованців, згадок про майбутнього видавця немає. Тож цілком можливо, що Оренштайн міг навчатися у коломийській школі фундації Гіршів, загальний курс навчання в якій був розрахований на чотири роки і відповідав чотирьом вищим класам гімназії. Досі не виявлено документальних джерел, котрі підтвердили б припущення, що майбутній видавець навчався у Львівському чи Віденському університетах.

Про перші два десятиліття життя – роки становлення майбутнього видавця теж немає свідчень. І лише 1898-го його прізвище знову з'являється у доступних нині документах. Зокрема 18 жовтня коломийський окружний начальник повідомляв єврейську віросповідну гміну в Ряшеві, що Оренштайнове одруження не викликає заперечення з політичних міркувань. Достеменно невідомо, чи стосувалася ця довідка того, що Я. Оренштайн відбував військову службу в Коломиї чи Ряшеві. На користь гіпотези, що молодий Оренштайн відбував військову службу саме в Ряшеві важливим є й той факт, що вже за кілька місяців – 26 травня 1899 р. після попередніх зашлюбін у коломийській головній синагозі він одружився з Хаєю-Розою Адлер (народилася 11 грудня 1875 р.). Її батьки – Маєр Адлер та Ханні Гербстманн були ряшівськими євреями. Як довго Яків мешкав у Ряшеві, встановити майже неможливо, однак той факт, що 11 березня 1901 р. саме тут народилася перша дитина подружжя, підтверджує його більш-менш постійне життя у цьому місті. А вже згодом – у Коломиї – у подружжя народилися син Йосиф (Юзеф) (3 грудня 1907 р. – дата, не підтверджена документально; це скоріш за все був 1902 або 1903 рр.) та донька Аделя (Аделіна) (помилкова дата – 28 лютого 1909 р., насправді – 20 березня 1904 р.). Імена Оренштайнових дітей (на противагу іменам його сестер і брата) загалом підтверджують дилему галицьких євреїв початку 20–30-х років ХХ ст. – від асиміляції через акультурацію до колонізації.

Тепер невідомо, які були причини того, що приблизно на межі 1901–1902 років Оренштайн знову опиняється у Коломиї, адже до того часу він мешкав у Ряшеві, де й народилася його первістка Регіна. Незаперечним фактом є лише те, що вже в перші роки нового, ХХ сторіччя, він розпочинає займатися видавничою справою: спочатку як бізнес-партнер заможних коломийських євреїв, які використовували друкарський верстат, заробляючи так на прожиття.

Перші Оренштайнові друки з'явилися у Коломиї спільно з Е. Х. Хаєсом. Не маючи власної технічної бази, він користувався підтримкою місцевих

єврейських книготорговців. Такий своєрідний «старт» свідчить про певний патронажно-клієнтальний характер видавничої справи Оренштайна. Так, зокрема, відомою стала серія поштівок 1900-х років «*Karpaty-Karпати*», видана накладом Оренштайна та Е. Х. Хаеса. Щоправда, вже за якийсь час Оренштайн уже сам пропонує поліграфічні послуги.

Самостійну видавничу діяльність Оренштайн розпочав 1902 р.: у лютому надрукував першу серію (16 чорно-білих поштівок), у квітні – другу, в серпні – третю. Окрім цього, враховуючи великий попит на поштівки першої серії, влітку того ж року Оренштайн видав другу серію (12 чорно-білих поштівок). Разом у двох серіях 1902 р. підприємець репродукував 28 чорно-білих ілюстрацій Опанаса Сластіона до Шевченкових «*Гайдамаків*».

Шукаючи себе як повноцінного видавця, а також починаючи реалізувати «український проект», Оренштайн 1902 р. видає щонайменше дві серії поштівок, розпочинаючи таким робом свою велику просвітницьку місію. Особливе місце серед них належить поштівкам із зображеннями діячів України з княжих часів до початку ХХ ст. Наступного 1903-го, визначального у біографії Оренштайна, до скарбниці української філокартії він вніс ще дві серії кольорових поштівок з ілюстраціями до творів Миколи Гоголя. І далі впродовж «коломиїської» доби свого видавничого чину він видавав серії поштівок на різну тематику (нині відомо 745, зокрема 520 чорно-білих, 192 кольорові та 87 одноколірних поштівок), витворивши культурний феномен коломиїської філокартії.

«Хрестоматійним» на позначення старту Оренштайнової книговидавничої одісеї (не маючи впродовж 1902–1913 рр. власної друкарні) є 1903 р. «Першою ластівкою» книговидавничого чину Оренштайна став «*Народний Декламатор*» – 320-сторінковий збірник українських поезій. Одночасно він надрукував власним накладом кольоровий «*Географічний атлас*» Мирона Кордуби (24 головні мапи та 11 «побічних»), «*Коляди й щедрівки*», кольорову серію книжечок для дітей «*Образкові книжки*», а також спільно з Кирилом Трильовським три «*Січові співаники*».

Вочевидь на початок Оренштайнової діяльності (який паралельно з виданням книжкової продукції українською мовою з 1903 р. за якийсь час заснував випозичальню книжок і книгарню) мав добрі відгуки серед сучасників. Зокрема правила «*Wypożyczalni Naukowej J. Orensteina w Kōtomyi*» передбачали три платні абонементи: белетристики (повісті, поезії, драми), науковий та «мішаний» (частина книжок белетристики, частина наукового); поза Коломиєю доступні були лише абонементи белетристики та «мішаний». Найбільше в цій випозичальні було видань для дітей і белетристики польською мовою.

Оскільки, починаючи від 1903 року, Оренштайн активно шукає той «свій» видавничий проект, у якому б перепліталися його фінансові, етнічні та культурні зацікавлення, знаковим стало започаткування 1904 р. спільно з

Е. Х. Хаесом польськокомовної книжкової серії *«Ilustrowana Powszechna Biblioteka dla młodzieży»*. У цій серії з'явилися польською повість Ю. Крашевського *«Хрестоносці»*, *«Театр в альтанці»* Ч. Бардовського, *«Казки»* Г.-Хр. Андерсена, *«Байки»* Ж. Лафонтена, *«Незвідані шляхи Господні»* Т. Гофмана, а також збірник японських казок. Принципово важливо, що Оренштайн у своєму прагненні знайти власну «нішу» на видавничому ринку Галичини мав попередників з-поміж польських видавців. До того ж він знав не лише тогочасні дешеві україномовні серії видавництв *«Просвіта»* та *«Общества імени Михаїла Качковського»*, а й про задуми Івана Франка про його *«Міжнародну бібліотеку»* та інші книжкові серії Каменяра.

Сьогодні важко віднайти ту хронологічну межу, після якої можна впевнено говорити про практичну реалізацію Оренштайнових намірів видавати власну книжкову серію. Адже вже працюючи якийсь час на видавничій ниві, Оренштайн переслідував ідею підприємства, яке б видавало періодичні й неперіодичні видання, оплачувало їхній тираж (наклад). Разом з цим поодинокі свідчення його сучасників виказують факти передусім Оренштайнового фінансового зацікавлення.

Ідею «українського проекту» Оренштайн практично реалізував, започаткувавши книжкову серію *«Загальна бібліотека»*. У цьому контексті важливим є повідомлення львівського часопису *«Діло»*, опубліковане 19 червня 1909 р., адже від орієнтації на українсько-галицьке літературне і культурне середовища й мав залежати видавничий успіх Оренштайна.

Видавничі засади Оренштайн оприлюднив у післямові до першої книжечки серії — праці Богдана Лепкого *«Начерк історії української літератури»* (1909), зазначаючи, що *«...не щадить «Галицька накладня» ні гроший, ані труду, щоб дати широким верствам добрі а дешеві книжки з всіляких областей літератури та знання. Молодіж, старші люди і діди, селяни, міщани і духовні рільники й урядники, словом кождий Українець знайде ту згодом підходячу лектуру. Видавництво постараєть ся добути на світ божий не одну забуту, або тяжко доступну українську книжку, а разом з тим заповнить не одну з тих численних прогалин, особливо на полі популяризації наук, які так дошкульно а довго ми відчували. До тої праці «Галицька накладня» зєднала собі гурт молодих українських учених, які певно не пожалують праці для такого похвального діла. Їх кличем буде: подати як найширшим верствам українського народу добутки загальної культури та викликати серед них охоту дальшого, невпинного поступу, по словам незабутнього Тараса: І чужому научайтесь, свого не цурайтесь» (оповідь третя, с. 97).*

Власне з цього часу й розпочинається історія найвідомішого та найуспішнішого бізнес-проекту Оренштайна — видання *«Загальної*

бібліотеки», щонайменше, як стверджували дослідники української діаспори, 113 томиків якої з'явилися друком у Коломиї до початку Великої війни 1914–1918 років. Згідно з підрахунками М. Вальо до 1915 р. вийшло майже 120 випусків *«Загальної бібліотеки»*. А що на обкладинках книжок з цієї серії містилася інформація про нумерацію томиків, авторів та упорядників цих видань, за моїми спостереженнями *de visu* в Коломиї упродовж 1909–1914 років надрукували 61 окреме книжкове видання українською, зокрема 21 – перекладів зарубіжних авторів. Поза *«Загальною бібліотекою»* в Оренштайновому видавництві до початку Великої війни надрукували такі окремі книжкові видання: *«Спис слів до латинських вправ для II. Кляси»* П. Мостовича (1912), *«Всесвітня Історія для висших кляс середних шкіл»* В. Закшевського (1912), *«Словарець до “Споминів до галлійську війну”»* Гая Юлія Цезара (1912), *«Оповідання з історії Австрійсько-Угорської держави»* А. Копистянського (1914) та інші.

Життєпис видавця в роки Великої війни має чимало лакун, зокрема невідомо, чи проживав він у Коломиї в 1914–1916 роках. Імовірно, що впродовж літа (кінець червня) 1916 р. – зими – весни (лютий – березень) 1917 р. Оренштайн в Коломиї не було (до міста він повернувся найпевніше як звільнений з російського полону австрійський громадянин уже після російської Лютневої революції 1917 р.). Відсутність видавця у Коломиї може пояснити його спроба ухилитися від військової служби, про що зазначено в документах служби розвідки 7-ї австрійської армії. Цей факт став «наріжним каменем» для пізніших обвинувачень, які висувала до видавця польська поліція у 1920-х роках у шпигунській діяльності на користь Росії під час Великої війни. Покликаючись на відсутні сьогодні матеріали польського військового гарнізону та повітової команди державної поліції у Коломиї, польська поліція стверджувала, що Оренштайн був австрійським шпигуном і зраджував Австрію на користь Росії. За час відсутності видавця у Коломиї його майно грабували і нищили, 24 лютого 1917 р. він за посередництва американського дипломатичного представника звернувся до правоохоронних органів російської адміністрації щодо розслідування цієї справи і відшкодування збитків. Однак ця заява залишилася без відповіді.

Незважаючи на складні обставини воєнного часу, видавець хотів порозумітися з російською окупаційною владою. Спершу намагаючись підкреслити свою лояльність до сучасної йому російської культури, а фактично переслідуючи економічний зиск, Оренштайн у роки війни опублікував (з поміткою «Коломеа. Издательство Я. Оренштайна») щонайменше кілька видань російською мовою (перші два, ймовірно, ще 1914-го): *«Очерки по истории русской литературы»* В. Саводика, *«Учебникъ всеобщей истории»* (части I: Древній миръ) П. Виноградова, а також ілюстровану *«Красную Шапочку»* (з приміткою «Кієвъ –

Коломея»). 26 квітня 1917 р. Оренштайн звернувся до начальника Коломийського повіту з проханням дозволити вибори управи єврейської общини і взяти під охорону всі справи, що стосуються місцевої єврейської громади. Цей епізод Оренштайнової біографії і дав почин його громадсько-політичній праці в коломийській громаді. Проте це не дало бажаних результатів: видавця так і не обрали головою єврейської общини, а нагнітання атмосфери несприйняття самого факту існування етнічного бізнесу єврейства тривало. Оренштайнові протести не мали бажаного для видавця ефекту. Справу затягувала місцева оціночна комісія, а тому ще 12 липня 1917 р. видавець безуспішно звертався до російського Тимчасового уряду та урядового комісара Галичини і Буковини. Тому вкотре головною темою його звернення було «неправне арештоване і вислане до Росії», а також свідчення видавця про те, що його майно в Коломії пограбували солдати 8-ї і 9-ї російських армій.

Воєнна доба була набагато прихильніша до політичних прагнень видавця. Травень – червень 1917 року був насичений подіями в його житті. 13 травня 1917 р. до складу спеціального комітету забезпечення коломиїців харчами включили й Оренштайна. Оскільки він користувався авторитетом у міській єврейській громаді, 20 травня видавця запропонували на посаду другого заступника голови зборів «всіх повнолітніх і до громади коломийської приналежних горожан», проти чого виступили місцеві поляки. Тоді ж євреї, які брали участь у цих зборах, на знак підтримки видавця демонстративно покинули ці збори. 27 травня його обрали одним з двох делегатів від місцевого єврейства на збори національних громад Коломії. Крім цього, у лихоліттях Великої війни Оренштайн втратив усе своє нерухоме майно, зокрема книгарню і придбану 1914 р. друкарню, тиражі виданих «Галицькою накладнею» книжок та поштівок, а також друків інших тогочасних видавництв українською та іншими мовами. Велика війна, яка ще тривала, а головно російські займанщини завдали видавцеві значних матеріальних збитків. Не раніше середини липня – на початку серпня 1917 р. він виїжджає з Коломії, залишивши там свою дружину з дітьми. Перед ним стояло головне завдання – знайти книготорговельні ринки поза Галичиною.

Перші відомості про перебування Оренштайна поза Коломиєю 1917 року датовані осінню – відомо, що 19 вересня видавець уже був у Відні, однак його проживання в австрійській столиці не було надто довге, адже вже в жовтні того ж року він опиняється вже в іншій європейській столиці – Берліні. Оренштайнові подорожі восени 1917-го, очевидно, були наслідком його контактів з представниками українських державних інституцій у Києві. До того ж видавець був знайомий з окремими київськими українцями ще до початку Першої світової війни і мав ділові стосунки зокрема з київськими книгарнями. А ще Оренштайн підкреслював, що його приймали на найвищому урядовому рівні, узгодили його програму українських видань,

серед яких були ґрунтовні праці з історії, літератури і мистецтва України, тому восени 1917 р. за домовленістю з українським урядом у Києві Оренштайн у Німеччині займався виданням українських книжок. Так, у видавцевій програмі українських видань зазначалися повне зібрання творів Т. Шевченка, романи Панаса Мирного, О. Кобилянської, І. Франка, драми В. Пачовського та ін.

Впродовж осені 1917 – зими, літа – осені 1918 років Оренштайн відвідував й інші німецькі міста – передусім Лейпциг та Вецляр, вивчаючи можливості німецьких друкарень у виданні україномовної продукції. На обкладинках тогочасних видань Оренштайна разом з вказівками на його коломийську *«Галицьку накладню»* містилися помітки *«Українська накладня»*. *Київ – Ляйпціг*», а також англійською – *«Winnipeg, Man. Ukrainian Publisheng»*. Найбільшим Оренштайновим здобутком 1918 р. в Німеччині стало видання творів Тараса Шевченка у трьох томах, а також поем Кобзаря.

До практичної реалізації намірів Оренштайна популяризувати здобутки української національної культури дійшло напровесні 1918 року, коли він поїхав з Німеччини до Києва (ймовірно, через Відень). Під час свого побуту в українській столиці Оренштайн налагодив контакти з київським видавництвом *«Друкар»*, яке було плеядою національно свідомих діячів української культури – тут зосібна працювали П. Зайцев, К. Широцький, Г. Голоскевич, Ю. Нарбут, С. Русова, В. Міяковський, М. Біляшівський, В. Модзалевський, а також надавав професійні поради, визначав видавничі плани *«Друкаря»*, запропонував кредит для друкування за кордоном українських книжок. Правда, через несприятливі зовнішні обставини спільному українсько-єврейському видавничому тандему 1918 р. вдалося небагато.

В цих умовах Оренштайна призначили представником Міністерства освіти – для реалізації видавничих планів 28 листопада 1918 р. йому видали спеціальне посвідчення МЗС Української держави – для поїздок до Галичини, Німеччини і Швейцарії. Досі не відомо про поїздки видавця у справах Міністерства освіти до вказаних у цьому документі країн, однак його дальше перебування у Києві було мінімальне – коли на початку 1919 р. більшовики зайняли українську столицю, зв'язок між Оренштайном та київськими видавцями обірвався. Як показують нечисленні документи того часу, що стосуються Оренштайна, з початком 1919 року він постійно подорожував у пошуках кращої долі для свого підприємства – між Києвом, Станиславом, Коломиєю, Віднем та Берліном. Так, на початку 1919 р. видавець міг приїхати з окупованого більшовиками Києва спочатку до Галичини (Станиславова і Коломиї), а потім у лютому виїхати через Відень до Берліна. Шлях до австрійської столиці пролягав спочатку через Стрий на Закарпаття, а вже потім через Угорщину, до Відня. У Відні Оренштайн міг зупинитися на довший час,

оскільки в німецькій столиці видавець опинився тільки наприкінці літа і був там до жовтня 1919 р.

З-поміж друків 1919 року найвідомішими є видання творів Т. Шевченка: *«Гайдамаків»*, *«Кобзаря»*, а також перших двох томів *«Повного видання творів Тараса Шевченка»* з поміткою «Коломия; Вінніпег; Київ; Ляйпціг». Крім цих видань Оренштайна, практично реалізованих 1919-го, найбільшим успіхом тішилися Шевченкові *«Гайдамаки»* – видання тиражем три тисячі примірників, з портретом Т. Шевченка роботи троюрідного небіжа Т. Шевченка Фотія Красицького, у полотняній оправі з гарним орнаментом і написом роботи Володимира Січинського, з'явилося у берлінській друкарні Карла Сабо. Сьогодні, мабуть, ніхто не розгадає тих мотивів, які підштовхнули Оренштайна до видання Шевченкових *«Гайдамаків»*. Їхнє підґрунтя – комерційний зиск від продажу вишуканого видання цього знаменитого твору Кобзаря. Ваги цьому виданню додавав і той факт, що видання 1919-го *«Гайдамаків»* з ілюстраціями О. Сластіона вперше стало довершеним у поліграфічному сенсі. Тож берлінське видання 1919 року стало третім і найкращим у книговидавничому літописі *«Гайдамаків»*.

У цей час подорожі видавця не обмежувалися лише Берліном (де він мешкав і мав склад готової продукції), а постійне чування його над контактами з друкарями Вецляра і Лейпцига потребувало безпосереднього контролю над виготовленням книжок. Власне з цим саксонським містом пов'язане даліше (після коломиїської *«Галицької накладні»*) видання Оренштайнової *«Загальної бібліотеки»*, томики якої порівняно з виданнями «коломиїської» доби відрізнялися технікою друку та оформленням. За моїми підрахунками de visu на початку 1920-х років у «новій» серії *«Загальної бібліотеки»* Оренштайн видав 66 окремих книжечок українською, зокрема сім – перекладів зарубіжних авторів.

«Проукраїнське» реноме видавця-єврея давало йому можливість зберігати і підтримувати взаємини з офіційними установами незалежної України за кордоном, інтегруватися у справи військового характеру. Зокрема Оренштайн у серпні – вересні 1919 р. за дорученням посла УНР у Німеччині Миколи Порша закуповував літаки для потреб Повітряного флоту УНР.

Наприкінці 1919 р. Оренштайн далі перебував у Німеччині, зокрема в Берліні, адже в січні нового, 1920-го, він кореспондує з німецької столиці як винаймач кімнати в готелі. Не маючи сталого помешкання у Берліні, видавець впродовж лютого – березня 1920 р. відвідував Лейпциг, а також Франкфурт-на-Майні та Нюрнберг. У цих німецьких містах, знаних своїми друкарськими традиціями, він шукав імовірних бізнес-партнерів для видання української книжки. Правду кажучи, сьогодні поки що мало відомо, чи вдалося Оренштайнові заручитися чиеюсь підтримкою – фінансовою чи технічною. І далі у травні та липні цього року видавець безпосередньо мешкав

у берлінському готелі, займаючись пошуками як авторів його друків, так і поліграфічної бази видавництва.

Оренштайнові пошуки закінчилися, очевидно, ще 10 травня 1920 р. оформленням «вступного» контракту з Посольством УНР у Німеччині про передачу йому приміщення у Берліні для потреб його видавництва — на Курфюрстенштрассе, 83. Остаточну угоду про передачу видавцеві приміщення Посольства УНР у Німеччині для видавничих потреб Я. Оренштайн як радник посольства і Р. Смаль-Стоцький як уповноважений дипломатичної установи підписали 11 серпня, покликаючись на вже чинні контракти від 10 травня і 7 серпня 1920 р. Оскільки Оренштайн володів багатьма українськими книжками, які він надрукував у Німеччині до цього часу, однак з огляду на складну зовнішньо- і внутрішньополітичну ситуацію довкола українських Визвольних змагань він не міг транспортувати свої друки в Україну, полагодити цю справу взявся С. Петлюра. Зокрема 18 травня 1920 р. службовець українського посольства в Берліні повідомляв видавця, що всі книжки, які він надрукував, мусять бути готові до транспортування в Україну. Йшлося про відправлення до Києва п'яти вагонів друкованої продукції. Саме тому видавець тоді ж вирушив в Україну для того, щоб не лише самому переконатися в доцільності таких кроків української влади, а й стати своєрідним гарантом недоторканності свого майна. Щоправда, поїздка не принесла бажаних наслідків, тож у липні 1920 р. він знову оселився в Берліні, займаючись налагодженням власної книговидавничої справи.

1920 р. в Німеччині з'явилися друком знакові для «Української накладні» видання, що продовжили Оренштайнові видавничі шевченкіану й, почасти, започаткували франкіану. З цього часу можна говорити про початок офіційного видавничого літопису Оренштайна, адже «Українську накладню» зареєстрували в Берліні в торговому реєстрі 15 вересня 1920 р. Це рішення опублікували в додатку до головного торгового реєстру до «Німецького імперського бюлетеня» і «Прусського королівського бюлетеня» 23 вересня 1920 р. з приміткою «щодо Українського видавництва», яким, згідно з цими офіційними записами, керували Оренштайн та Самуель Тауб. «Реєстраційна формула» нового видавництва повторювала відому відозву, яку видавець у вересні 1920 р. розіслав українським установам і діячам Галичини та Європи, в якій повідомлялося, що «Українська накладня» займатиметься не лише українською видавничою справою, а й розпродажем творів українського письменства, мистецтва, музики і загалом усієї україніки, хоч де б вона з'явилася у світі: *«Стоваришення буде займатися з одного боку накладною українською справою — з другого ж вестиме розпродажу українських творів письменства, мистецтва й музики — і загалом усієї Україніки, які де тільки появилися у світі. Це підприємство постало під натиском*

українських культурних кол та наслідком потреби й необхідності, щоб, нарешті, і продукти українського духа стали відомі в Німеччині і Осередній Європі та щоб їх можна було набути на книжковому ринку. Провід товариства спочиває в досвідних і відповідальних фахових руках» (оповідь п'ята, с. 190–191).

Враховуючи цю обставину, стає зрозумілою Оренштайнова поїздка до Північної Америки – у Канаду і США, адже видавець прагнув практично демонструвати своє прихильне ставлення до українців і, безумовно, як крупний підприємець, ким рухала насамперед матеріальна зацікавленість, він намагався налагодити свою працю не лише в Німеччині. Про Оренштайнові плани поїхати до Нового Світу свідчить і тогочасне повідомлення представника українського уряду в Берліні Євгена Левицького від 4 лютого 1921 р. Щоправда, до Північної Америки видавець вибрався не раніше кінця березня 1921 р. і міг перебувати там до початку червня. До Вінніпега, де видавець мав свій книжковий склад ще напередодні Великої війни, він поїхав 1921-го з надією на успішну книготоргівлю. У Вінніпезі Оренштайн працював в «Українській книгарні» на Мейн-стрит. Однак його роботі постійно перешкоджали співробітники польських спецслужб. Наступним пунктом цієї видавничої мандрівки став Нью-Йорк. Скоріш за все Оренштайн зупинився там у книгарні *Українського народного союзу* на Севенс-стрит або у приміщенні «Української книгарні» Василя Пуйди.

Проукраїнська позиція видавця у 1918–1920-х роках не пройшла повз увагу польських можновладців. Адже враховуючи поїздки Оренштайна територією відновленої Польської Республіки, зокрема з Берліна до Тарнова і Варшави 1920-го, така активність спричинилася до того, що «політичну діяльність» видавця розслідували компетентні органи новопосталої держави.

Напровесні 1920 р. Оренштайн знову опинився у Коломиї, щоб з'ясувати долю своєї власності (кам'яниць, друкарні та книгарні), що залишилася тут ще з часів Великої війни. У Коломиї видавець був не лише впродовж квітня – травня, а й у червні 1920 р., даючи пояснення новій владі щодо своєї тривалої відсутності й намагаючись переконати польських урядників у своїй лояльності новій владі. Одночасно польська поліція і далі розслідувала факти його ймовірної антидержавної діяльності. У лютому 1924 р. коломийський комісаріат поліції подав місцевому староству звіт про «антидержавну діяльність» видавця.

Активність видавця на східних теренах новопосталої Польської республіки у другій половині 1924 р. завершилася для нього фактично фіаско його різнопланових ініціатив (зокрема ймовірної участі у спробах Р. Смаль-Стоцького практично реалізувати ідею окремого українського університету в Польщі), і на початку зими він повернувся до Німеччини. Щоправда він і далі не полишав надій на зміну тональності «нової» влади

щодо його особи, а тому цікавився «галицькими справами». Найімовірніше, що одним з проявів цього була позиція польської влади щодо етнічних акторів, одним з репрезентантів яких і був Оренштайн. Зосібна, в цих обставинах він став одним з багатьох нині майже не відомих акторів закулісся в театрі українсько-єврейських суперечностей. Оренштайн був історично третім учасником єврейсько-українських перемовин процесу С. Штайгера — через те, що він особисто добре знав, з одного боку, діячів української військової еміграції, а з другого — користувався довірою в єврейських політичних колах. Напередодні початку другого судового засідання у справі С. Штайгера (12 жовтня 1925 р.) відбулася зустріч Оренштайна з Є. Коновальцем та його найближчими співробітниками в *«Романському кафе»* в Берліні. Однак Оренштайнів авторитет в українських еміграційних колах, його свідчення про виконавця замаху, бойовика УВО Т. Ольшанського, не допомогли.

Після невдалих спроб участі у процесі С. Штайгера й до перших 1930-х видавець фактично замовкає. А далі, рятуючи *«Українську накладню»* від остаточного зникнення з професійного обрію, незважаючи на чимраз більший антисемітизм у Німеччині, йому в травні 1934-го вдалося прилучитися до *«Спілки німецьких книготорговців у Лейпцизі»*. Однак криза Оренштайнового бізнесу була відчутна, а переслідування нацистами вже стало реальністю, тому в грудні 1935 р. він повідомляв про припинення видавничої та книготорговельної діяльності в Німеччині і членства в книготорговельній спілці. Окремі сподівання щодо розпродажу продукції *«Української накладні»* видавець покладав на Берлінську олімпіаду 1936 р. Справа ж примусової ліквідації Оренштайнового видавництва, яке запланували чиновники нацистського органу книготоргівлі, затягувалася. У січні 1937 р. видавець повідомив керівника відомства книготоргівлі про те, що він передає у власність кредитора з Польщі книжки і, що він більше не займатиметься книготоргівлею, а лише ліквідацією підприємства. Впродовж 1937-го, особливо влітку, документи відділу книготоргівлі Імперського відомства у справах книгодрукування рясніють фактами щодо «усунення єврейського впливу — Яків Оренштайн» або «Єврейське питання. Яків Оренштайн». У німецьких документах вказувалося, що Оренштайн є боржником (12 тис. рейхсмарок, з них 7 тис. — у Польщі, а 5 тис. — в інших країнах), а тому суму боргу слід перенести з дозволу земельного податково-фінансового управління як іпотеку на будинок (Курфюрстенштрассе, 83), який належав видавцеві.

Нині не відомо, коли саме Оренштайн покинув Німеччину. Мене не переконують німецькі документи 1940 р., в яких згадується видавець, адже в них немає достатніх доказів того, що він і далі мешкав у Берліні. У той час Оренштайна торкнулася й інша проблема — реляції доньки Івана Франка — Анни Франко-Ключко, яка тоді проживала у Відні. Свої запити вона скеровувала до Імперського відомства у справах книгодрукування у Берліні

впродовж серпня — жовтня 1940 р. Їхньою головною темою було майно «Української накладні». У відповіді чиновника Імперського відомства у справах книгодрукування зазначалося єдине, що «Українська накладня» припинила роботу 22 жовтня 1937 р. Франкові ж доньці йшлося не про майно саме видавництва, а помешкання видавця, оскільки свого часу там містилася українська військово-санітарна місія, в якій і працювала А. Франко-Ключко. Адже, з другого боку, Оренштайнове майно мало перейти українській громаді Берліна, зокрема українським греко-католикам. Відомий інший факт: до червня 1940 р. «Український центральний комітет» у Генеральній губернії, комплектуючи книгозбірні для *Українських освітніх товариств*, використав видання Оренштайнового підприємства, частково їх розпродавши для потреб культурного фонду УЦК.

Кінець 1940-го залишив позаду реалії Оренштайнового життя в умовах гітлерівської Німеччини, а також серед сусідів, близьких друзів та ділових партнерів. З кінця 1938-го — часу переїзду Оренштайна до Варшави (де в 1930-х рр. жив і працював його син Йосиф) він, як і тисячі євреїв польської столиці під час Другої світової війни, був приречений на боротьбу за фізичне виживання. А що практична конкретизація антисемітського напрямку в політиці нацистів передбачала створення гетто для зосередження у них євреїв, то їх цілковита ізоляція у Варшаві розпочалася у жовтні 1940 р. Сьогодні немає достовірних відомостей про ті обставини, коли саме видавець опинився у Варшавському гетто. За деякими свідченнями, це відбулося наприкінці 1941 — на початку 1942 рр. Імовірно, видавець та його рідні (дружина і донька Регіна, які, найімовірніше, переїхали разом з ним з Берліна до Варшави) були очевидцями «Великої акції переселення», яку провели нацисти в гетто впродовж літа — початку осені 1942 р. для депортації євреїв до табору смерті Треблінка. Їхнє життя трагічно закінчилося 12 вересня розстрілом у Варшаві. Інші представники Оренштайнової сім'ї — син Йосиф та донька Аделя загинули 12 березня 1943 р. у Львові.

* * *

На мій погляд, Оренштайнове життя та праця свідчать про такі особливості.

По-перше, Яків Оренштайн ніколи не був українцем за вибором, а той факт, що його «український» проект, окрім польського і російського, виявився найуспішнішим, був наслідком вдалої кон'юнктури. Коломиєць від народження та європеєць за світоглядними установками, він сповідував зовсім не групові, етнічні чи якісь інші інтереси. В основі його діяльності завжди лежав власний, приватний інтерес, суть якого полягала у здоровій конкуренції за бізнесові, а вже потім — культурні інтереси.

По-друге, він був австрійцем, поляком, німцем чи навіть росіянином не зі свідомого вибору, а через зовнішні обставини, з потреби — державної,

територіальної чи географічної належності, чи життєвої небезпеки. Він був радше австрійським, польським чи німецьким євреєм, а передусім і завжди — сином Народу Книги, ніколи не зраджуючи свого етнічного походження й конфесійної належності.

По-третє, Оренштайнова ідентичність була «збентежена», як і політичні системи, в рамках яких йому випало жити і працювати. До того ж він ніколи не вважав себе видавцем, а лише накладовцем і купцем, таким чином зберігаючи персональну відданість одній з наймобільших форм виживання єврейства в умовах «чужого» етнічного оточення.

По-четверте, Яків Оренштайн справді був талановитим організатором українського культурного життя початку — першої третини ХХ сторіччя, її «соборником», який активно поєднував через свою професійну діяльність національні інтереси підавстрійських і підросійських українців. Ця обставина дозволила йому стати вдалим менеджером та промотором в умовах української бездержавності, символічним «українцем» Мойсеєвого визнання.

По-п'яте, життя і діяльність Якова Оренштайна, поза сумнівом, заслуговують на добру пам'ять не лише коломийців і всіх українців. А той факт, що він, як той *Вічний жид з Коломиї*, час від часу являє світові дослідників нові й нові окрушини до його біографії, свідчить про те, що він і далі торує свою мандрівку поміж нами, живими.

ПАМ'ЯТІ ОРЕНШТАЙНІВ

батьків

Саула (? – ?, Коломия), книготорговця
Альте-Міріам (з Готлібів) (? , Кути – 1911/1912?, Коломия)

їхнього сина

Якова (25.02.1875, Коломия – 12.09.1942, Варшава),
видавця і книготорговця

його дружини

Хаї-Рози (з Адлерів) (11.12.1875, Ряшів – 12.09.1942, Варшава)

та їхніх дітей

Регіни (11.03.1901, Ряшів – 12.09.1942, Варшава), лікаря
Аделі (20.03.1904, Коломия – 12.03.1943, Львів)
Йосифа (? – 12.03.1943, Львів), книготорговця

ОРЕНШТАЙН, АБО «ВУХАТИЙ КАМІНЬ»* ПРОСТИМИ СЛОВАМИ (ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ)

*Чи народився коли-небудь якийсь край в одну днину?
Та чи з'явився на світ якийсь народ відразу, як от Сіон,
що ледве зазнав болів, і вже вродив своїх синів.*

Ісая, 66:8

Ця книжка у персоналізованій формі розповідала про ідентичності та націоналізми колись у загумінковій частині Європейського континенту, а за якийсь час — на «скривавлених землях». Її головний герой — єврей-видавець з невеликої передгірської, на зламі Покуття і Гуцульщини, нині майже цілком моноетнічної української Коломиї. Йому вдалося вирватися з мурів традиційної єврейської громади і вийти у світ широкий, створивши власні видавництва-накладні, які активно пропагували українську культуру в умовах її бездержавного статусу. Цей своєрідний видавець знаходив час і для польської та російської книжки, все ж таки надаючи пріоритет книжці українській. Для своїх сучасників він був диваком, який усі сили віддавав просвіті українців, у той час коли міг цілком упевнено почуватися «своїм» серед єврейських видавців друків польською чи німецькою мовами, а не

** У метричних книгах коломиїської єврейської громади з XIX ст., в яких міститься інформація про родину Оренштайнів, знаходимо різне написання цього прізвища, наприклад Orenstein, Ornstein, Ohrenstein. А що найчастіше використовувався останній приклад, його можна перекласти як «Вухатий камінь». Прізвище з таким звучанням цілком відповідало традиції єврейських прізвищ того часу. Адже, оскільки не було усталеної практики їх носіння, до кінця XVIII ст. більшість євреїв їх не використовували. Майже всі прізвища галицьких євреїв, що з'явилися після розпорядження імператора Йосифа II від 28 серпня 1787 р., базувалися на німецьких словах — вони могли походити від назв місцевості, роду занять чи персональних характеристик. Це, зокрема, бачимо у прізвищі коломиїських Оренштайнів.*

бути їм «чужим». Через таку показову *українськість* його майже завжди не сприймали ані поляки, ані росіяни, ані німці. Однак він поплатився не за відданість українській культурі, а лише тому, що був євреєм.

Як і сотні його співплемінників, він був добрим торговцем, знав мови народів, які його оточували, — німецьку, польську, українську та російську, вдало використовував знання, здобуті серед коломийських та ряшівських євреїв, навчився користуватися здобутками масової культури, зокрема друкарством, яке перетворювало «уявлені спільноти» передусім Галичини на споживачів друкованого слова. Якоїсь миті, підтримуючи ділові взаємини з українською інтелігенцією, він, дізнавшись про плани організування власне українського накладового товариства, на «народження» якого було все, окрім грошей, вирішив цим скористатися, надавши потрібну допомогу. Звісно, він ставив перед авторами та редакторами своєї *«Галицької накладні»* високу планку — ретельної праці над текстами й перекладами, графічним оформленням та виданням книжок у та поза *«Загальною бібліотекою»*. Через це Оренштайнів бізнес-проект виявився надзвичайно успішним якщо не в кількісному чи якісному вимірах, то насамперед як символічний вираз доступу для різних прошарків тогочасної галицько-української спільноти дешевої україномовної книжки. Тим самим він практично монополізував український видавничий рух поза Львовом, тримаючи пальму першості з-поміж інших не-львівських видавців та накладовців. Дбаючи про рекламу й, ясна річ, комерційний зиск, він провадив книгарню та випозичальню, таким чином залучаючи до читання учнів коломийських шкіл і гімназії, даючи їм якоюсь мірою альтернативу вибору друків української та світової літератури.

Можна лише здогадуватися, який успіх мав би Оренштайн своїми виданнями серед галицьких українців, чия національна свідомість стрімко зростала напередодні Великої війни. Та обставини геополітичного порядку розпорядилися зовсім по-іншому. Внаслідок цього видавничі потуги Оренштайна сповільнилися, ба загальмували — друкарню, склади з готовою продукцією пограбували, а його самого звинуватили у шпигунстві, а потім вивезли як заручника до Росії. Врятувати майно не допомогли, за свідченням самого видавця, листи до американського посла, голови російського Тимчасового уряду чи коломийської влади. Та ще й паралельно він включився в активну громадську працю: то хотів бути на чолі коломийської єврейської громади, то бути серед її репрезентантів у магістраті, то бажав здійснити ревізію міської скарбниці. Його, як видно з цієї книжки, коломийці не зрозуміли. Не допомогли вже колишні заслуги перед українською громадою Коломиї й Галичини, його й далі називали купцем, а отже — ділком, який переслідує власні меркантильні інтереси. Тому перед Оренштайном стелилася довга дорога в широкі світи, й усамітнення, й пошуки кращої долі за межами ще австрійської Галичини.

Його вибір впав на Німеччину, яка, незважаючи на соціально-економічну трагедію кінця Першої світової війни, ще не була активно-антисемітською, хоча й до початку того, коли її еліти стали на стежку етнічної нетерпимості, було недалеко. Оренштайн, добре знаючи попит та ринок книговидавничих послуг, а також те, що саме українські полонені в таборах Німеччини та Австрії відчують певний «голод» на українські видання, вміло зреагував на це. Невідомо власне як, але фактом залишається його участь у проекті німецького Генерального штабу щодо видання творів Кобзаря, призначених для українців на фронтах ще Великої війни. Та й у Німеччині він опинився, одночасно відвідавши Київ, українські видавці якого хоч і мали добрі наміри й грандіозні плани (особливо 1918-го), але відчували брак поліграфічної техніки і насамперед фінансів. І тут знову в пригоді став коломийський видавець, який пропонував київським українцям і кредит, і добру поліграфію за кордоном. Саме тоді, очевидно, його праця стала справді «соборницькою» не лише за формою, а й змістом. Відтак кінець десятих — початок двадцятих років ХХ ст. був часом активних мандрівок видавця світом, від Києва почавши, аж до Вінніпега та Нью-Йорка. В них він як один із засновників нового підприємства — *«Української накладні»* любивав свої професійні інтереси як одного з найбільших, а може, й найбільшого, видавця української книжки поза Україною. Його підтримували: спеціально для потреб українського видавництва Посольство УНР у Німеччині передало будинок у Берліні. Саме в ньому з 1920-х і до кінця 1930-х проходило життя видавця та його рідних. Скоріш за все Оренштайнова оселя була гостинна для багатьох діячів української еміграції того часу, адже знаємо свідчення про гостинність господаря та його дітей, а також їхню гарну українську мову.

Жили Оренштайни тоді скромно, як, власне, і в Коломії. Тільки видавець став раз по раз курити цигарки (що траплялося й раніше), бо поза цими видимими зовні «успіхами» глибоко у душі він був самітником. Дуже мріяв повернутися до Коломії, реабілітувати себе в очах коломийців. Але там, над Прутом, були вже «нові» порядки, не надто прихильні до євреїв, які мали проукраїнську позицію та ще кілька років тому підтримували державницькі змагання місцевих українців. До категорії таких «антидержавних елементів» і потрапив Оренштайн. Не допомогли позитивні характеристики Коломийського магістрату, свідчення поодиноких коломийців-українців та ще багато чого — йому й далі не довіряли. Ця недовіра «червоною ниткою» пройшла через кілька зустрічей з функціонерами польської поліції, активне листування щодо особи видавця поліцейних служб, а ще й стеження за ним у Коломії, Станиславові та Львові. В докір йому ставили явно надуману підтримку діячів ЗУНР, видання у колишній Оренштайновій друкарні антипольських брошур, участь у маніфестаціях та вічах на підтримку держави галицьких українців, пособництво у воєнних злочинах проти польських вояків. Усі ці домисли не мали під собою реальних доказів, і польські спецслужби про це добре знали. Не надто допомогли спроби видавця переконати нову, польську владу у своїй

лояльності до неї, беручи участь у пропагуванні ідеї окремого українського університету. Адже йому постійно закидали антипольську діяльність і не лише в Галичині, а й у Німеччині, а також нібито співпрацю з Диктатором ЗОУНР Є. Петрушевичем. Мабуть, знали й про те, що Оренштайн був одним з фігурантів купівлі військових літаків для потреб УНР, які, щоправда, до України так і не долетіли. Дуже скоро вигадки про «антидержавну діяльність» видавця забулися, а його спроби повернутися до Коломиї і відновити своє майно стали другорядною справою для польської влади. Щоправда, Оренштайнові так і не вдалося повернутися до рідного міста, бо тут проти цього були коломиїський староста та малопомітний для решти постерунковий. Ще раз про видавця заговорили під час *штайгеріади*, коли він намагався бути успішним комунікатором між міжнародними єврейськими організаціями та УВО у справі Т. Ольшанського. Та зустріч у знаковому берлінському кафе не дала жодних надій на успіх. Перемовникам так і не вдалося стати вище від партійних і політичних інтересів, а тому вони і не могли бути фігурами конструктивного діалогу. А видавця й далі «нотували» спеціальні служби Другої Речі Посполитої. Шлях додому, до Галичини, фактично був закритий.

За цих обставин видавець намагається і далі бути активним в українському видавничому русі тогочасної Німеччини. Це, як видно з назв його друків, деякий час вдавалося. Час від часу траплялися прикрі конфлікти з авторами й упорядниками видань, зокрема багато шуму наробила Винниченкова «*Сонячна машина*». А вже скоро на більш-менш стабільному життєвому небокраї з'явилася інша, значно ворожіша небезпека – нацизм. Звісно, що його прихід до влади в Німеччині видавець спостерігав у режимі реального часу, не усвідомлюючи всього трагізму для євреїв, і не лише для них. Видавець ще, мабуть, наївно вступив до професійного союзу німецьких книготорговців, який містився у знаному своїми друкарськими традиціями Лейпцизі. Та це не дало бажаного результату, адже дуже швидко він, з «*Українською накладнею*», потратив до т. зв. «*Єврейського списку*», укладачі якого навіть не хотіли чути про те, що він видає і продає лише україномовну літературу. Йому торочили, що як єврей він не може займатися культурною діяльністю. В цьому були вже ознаки не лише переслідування за етнічністю, а й свідчення культурного етноциду. Не переконали нацистів надії Оренштайна на Берлінську олімпіаду, під час якої він, за його свідченнями, міг би розповсюджувати свої видання і так пропагувати українську справу в світі та боротися з більшовизмом. Друга половина 1930-х – складний для Оренштайна час. Саме тоді за нього «взялися» і «*Спілка німецьких книготорговців*» і Гестапо. Смішно, але останнє знай боролось з видавцем за таку собі «шилду», вивіску «*Українське видавниче товариство*» на будинку, де той мешкав з рідними. І хоча видавець її зняв відразу після перших не дуже гречних кореспонденцій, «недремні очі» нацистських структур і далі стежили за ним.

Час від часу видавець рятувався від цього поїздками до Варшави, де його син Йосиф 1932 р. відкрив власну книгарню, а на початку Другої світової війни втік до Львова (досі вважалось, що Оренштайн виїхав до Польщі 1933-го, відкривши в її столиці книгарню). Був там Оренштайн і 1940 р., коли донька Каменяра писала листи до нацистських установ, з'ясовуючи долю майна «Української накладні». Чи це була турбота за помешкання, в якому жив видавець, чи просто банальні доноси на нього, сьогодні невідомо. Адже будинок і майно ліквідованого нацистами видавництва планували передати українській греко-католицькій парафії, створивши там центр українського життя у Берліні. А от залишки книжок Оренштайнового видавництва використали для створення українських бібліотек на території Генерального губернаторства. Ймовірно 1938 р. Оренштайн, його дружина та донька Регіна назавжди опинилися у Варшаві, де в гетто вони ввійшли десь на межі 1941–1942 рр. Там їх і розстріляли 12 вересня 1942 р. Трохи згодом, 12 березня 1943 р., у Львові нацисти знищили Йосифа та Аделю — інших дітей видавця. Так трагічно закінчилася історія Оренштайнового роду.

На завершення цього вперше великого й аргументованого тексту, де я спробував показати особливості життєпису видавця та його доби, зауважу, що досі Оренштайнова спадщина є полем битви українсько-єврейських взаємин не лише в Коломиї, а дуже хочеться, щоб вона була полем примирення і пам'яті для всіх народів, які колись витворили образи мультикультурної Галичини та добросусідських взаємин у ній та в Україні.

Максим ГОН

*доктор політичних наук, професор,
академік Академії наук вищої школи України*

ЯКІВ ОРЕНШТАЙН: ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННЯ «ПРОСТОЇ» ЛЮДИНИ В МАНДРАХ

Значущість жанру історичної біографістики очевидна. Адже задля того, щоб пізнати ту чи ту епоху, недостатньо оперувати фактами й подіями. Її правдивому розумінню сприяють історії людей, їхні життєписи. І скоріше за все не так тих, котрі фігурують на шпальтах підручників чи монографій, як тих, хто не мав жодного шансу стати їхніми фігурантами. Йдеться про головних дієвих осіб історії – тих, хто «просто» чесно заробляв на прожиття, закохувався, «просто» виховував дітей, піклувався про батьків... Ідеться, умовно кажучи, про «маленьку» людину.

Ці «маленькі» люди приречені на небуття. Їхнє щоденне життя, радості й муки, страждання й перемоги відходять у вічність не так з їхнім останнім подихом, як зі смертю їхніх близьких, тих, хто був з ними пліч-о-пліч і беріг пам'ять про своїх рідних, друзів, знайомих. Здається, єдина «місцина», де вони «резервують» собі місце за життя, – це історія повсякдення. Та, де фігурантом історії є не тільки знаний політик чи то винахідник. Її здебільшого невидимими героями є ті, кого означають дещо зневажливим словосполученням «прості люди», яке поволі закріпилося в лексиконі політиків сучасної України.

Чи можна назвати «простою людиною» Я. Оренштайна? За великим рахунком так. Він пересічний у тому, що, як і більшість його сусідів у невеликому містечку, де він народився й тривалий час проживав, «просто» чесно працював, виховував дітей... Водночас він виділяється на тлі епохи й політичних перипетій з-поміж тих, хто створив власний бізнес і став успішним бізнесменом. Його нетиповість, яка суперечила усталеним «канонам» епохи, власне ж – тенденціям у співжитті представників різних націй і віросповідань у Галичині, й спонукала І. Монолатія впродовж років, а можливо, й десятиліть відстежувати мандри свого земляка: обидва ж бо народилися в Коломиї. Можна припустити, що автор книжки, котрий має

кілька сфер наукових інтересів, зокрема краєзнавство, був приречений зосередити увагу на одному зі своїх земляків.

Назва книжки, яку обрав І. Монолатій, попервах спантеличує, спонукає шукати відповідь на причини саме такого її формулювання. Продукувати версії відповідей починаєш тоді, коли читаєш Монолатіїв текст.

Можливо, саме численні поїдки Я. Оренштайна світом (зокрема до Німеччини, Канади і США) спонукали автора монографії назвати її саме так («Вічний жид з Коломиї»), використовуючи образ біблійного персонажа – Агасфера. А може, тому, що його герой – етнічний єврей. Така алюзія здається вдалішою відповіддю на запитання, яке я задав собі, отримавши текст майбутньої книжки: чому І. Монолатій, котрий останніми роками неабияк тяжіє до образності в доборі назв своїх праць, означив своє нове творіння, використовуючи образ Вічного жида? Та й чому взагалі авторові йдеться про послуговування одним із сюжетів Євангелія? Можливо, обрання саме такої назви монографії зумовлене тим, що й воно є біографічним за своєю «композицією»?

Книжка І. Монолатія нагадує мереживо, адже її архітектоніка своєрідна, нетипова для праць з царини біографістики: ті чи ті дані й сюжети з життя Я. Оренштайна, його діяльності він висвітлює на тлі епохи. Неначе в калейдоскопі, змінюються держави (Австро-Угорщина, Західноукраїнська Народна Республіка, Друга Річ Посполита, Німеччина), в яких за велінням історії довелося жити героєві книжки. Одночасно автор цілком слушно висвітлює різні сюжети тогочасних реалій: розмірковує над питаннями етнічної ідентичності, дає можливість читачеві наблизитися до «ритмів життя» міст Галичини й Європи загалом, де довелося бувати головному героєві його дослідження, висвітлює резонансні події суспільно-політичного життя тощо. Така авторова стратегія спонукає подумки мандрувати разом з Я. Оренштайном у реаліях кінця XIX ст. – початку 1940-х рр. і, правду кажучи, співчувати йому: стільки перипетій в одному житті та його трагічне завершення...

«Оренштайнова Коломия», як означає її автор книжки, постає на фоні далекої ретроспективи – часу, коли зафіксовано перші згадки про перебування євреїв у цьому місті. Їхні контакти із «зовнішнім світом» упродовж сторіч в інтерпретації І. Монолатія означені «поетикою діалогу». Вочевидь неоднозначного й непростого. Адже юдеї повсякчас самоізолювалися у власному середовищі й контактували з «чужими» головно в ділових справах. Їхній стиль поведінки й життєдіяльності здебільшого вибудовував мури нерозуміння поміж юдеями й християнами. Так було аж до часу, коли цей своєрідний світ зник унаслідок злочину Голокосту.

На тлі буремних подій кінця XIX – початку XX ст., у час, коли в містах Галичини помітні позиції займали євреї і почала знаходити своїх прибічників сіоністська ідея, відбувається становлення особистості юного Якова Оренштайна. Розмірковуючи над його світосприйняттям, тим, як він визначив своє місце в поліконфесійному середовищі, автор подає свого героя як

типовий витвір того середовища, в якому йому судилося прийти на світ Божий, адже вже з цього часу він намагався бути «своїм» серед «чужих». Таке авторове судження цілком слушне. Адже різні етноконфесійні спільноти в той час, сказати б, самоізолювалися, а тому життєпис кожного з етнофорів був, з одного боку, буттям у лоні власного етнічного «гетто», а з другого — існуванням у містах, де пліч-о-пліч жили й здебільшого хаотично (за винятком професійних контактів) взаємодіяли представники різних самостей.

Тому й не дивно, що, шукаючи шляхи інтеграції у вже заповнений іншими видавцями книжковий ринок, пошукуючи потенційного читача, Я. Оренштайн попервах спробував знайти його з-поміж поляків. Дещо пізніше він переорієнтовується на українського покупця. Можливо, тому, що усвідомив: в умовах популяризації української національної ідеї просування на ринку літератури мовою народу, який відчуває спрагу за красним письменством, є запорукою його успіху. Власне, український проект не був його винаходом, радше — своєчасною реакцією бізнесмена на запит, який виник у лоні нечисленної інтелігенції Коломиї. Враховуючи ж соціально-економічне становище українців Галичини, Я. Оренштайн визначив іншу запоруку успіху свого бізнес-проекту: його друковані видання мали бути дешеві, отже — доступні для потенційних читачів.

Чи коригують ці факти оцінку ролі Я. Оренштайна в українській справі? Та й чи прилучився видавець до зміцнення національної свідомості етнічної більшості мешканців Східної Галичини? Думається, відповідь на це запитання має бути позитивна. Щоб не шукати зайвих аргументів на доказ цього судження, обмежмося тим, що зусиллями видавця створено канал комунікації, який сприяв єднанню «своїх» уже не тільки релігійними канонами, але й спільними для них ідеалами й цінностями, котрі продукували письменники. А що він мав з цього прибуток — закономірний «ефект» вдалого бізнес-проекту.

Подорожі Я. Оренштайна зумовлювалися різними причинами. Передусім — бізнес-інтересами, пошуком оптимальних умов для організації книгодрукування й збуту виробленої продукції. Він гідно продовжує справу предків, котрі здавна зайняли своє місце в цій сфері економіки. Водночас причини його мандрів — політичні. Одні зумовлені тим, що, видаючи книжки українською мовою, він де-факто підтримував українську національну справу й згодом, коли Галичина стала складовою частиною Другої Речі Посполитої, мав імідж політично неблагонадійного. Політичні мотиви, чому книговидавець змінив місце проживання, зумовлені й іншим — приходом до влади в Німеччині, де він оселився, НСДАП, масштабною дискримінацією в Третьюму Рейху євреїв. Наступ на них і як наслідок повернення Я. Оренштайна до Польщі — чергова сторінка його одіссеї. Тієї причини, яку визначають пожиттевим (не)свідомим полоном індивіда в культурі, яку він успадкував від батьків. У цьому контексті книговидавець справді Вічний жид, котрий приречений на постійні мандри.

Цей фатум, недолю, що зумовлювалася тим, як «чужі» стереотипно сприймали іншості, її неприйняттям, він спільно з євреями Галичини пізнав значно раніше — у часи Першої світової війни. Шукаючи вихід із ситуації, що виникла внаслідок дій окупаційної влади, Я. Оренштайн маневрує (видає кілька книжок російською мовою), що не рятує його від фінансових збитків, а водночас негативно відображається на його іміджі як члена єврейської общини. Все це ніби формує загальне тло, на якому конструюватиметься його доля. Його організаційний талант і підприємницький дух сприятимуть реалізації успішних бізнес-проектів, що водночас не забезпечить його від долі вічного скитальця. Його мандри в пошуку місця, де можна було б реалізувати свої задуми й, зрештою, спокійно жити, припиняться тільки тоді, коли простір пересування євреїв буде обмежено волею злочинців у гетто численних міст (у випадку головного протагоніста книжки — Варшави). Згодом і цього окрайка простору з погляду нацистів буде забагато для тих, хто, як вони вважали, виконував всуціль негативну роль у житті суспільства. Як наслідок — євреїв позбавлять права на існування взагалі. Направду вічна спокута...

Від небуття, забуття, непам'яті Я. Оренштайна рятує не його вимушена участь в гучних політичних процесах (властиво — справі С. Штейгера), не його знайомство з представниками українського літературного середовища і політиками, а його видавнича діяльність. Оскільки ж, розмірковує І. Монолатій, «...досі всіх документальних свідчень про Оренштайнове життя і його добу не знайдено, він як той Агасфер і далі блукатиме світом у своїх друках — поштових картках, брошурах, елегантних томиках *«Загальної бібліотеки»*, книжкових та нотних виданнях *«Української накладні»*.

Читаючи книжку І. Монолатія, ми маємо можливість опосередковано пізнати внутрішній світ і навіть, сказати б, автопортрет тих, хто неначе під мікроскопом вивчає життєпис конкретної людини. Принаймні автор Оренштайнового життєпису чи то свідомо, чи то ні відкриває своє амплуа: він не тільки по крихтах відтворює життя протагоніста, але й позиціонує біографів, а отже, й себе як повістяра, детектива, психолога, а водночас — «оповідача-демаскатора, такого собі викривача» і навіть «мовця мертвих» та «вартового пам'яті».

Ці ролі, намагання зусібч вивчити видавничу діяльність Я. Оренштайна та його політичну позицію, життя конкретної людини загалом зумовлюють архітектуру Монолатієвої праці. Головним структурним елементом книжки є оповідь, що й визначає її жанрову особливість.

Мандруючи в сюжетах біографії Я. Оренштайна, подумки шукаєш тих євреїв Галичини, котрі в той чи той спосіб прислужилися українській національній справі. Згадується передусім Ізраель Вальдман — інший син галицької землі, котрий став символом тих євреїв, що в час державотворення осені 1918 — літа 1919 рр. підтримали українців. А поруч з ним — Соломон Ляйнберг, який очолював *«Жидівський пробоєвий курінь»*, що воював з поляками на боці Української галицької армії. У такий спосіб

вибудовуєш такий собі пантеон євреїв-українофілів, прибічників української національної справи. Тому вишукана Орендшайнова українська мова, глибинне знання української літератури, як і його видання у різні роки найвідоміших творів і поезій українських письменників та поетів (зокрема творів Т. Шевченка), репродукцій українського портретного живопису, академічного малярства тощо, його контакти з українськими видавництвами, знаними політиками доби національної революції 1917–1921 рр., зрештою – призначення представником Міністерства освіти для реалізації видавничих справ у тогочасних процесах державотворення й «український, згідно з оцінкою Л. Биковського, національно-державний конструктивний світогляд» – аргументи для особливої оцінки книгодрукаря на тлі українсько-єврейських взаємин у Галичині.

Тому якось болісно сприймаються авторові думки про те, що сам Я. Оренштайн друкував українські книжки не внаслідок своїх політичних переконань, а лише тому, що знайшов вигідну нішу на книжковому ринку. Ту, де можна було заробити пристойні гроші.

Такі судження викликають якщо не внутрішній спротив, то своєрідне розчарування. Тим паче, що автор позиціонує Я. Оренштайна як людину, котра витворила феномен коломийської філокартії, а згодом продукувала українською мовою найкращі зразки національного й зарубіжного письменства, заснувала бібліотеку й книгарню; цитує слова члена Української військової організації, знаного історика З. Книша про те, що «Оренштайн – це був український патріот»; використовує судження відомого бібліографа Л. Биковського, який назвав єврея-книгодрукаря «видатним українським національним діячем». Ба більше: у підзаголовку книжки І. Монолатій називає Я. Оренштайна «українцем» Мойсеевого віровизнання. Ця розпука зумовлена тим, що в непростих сюжетах українсько-єврейських взаємин у Галичині новітнього часу так хочеться знайти нові постаті, які символізуватимуть порозуміння й співпрацю. І. Монолатій позбавляє читача такої можливості. Проте розчарування компенсується іншим судженням: учений не спокусився можливістю персоніфікувати ще одного прибічника української справи. У цьому ракурсі він справді постає в ролі викривача, того, хто свідомо чи ні ніби докоряє обраному протагоністові за те, що визначальним мотивом його діяльності була не політична симпатія до прагнень українців звести свою національну державу, не українофільство, а «банальні» бізнес-інтереси.

У цьому протиставленні суджень, що виникають при читанні праці І. Монолатія, виринає й міркування про те, що він міг би бодай якось «реабілітувати» політичний імідж Я. Оренштайна, оскільки, керуючись законами економічної конкуренції, останній все ж опосередковано прилучився до української справи. У царині книгодрукування початку ХХ ст. це взагалі винятковий приклад. Адже видавець красного письменства українською мовою не був асимільованим євреєм, дотримувався національних традицій; у лихоліття Другої світової війни він відмовився від

допомоги друзів, котрі сприяли йому уникати переслідувань окупантів, і добровільно приєднався до одноплемінників, які поневірялися у варшавському гетто. Кількома десятиліттями раніше, у час, коли самі євреї мріяли про відродження своєї національної держави в Палестині, Я. Оренштайн друкував книги не мовою їдиш, не івритом, не ті, що мали б сприяти формуванню духу боротьби серед «своїх», а українською. Чи то «парадокс» життєвої історії головного героя книжки (до слова, І. Монолатій не дорікає цим Я. Оренштайнові, вочевидь сприймаючи його «українофільство» як належне й стримуючись у критиці за те, що він не популяризував національну літературу єврейськими мовами), чи це одна з моделей руху назустріч одні одним представників різних націй у поліетнічному просторі? У добу, коли одні й другі марили ідеями національних держав.

Оренштайнова доля-недоля промовиста, оповідає сама за себе. У часи, коли самість людини була її спадковим тавром для навколишнього середовища, а суспільство ранжувалося на «кращих» і «гірших» за критеріями віросповідання й національності, коли політичні симпатії й переконання були підставою для клеймування в неблагонадійності, а принципи толерантності і плюралізму тільки пробивали собі дорогу, він, як і мільйони інших представників тих націй, котрі ще не побудували своїх національних держав, був приречений маневрувати, шукати шляхів інтеграції в соціокультурний простір тих «чужих», які стали титульними націями новоутворених держав. За таких реалій будь-яке «фільство» не гарантувало впевненості в завтрашньому дні. Його не запевняли ні підприємницький талант, ні працелюбство. «Пересічна» людина ставала билинкою, котру підносило догори й кидало на землю мейнстрімами політичних перипетій, етнічних чи то релігійних упереджень політичних еліт. Щогірше, Оренштайнові довелося жити в добу тоталітаризмів. А для таких режимів життя людини не є ані міркою, ані каноном чи то даром Всевишнього.

Я. Оренштайн поділив долю своїх одноплемінників. Його тривалі мандри в пошуку бізнесового успіху й життєвого спокою завершилися далеко від рідного дому, були перервані волею злочинців, котрі запроторили його в гетто Варшави. Вирватися з-за мурів ув'язнення для дальших мандрів йому не судилося.

Сьогодні пам'ять про українофіла Якова Оренштайна оберігають фахівці-науковці. А що не менш важливо — його рідне місто, одну з вулиць якого названо іменем книгодрукаря. Міцним форпостом задля його буття в пам'яті є й книжка, що вийшла з-під пера його земляка Івана Монолатія. Її можна образно уявити розлогою епітафією на неіснуючій мацеві — надмогильному камені, якого внаслідок незнаного місця поховання Якова Оренштайна немає й понині...

Степан АНДРІЙШИН
коломиєзнавець

ВУЛИЦЯ ЯКОВА ОРЕНШТАЙНА

Вулиця Якова Оренштайна — бічна від вулиць М. Лермонтова та Родина Кузьми (на якій народився і проживає автор цієї книжки), завдовжки приблизно 180 метрів. Первісна її назва — Кам'янецька; від 1964 р. нова назва — вул. Р. Філіпова, майора, командира Окремої Коломицької прикордонної комендатури. 1992 р. коломицька влада першого демократичного скликання перейменувала вул. Р. Філіпова і надала їй ім'я Якова Оренштайна, видатного видавця української літератури як у Коломиї, так і в зарубіжжі.

Вулиця Я. Оренштайна в Коломиї

Першу документальну згадку про місце розташування цієї вулиці знаходимо у книжці Л. Вайгеля «Нарис про місто Коломию», де він, згадуючи про перенесення міста з-над лівого берега Пруту на теперішню його територію, пише про люстраційний акт 1616 року, в якому читаємо: «...люстраційна комісія наказала вибудувати синагогу, а також виділити місце під єврейське кладовище там, де колись був “Старий двір”». Отже, десь у

1616–1620-х роках на тій вулиці, яку згодом назвали Кам'янецькою, під № 8 побудували одну з перших у Коломиї божниць, яку називали «Єзупільською», а на захід від неї заклали єврейський цвинтар, який знесли в 1950-х рр.

Як повідомляють нечисленні історичні джерела, на території під назвою «Старий двір» до 1589 р. стояв перший у Коломиї оборонний замок. Звичайно, що біля нього мусила бути хоча б одна чи дві тодішні вулиці, але з того періоду маємо повідомлення про лише одну, під назвою Двірська. Вона, на мою думку, могла лежати приблизно в районі теперішньої вул. М. Лермонтова. Є також усі підстави вважати, що на місці теперішньої вул. Я. Оренштайна у той давній період мусила бути якась вулиця (можливо, на той час ще без назви), бо до чого тоді «прив'язувалася» божниця, як не до вулиці. Згодом, як повідомляють джерела, у 1872 р. було вже 16 єврейських божниць і 35 молитовних будинків. І лише Друга світова війна принесла чимало проблем як для коломийських євреїв, так і для їхніх божниць. Тривалий час вона стояла зачиненою, і лише в другій половині 1950-х (?) у її приміщенні влаштували інкубаторно-птахівничу станцію, яка там проіснувала не один десяток літ. Після 2010 р. її приміщення, незважаючи на те, що вона була мурована, все ж таки через відсутність потрібної реставрації прийшло до повної непридатності.

Руїни «Єзупольської» божниці XVII ст. Сучасний стан

Вулиця Я. Оренштайна забудована переважно одно- та двоповерховими будівлями, повністю газифікована і під'єднана до центрального водопостачання та стоків, від давніх часів була добре заасфальтована, хоча тепер її дорожнє покриття і тротуарні хідники потребують уваги. Поблизу рентгенологічного диспансеру вул. Я. Оренштайна із заходу на схід перетинає так звана Мала об'їзна дорога – вул. Замкова, хоча на будинках цієї вулиці з вини працівників комунальної служби та всупереч рішенню виконкому вже не один рік висять помилково встановлені вивіски з назвою «Вулиця Кринична». Обидва відтинки вул. Я. Оренштайна, на які її ділить вул. Замкова, – північний та південний, зовсім не подібні. Північний відтинок нормально, можливо, навіть щільно забудовано, у той час як південний майже зовсім не забудовано: на східному боці південного відтинка вулиці росте старий сад ще колишньої родини Ганьківських, а на західному боці того відтинка протікає русло Чорного потоку, а також стоять дві будівлі, що належать до вул. Замкової.

Отже, вулиця завдовжки майже 180 метрів має всього 12 одноповерхових та шість двоповерхових будинків і відповідно багато мешканців. Можливо, тому й існує небагато давніх містян і установ, які варто б пам'ятати. Зокрема в музеї історії міста Коломиї знаходимо двох коломиїців

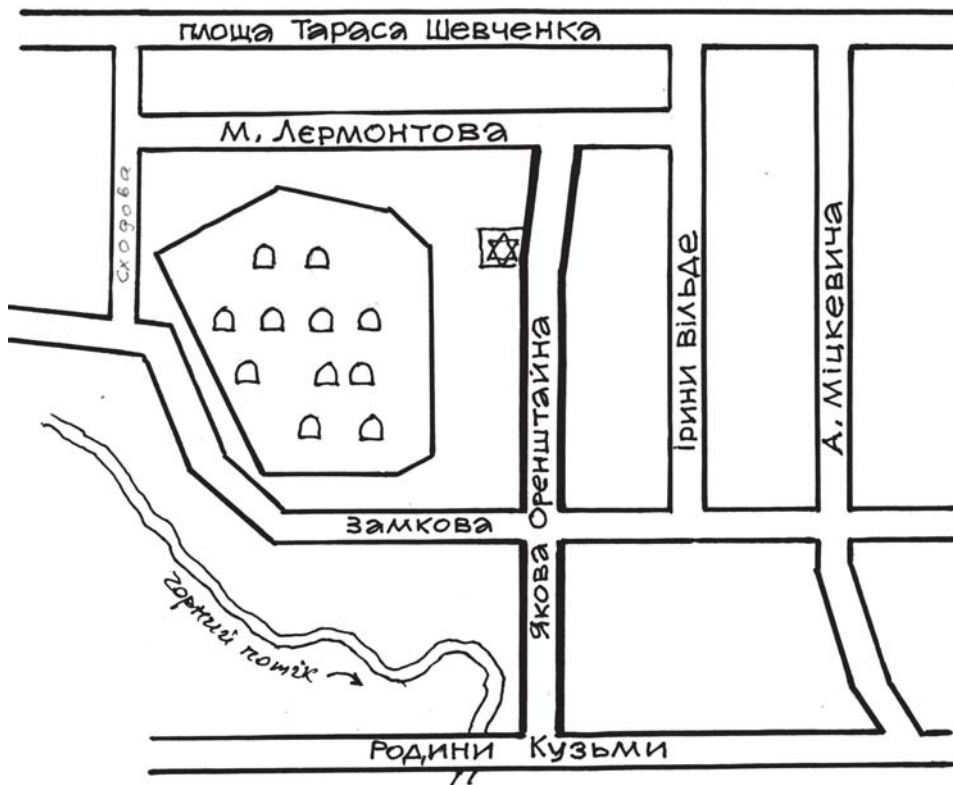

Схема вул. Я. Оренштайна. Рисунок С. Андрійшина

— мешканців ще вул. Кам'янецької (приблизно 1930-ті роки): Володимира Коблянського, службовця Центросоюзу кооперативів, та кравця Григорія Сьомака, хоча обидва вони без зазначення номерів їхніх будинків.

Нині на вул. Я. Оренштайна розташовані:

за № 1 — стоматологічний кабінет, лікарями у якому працюють Богдан і Тарас Кобацькі, мешканці інших вулиць міста;

за № 4 мешкає Ярема Проців, відомий фотохудожник, член Спілки фотохудожників України, переможець численних фотовиставок в Україні та за її межами;

за № 15 міститься контора лісової компанії «Леванда», власником якої є Петро Ладожинський;

за № 20 — майстерня з ремонту взуття;

за № 22 мешкає Алла Кох, відома дитяча письменниця та поетеса, авторка кількох цікавих збірок, учителька Коломийської гімназії ім. М. Грушевського.

Сьогодні на вул. Я. Оренштайна під № 3 будують перший триповерховий житловий будинок, власником якого є мешканець Коломиї Ігор Кобацький.

Єврей **Яків ОРЕНШТАЙН** (25 лютого 1875 р., Коломия — 12 вересня 1942 р., Варшава) — видавець, власник видавництва «Галицька накладня» у Коломії (1903—1917) та «Українська накладня» у Берліні (1920—1937). Відомий український громадсько-політичний та культурний діяч першої третини ХХ ст.

Народився у Коломії в сім'ї книготорговця Саула Оренштайна та Альте-Міріам Готліб. Імовірно здобув традиційну єврейську освіту. 1899 р. одружився. Мав трійко дітей: Регіну, Аделю, Йосифа (останній продовжив сімейну традицію книготоргівлі).

Власний бізнес започаткував 1902 р., видавничий знак «Галицька накладня Якова Оренштайна» почав використовувати щонайраніше з 1903 р. Книжкову серію «Загальна бібліотека» творів українських та зарубіжних авторів видавав з 1909-го. У Першу світову війну його, ймовірно, вивезли до Росії як заручника. 1917 р. Оренштайнове майно в рідному місті (помешкання, склади, друкарню) пограбували російські солдати. У липні 1917 р. виїхав з Коломії у пошуках нових ринків збуту своєї поліграфічної продукції спочатку до Відня, а звідти — до Берліна, де з короткими перервами прожив 20 років. У Берліні заснував «Українську накладню», найбільший успіх діяльності якої припадає на 1920-ті. У цей же час безуспішно намагався повернутися до Коломії.

У період Української революції 1917—1921 рр. мав тривалі контакти з українськими політичними та культурними колами в Києві і на Наддніпрянщині. У 1920-х відвідав Канаду та США, налагоджуючи контакти із зарубіжними українцями. Був дипломатичним радником Посольства УНР у Німеччині, репрезентував інтереси міжнародних єврейських організацій у процесі С. Штайгера як перемовник з УВО. Коротко належав до «Спілки німецьких книготорговців», з якої вийшов 1935 р. З 1938-го проживав у Варшаві, час від часу відвідуючи Берлін і Львів.

У різний час його оголошували шпигуном, який нібито зраджував Австрію на користь Росії; його переслідувала польська поліція за буцімто його антидержавну діяльність у період Західноукраїнської Народної Республіки; нацистські органи влади і Гестапо застосували щодо нього

практику насильної ліквідації бізнесу та елементи культурициду. Після ліквідації «Української накладні» передав майнові права представникам української політичної еміграції у Німеччині, зокрема парафії українських греко-католиків у Берліні, а запаси книжок – для створення українських бібліотек у Генеральній губернії.

У вересні 1942 р. його розстріляли у варшавському гетто. Місце поховання невідоме, а історичні будівлі, пов'язані з діяльністю видавця в Коломиї, не збереглися.

Нині документально підтверджено листування видавця з О. Барвінським, С. Єфремовим, М. Кордубою, З. Кузелею, М. Павликом, В. Сімовичем. Про діяльність Я. Оренштайна згадували його сучасники – Л. Биковський, С. Вінценз, В. Винниченко, П. Вергун, Я. Весоловський, М. Грушевський, І. Кедрин, З. Книш, Є. Коновалець, З. Кузеля, І. Кривецький, Б. Лепкий, О. Маковей, В. Микитчук, Я. Оструп, Є. Чикаленко, М. Ясеницька та, ймовірно, А. Шептицький.

Документальні матеріали про Я. Оренштайна збереглися в Україні (Коломия, Івано-Франківськ, Львів, Чернівці, Київ), Польщі (Ряшів, Варшава), Німеччині (Бад-Арользен, Лейпциг, Берлін) та Ізраїлі (Єрусалим). Дослідниками видавничого чину Я. Оренштайна в різні роки були Л. Биковський, М. Вальо, М. Васильчук, І. Вишиванюк, В. Ковтун і Є. Пшеничний. 2014 р. біографічні відомості про видавця записали в «Центральну базу імен жертв Шоа» єрусалимського меморіалу Яд Вашем.

«Білими плямами» в життєписі видавця залишаються питання освіти, зокрема професійної, реєстраційних документів «Галицької накладні», «російського полону» видавця, його «мовчання» у Німеччині наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років, перебування у варшавському гетто.

У Коломиї іменем видавця назвали одну з вулиць середмістя.

Іван МОНОЛАТІЙ, син Сергія – історик та етнополітолог.

Професор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Народився 1976-го у Коломиї.

Закінчив Коломийську гімназію імені Михайла Грушевського, історичний факультет Прикарпатського університету імені Василя Стефаника.

Навчався в Українському Вільному Університеті в Мюнхені, де здобув ступені магістра і доктора філософії.

Кандидатську дисертацію з історії захистив в Інституті історії України НАН України, докторську – з політичних наук – у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича.

Стажувався у Німеччині, Франції, Польщі, Ізраїлі.

Двічі був стендіатом Кабінету Міністрів України для молодих вчених.

Член *Наукового Товариства імені Шевченка*, Капітули журналу *Ї*, редакційних колегій *Judaica Ukrainica*, *Spheres of Culture*, *Central European Papers Journal*.

Член «Української асоціації юдаїки».

Автор книжок: *Від контактів до співраці* (2002), *Жити і давати жити іншим* (2008), *Разом, але майже окремо* (2010), *Інші свої* (2012), *Місто без властивостей* (2014).

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

АБРАГАМ 20

Авербах Б. 31
Авраам бар (син) Йосиф Коген Цадик 27
Авраам Зав (Авраам син Вольфа) 27
Авраам Песах 28
Агнон Ш. Й. 26
Адлер М. 63, 70, 415
Адлер Хая Роза, *дружина Якова Оренштайна* 63, 109, 378, 415
Айхельбергер І. 93
Аллегард-р 248
Аллерганд Ю. 113, 114
Альс Р. 63
Альтенберг А. 92
Альтенберг Г. 8, 86, 92
Ангерер 171
Андерсен Г.-Кр. 88, 417
Андрей 17
Андрей Щесного 17
Андрейова 17
Андрішин С. 11, 410
Анна Івахова 17
Антонова 17
Антонович В. 170
Антось 17
Антош С. 113
Ар'є 26
Аркас М. 206
Аркт М. 313
Аркушевич Ф. 114
Аронєць суддя 145
Арсак М. 12, 410
Артіс 17
Ахеліс Т. 178

БАГРІЙЧУК Р. 122

Байзер Ф. 120
Бакес І. 123
Балабан М. 19, 150
Балицкий 180
Балицький К. 117
Балицький П. 155
Бальдит А. 123
Банковський В. 113
Баранський К. 122
Барвінський В. 178
Барвінський О. 50, 126, 133, 150, 167, 181, 199, 206, 210, 405
Бардовський Ч. 88, 417
Бартель К. 299
Бартошевський А. 113
Бартошевський Є. 122
Бахман М. 41
Бахрах А. 303, 307
Бачинський Ю. 281
Беер Ю. 79
Беєровна Т. 122
Бек І. 123
Бемко В. 225
Беное П. 24
Бердичевський Я. 12
Бик Е. 32
Биковський Л. 5, 6, 9, 152, 158, 401, 403, 437
Бійовський А. 122
Біллер Г. 120
Біллер М. 120
Білоус М. 41, 74, 75, 171, 410

* Показчик не містить прізвищ авторів «Загальної бібліотеки» Оренштайнових видавництв. — *Авт.*

Білоус Ф. 74, 75
Більський А. 40
Білас В. 266
Біляк 292
Біляшівський М. 155, 420
Бігерман М. 120
Бласко 17
Блехер А. 120
Блехер Б. 120
Блехер Г. 120
Блехер З. 120
Блехер Й. 120
Блехер С. 120
Блехер Ф. 120
Блехер Ф.-Л. 120
Блехер Ч. 120
Блехер Ш. 120
Блонський В. 40
Бляйхер З. 114
Боберський І. 253
Бобічек М. 92
Боднарчук І. 123
Болдур 18
Болехівський П. 123
Бонковський В. 122
Борер С. 120
Боровиковський Л. 159
Бортун 17
Бравнер В. 75, 93, 253
Братко 18
Братко Яроссов 17
Бретлер Л. 30
Брехт Б. 290
Брук (Брух) Я. 75
Бугаєвський Ф. 228
Букер С. 120
Букоємський Є. 122
Букоємський С. 79, 113, 122, 124, 141
Буркуніч 17
Буш В. 41

ВАВЕЛЬБЕРГ 8

Вайгель Л. 18, 439
Вайзер А.-Л. 120
Вайзер Ю.-М. 120
Вайльд О. 175
Вайнтрауб З. 63

Вайнштайн С. 41
Вайсельберг С. 38
Валенті 18
Валлерштайн О.-Г. 63
Вальдман І. 232, 280, 281, 282, 295, 436
Вальдман М. 281
Вальо М. 102, 126, 403, 418
Василь Крупич 17
Василь Скржесаний 17
Василько М. 233
Васильчук М. 12, 410
Вассер О. 282
Васько Крупа 17
Васько Мельник 17
Ват А. 313
Величко С. 159
Вербер С. 122, 144
Вербицький М. 78
Вергун П. 368, 371
Вернер С. 113
Верфель Ф. 290
Верцберг Я.-Г. 120
Весоловський Я. 8
Вест Ф. 93
Виговський І. 78
Викул 180
Винниченко В. 9, 207-209, 259, 431
Виноградов П. 138, 418
Вишиванюк І. 11, 410
Відель Б. фон 151
Віктор 20
Вільф А. 382, 385
Вільф Я. 379
Вінтер А. 40
Вінценз С. 8
Вісельберг С. 40
Вісельберг Ш. 30
Вітман 123
Вітославський Б. 79
Вітославський К. 113
Водзічек 123
Воїнова Н. 159
Войтасько 18
Войцеховський С. 271, 279, 280, 281, 291, 298
Волинеч 17
Володимир Великий 78

Волошинський Й. 122
Волощук Г. 123
Волькенберг С. 113
Вольф А. Р. 313
Вольф Л. 299
Воробкевич С. 78
Вуль Х. 120

ГААСЕЛ. 40

Габсбурги 33, 51, 56, 58, 62,
Гавілеч 18
Гайден 123
Гайзлер Я. 120
Гайльборн 190
Галич Л. 149, 150
Галич Х. 148
Галичі (Анджей, Ян, Павло) 149, 150
Галичі брати (Самуель, Ашер, Егакім)
148
Галібей С. 234
Галятовський І. 159
Ганшер С. 113
Гарден С. фон 290
Гаська 17
Гаусберг Ю. 113
Гаухман М. 157
Ге М. 159
Геліч А. 149
Геллер А. 123
Геллер Ф. 40
Гельфер А. 120
Гельфер М. -Л. 120
Генігсман О. 37
Гербстманн Х. 63, 415
Герцль Т. 36
Гершль Ф. 28
Гершон бар Єгуда 28
Геффнер І. 122
Гехт М. -Л. 120
Гигель І. 123
Гілель бар Барух Бендіт Ліхтенштайн
28, 38
Гінсберг І. 140
Гірка 18
Гірш Т. 41
Гірші (Йосиф, Моріц) 54, 56, 120

Гладій Е. 113
Глачинський В. 41
Глинський В. 141
Глязерман 275
Говера А. 122
Гоголь М. 78, 415
Головінський Ю. 276
Голодняк І. 122
Голоскевич Г. 155, 420
Голубович К. 70
Голька П. 256, 257, 258, 260, 261,
Гомберг Г. 53, 55
Гон М. 264, 267, 322, 433-438
Гонігсман Я. 380
Гонік М. 25
Гончарук А. 114
Горетберг Г.-М. 48
Горн С. -Л. 120
Горовіц Л. 140, 145
Горовіц Н. 120
Гофман 124
Гофман Т. 88, 417
Гофф М. 113
Гоцій 228
Грabsький С. 298, 299
Гржесько 18
Грибівський 292
Григорій Сковорода 78
Гринцишин А. 229
Гринюк В. 411
Гринюк Л. 411
Гринюк М. 123
Гринь Жупник 17
Гричина 18
Грінченко Б. 78
Грушевський М. 9, 206
Гугіг 30
Гулес Н. 114

ГАЙТЛЕР Г. 120

Ганцер 219
Гаон 27
Гарбінський Р. 41
Гарлінський С. 122
Гебетнер Г.-А. 313
Гебетнер-Вольф 8

Гербель Н. В. 170
Гербер С. 120
Гешль 171
Гінсберг Й. 318
Глікштерн Б. 120
Глікштерн І. 120
Глікштерн Й. 120
Глікштерн М. 120
Гловацький Р. 113
Глязер Ан. 120
Глязер Ар. 120
Глязер Й. (Шепела) 120
Глязер М. 120
Гольдельман С. 157, 167, 241,
Гольденцайтль А. 253
Гольдштайн М. Л. 63
Готліби 48, 49
Грефе друкарня 295
Губринович В. 92
Гурчак Я. 145
Гутковський К. 79, 113, 122

ДАВИД 20

Давид Венгрин 25
Данилишин Д. 266
Данило король 78
Дасько 18
Дашкевич Я. 10
Дверніцький 275
Деблін А. 273-274, 290
Делерова Є. 122
Деллер Ф. 113
Дембіцький Т. 117
Дищанський Ю. 70
Дмитро 18
Дмовський Р. 119
Добржанський Б. 41
Довбуш О. 26
Довід Коген 27
Довід Шломо 27
Долінський Ф. 75, 228, 229
Донцов Д. 162, 167
Дорн А. 120
Дорнштайн Ш. 120
Дорошенко В. 379, 398
Дорошенко Д. 155, 166
Драгоманов М. 78

Дрогобичер Є. 113
Дроздевич В. 145
Дубицький І. 316, 350, 357, 358, 375
Дудикевич В. 86
Дукс Е. 32
Думін О. 280
Думін Р. 248

ЕЛІЕЗЕР БАР МАЄР 28

Еліезер бар Шломо Долинський 28
Еліезер га-Годель 28
Ескрайс Г. 113

ЄГЕР 275

Єсусек 17
Єфраїм Фішль бар Хаїм 27
Єфремов С. 9, 206, 212, 213, 401

ЖАБОТИНСЬКИЙ В. 304

Жеміак М. 123
Жеребецький Л. 114
Жиборський 85

ЗАГІРНЯ М. 78

Загурський А. 70
Задембський Г. 40
Зайончковський М. 70
Зайцев П. 155, 420
Закшевський В. 109, 418
Залізник 117
Залуцька Ю. 41
Зальц Л. 113
Замлер Л. 120
Замлер Ш. 120
Заумкеніг Р. 41
Захарія-Мендель Зільбер 28
Захер-Мазох Л. 30
Заячківський М. 123
Зборжіль С. 113
Зеев Вольф бар Єфраїм 28
Зеленівський Г. 287
Зенензіб Я. 30
Зигмунт Старий король 149
Зінглер 123
Зіолковський М. 122
Зух 117

ІВАН 18

Іван Андрейович 17
Іван Бель 17
Іван Воскресінський 17
Іван Горівка 20
Іван Пухчанко 20
Іванець М. 78
Іванеч Тимків 17
Іваниха 17
Іваничук Р. 11, 405, 408
Іванко 17
Іванова Заболотна 17
Івасько 18
Івасюк М. 113
Ігнат 17
Ігель З. 92
Ілько Антонович 17
Ілько Гвоздецький 17
Ілясиха 17
Іржікович 18
Ірш (Гірш) Мендлович з Богуслава 20
Ісаєвич Я. 10
Ізраель Баал-Шем-Тов 27
Іцак Маркович 23
Іцхак бар Нахман Цві га-Леві Епштайн 27
Іцхак Зеєв бар Нахман-Цві га-Леві Епштайн 27

ЙОСИФ II 52**КАГАНЕ Ю. 79**

Кайдан 253
Калачинський П. 160
Кампель І. 120
Кандиба О. 288
Канцлер 292-293
Капко Й. 133, 140, 145
Капраль М. 19
Карл I Габсбург 146
Кармалюк У. 159
Карпінський Ф. 87
Карпінський Я. 41
Кафталь І. 313
Кац А. А. 6
Кац Т. 120

Кац Ю. 120
Качала С. 78
Качковський М. 92, 417
Кашук 292
Квітка-Основ'яненко Г. 78
Кгіські Нухем бар Іцхак Тойбіш 28
Кедрин І. 368, 371
Кестен Г. 140, 144
Кестнер Е. 290
Киркевич В. 11
Кисілевський А. 75, 228, 253
Кисіль А. 159
Кірхнер Н. 120
Кіршен О. 114
Кіслер Л. 58
Кічак Й. 409
Клапчук П. 122
Клатецький К. 40
Клеський Я. 113
Клопатчек Е. 113
Клосовський В. 113
Клюсік І. 122
Ключко П. 368
Ключко-Франко А. 366, 368, 424, 425
Кляйнманн М. 41
Кміцикевич К. 114
Кмосек К. 117
Книш З. 10, 437
Кнігініцький Й. 123
Кобацькі (Богдан, Ігор, Тарас) 441, 442
Кобилецький В. 123
Кобилянська О. 78, 126, 151, 405, 420
Коблянський Г. 441
Коваленко А. 199
Ковба Ж. 10
Ковтун В. 11, 410
Койн І. 290
Колінер К. 113
Кольбушовський 219
Колянчук О. 12
Конашевич-Сагайдачний П. 78, 160
Кондрат 17
Кониський О. 78
Коновалець Є. 9-10, 269, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 287, 287, 288, 291, 292, 293, 294, 295, 424

Копельманн Г. 120
Копельманн Л. 120
Коперник М. 272, 278
Копистянський А. 109, 126, 133, 418
Кордуба М. 126, 133, 207, 416
Корнгабер 275
Корнгабер-Ріттер фон Пілс А. 63
Коронович-Урбан М. 113
Костів 180
Костомаров М. 78, 170
Котлер М. 114
Котляревський І. 78, 405
Кох А. 361
Кох Ал. 442
Кох Х. 120
Коцюбинський М. 78, 212, 213
Кравчук Т. 123
Кракауер З. 302
Красицький Ф. 169, 421
Красніцький 141
Краснодубський 243
Краутгамер М. 113
Крашевський Ю. 88, 417
Кревецький І. 8, 84
Кремер (Оренштайн) Ц. 408, 409
Кржаль К. 41
Кривенко М. 180
Крижанівський А. 316
Крігсгабери (Авраам, Шломо) 24
Крігсман 144
Крігсманн Р. 41
Крідель Т. 79
Кріс Д. 38
Кріс Е. 79
Крісс Г. 117, 118
Кружлевський С. 40
Крумгольц С. 120
Крушинський А. 79, 113
Кубійович В. 372
Кубіч 123
Кугельмасс Д. 120
Кузеля З. 360, 361, 397, 398
Кузьма 18
Кузьма О. 141, 228, 439
Куліш П. 78
Кулішер Ю. 32

Кульчицький А. 79
Кульчицький О. 86
Кунаш 18
Курдидик А. 79
Курило О. 10,

ЛАЗАР КОЛОМІЙСЬКИЙ 23

Ладожинський П. 441
Лангіш В. 159
Ландесбергер М. 32
Ландесбергер С. 114
Лафонтен Ж. 88, 417
Лев князь 78
Лев М. 25
Левицький Б. 248
Левицький В. 196, 199
Левицький Д. 117
Левицький Д. 159
Левицький Є. 201, 208, 423
Левицький З. 114
Левицький Й. 122
Левицький студент 117
Левко 18
Лейдер Ш. 120
Ленін В. 283
Лепкий Б. 93, 133, 151, 154, 156, 168,
169, 170, 175, 178, 181, 206, 210, 253,
401, 405, 417
Лермонтов М. 439, 440
Леся Українка 78
Лехнер Б. 120
Лехнер О. 120
Линицький 180
Липківський В. 173
Лис С. 122
Лисенко Є. 159
Лисенко М. 78
Лициняк В.(?) 368
Лібіш Б. 309, 349, 350
Лівицька-Холодна Н. 316
Лівицький А. 196
Ліхтенштайн Г. 28, 38, 41
Лозінський С. 79
Лопатинський 368, 371
Лопатка Ю. 145
Лорбер Б. 113

Лосенко А. 159
Лось С. 243, 247
Луневський С. 114
Лурье И. 12, 414
Люберс В. фон 397, 398
Люмпес Е. 70
Лютник П. 122
Ляденбергер Я. 113
Ляйб Пістинер 27
Ляйбль Л. 24
Ляйнберг С. 436

МАЗЕПА І. 159, 160, 172
Мазепа М. 159
Мазор М. 376, 377
Майорко 25
Майрінк Г. 175
Макарушка О. 126, 133
Маккавеї брати (Юда, Йонатан, Симон)
172, 173
Маковей О. 126, 133
Максимович М. 78
Макуш Р. 113
Маланюк Є. 316
Мангер С. 120
Мангер Т. 120
Манделес Д. 79
Марек Юда зі Львова 20
Мареш Б. 114
Маринський Ю. 113
Маркевич Л. 79, 113
Марко Вовчок 178, 206, 213, 405
Маркусь М. 25
Мартинець В. 295
Мартинович П. 159
Мартін 17
Марухна 17
Марцін Дробний 17
Марчук А. 123
Масляк В. 78
Матафія 173
Матіс 17
Матович І. 122
Махлер Я. 49, 223
Махлері (Юзеф, Герман, Марія) 49
Мацерський Ф. 113

Мглей Я. 70
Мельцер А. 30
Менахем М. 27
Мендельсон М. 55
Мерфогель Р. 120
Мешулам бар Єшаяг 27
Микешин М. 159
Микита 17
Микитин 275
Микитчук В. 10, 307
Микитюк А. 113
Миклашевський М. 159
Милорадович М. 159
Мирний П. 151, 420
Мізевич А. Й. 75, 228, 253
Мілевський Т. 114
Міллер А. 93
Міртичі брати (Семен, Івашко, Данило)
20
Місько 17
Місько Литвин 17
Місько Чорний 17
Міхайлів 184
Міхеліні Г. 113
Міцкевич А. 252
Міяковський В. 155, 420
Могельницький З.-Ю. 79, 113
Могильницький А. 78
Модзалевський В. 155, 420
Моллер Я. (Махлер Я.) 223
Монолатій І. 433, 434, 436, 437, 438
Моравець Л. 114
Моравський М. 122
Мордехай Єгуда 17
Мордехай Зюскінд бар Єгуда Ляйбуш 28
Москаль 18
Мостович П. 109, 126, 145, 248, 418
Моше Софер 28
Мошко Восонович 25
Мошого А. 113
Мудрий В. 245
Мунд Б. 113
Мустер Я. 49
Муха 18
Мюллер 294
Мяновський В. 113

НАВРОЦЬКИЙ В. 78

Наглер Л.-С. 120
Наглер Р. 120
Надольний Р. 151
Наполеон 62
Нарбут Ю. 155, 420
Насальський Ю. 75
Наумович І. 41
Нахман-Цві Епштайн 27
Небржачний 17
Нестор літописець 78
Нечуй-Левицький І. 175, 405
Николишин Д. 175
Ніковський А. 233
Німчук А. 122
Ноа-Єфраїм Фішль бар Моше 27
Носсіг А. 299
Ноту Галицький 23

ОГІЄНКО І. 164

Огоновський О. 78
Огоновський Т. 79, 113
Озаркевичі (Олеся, Ольга) 78
Олекса 17
Олекса Голевчин 17
Олекса Сідляр 17
Ольга княгиня 78
Ольжич О. 211
Ольшанський Т. 276, 278, 279, 282, 294, 295, 431
Омелянова 17
Онацький Є. 398
Оначко 17
Онуско 17
Оренштайн Авраам (Авраам Готліб) 49, 414
Оренштайн Аделя, донька Якова 9, 70, 210, 308, 379, 385, 415, 425, 432
Оренштайн Альте-Міріам 39, 48, 49, 414
Оренштайн Г. 350
Оренштайн Діана 49
Оренштайн Діна 48, 414
Оренштайн Естер 49, 414
Оренштайн Й. 350

Оренштайн Йосиф, син Якова 50, 70, 211, 212, 308, 309, 313, 316, 318, 320, 349, 350, 351, 352, 358, 361, 379, 382, 385, 415, 425, 432
Оренштайн М. 350, 409
Оренштайн Регіна, донька Саула 49
Оренштайн Регіна, донька Якова 70, 74, 308, 376, 415, 425, 432
Оренштайн Рухель 48, 414
Оренштайн Саул 39, 48, 50, 414
Оренштайн Сура 48, 414
Оренштайн Фейга 48, 414
Оренштайн Хая 48, 414
Орнштайн Я. (Мешулям бен Мордехай Зеєв) 49
Орнштайни-Брауде 49, 414
Остащук 123
Острозький К. 159
Оструг Я. 85
Оффе Я. 114

ПАВЕЛ 18

Павел Данилович 17
Павлик М. 78
Павличко Д. 386
Павло 18
Палендюк Г. 122
Панкова 17
Парабелум 282
Парфанович Д. 40
Патковський І. 122, 219
Патковський М. 118
Пачовський В. 151, 420
Пеллер Г. 120
Пеллер М. 120
Пеллер Т.-Ф. 120
Перль Й. 55
Перфецький Р. 279, 280
Песцьоровський Я. 40
Петлюра С. 164, 184, 233, 257, 422
Петришин Т. 117
Петро Римар 18
Петро Тихий 152
Петрова 17
Петрушевич Є. 225, 233, 248, 256, 260, 279, 280, 282, 284, 287, 431

Петрушевич П. 234
Петрушич 18
Печарський А. 113, 122, 141
Печерський А. 79
Підмогильний В. 213
Пінкас бар Йосиф Епштайн 28
Пінскер Л. 34
Піскозуб 123, 141
Погребинська І. 264
Познанський В. 160
Поланський В. 70
Полуботок П. 78
Полюк Д. 122
Полянкер Г. 14
Попелюх Б. 113
Порш М. 180, 421
Потебня О. 78
Потоцькі 20
Примак Т. 225, 232, 234, 256,
Просулецький перекладач 122
Проців Я. 441
Проць І. 281
Прочик Гусчик 17
Пташек М. 113, 122
Пуйда В. 203, 423
Пшеничний Є. 11
Пясекевич В. 114
Пясекевич В. 79, 113
Пясекевич Т. 114

РАВСЬКИЙ Е. 113, 122

Радевич-Винницький Я. 12
Радек К. 283
Райх Л. 299
Райхер Й. 120
Райхер С. 120
Раковіц О. 120
Раковіц Ш. 120
Раковіц Я. 121
Раковський І. 405
Ранд Н. 280, 281
Рапопорт Б. 70
Рат А. 121
Ратенау В. 283
Ратшпрехер Б. 121
Раш д-р 37

Регула Я. 122
Редер Е. 41
Редер К.-Г. 176
Редер Ш. 41
Реклам А.-Ф. 92
Рековський Б. 122
Ремарк Е.-М. 290
Рех К. 59
Римарж К. 70
Ріхтер М. 92
Роберський 18
Роздольський М. 248
Розен Л. 121
Розен М. 121
Розенберг М. 48
Розенберги (Рубін, Регіна) 48
Розенблат Х. 121
Розенгек д-р 32
Розенгек Й. 30
Розенгек К. 121
Розенгек М. 121
Розенгек С. 114
Розенраух Ш. 48
Розенталь Л. 48
Розенфельд Н. 121
Розмарін Г. 299
Роль Е. 121
Роман 17
Роснер М. 41
Рот Й. 127
Рот палітурник 126
Роттенберг Х. 41
Ротшпрехер Б. 121
Ротштейн М. 140
Рубінштайн І. 114
Ругіндорф Б. 121
Рудий 123
Рудницький С. 245
Рудольф архієпископ 121, 126, 133
Русин В. 113
Русин О. 248
Русковолошин Т. 122
Русова С. 155, 420
Рутковська А. 41
Рутковський 247
Руттман В. 302

САБАТ М. 41

Сабо К. 170, 421
Савка 18
Саводник В. 138, 411, 418
Савчук М. 14, 410
Сак А. (Абрагама) 121
Сак А. 121
Сак Г. 121
Сак І. (Нусина) 121
Сак Ме. 121
Сак Мі. 121
Сак Ю. 121
Сакович К. 160
Самліцький Ж. 70
Самойлович І. 159
Самокиш М. 192
Санайкова 17
Санойца Й. 122
Свидницький А. 175
Свірський ротмістр 117
Северінг К.-В. 279
Сейлер Я. 41
Селешко М. 288
Семен 17
Семенюк П. 122
Сеник О. 276, 288, 292-293,
Сечко Дяк 17
Сигізмунд-Август 18
Сиглер Я.-М. 121
Сидор 17
Сидориха 17
Сідорович Я. 41, 113
Сімович В. 162, 175, 206, 208, 209, 210,
405
Сінгер Я. 41
Січинський В. 192, 421
Скварко З. 248
Скірмунт К. 243
Сковронський Я. 41
Скоропадський П. 287
Скрзинський А. 299
Скочдополь Р. 41
Славінський М. 41
Сластіон О. 169, 171, 411, 421
Сластіон Ю. 169
Слюсар Хромий 18

Смаль-Стоцький Р. 187, 242, 243, 245,
247, 259, 422, 423
Смержинський І. 122
Соberman (Собельсон) 282–283
Соколов І. 159
Солонина С. 159
Стадніченко А. 41
Стадніченко Ф. 40
Стадніченко Я. 79
Стажкевич Ф. 70
Станер Й. 122
Старк П. 316
Стенць Е. 113
Стефанський С. 228
Стідль В. 41
Стороженко О. 78
Стрийковський Ю. 316
Стрийський І. 229
Студинський К. 93, 245, 307, 309.
Суворин А. С. 170
Супрун Г. 193
Сурмач М. 204
Сьомак Г. 441

ТАЙТЕЛЬБАУМ А. 121

Тайхер С. 75
Тарасевич Л. 160
Тарнавська М. 41
Тауб С. 124, 190
Терлецький П. 160
Тернер Г. 113
Тернер Й. 140
Тимко 17
Тимошик М. 11
Тинченко Я. 180
Тишкевич І. 122
Тищенко Ю. 206,
Толлер Е. 290
Толстой Л. 405
Томаєр Т. 122
Томашівський С. 246, 253
Тон О. 299
Топольський Л. 63
Трахтенберг М. 37
Трильовський К. 75, 82, 86, 117, 416
Тропінін В. 159
Турянський Є. 141

УНГФРАУР.-Л. 113

Урбан 292

Устиянович М. 78

Ухрінович 17

ФАЙБУСЬОВИЧ

Файнгольд (Фріда, Рифка) 41

Файнштайн палітурник 126

Федькович О.-Ю. 78

Феллер М. 5, 10

Фераль Я. 41

Фехтдеген Ю. 63

Філіпов Р. 439

Фішер К. 393

Флекер О. 114

Фогель Г. 121

Франк Я. 29

Франко І. 72, 75, 126, 133, 151, 187, 405,
417, 420, 424

Франс А. 405

Францішкевич М. 123

Фрейф Б. 121

Фрід Л. 53

Фрідман М. 268

Фрідріх Е. 151

Фрік В. 145

Фріндель А. 55

Фріцарна 141

Фрухтер Е. 248

Фрухтер Ш. 113

Фукс А. 121

Фукс І. 121

Функенштайн Й. 38

Функенштайн Ю. 113

ХАЕС Е.-Х. 76, 77, 88, 415, 416, 417

Хаїм бен (син) Єгошаї 27

Ханя Ю. 114

Хлелько 18

Хлендовський К. 129

Хмельницький Б. 23, 24, 78, 172

Холоневський В. 41

Хонівка В. 184

Хресний 18

Хрін Івачковський 17

Хріневич 17

Хрінко Угрин 17

Худзікевич В. 114

ЦАЙТЛЕР Ю. 41

Цайхнер А. М. 121

Цайхнер Б. 121

Цайхнер М. 121

Цвайг С. 290

Цеперкандель В. 93

Цесенський К. 79

Циманд І. 124, 140, 141, 144, 145, 248

Ципсер Х. 79

Цукер П. 121

Цукеркандель В. 92

Цукерман К. 121

ЧАЕС 30

Чаєс Й. 30

Чапочич 17

Чикаленко Є. 9, 151, 165, 201, 206

Чикаленко-Келлер Г. 201, 205

Чорніс 17

Чучман С. 288, 293

ШАЛТІЯЛЬ АЙЗИК ГА-ЛЕВІ**ШТЕРНГЕЛЬ 27**

Шаудер Е. 121

Шаудер Х. 121

Шауфер Л. 121

Шауфер М. 121

Шауфер Н. 121

Шауфер Ш. 121

Шашкевич М. 78

Шварцфельд Х. 121

Швеллер С. 228

Швестберг Г. 41

Шебекі 259

Шевченко Т. 151, 152, 156, 159, 168,
169, 171, 175, 186, 187, 206, 401, 405,
411, 420, 421, 437

Шенк 41

Шептицький А. 368, 411

Шер З. 121

Шер М. 121

Шибальський П. 40

Шибальський Ф. 70

Шимкевич Т. 376
Шимонович В. 41
Шимшон з Жидачева 16
Широцький К. 155, 158, 420
Шквірко М. 113
Шмідт В. 92
Шмуель Ноту 25
Шнагель В. 121
Шнагель Н. 121
Шнайдер А. 41
Шнайдер Б. 121
Шнайдер К. 122
Шнайдер Т. 40
Шнапс Є. 121
Шнейберг І. 121
Шнейберг Ш. 121
Шолтик Р. 123
Шольце Г. 378
Шор Я. 114
Шорр Л. 243, 248
Шоу Б. 124
Шпігельманн П. 41
Шпілер М. 121
Шренк Й. 25
Штайгер С. 269, 270, 272, 273, 274, 275,
278, 279, 280, 281, 284, 287, 295, 298,
299, 424
Штайнер Р. 290
Штайнер Х.-Л. 121
Штенцель 141
Штернберг К. 121
Штернберг Р. 121
Штернберг Х. 121
Штернберг Ш. 121
Шульман Д. 114
Шустер Р. 121

ЩАЛЕР Л. 144

Щепалов 193
Щепкін М. 152
Щесни 17

ЮДАС 17

Юргі Кушнерович 17
Юристовський воєвода 259
Юркевич В. 117
Юрко 17
Юрко Гасчин 17
Юрко Різник 17

ЯБЛОНСЬКИЙ С. 63

Яворницький Д. 170
Яворський Й. (старший) 122
Яворський Й. 122
Яворський Я.-Б. 114
Яким 17
Якоб 17
Яков Копль бар Нехемія Файвль 27
Яков-Іцхак Горовіц 28
Яков-Теомім Литовський 28
Якуб бен Ашер 149
Якубовський А. 122
Ян Сепінтезін 18
Янко Коваль 17
Янко Лях 17
Янковський Я. 113
Ярий Р. 293
Ярос 18
Ярослав Мудрий 78
Ясеницька М. 9, 210
Ясінський Б. 113
Яцура Ф. 275
Яч Гусечич 17
Ячко Верещак 17

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАЦІЙ

- Австрійська національна бібліотека, м. Відень:* с. 114, 116, 120, 121, 124, 125, 145, 146.
- Архіви Яд Вашем, м. Єрусалим:* с. 379, 383-384, 385, 387, 391.
- Галузевий державний архів СБУ, м. Київ:* с. 182-183.
- Головний архів актів давніх, м. Варшава:* с. 46-47, 68-69, 128.
- Державний архів Івано-Франківської області:* с. 130, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 139, 142, 143, 163, 185, 220, 221, 226, 227, 230, 236, 237, 238, 239, 244, 249, 250, 254, 262, 263, 285, 286.
- Державний архів, м. Варшава:* с. 311.
- Державний архів, м. Рязів:* с. 60, 61, 64, 65, 66-67.
- Інститут літератури ім. Тараса Шевченка НАН України:* с. 192, 211.
- Львівська національна наукова бібліотека ім. Василя Стефаника НАН України:* с. 90-91, 191, 192, 193, 353, 354, 360, 361, 362, 364-365, 369, 370, 397.
- Музей історії міста Коломиї:* с. 85, 103, 104, 389.
- Музей Коломийської гімназії ім. Михайла Грушевського:* 78, 83, 96, 101, 103, 104, 178-189, 180.
- Національна бібліотека України ім. Володимира Вернадського НАН України, м. Київ:* с. 213.
- Саксонський державний архів, м. Лейпциг:* с. 314, 315, 319, 348, 349, 351, 358, 359.
- Федеральний архів Німеччини, м. Берлін:* с. 306, 324, 325, 327, 329, 331-332, 338, 339, 341, 342, 343, 345, 346, 347, 366, 367.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ:* с. 188-189, 194-195, 198, 200.
- Центральний державний історичний архів України у м. Львові:* с. 310.
- Збірка Валерія Ковтуна:* с. 28, 30, 31, 32, 33, 38, 53, 54, 77, 80, 81, 84, 86, 87, 97, 98, 161.
- Збірка Василя Нагірного:* с. 393.
- Інтернет-ресурси:* с. 28, 37, 57, 82, 88, 109, 138, 150, 153, 169, 207, 210, 222, 223, 224, 270, 276, 282, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 296, 297, 312, 313, 330, 333, 335, 336, 337, 375, 376, 378.
- Світлина вул. Я. Орештайна у Коломиї* (с. 413, 439, 440, 442) — автора.
- На обкладинці* — документ, який зберігається у Державному архіві Івано-Франківської області.

Особлива подяка

Михайлові Арсаку, Марті Валак, Мирославі Дядюк,
Зеновію Жеребецькому, Гжегожу Замойському, Теклі Клуттіг,
Валерієві Ковтуну, Малгожаті Косьці, Василеві Нагірному,
Марині Палієнко, Пауліні Пуппель, Олексію Сінченкові,
Любові Соловці, Керстін Шімек, Лідії Яременко.

The monograph by professor Ivan Monolatii *The Wandering Jew of Kolomyia. "The Ukrainian" recognized by Moses Jacob Orenstein* – is the first attempt of a comprehensive biography of a famous publisher of Ukrainian books, a Jew Jacob Orenstein (1875–1942) from the grounds of ethnic politology, history and country studying. The content of ten chapters of the book is based on source materials of Ukrainian, Polish and German archives and libraries, and suggests readers a new paradigm of scientific biographies writing of ethnic actors. The main conclusion of the work is to justify the thesis that Jacob Orenstein, who has never been Ukrainian by origin, has become for them and stateless Ukraine of the first third of the XX century “another ours”. On the contrary, for his kinsmen – because of his Ukrainian activity – in course of his life and today he remains “strange” and marginal character in the contemporary history of Ukrainian-Jewish relations.

Die Monografie von Professor Ivan Monolatii *Der ewige Jude von Kolomea. „Ukrainer“ des Moses-Bekenntnisses Jakob Orenstein* ist der erste Versuch einer komplexen Biografie des berühmten Verlegers von ukrainischen Büchern, des Juden Jakob Orenstein (1875–1942) in Hinsicht auf Ethnopolitologie, Geschichte und Landeskunde. Der auf Quellen aus ukrainischen, polnischen und deutschen Archiven und Bibliotheken gegründete Inhalt von zehn Kapiteln des Buches bietet seinen Lesern ein neues Paradigma von Schreiben einer wissenschaftlichen Biografie der ethnischen Akteure an. Die wichtigste Schlussfolgerung des Werks besteht in der Begründung der Meinung, dass Jakob Orenstein, der kein Ukrainer war, für Ukrainer und die Ukraine ohne Staatlichkeit des ersten Drittels des 20. Jahrhunderts „Anderer Eigener“ wurde. Für seine Stammverwandten aber – wegen seiner ukrainischen Aktivitäten – ist er sein Leben lang und noch heute „fremd“ und eine marginale Figur in der neuesten Geschichte der ukrainisch-jüdischen Beziehungen geblieben.

Monografia autorstwa prof. Iwana Monolatiego *Żyd Wieczny z Kołomyi. „Ukrainiec” wyznania Mojżeszowego Jakub Orenstein* – to pierwsza próba kompleksowej biografii znanego wydawcy książki ukraińskiej, Żyda Jakuba Orensteina (1875–1942) ukazana przez pryzmat politologii etnicznej, historii i krajoznawstwa. Składająca się z dziesięciu rozdziałów książka, oparta na materiałach źródłowych z ukraińskich, polskich i niemieckich archiwów oraz bibliotek, proponuje czytelnikowi, nowy paradygmat zapisu biografii naukowej aktorów etnicznych. Zasadnicza teza reprezentowanej pracy opiera się na założeniu, że Jakub Orenstein, który nigdy nie był Ukraińcem, i raczej nie należał do rodowitych przedstawicieli ówczesnej bezpieczeństwa Ukrainy pierwszej tercji XX wieku, był „innym-swoim”. Natomiast dla swoich współplemieńców – mimo swojej „aktywności ukraińskiej” – tak za swojego życia i aż po dziś pozostał „obcym” i postacią marginalną w najnowszej historii stosunków ukraińsko-żydowskich.

ЗМІСТ

<i>С. Ан-ський</i> . Емігрантська пісня	3
Від автора	5
Свідчення про Оренштайна	8
Напередмовлене	13
Оповідь перша: мозаїчна	15
Оповідь друга: біографічна	39
Оповідь третя: музейна	79
Оповідь четверта: оцінювальна	111
Оповідь п'ята: туристична	147
Оповідь шоста: біографічного бунту	215
Оповідь сьома: детективна	269
Оповідь восьма: психологічна	301
Оповідь дев'ята: мовця мертвих	373
Оповідь десята: наукова	395
Пам'яті Оренштайнів	427

Оренштайн або «вухатий камінь» простими словами (замість післямови)	428
<i>Максим Гон.</i> Яків Оренштайн: історія повсякдення «простої» людини у мандрах	433
<i>Степан Андрійшин.</i> Вулиця Якова Оренштайна	439
Протагоніст (Яків Оренштайн)	443
Біограф (Іван Монолатій)	445
Іменний покажчик	447
Джерела ілюстрацій	459

Іван МОНОЛАТІЙ

ВІЧНИЙ ЖИД З КОЛОМИЇ

«Українець» Мойсеєвого визнання
Яків Саулович Оренштайн

За редакції *Ярослава Довгана*
Верстка *Стефанії Шеремети*
Коректура *Лідії Левецької*

Формат 84x108/32. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура «Literaturna». Умовн. друк. арк. 27.

Монолатій І.
*Вічний Жид з Коломиї. «Українець» Мойсеєвого визнання Яків Саулович
Оренштайн* [Монографія]. — Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2014. — 464 с.

Видавництво «Лілея-НВ»
А/С 250

вул. Незалежності, 18/2
м. Івано-Франківськ, 76018
e-mail: lileyariv@gmail.com

Свідоцтво ІФ № 8 від 28.12.2000 р.

ISBN 978-966-668-380-2